Frazer-Imregh Monika

Életmód, asztrológia és mágia a reneszánszban

H Hoſophi uctereſ / R exc omnium felicis- ſime / celeſtium uiref inferiorumq, naturaſ diligentiſſime ꝑſcru- tatí : Cum excuſtima- rent hominem fruſtra ſapere / qui non ſibi ſa- pit : totam merito ꝑſcruptationem ſuam impri- miſ ad uitam ſibi celitus comparandam retu- liſſe uidentur : iudicantes / utarbitror / tum e- lementa & que exhiſ componuntur fruſtra / ſibi cognita fore : tum motuſ celeſtium & in fluxuſ temere minuum obſeruatoſ : niſi hec una cum illis cognita ſimul atq, coniuncta / aliquando ſibi aduitam felicitatemq, conduce- rent . Profuit aũt illis / ut uidetur / eiuſmodi contemplatio ad uitam primo pñtem . Nam /

Károli Könyvek Monográfia

L'Harmattan

KRE | Károli Gáspár Református Egyetem

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

Életmód, asztrológia és mágia a reneszánszban

Lifestyle, Astrology and Magic in the Renaissance

Frazer-Imregh Monika

https://orcid.org/0000-0001-8583-1521

Filozófia, filozófiatörténet / Philosophy, history of philosophy (13033), Filozófia, tudománytörténet és tudományfilozófia / Philosophy, History and philosophy of science and technology (13031), Mítosz, rítus, szimbólumok, valláskutatás / Myth, ritual, symbolic representations, religious studies (12850)

Ficino, reneszánsz orvoslás, theurgia, újplatonizmus, talizmánok

Ficino, Renaissance medicine, theurgy, Neoplatonism, talismans

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-910-1

https://openaccess.hu/

Frazer-Imregh Monika

ÉLETMÓD, ASZTROLÓGIA ÉS MÁGIA A RENESZÁNSZBAN

Károli Könyvek

monográfia

Sorozatszerkesztő: Sepsi Enikő

A szerkesztőbizottság tagjai:
Boros Gábor, Bozsonyi Károly, Csanády Márton, Fabiny Tibor,
Furkó Péter, Homicskó Árpád, Horváth Géza, Kendeffy Gábor,
Kocsev Miklós, Mészáros József, Miskolczi-Bodnár Péter,
Pap Ferenc

Frazer-Imregh Monika

ÉLETMÓD, ASZTROLÓGIA ÉS MÁGIA A RENESZÁNSZBAN

Marsilio Ficino: *Három könyv az életről*

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2022

Nemzeti Kulturális Alap

A kötet elkészítését az NKA 3802/04552 számú, Szépirodalom és Ismeretterjesztés témakörű alkotói ösztöndíja támogatta.

Felelős kiadó:
Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója és Trócsányi László, a KRE rektora
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060

© Frazer-Imregh Monika, 2022
© Károli Gáspár Református Egyetem, 2022
© L'Harmattan Kiadó, 2022

Szakmai lektor:
Hamvas Endre Ádám

A borítón Ficino Mátyás király számára írt ajánlása látható a *De vita coelitus comparandá*hoz (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut.73.39, folio 80r).
A MiC engedélyével. Bármely eszközzel történő további reprodukciója tilos.

ISBN 978-963-414-910-1
ISSN 2063-3297
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-910-1

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

L'Harmattan France
5-7 rue de l'École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
harmattan.italia@agora.it

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 7

A *De vita libri tres* keletkezésének körülményei 9
Kéziratok és korai szövegkiadások 16
Korai és modern fordítások 18
A szellem fogalma Galénosnál és Ficinónál 20
A négy testnedv és a négy temperamentum tana 22
A fekete epe (ἡ μέλαινα χολή) Galénosnál 32

A *De vita libri tres* tematikája, előzményei és tanításai 36
Az első könyv tematikája 36
A második könyv tematikája 43
A harmadik könyv előzményei 52
Mágia és asztrológia Ficinónál: a világegyetem egységes létének és szoros összefüggéseinek szemlélete 79
Az emberi szellem és a világszellem fogalma Ficinónál 86
A harmadik könyv tematikája 90

A *De vita* utóélete 117
A *De vita* továbbélése a 16. században 117
Oxfordi tudósok a Studio Fiorentinóban 119
Robert Burton hivatkozásai Ficino *De vitá*jára a *The Anatomy of Melancholy* című művében 126

A *De vita libri tres* felosztása 152
Első könyv – A tudósok egészségének védelme 152
Második könyv – A hosszú élet 153
Harmadik könyv – Miként nyerhetünk életet az égtől? 154

Marsilio Ficino életének kronológiája 157

Marsilio Ficino művei 173
Eredeti művek 173
Fordítások 174
Kommentárok 175
Kritikai kiadások 175
Modern nyelvű fordítások
(az idézett kritikai kiadásokban már említett fordításokon túl) 176
Reprint és nem kritikai szövegkiadások 180

Függelék

A *Picatrix* fejezeteinek tartalmi összefoglalója 184
Első könyv 184
Második könyv 191
Harmadik könyv 202
Negyedik könyv 205

Ficino-bibliográfia, különös tekintettel a *De vita* című művére 208
Kulturális és filozófiai háttér 209
Ficino élete: források és rekonstrukciók 216
Ficino művei és filozófiája 218
A *De vita* 236

Névmutató 251

ELŐSZÓ

Korábbi Ficino-fordításaim és -tanulmányaim után 2006-ban a CEU-n hallgattam Valery Rees érdekfeszítő előadásait Ficino *De vitá*járól, és akkor határoztam el, hogy ezt a művét is lefordítom. A munkát 2011-ben kezdtem el és 2014 elején fejeztem be. A fordításhoz az ókori és reneszánsz kori orvoslásról és asztrológiáról is kellett ismereteket szereznem, sőt a talizmánmágia forrásainak is utána kellett néznem. Így kezdtem el foglalkozni Hippokratésszel, Galénosszal, Ptolemaiosszal és a *Picatrix*szal is. Az alábbi monográfiában igyekeztem azon ismereteket összefoglalni, amelyeket fontosnak és érdekesnek vélek – akár a szélesebb olvasóközönség számára is – Ficino ezen életmód-tanácsadó művével kapcsolatban. Mindamellett a tíz évig tartó kutatómunkám legfrissebb eredményeit is szeretném tudós társaim számára átnyújtani, és egyfajta „vezetőt" adni a később megjelenő fordítás értelmezéséhez.

Köszönöm édesanyám, Majer Ferencné (Stefán Monika Regina) és férjem, Dominic Frazer-Imregh szerető támogatását a fordítás és a kutatás hosszú évei során.

Frazer-Imregh Monika

A *DE VITA LIBRI TRES* KELETKEZÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

„A költők szerint Bacchus, a papok fejedelme kétszer született meg. Talán arra céloztak ezzel, hogy az eljövendő papnak beavatása alkalmával rögtön újjá kell születnie vagy hogy a végül tökéletessé vált papnak, úgy tűnik, újjászületett az értelme, miután teljesen eltelt Istennel." Ezzel a mondattal kezdődik Marsilio Ficino dedikációja, s hogy szándékait az alábbi életmód-tanácsadó művével pontosan értsük, érdemes rögtön itt megállnunk. Hiszen még akkor is, amikor az orvos szerepében áll elénk, a teológus-filozófus szól hozzánk, akinek számára az elsődleges cél az üdvösség elnyerése, melyhez a bölcsesség vezethet el. Ennek megszerzéséhez azonban kellő tapasztalat és rengeteg tanulás szükséges, amihez idő kell – tehát jó egészség és lehetőleg hosszú élet.

Platón műveinek fordítóját 1473-ban szentelték pappá, a következő évben megírta a *De christiana religione* [A keresztény vallásról] szóló művét. Ebben a munkájában, mely pappá szentelése után az első, a kereszténységet úgy mutatja be, mint az Isten által a kezdetektől fogva az embereknek adott kinyilatkoztatások csúcsát és szintézisét. 1487-ben lett a Santa Maria del Fiore székesegyház kanonokja, az itt tartott szentbeszédei alapján állította össze kommentárjait Szent Pál leveleihez *(Commentarius in Epistulas Pauli).*

Ficino alábbi munkáját csakúgy, mint az 1474-ben befejezett *Theologia Platonicá*t – melynek teljes címe: *De vita libri tres* [Három könyv az életről] – Lorenzo de' Medicinek ajánlja. A cím nem csupán a mű felosztására utal, hanem arra is, hogy eredetileg három teljesen különálló művet forraszt össze benne. Ezt mutatja még, hogy az egyes könyvek előtt további ajánlások állnak: Giorgio Antonio Vespuccinak és Giovanbattista Buoninsegninek az első könyv, Filippo Valorinak a második könyv és Mátyás királynak a harmadik könyv előtt. Mindezeket a harmadik könyv előtt egy, az olvasót megszólító bevezetéssel is megtoldotta. A szerző saját bevallása szerint ezen értekezéseket egymás után írta, ahogy „a szükség", azaz tudós barátainak kérései sürgették, az imént említett *Theologia Platonica* befejezése, azaz 1474 után. Kristeller azonban kimutatja a *Supplementum Ficinianum*ban, hogy az első könyv 1480-ban már kész volt, a harmadik 1489 táján készülhetett, mint Ficino Plótinos-kommentárjának egy részlete, s

valójában ennek befejezése után, 1489 augusztusában állította össze a szerző a második könyvet.[1]

Nyomtatásban 1489. december 3-án adta ki *De vita* [Az életről] szóló három könyvének egybeillesztett variánsát, amihez Filippo Valori nyújtott anyagi támogatást.[2] Platón-fordítása mellett ez a műve volt a legnépszerűbb[3] szerte Európában (Bajorországban 36, Lengyelországban 9, nálunk 2 ősnyomtatványt[4] őriznek belőle a közkönyvtárak). A három könyv orvosi és életvezetési tanácsokat, recepteket tartalmaz a tudósok számára, filozófiai háttere azonban jóval mélyebb, mint a mai orvostudományé.

Az első könyv címe: *De vita sana* [Az egészséges élet], hosszabb variációjában: *De cura valetudinis eorum, qui incumbunt studio litterarum*, azaz: A tudósok egészségének védelme. Tehát nem akárkinek, hanem kifejezetten azoknak ad tanácsokat és recepteket, akik hozzá hasonlóan a tudományokkal foglalkoznak, és életmódszerűen görnyednek könyveik, irományaik fölött. Megírására bevezetője szerint barátai biztatják: Ficino ugyanis apja, Diotifeci szorgalmazására – pisai természetfilozófiai előtanulmányok után – az orvosi szakmát is kitanulja 1459 és 1462 között Bolognában. Az orvosi mesterséget gyakorolja is, erről elsősorban saját műveiben, illetve leveleiben találunk adatokat. Egyébiránt a pisai stúdiumok

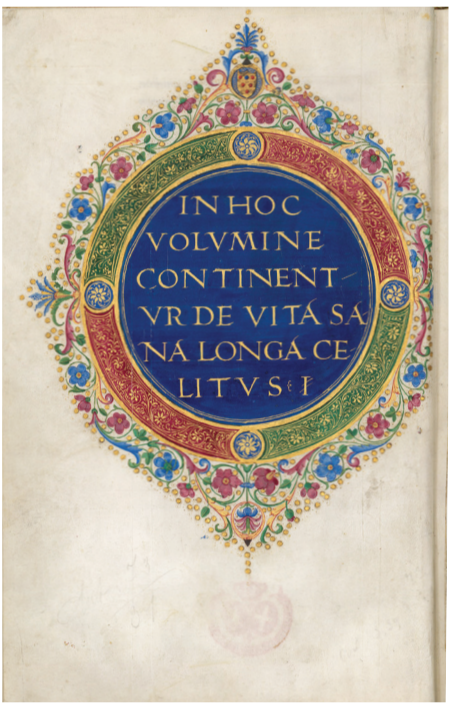
[1] Alessandra Tarabochia Canavero (ford., szerk.): Introduzione, in Marsilio Ficino: *Sulla vita*, Milano, Rusconi, 1995, 16–17; Paul O. Kristeller: *Supplementum Ficinianum,* Firenze, Olschki, 1973, LXXXIII–LXXXVI. Vö. a kéziratokat bemutató 103. táblázatot a *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Mostra di manoscritti, stampe, documenti*, Firenze, Olschki Editore, 1984, 133–136.

[2] Ficino többször is lerója háláját Filippo Valorinak művében: a második könyvet (melyet tehát utoljára állított össze) neki ajánlja, s ajánlásában hangsúlyozza Valorinak a Mediciekhez fűződő barátságát és a platóni tanítások terjesztésében vállalt elkötelezett szerepvállalását – hiszen éppen ő adott pénzt Ficino Platón-fordításainak kinyomtatására is 1484-ben. Valori lesz Ficino „követe" Mátyás udvarában: a III. könyv elé írt ajánlásban az ő nevével játszva (valore = erő, érték) ajánlja kötetét a királynak, melyet a levél szerint Valori fog átadni neki.

[3] Az első, 1489. december 3-i kiadást követően (Antonio Miscomino nyomdája által) a 17. század végéig még jó harminc kiadást, illetve újranyomást ért meg Európa és Olaszország legjobb nyomdászai révén. Lásd lentebb és Kristeller: *Supplementum*, LXIV–LXVI; Alessandra Tarabochia Canavero: Il *De triplici vita* di Marsilio Ficino, una strana vicenda ermeneutica, *Rivista di filosofia neoscolastica,* LXIX. évf., 1977, 697–717; Paul O. Kristeller: Ficino and His Work After Five Hundred Years, in Gian Carlo Garfagini: *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 2. köt., 130–131; John R. Clark: Editorial Introduction, in Marsilio Ficino: *Three Books on Life*, critical Edition and Translation with Introduction and Notes by Carol V. Kaske and J. R. Clark, Binghamton, New York, MRTS Publisher, 1998, 8–9.

[4] Lásd *Librorum impressorum Bibliothecae Regiae Monacensis Catalogus nominalis,* München, Bayerische Staatsbibliothek, é. n., 16, 332. Budapesten a következők találhatóak: az MTA Ant–550.141 raktárjelzetű, 1556-os incunábuluma: *Ficini Marsilii Florentini medici atque philosophi celeberrimi de vita libri tres,* Lugduni, apud Guil. Rouil.; és az OSZK Kézirattárában az Inc. 859 jelzetű (Régi Nyomtatványok Tára) ősnyomtatvány: Marsilius Ficinus: *De triplici vita. Apologia*, Venezia, Bartholomaeus Justinopolitanus et socii, 1498.

után (1448–1452) a firenzei egyetemen attól a Niccolò Tignositól tanul logikát, retorikát és peripatetikus filozófiát, aki Arezzóban orvostudományt is oktatott.

1. kép. A De vita luxuskódexének díszes címlapja.
1490, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut.73.39, f. 3v.
(A MiC engedélyével. Bármely eszközzel való további reprodukciója tilos.)

Szerzőnk 1462-ben kapta Careggiben fekvő villáját Cosimo de Medicitől, aki ekkor bízza meg a platóni életmű latinra fordításával és egyfajta filozófiai műhely, a platonista akadémia kialakításával és irányításával. Ettől az időponttól fogva nyílik tehát lehetőség kifejezetten ilyen irányú stúdiumok rendszeres és közös folytatására (bár Firenzében már korábban is folytak filozófiai viták és összejövetelek, felolvasások a kamalduliak rendházában, és az 1438–1439-es firenzei egyetemes zsinat óta máshol is). A barátok, akik Ficinótól az orvosi tanácsokat kérik, nyilvánvalóan Careggi látogatói, tehát ha úgy tetszik, a platonista akadémia tagjai. E barátok közül kettőt név szerint is kiemel Ficino az első könyvhöz írt bevezetőjében: Giorgio Antonio Vespuccit (1434–1514) és Giovanni Battista Boninsegnit (1453–1512k), nekik ajánlja művét, és a jóváhagyásukat kéri,

mielőtt Lorenzo de' Medicinek adná, miként azt korábban Platón-fordításaival is tette.[5]

Az első könyv sikerét, mely egyelőre csak kéziratokban terjedt,[6] az mutatja, hogy barátai a mű folytatására kérik: „nemcsak arra vágytak, hogy mindig jó egészségnek örvendjenek, hanem sokáig is szerettek volna élni" – írja róluk az egységbe foglalt három írás közös bevezetőjében.[7] Tehát a következő (egyébként sorrendileg utolsóként írt) könyvet *De vita longa,* azaz „A hosszú életről" címmel írja – vagyis hogy odafigyeléssel és gondoskodással miként őrizhetik meg késő öregkorukig a tudósok egészségüket, illetve miként nyújthatják meg élettartamukat még a gyengébb fizikumúak is közöttük.[8] Ezt a művét Lorenzo il Magnifico mellett Filippo Valorinak ajánlja, akiről kiemeli, hogy platonista tanításokra és azok terjesztésére vágyakozik, sőt, a platonista filozófia ügyét szolgálja, ami nyilvánvalóan a Valori által adott anyagi támogatásokra is vonatkozik – ő szponzorálja ugyanis többek között e mű kinyomtatását is, 1489 decemberében. Filippo Valori családját már a 14. század végétől gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok fűzték Budához, így nem véletlen, hogy Ficino támogatójaként összekötő volt közte és a magyar király, Corvin Mátyás között is, akinek először a harmadik könyvet ajánlotta.[9]

[5] Vö. Alessandro della Torre: *Storia dell'Accademia platonica di Firenze,* Firenze, Erasmo, 1960, 772–774.

[6] Lásd Ficino: *Three Books on Life*, 9–10.

[7] Lásd Preninger levele, az 1480-ban Bernardo Rucellaihoz címzett levelek között. Ficino: *Opera omnia*, Bazel, ed. Heinrich Peter, 1576, 836, 2.

[8] 1489. augusztus 8-án kelt levelében Ficino azt írja Giovanni Pico della Mirandolának, hogy a 13. századi spanyol orvos, Arnaldo da Villanova *De retardanda senectute* című könyvét olvassa (aki egyébként a népi hagyományokat is belefoglalta receptjeibe, étrendi és életvezetési tanácsaiba egy másik, *Regimen Sanitatis Salernitatum* című könyvében). Mindkét műből sokat meríthetett e második könyvhöz. Az előbbiről John R. Clark kimutatta, hogy az nem Arnaldo da Villanova *De conservatione iuventutis* című traktátusa, hanem valójában Roger Bacon munkája, csupán a Villanova művei között jelent meg. Lásd John R. Clark: Roger Bacon and the Composition of Marsilio Ficino's *De vita longa* (*De vita,* Book II), *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLIX. évf., 1986, 230–232. Alessandra Paravicini Bagliani felülvizsgálta e kérdésre vonatkozó problémákat, és arra jutott, hogy Roger Bacon szerzősége nem lehetséges, és a *De retardanda senectute* szerzője inkább anonimnak tekintendő, illetve az *explicit* szerint egy bizonyos *Dominus castri Goet.* Lásd Alessandra Paravicini Bagliani: *Medicina e scienze della natura alla corte dei papi nel Duecento,* Spoleto, CISAM, 1991, 297.

[9] Angela Dillon Bussi: 11.16. Marsilio Ficino filozófiai értekezéseinek Mátyásnak szánt példánya, amely a király halála miatt Lorenzo de' Medici tulajdonába került, in Farbaky Péter és mtsai (eds.): *Hunyadi Mátyás, a király: hagyomány és megújulás a királyi udvarban*, 1458–1490 / *Matthias Corvinus, the king: tradition and renewal in the Hungarian royal court, 1458–1490,* 2008. március 19 – június 30. kiállítási katalógus (exhibition catalogue), Budapest History Museum, 19 March 2008 – 30 June 2008, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 476. Lásd még uő: Le biblioteche di Mattia Corvino e di Lorenzo il Magnifico: confronti e tangenze (con alcune note sulla ritrattistica laurenziana e corviniana), in Farbaky Péter – Louis Waldman (eds.): *Italy and*

A harmadik könyvet, mely már címében is jelzi a műben megjelenő asztrológiai szempontokat (melyek egyébként már a második könyv utolsó fejezetében is megjelentek) *De vita coelitus comparanda* címmel adja közre [Miként nyerhetünk életet az égtől]. Hogy a három szakaszból összeillesztett könyvnek a dedikációban megszólított nagyhatalmú Medici védelmére volt szüksége, azt az is igazolja, hogy emiatt érte a legtöbb támadás szerzőjét.[10] A támadások oka az asztrológiai és mágikus szempontok érvényesítése a II. könyv végén (*De vita longa* – A hosszú életről) és végig a III. könyv során.[11] Ezt még önálló formájában a mi Mátyás királyunknak ajánlotta,[12] akit örökké legyőzhetetlennek nevez. Ficino 1472 előtt magyar barátai, Janus Pannonius és Garázda Péter,[13] majd később a budai könyvműhelyben dolgozó vagy a Buda és Firenze között ingázó olaszok, például Taddeo Ugoleto és Francesco Bandini révén tudhatott az uralkodó udvari asztrológusairól.[14] Közéjük tartozott (1467–1472 között) az a Regiomontanus is, aki a korabeli asztrológiában új házrendszert népszerűsít, melyet később róla neveztek el.[15]

Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance: Acts of an International Conference, Florence, Villa I Tatti, June 6–8, 2007, Firenze, Cambridge (MA), Harvard University Press, Villa I Tatti, Harvard University Center for Italian renaissance Studies, 2011, 231–265.

[10] Tarabochia Canavero: *Introduzione,* 15; Ficinót 1490 májusában a Római Kúriánál mágiával és eretnekséggel vádolták be. Kristeller: *Supplementum*, LXXXV. Vö. Giancarlo Zanier, *La medicina astrologica e la sua teoria: Marsilio Ficino e i suoi critici contemporanei*, Roma, Ateneo e Bizzarri, 1977, 94.

[11] Ficino nézeteinek változásáról az asztrológiát illetően lásd Melissa Meriam Bullard: The Inward Zodiac: A Develpoment in Ficino's Thought on Astrology, *Renaissance Quarterly,* XLIII. évf., 1990, 687–708.

[12] Ficino nemcsak ezt a munkáját ajánlotta Mátyás királynak, hanem levelei harmadik és negyedik könyvét is.

[13] Garázda Péter (1448 k–1507) Janus Pannonius és Vitéz János rokona, akinek pártfogásával 1465 és 1468 között Ferrarában tanult Battista Guarino iskolájában. 1469–1471 között Firenzében folytatta tanulmányait, ahol Marsilio Ficinóval is barátságot kötött.

[14] Klára Pajorin: Il ruolo degli umanisti fiorentini e ungheresi nella formazione della rappresentazione del potere di Mattia Corvino, in Péter Farbaky et al. (eds.): *Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria*, Firenze, Giunti, 2013, 98–105; uő: Mátyás király és Marsilio Ficino magyar hívei az 1471. évi összeesküvés után, in Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2014, 593–606.

[15] Lásd lentebb. Zrednai (Vitéz) János, majd Mátyás udvari asztrológusa, Regiomontanus (Johannes Müller von Königsberg, 1436–1476) volt, aki saját kidolgozású házrendszerével tette magát híressé *Tabulae directionum profectionumque in nativitatibus multum utiles* [Az irányok és eredetek táblái, melyek a születéseknél nagyon hasznosak] című művében (1469, Esztergom). E munkáját Vitéznek, *Tabulae primi mobilis* című, forradalmian új, gömbháromszögtani munkáját Mátyásnak ajánlotta. Ez utóbbi gyakorlatilag a szférikus trigonometria megalapítása. Mesterével, Peuerbachhal együtt Ptolemaios *Almagest*jének újrafordítója, táblázatainak kiigazítója. Padovában az egyetemen adott elő, illetve Velencében és Rómában is kapott megbízásokat. Római útját követően, ahová Béssarión meghívására utazott mesterével, Peuerbachhal együtt,

Szó volt róla, hogy Ficino az orvosi és filozófiai stúdiumok után a teológiát is elvégezte, felszentelt és gyakorló pap volt,[16] tehát nem a hit hiányából fakad a modern kor számára szokatlan felvetése. Alessandra Tarabochia Canavero, a *De vita* legutóbbi (1995) olasz fordításának készítője is felhívja a figyelmet, hogy a bolognai egyetemen (a többi észak-itáliai egyetemhez hasonlóan)[17] a medicina és az asztrológia között szoros összefonódás alakult ki, tehát e kettőt egymással való összefüggéseiben tanították.[18] Ennek előzményeiről a későbbiekben szó lesz.

1467-ben Pozsonyba kapott meghívást Mátyástól, ahol matematikát és csillagászatot tanított. Később Esztergomban Vitéz János érseki palotájában egyedülálló csillagvizsgálót rendezett be, dolgozószobája mennyezetén a konstellációkkal (égkép-horoszkóp). Ezekből csak az állatöv (zodiákus) csillagképei maradtak fenn, amelyek az Esztergomban végzett ásatások alkalmával kerültek napvilágra. Kopernikuszt megelőzve a Föld mozgását tanította, több munkáját és Ptolemaios-fordítását Kopernikusz és Galilei tankönyvként használták. Vö. Szathmáry László: Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában, in Lukinich Imre (szerk.): *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára*, Budapest, Franklin, 1940, 413–452; Ernst Zinner: *Regiomontanus, His Life and Work,* transl. by Ezra Brown, Amsterdam, Elsevier, 1990; a magyarországi tevékenységéről lásd 91–103. Magyarul: Zinner Ernő [sic!]: Regiomontanus Magyarországon, *Matematikai és Természettudományi Értesítő,* LV. évf., [ford. megjelölése nélkül], 1937, 280–287.

http://mek.oszk.hu/05300/05391/pdf/Zinner_Regimontanus_Csill.pdf (Letöltés: 2021. október 16.)

[16] 1469-ben kezdi meg papi tanulmányait, 1473. szeptember 18-án diakónus, december 18-án felszentelt pap. Lásd Raymond Marcel: *Marsile Ficin*, Paris, Les Belles Lettres, 1958, 284. Függelékében közli Ficino mindhárom fennmaradt korabeli életrajzát: Johannes Cursius *Vita Marsili Ficini* című művét, egy anonim *Vita secunda*-t, melyet a Firenzei Könyvtár (Biblioteca di Firenze) *Palatinus 488* jelzetű kódexe tartalmaz, és a Piero Caponsacchi által összeállított *Sommario della vita di Marsilio Ficino* című írást.

[17] Pl. Padova, Ferrara, Pavia, lásd Graziella Federici Vescovini: Medicina e filosofia a Padova tra XIV e XV secolo: Jacopo da Forlì e Ugo Benzi da Siena (1380–1430), in uő: *'Arti' e filosofia nel secolo XIV: studi sulla tradizione aristotelica e i 'moderni'*, Firenze, Nuovedizioni E. Vallecchi, 1983, 233–278.

[18] Tarabochia Canavero: *Sulla vita*, 59; vö. Carlo Malagola: Statuti dell'Università degli scolari arte e medicina (1405), in *Statuti delle Università e dei colleggi dello Studio Bolognese*, Bologna, Zanichelli, (1887) reprintje 1988, 274–277. Feltételezésem szerint többek között a 13. századi Nicolò da Paganica *Compendium medicinalis astrologiae* című művét használhatták tankönyvként az egyetemek, lásd ennek modern kiadását Giuseppe Dell'Anna gondozásában, Galatina, ed. Congedo, 1990. A 15. századi padovai, nyomtatásban is megjelent orvosi-asztrológiai művekről lásd Tiziana Pesenti Marangon: La miscellanea astrologica del prototipografo padovano Bartolomeo Valdizocco e la diffusione dei testi astrologici e medici tra i lettori padovani del '400, *Quaderni per la storia dell'Università di Padova,* XI. évf., 1978, 87–106.

2. kép. A De vita luxuskódexének díszes kezdőlapja.
1490, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut.73.39, f. 4r.
(A MiC engedélyével. Bármely eszközzel való további reprodukciója tilos.)

Kéziratok és korai szövegkiadások

A *De vita* kéziratainak és szövegkiadásainak történetét John R. Clark foglalta össze, és részletes leírásukat is ő végezte el.[19] Végigveszi az első könyv azon öt kéziratát, amelyeket Ficino *Levelei*nek VII. könyve elé illesztve ajándékozott barátainak vagy lehetséges támogatóinak – ezek közül az egyik („G") Filippo Valori költségén Corvin Mátyásnak készült.[20] Kimutatja, hogy az első könyv eredeti szövege némileg különbözik az összeillesztett variánstól, amelyben a szerző bizonyos részletekkel kiegészítette azt. A második könyvnek, mely utoljára keletkezett, nincs önálló kézirata. A harmadik könyv önállóan eredetileg Plótinos IV, 3, 11 kommentárjaként egyetlen kéziratban maradt fenn,[21] ehhez Ficino számos rövidebb összekötő részt írt, hogy a három könyvet, illetve a már tárgyalt előszókat, ajánlásokat és (a tárgyalandó) apológiát és utószót összefűzze.[22] Az együttes szövegtestnek két kézirata maradt fenn, mindkettőt az *editio princeps* után és annak alapján másolták; az egyiket Lorenzo de'Medici kapta ajándékba, luxuskódexként.[23] A kötet számunkra azért különösen érdekes, mert Corvin Mátyás megrendelése alapján és az ő számára kezdték el, s csak a király hirtelen halála után kerestek neki új tulajdonost.[24] E díszkötet végül Filippo

[19] Clark: *Editorial Introduction,* 6–11.

[20] Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 73 Aug. 2, pergamen.

[21] „P": Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana Plut. 82, 11. 1490-ben készült, pergamen. A Plut. 82,10-es kézirat folytatása. Tartalmazza Ficino Plótinos-fordítását (*Enneades* 4,2–6,9), a hozzá írt kommentár XXVII–LIV. fejezetét. A *De vita* III. könyvének első fejezete a XI. kommentárfejezettel egyenlő. A fejezetek számozása és sorrendje ezután nem ekvivalens. A szöveg a 13r–59r fóliókon található.

[22] Brian P. Copenhaven: *Magic in Western Culture: From Antiquity to the Enlightment*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 84–101.

[23] „L": Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Plut.73.39. 1490 elején készült, pergamen. A *De vita libri tres* csaknem teljes szövege. Szándékosan kihagyja a II. könyv 3. fejezetét és a III. könyv elé írt ajánlást Mátyásnak és az előszót az olvasóhoz. Tartalmazza Amerigo Corsini versét is a *De vitá*ról. Részletes leírását legutóbb Lia Brunori adta (Angela Dillon Bussi fentebb idézett 2008-as leírása és 2011-es cikke után) a legutóbbi firenzei Mátyás-kiállítás már idézett katalógusában: Farbaky (szerk.): *Mattia Corvino e Firenze*, 79. tétel, 294. Brunori tévesen írja, hogy ez az egyetlen kézirat, mely a teljes *De vitá*t tartalmazza. A Biblioteca Laurenziana digitális tékájában az egész kódex fólióról fólióra megtalálható:
http://mss.bmlonline.it/s.aspx?Id=AWOMMMgNI1A4r7GxMQ6C&c=Ficini%20De%20triplici%20vita#/book valamint itt: https://www.wdl.org/en/item/11614/view/1/9/ (Letöltés: 2022. február 8.)

[24] Csapodi Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock,* Budapest, Akadémiai, 1973, 314; Csaba Csapodi – Klára Csapodiné Gárdonyi – Tibor Szántó: *Bibliotheca Corviniana,* transl. by Zsuzsanna Horn, tr. revised by Alick West, Shannon, Irish Univ. Press, 1969, 53, 124 és XVII. tábla. Magyarul: Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Corviniana. A Corvina Könyvtár története,* Budapest, Corvina, 1976, 48–49. A szerzők azonosították Mátyás elfedett címerét, melyre később a művész (Attavante) Lorenzo Medici címerét festette rá.

Valori költségén készült el, 1490. április 4. után (Valori ajánló levele említi Mátyás halálát, innen a *terminus post quem*). A másikat Raphael de Marcatellis, a belgiumi Gent püspöke, Szt. Bavó katedrálisának apátja másol(tat)ta le saját maga számára.[25] Ennek olvasatai igen hasonlóak az 1497-es bázeli kiadáséhoz, és nem képviselnek független szövegváltozatot. Továbbá kiragadott részleteket tartalmaz még két müncheni kézirat. Az egyik Ficino *Levelei*nek IX–XII. könyveit foglalja magában, annak nyomtatott kiadását (1495) megelőzvén, és válogatott részleteket tartalmaz a *De vita libri tres*ből – önálló, de nagyon következetlen forrást szolgáltatván a szövegtesthez.[26] A másik müncheni kódex alkímiai értekezések gyűjteménye; a harmadik könyvből vett részleteit (1., 3., 4. fej.) a korai nyomtatott kiadások alapján másolták, és nem nyújt megnyugtató bizonyítékot a szöveg állapotára.[27]

A kiadások közül Clark meglátásai szerint is kétségkívül az első a legjelentősebb, melyet Ficino is felügyelt.[28] Ezt, mint említettük, Filippo Valori szponzorálta és Antonio Miscomino nyomtatta Firenzében 1489. december 3-án.[29] A teljes szövegen kívül tartalmaz egy *erratá*t és Amerigo Corsini epigrammáját. Clark ezzel vetette össze a Paul Oskar Kristeller által összegyűjtött valamennyi fellelhető 15–16. századi megjelenést,[30] melyeket (Kristeller szóbeli közlései nyomán) közelebbről megvizsgálva kiderült, hogy némelyik nem létezik, mások pedig hibás évszámúak. Az *editio princeps*hez hű velencei 1498-as kiadáson[31] alapszik a bolognai 1501-es. A párizsi 1494-es lehetett

[25] „H": Haarlem, Hollandia: Stadsbibliotheek 187C6, pergamen. Kolophónja: *„Hunc librum comparavit Raphael* [de Marcatellis] *episcopus Rosensis abbas sancti Bavonis monasterii iuxta Gandavum."* Tartalmazza az összes előszót és ajánlást, tartalomjegyzékeket külön-külön mindhárom könyv előtt, az apológiát, a *Quod necessaria sit* kezdetű utóiratot, a kezdőmondatok felsorolását. Második kötetében a következő mű szerepel: *Nonus liber Almansoris cum expositione Syllani* [de Nigris] *de Papia*.

[26] München: Staatsbibliothek, Clm 10781, papír, 15. sz. vége. Tartalmazza az előszót az egész műhöz, az I. könyv 26. fejezetét, az előszót a második és a harmadik könyvhöz, az ajánlást Mátyáshoz, az apológiát és az utószót.

[27] München: Staatsbibliothek, Clm 26059, papír, 1508. Címe a 277r fólión: *„Excerpta ex tertio libro Marsilii Phicini* [sic!] *Florentini de vita coelitus comparanda compositus ab eodem inter commentaria eiusdem in Plotinum."*

[28] Clark: *Editorial Introduction,* 8.

[29] Ennek két példánya is megtalálható Magyarországon: az MTA Könyvtárában, Inc. 448-as és az OSZK-ban, Inc. 358-as raktári számon.

[30] Kristeller: *Supplementum*, 1, LXIV–LXVI.

[31] Velence, 1498: Felix Klein–Franke nyomdájában készült. Tartalmazza a teljes művet (*errata* nélkül), Amerigo Corsini versét és még a következőt: *Annotatio Praeclarissimum Sententiarum.* Független a bázeli kiadásoktól. Ezt az *incunabulum*ot reprintben (fordítás nélkül) közzétette Martin Plessner: Marsilius Ficinus: *De vita libri tres,* kritischer Apparat, erklärende Anmerkungen, Namenregister und Nachwort von Martin Plessner; nach dem Manuskript ediert von Felix Klein-Franke, Hildesheim, New York, G. Olms Verlag, 1978. E reprintről Clark és Kaske több helyen is

időrendileg a második kiadás,[32] mely az *editio princeps*től függ, de nem tartalmazza az *erratá*t, ezt Párizsban 1511-ben követte egy újabb.[33] Az 1497-től kezdődő bázeli kiadásokról Clark általában elég rossz véleménnyel van, kollatációi során arra az eredményre jutott, hogy a kezdeti hibákra a későbbi kiadók csak még többet halmoztak, s aki úgy hirdette kiadását, hogy abban végre kijavított minden hibát, az rontott a szövegen a legtöbbet.[34] Sajnos hibáik a később klasszikussá vált *Opera omnia*-kiadásokban is tovább éltek, melyek között néhány igazán értelemferdítő elírás is található. A Kaskéval közös kiadásukban a latin szöveget négy kiadás kollatálása alapján állította helyre: a firenzei őskiadás, a velencei 1498-as, a bázeli 1497-es és a bázeli 1576-os, legtöbbet hivatkozott (és 1959-ben Torinóban facsimile újra kiadott) *Opera omnia*[35] szövegén. Magyarországon az *editio princeps*, a velencei 1498-as, a bázeli 1497-es két-két példányban hozzáférhető az MTA és az OSZK kézirattáraiban, ezeken kívül az MTA Könyvtára őriz egy 1566-os leideni és egy 1616-os francia (vagy svájci) kiadást, hely nélkül.[36]

Korai és modern fordítások

Azontúl, hogy két és fél évszázad alatt mintegy harminc latin kiadást ért meg,[37] a *De vitá*t hamarosan le is fordították németre, franciára és olaszra. Németre az első két könyvet Johannes Adolphus Mühling tette át és publikálta Strassburgban, 1505-ben *Das Buoch des Lebens* címen, ennek további hét kiadása jelent meg

beszél kritikai kiadásuk előszavában (3, 5, 71), sajnos két helyen is (5, 71) *incunabulum* helyett *manuscript*ként említik az alapját képező 1498-as velencei Felix Klein-Franke-féle ősnyomtatványt. Ennek úgyszintén két példánya is megtalálható Magyarországon: az egyik az MTA Könyvtárában, Inc. 849-es és az OSZK-ban, Inc. 859-es raktári számon.

[32] Párizs, 1494, Georg Wolff és Johann Philippi nyomdájában.

[33] Párizs, 1511, Jean Petit nyomdájában.

[34] Bázel: Johann Amerbach két *De vita*-kiadása: 1489–1495 és 1497. Az utóbbinak két példánya található meg Magyarországon: az MTA Könyvtárában, Inc. 380/koll. 1 és az OSZK-ban, Inc. 858-as raktári számon. Andreas Leenius 1529-es *De vita libri tres*-kiadásába *(recens iam a mendis situque vindicati)* belefoglalta Ficino *Epidemiarum antidotus*át is, ő valószínűleg Amerbach szövegét „javította".

[35] *Opera omnia,* 493–575.

[36] Az első háromról lásd korábbi jegyzeteimet, az 1566-os kiadója Guil. Ruil., jelzete 550.141; az 1616-os kiadója Le Preux, jelzete 542, 143/koll. 2.

[37] Utolsó megjelenése a 20. század (Plessner kiadása) előtt 1647-ben, lásd M. Plessner (ed.): Marsilius Ficinus: *De vita libri tres,* 245. Sarton kutatásai szerint Ficino ezzel és *A pestis ellen* írt munkájával a hetvenhét legnépszerűbb tudományos ősnyomtatvány között foglal helyet. Lásd George Sarton: The Scientific Literature transmitted through the Incunabula, *Osiris*, V. évf., 1938, 185.

1507 és 1537 között.[38] A harmadik könyvet Kahl szerint Mühling valószínűleg annak benső nehézségei miatt hagyta ki, szerinte az első két könyv fordítása sem az igazi. Két további német fordítását kéziratok őrizték meg a Heidelbergi Egyetemi Könyvtárban, ezeket Dieter Benesh tette közzé.[39] Mindkettőt a 16. század elejére teszi: a *Codex palatinus Germanicus 730,* fol. 1–35v az első könyv átültetését tartalmazza; a *Codex palatinus Germanicus 452* a második könyv befejezetlen német szövegét az elsőtől a tizennyolcadik fejezet első harmadáig.[40]

Két francia fordítása létezik: az első, részleges Jehan Beaufilz munkája 1541-ből; Párizsban jelent meg: az első és a második könyv szövege. A második az egész művet magába foglalja: *Les trois livres de la vie*, Guy Lefèvre de la Boderie tollából 1582-ből és szintén Párizsban jött ki.[41]

Első olasz fordítása 1548-ban jelent meg Velencében, Lucio Fauno műve, ez címe ellenére *(De le tre vite)* csak az első két könyvből készült, és Comóban 1969-ben jelent meg reprintje. Ugyanezen munkának egy korabeli firenzei 1568-as újabb kiadását Alessandra Tarabochia Canavero azonosította, valamint egy névtelen fordítást is Milánóból, 1701-ből.[42] Kristeller még korábban a harmadik könyv egy további 16. századi *volgare* fordítását találta meg Modenában, kéziratban.[43] Két évvel Carol V. Kaske angol fordításának megjelenése után látott napvilágot első modern olasz fordítása kétnyelvű kötetben: Marsilio Ficino, *De vita,* Albano Biondi fordításával és Giulio Pisani szövegggondozásával.[44] Az idő szűkösségéből és a nyomdai átfutásból adódhat, hogy e kiadás teljesen figyelmen kívül hagyja az említett angol kritikai kiadást, hiszen Giuliano Pisani hivatkozik a fordító, Kaske egy 1986-os tanulmányára[45] kötetük bibliográfiájában.[46]

[38] Clark: *Editorial Introduction,* 12. Vö. Wilhelm Kahl: Die älteste Hygiene der geistigen Arbeit. Die Schrift des Marsilius Ficinus De vita sana sive de cura valetudinis eorum, qui incumbunt studio litterarum (1482), *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik*, XVIII. évf., 1906, 482–619, 531.

[39] Dieter Benesh: *Marsilio Ficino's „De triplici vita" (Florenz, 1489) in deutschen Bearbeitungen un Übersetzungen,* Frankfurt am Main, Lang, 1977, 114.

[40] Benesh megadja a kéziratok leírását, uo., 126–129.

[41] Kristeller: *Supplementum*, 1, LXXXV; Tarabochia Canavero: Il *De triplici vita*, 703.

[42] Tarabochia Canavero: Il *De triplici vita*, 704–705. Lucio Fauno valódi neve Giovanni Tarcagnota.

[43] Biblioteca Estense, cod. Campori 137 (Gamma D 6,24). Lásd Paul O. Kristeller: *Iter Italicum,* Vol. 1, Leiden, Brill, 1963, 390–391.

[44] Marsilio Ficino: *De vita,* olaszra fordította Albano Biondi; a latin szöveget gondozta, bev. és jegyz. Giulio Pisani, Pordenone, Biblioteca dell'Immagine, 1991, XXXV, 501.

[45] Carol V. Kaske: Ficino's Shifting Attitude towards Astrology in the *De vita coelitus comparanda*, the letter to Poliziano, and the *Apologia* to the Cardinals, in uő: *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Convegno per celebrare il V centenario della stampa del Platone ficiniano, Napoli, Firenze, Figline Valdarno, 1984*, a cura di Gian Carlo Carfagini, Firenze, Olschki, 1986, 371–381.

[46] Giulio Pisani: Bibliografia, in Marsilio Ficino: De vita, Pordenone, Biblioteca dell'Immagine, 1991, XXXII.

Valószínűleg Biondi és Pisani munkájával párhuzamosan készült a témát szintén régebb óta kutató Alessandra Tarabochia Canavero átültetése *Sulla vita* címmel, mely olasz egynyelvű könyvben, tanulmánnyal, bibliográfiával és mutatókkal együtt áll.[47] Mindkét verzió elég jónak mondható.

Angol fordítás a legutóbbi modern munkákig nem született. A nem teljesen megbízható Charles Boer-féle átültetés a klasszikus és hibás 1576-os *Opera omnia*-kiadás alapján született 1980-ban; részletes kritikáját két év múlva Michael J. B. Allen írta meg.[48] Az 1989-es latin–angol nyelvű kritikai kiadás jó egy évtizedes kutatómunka ereménye, ami azért sem csoda, mert mint bevezetőjükben a szerzők, Carol V. Kaske és John R. Clark elmondják, ehhez a munkához a filológiai és filozófiai ismeretek mellett orvosi – és hozzáteszem: orvostörténeti, gyógynövénytani és asztrológiai – ismeretekre is szükség van. Nemcsak a szövegkiadás, hanem a fordítás is elsőrendű és haszonnal forgatható.

Mielőtt az első és a második könyv tematikájának ismertetésébe fognánk, néhány korabeli orvosi, illetve természetfilozófiai fogalmat tisztáznunk kell, ezek nélkül ugyanis érthetetlenek lennének Ficino utalásai. Ezek a következőek: a szellem, a négy testnedv, a négy temperamentum és a testnedvek közül a fekete epe mibenléte.

A szellem fogalma Galénosnál és Ficinónál

A szellem *(spiritus)* az ókori és középkori orvoslásban és természetfilozófiában teljesen más jelentésű, mint az újkori filozófiában. Ficino Galénostól[49] veszi át a szellem fogalmát,[50] mely itt (a *De vitá*ban) adott definíciója szerint: „a vér tiszta, finom, meleg és világos párája", mely „a szív hője által a vér legfinomabb részéből

[47] Marsilio Ficino: *Sulla vita*, ford., bev., jegyz. Alessandra Tarabochia Canavero, Milano, Rusconi, 1995.

[48] Marsilio Ficino: *The Book of Life*, ford. C. Boer, Spring Publications, University of Dallas, Irving Tex., 1980; Michael J. B. Allen: Book Review, *Renaissance Quarterly*, XXXV. évf., 1982, 69–72.

[49] Galénosról (Pergamon, 129 – Róma, 201) a szöveghez írt jegyzeteimben hozok további adatokat, lásd még Frazer-Imregh Monika: Galénos, az orvos-filozófus a testnedvekről és a fekete epéről, *Orpheus Noster,* X. évf., 2018/4, 73–97. Platón *Timaios*a mintegy kiindulópontja és egyben kánonja az egész galénosi medicinának. Bármely új vagy régi tudományos feltevés vagy nézet a Galénos által értelmezett *Timaios* elméleti alapvetéséhez mérten bizonyul igaznak vagy hamisnak írásaiban, ugyanakkor Galénos szerint minden új eredmény levezethető a *Timaios*ból, mintha az már kezdettől fogva magába foglalt volna minden lehetséges tudást a természet (vagyis a világegyetem és részei) felépítéséről és működéséről. A lélek felfogásában is visszatér az eredeti platóni tanítás hármas felosztásához, ezért többen platonikus filozófusnak tekintik.

[50] A galénosi gyógyításban három kulcsfontosságú tényező az élőlények működésének megértésében a benső természetes hő (θερμότης – *calor*), az égetés-emésztés (κατεργασία – *coctio*) és a szellem (πνεῦμα – *spiritus*). Ezek már Aristotelés *De generatione animalium* [Az élőlények szaporodása] című munkájában is szerepelnek: Aristotle: *Generation of Animals,* with an English

keletkezik, s onnan siet az agyba". Galénosnál tehát az életműködéseket egy finom, légnemű anyag, a *pneuma* irányítja. Három alakja van: a májban a *pneuma physikon* (*spiritus naturalis* – természeti szellem), ami a nemzőerőben nyilvánul meg, s az anyagcsere szabályozója; a szívben a *pneuma zótikon* (*spiritus vitalis* – életszellem), az életerőben nyilvánul meg, s a vér szétáramlását és a hőtermelést szabályozza; az agyban a *pneuma psychikon* (*spiritus animalis* – lelki szellem), a lelkierőben nyilvánul meg, a mozgást és az érzékelést irányítja.

Tehát a szellem egyfajta eszköz, kapocs a test és a lélek között.[51] A gondolkodáshoz is elengedhetetlen, hiszen „a vér kell a szellemhez, a szellem az érzékeléshez, az érzékelés a gondolkodáshoz".[52] Mivel pedig a vér abból a természeti erőből keletkezik, amely a májban és a gyomorban székel, a tudósoknak vigyázniuk kell e szerveikre, miként szívükre és agyukra is, hiszen „a vér legfinomabb része a szív forrásába folyik, ahol az életerő székel. Innen a belőle képződő szellemek az agy [...] fellegváraiba emelkednek fel".[53] Magyarán amilyen világos és tartós szellemek keletkeznek itt, olyan világos és kitartó lesz az észlelés és a gondolkozás. Táblázatban foglaljuk össze a szervek, a hozzájuk tartozó erők és szellemek Ficino által leírt kapcsolatát. Az emberi szellem mellett Ficino bevezeti a világlélekhez tartozó világszellem fogalmát is a harmadik könyvben, ezzel viszont majd annak tárgyalásakor foglalkozunk.

1. táblázat. Az emberi szellemek Galénos által meghatározott nevei, keletkezésük helye és funkcióik.

Szerv	**Erő**	**Funkció**	**Szellem**
máj, gyomor	nemző/ természeti erő	az anyagcsere szabályozója	természeti szellem
szív	életerő	a vér szétáramlását és a hőtermelést szabályozza	életszellem
agy	lelkierő	a mozgást és az érzékelést szabályozza	lelki szellem

transl. by Artur Leslie Peck, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1961. E fogalmakat Poseidónios és az őt követő pneumatikus orvostudomány fejlesztette tovább és illesztette be leírásukat és működésüket tanításai közé.

[51] Vö. Hamvas Endre: Kozmikus szomorúság: a lélek eredete a hermetikában, *Orpheus Noster*, IV. évf., 2012/4, 48–64. Lásd még *Corpus Hermeticum,* X, 13.

[52] „Quamobrem sanguis spiritui servit, spiritus sensibus, sensus denique rationi." *De vita*, 1. könyv, 2. fejezet.

[53] „Tenuissima sanguinis pars fluit in cordis fontem, ubi vitalis viget virtus. Inde creati spiritus cerebri et, ut ita dixerim, Palladis arces ascendunt." Uo.

A négy testnedv és a négy temperamentum tana

Galénos enciklopedikus munkásságának jelentős tematikája a testnedveken alapuló kórtan és Hippokratés ezen alapuló gyógymódjai,[54] melyeket más szerzők is a neve alatt hagyományoztak tovább mintegy ötven írásban.[55] Ezek közül e tekintetben a legfontosabb *Az ember természetéről* szóló,[56] melyből Galénos az aristotelési *Fizika* segítségével levezeti az elemek és minőségek, valamint a testnedvek és temperamentumok közötti összefüggéseket. A *Hippokratési Gyűjtemény*ben az életkorok megfelelése a minőségekkel *Az életmódról* című munka I. könyv 33. fejezetében szerepel.[57] A szintén a *corpus*hoz tartozó *A testnedvekről* csak két testnedvvel foglalkozik: a vérrel és az epével.[58]

[54] Hippokratés is hivatkozik elődeire, többek között Alkmaiónra (floruit Kr. e. 500k) a Περὶ ἀρχαίας ἰατρικῆς 11.-ben. A szerinte Pythagoras-tanítvány orvos szintén a minőségpárok keverékének helyes arányában határozta meg az egészséget: „Az egészség fenntartása az erők egyensúlyától függ, a nedves és száraz, a hideg és meleg, a keserű és édes egyensúlyától és így tovább; ha bármelyikük eluralkodik, az betegséget eredményez: mert a kettő valamelyikének eluralkodása pusztító. Azt mondja [Alkmaión, ti. a részlet idézetként maradt fenn], hogy a betegség az ok tekintetében a hő vagy a hideg többlete folytán áll be, az eredet tekintetében a táplálék feleslege vagy hiánya miatt, hely tekintetében pedig a vérben, a csontvelőben vagy az agyban. A betegségek megjelennek e helyeken külső okok folytán is, bizonyos vizekből vagy egy terület miatt vagy a megerőltetés vagy a kényszer folytán vagy ezekhez hasonló dolgok miatt. Az egészség a minőségek arányos keveredése [κρᾶσις].” Hermann Diels – Walther Kranz: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 1. köt. Zürich, Weidmann, 1989, Alkmaión B 4.

[55] Az ún. *Corpus Hippocraticum*. Legmodernebb kritikai kiadása a Loeb Classical Library kétnyelvű sorozata: I–XI. k. 1923–2018. A kötetek tartalma a következő: 1. köt.: Ancient Medicine. Airs, Waters, Places. Epidemics 1 and 3. The Oath. Precepts. Nutriment; 2. köt.: Prognostic. Regimen in Acute Diseases. The Sacred Disease. The Art. Breaths. Law. Decorum. Physician (Ch. 1). Dentition; 3. köt.: On Wounds in the Head. In the Surgery. On Fractures. On Joints. Mochlicon; 4. köt.: Nature of Man. Regimen in Health. Humours. Aphorisms. Regimen 13. Dreams. The fragments of Heracleitus, On the Universe; 5. köt.: Affections. Diseases 12; 6. köt.: Diseases 3. Internal Affections. Regimen in Acute Diseases; 7. köt.: Epidemics 2 and 4; 8. köt.: Places in Man. Glands. Fleshes. Prorrhetic III. Physician. Use of Liquids. Ulcers. Haemorrhoids and Fistulas; 9. köt.: Coan Prenotions-Anatomical and Minor Clinical Writings. 10. köt.: Generation, Nature of the Child, Nature of Women, Barrenness, Diseases 4; 11. köt.: Diseases of Women 1–2. https://www.loebclassics.com/ (Letöltés: 2018. július 13.) Magyarul csak egykötetnyi válogatás olvasható belőle: Havas László (válogatta és szerkesztette): *Válogatás a Hippokratészi Gyűjteményből*, ford. Havas László, Németh Béla, Ritoók Zsigmond, szerk. Kádár Zoltán, Budapest, Gondolat, 1991. (Szlatky Mária: *Hippokratész a magyar orvosi irodalomban* című tanulmányával.)

[56] Havas: *Válogatás a Hippokratészi Gyűjteményből*, 32–48.

[57] Ugyanitt szó esik még az ember mint mikrokozmosz és a makrokozmosz párhuzamáról, test és lélek összefüggéséről, a lélek és test tüzes vagy vizes jellegének fokozatairól és az értelmi képességekről ezektől függően, valamint a világlélekről és a szellemről. Magyar fordítását csak a II. könyvtől (37. fej.) készítette el Havas László, in uő: *Válogatás a Hippokratészi Gyűjteményből*, 69–90. Angolul: Nutriment, in *Corpus Hippocraticum*. 1. köt., transl. By Walter H. S. Jones, Loeb Classical Library, Cambridge (Mass.) 1923, Harvard University Press, 342–432.

[58] Magyar fordítása nem létezik. Angolul az előbb idézett kötetben.

Az elemek és a testnedvek négyes felosztása és ezek egymás közötti dinamikája a galénosi orvoslás egyik talpköve. A hippokratési írások igen terjedelmes kommentárjain túl,[59] Galénos két rövid tanulmányában foglalja össze a legfontosabb tudnivalókat e témában: *A testnedvekről* és *A fekete epéről* írt traktátusokban.[60]

Mielőtt ezek, illetve a megelőző hippokratési írások ismertetésébe fognék, röviden összefoglalom e témát az előzményekre is utalva. A preszókratikus filozófiára, azon belül elsősorban Empedoklésra[61] visszamenő doktrína szerint tehát a világegyetemet felépítő elsődleges minőségek az aktív és a passzív, ezen belül a meleg és hideg, nedves és száraz ellentétein alapulnak. Platón a *Phaidón*ban beszél az emberi testet is felépítő négy alapminőségről,[62] melyek – bár önmagukban nem fordulnak elő – a természetben (makrokozmoszban) jelenlévő elemeket jellemzik, ezek a levegő, a tűz, a föld és a víz. E fogalmak a preszókratikus filozófiában egyenként jelentek meg mint a világ ősanyagát alkotó princípiumok.[63] Elnevezéseik nem a szabad szemmel látható formájukra utalnak, hiszen kizárólag minőségeket, működési elveket, funkciókat jelölnek. A preszókratikus filozófiában a milétosi Anaximenés tanította először, hogy a négy elem egyrészt

[59] Pl. Galeni *De elementis ex Hippocrate* I–II., Kühn I., 1821, 413–507; Galeni in *Hippocratem de natura hominis commentarius,* Kühn XV., 1928, 1–173; Galeni commentarius *I. in Hippocratis de humoribus* I–III, Kühn XVI., 1929, 1–488; Hippocratis *Aphorismi et Galeni in eos commentarii,* Kühn XVIII., pars I., 1929, 1–195; in Claudii Galeni *Opera omnia,* ed. curavit Karl Gottlob Kühn, Historia literaria: Johann Ch. G. Ackelmann, Lipsiae, in off. libr. C. Cnoblochii, 1821–1840, 19 vol. in 21. (A 17. és 18. két kötetes, a 19. kötet a név- és tárgymutató.) Reprint (facsimile): Hildesheim, Georg Olms, 1964–1965.

[60] Galeni *De humoribus,* Kühn XIX., 485–496. Ez nem egyenlő a hasonló című hippokratési mű előző jegyzetben említett kommentárjával (XVI. 1–488). Magyarul: Galénos: A testnedvekről, ford. Frazer-Imregh Monika, *Orpheus Noster,* X. évf., 2018/4, 98–103. Az írás hamisítvány voltát fentebb idézett cikkemben cáfolom: Frazer-Imregh Monika: Galénos, az orvos-filozófus a testnedvekről és a fekete epéről, uo., 88. (http://www.kre.hu/portal/images/orpheus-noster/ON-2018-4.pdf) A másik írás fordítása uo., 104–118, Galénos: A fekete epéről, ford. Frazer-Imregh Monika.

[61] Először a szicíliai (akragasi) Empedoklés (Kr. e. 494–434k.) határozta meg „négy gyökerűnek" a természetet a négy elem és a két mozgatóerő, a szeretet és a gyűlölet (vonzás és taszítás) mentén. Lásd töredékeit, uő: *A természetről,* 6, 7, 17, 19, 21, 22, 38, 71, 98, 109, in Parmenidész–Empedoklész: *Töredékek,* ford., jegyz., tanulm. Steiger Kornél, Budapest, Gondolat, 1985. A számozás megegyezik a köv. kiadáséval: Diels–Kranz: *Die Fragmente der Vorsokratiker.*

[62] Platón: *Phaidón*, 86b–c: „ahogyan a testünket a meleg és a hideg és a száraz meg a nedves és más effélék kifeszítik és összetartják, a lelkünk is effféléknek a vegyüléke és összhangja, mert szépen és arányosan keverednek benne egymással." (Kerényi Grácia fordítása.)

[63] Az elsődleges princípium a milétosi Thalésnál (Kr. e. 624k.–578k.) a víz, a milétosi Anaximenésnél (Kr. e. 586–526) a levegő (ebből jön létre a tulajdonképpeni négy elem ritkulás vagy sűrűsödés által), a kolophóni Xenophanésnál (Kr. e. 570–478) a föld, az ephesosi Hérakleitosnál (Kr. e. 535k.–475k.) a tűz és a víz, a milétosi Anaximandrosnál (Kr. e. 610k–546k) az *apeiron* (meghatározatlan). Vö. Geoffrey S. Kirk – John E. Raven – Norman Schofield: *A preszókratikus filozófusok*, ford. Cziszter Kálmán, Steiger Kornél, Budapest, Atlantisz, 1998.

átalakulhat egymásba, másrészt hogy ez az átalakulás sűrűsödés vagy ritkulás révén történik. Majd egy évszázaddal később Empedoklés a preszókratikus filozófia utolsó, kétezer soros tankölteményében foglalta össze az elemekről és a világegyetemet mozgató két erőről, a vonzásról és taszításról vallott nézeteit.[64] Hippokratés ismerte Empedoklés tanítását, név szerint hivatkozik rá *A régi orvostudomány* című művében.[65] A négy elem tanítása keleten, Indiában a Kr. u. 4–5. században a buddhista bölcselet enciklopédiájában, az *Abhidharmakósá*ban is megjelent.[66] És mégha nem is volt közvetlen vagy közvetett összefüggés ezen elméletek között (amit személy szerint kizártnak tartok,[67] gondoljunk ugyanis a gandhárai graeco-buddhista művészetre,[68] mely hellenisztikus vonásokat mutat), akkor is megfontolandó a jellemzésük alábbi összegzése, melyet Szegedi Mónikától idézek:

> A föld: szilárd – ezért funkciója az, hogy tart, támaszt. A víz: nedves – kohéziót biztosít, összetart. A tűz: „heves" (azaz hője van) – érlel, kiteljesít. (Az érés mindenfajta fejlődést, átalakulást magába foglal, a gyümölcs megérésétől a gyermek felnövekvésén keresztül a szellemi megtisztulásig.) A szél: mozgó – mozgat, kiterjeszt, gyarapít.[69]

[64] Empedoklés *A természetről* (Περὶ φύσεως) hexameterben írt tankölteményéből száztizenegy töredék maradt ránk. Diogenés Laertios: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* (Φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναζωγή), 8,77-ben azt írja, hogy későbbi művével, a *Tisztulások* (Καθαρμοί) című szintén hexameteres, mágikus-misztikus tartalmú költeményével együtt *A természetről* minegy ötezer sorra rúgott. Ezzel a *Súda* adata is nagyjából megegyezik, mely kétezer sorra teszi mindkét tankölteményt. Arról is beszámol mindkét forrás, hogy egy 600 soros orvosi tárgyú prózai munkát is hátrahagyott (Ἰατρικά), és tragédiákat is írt. Lásd Steiger Kornél tanulmányát: Empedoklész, in Parmenidész–Empedoklész: *Töredékek,* 57; és Empedocles: *The extant fragments,* trans. by Maureen R. Wright, New Haven, Yale University, 1981 (görög és angol szöveg); James Warren: *Presocratics,* Stocksfield, Acumen, 2007.

[65] Hippokratés: *A régi orvostudomány,* 20. fej., in *Hippoctrates with an English Translation* by W. H. S. Jones, London–Cambridge Mass., 1923–1931, 1. köt., 52: „Empedoklés vagy a többiek, akik a természetről írtak."

[66] Lásd Szegedi Mónika: Atomizmus a buddhista filozófiában, *Orpheus Noster,* XI. évf. 2019/3, 10: „Az *abhidharma*-iskolák exegétái az anyag primér formájának a négy főelemet *(mahá-bhúta)* tekintik. A tradicionális megnevezés (föld-víz-tűz-szél) itt radikálisan új értelmet nyer: a négy elem nem fordul elő önmagában, és közvetlenül nem is észlelhetők. Nem részecskék, hanem az anyag alapvető minőségei, amelyek elválaszthatatlanok önnön funkcióiktól". A szanszkrit szöveg atomizmus szempontjából fontos részleteit (egy részüket magyar fordításban is) a szerző közzéteszi a https://elte.academia.edu/SzegediMónika oldalon.

[67] Lásd Jason Neelis: *Early Buddhist Transmission and Trade Networks: Mobility and Exchange Within and Beyond the Northwestern Bordelands of South Asia,* Leiden, Brill, 2010, 94–108.

[68] „There is evidence of Hellensitic sculptors being in touch with Sanchi and Bharhut" –írja Yuvraj Krishan – Bharatiya Vidya Bhavan: *The Buddha Image: Its Origin and Development,* New Delhi, Munshiram Manoharlal Publ., 1996, 9.

[69] Szegedi Mónika: *Atomizmus a buddhista filozófiában,* 7–23.

Az elemek fenti tulajdonságait Empedoklés verssoraiban is megtaláljuk:

„meleg és fénylő Nap (=tűz)": DK Emp B21; „élesnyilú Nap (=tűz)": DK Emp B40; „gyors és (az agyagot kiégetve) megszilárdító tűz" DK Emp B73; „a víz pedig összeragasztó és nedvességével megtartó, összetartó és szilárdító": DK Emp A19; „sötét és hűvös eső": DK Emp B21; „életadó Héra (=levegő)": DK Emp B6; „magas" (levegő): DK Emp B17; „meleg, sugaras" (levegő): DK Emp B21; „mindent körülfogó nedves levegő": DK Emp B38; „fénylő levegő": „túlcsorduló a levegő": DK Emp B39; DK Emp B98; „messzeterjedő levegő": DK Emp B138; „a földből megalapozó és szilárd dolgok áramlanak": DK Emp B21; „határtalanok a föld mélységei": DK Emp B39;

Ficinónál a *De vita* III. könyvének 6. fejezetében az emberi test funkcióinak segítésében a négy elem némiképp eltérő aspektusai jelennek meg: „a vonzóerőt a tüzes dolgok segítik, a megtartó erőt a földszerűek, az emésztőt a levegősek, az ürítőt vagy tisztítót a vizesek."

A nyugati hagyományban az elemeket tulajdonságpárokkal is le lehet írni a következőképpen: a levegő nedves és meleg, a tűz száraz és meleg, a föld száraz és hideg, a víz nedves és hideg. Az elemekre közös tulajdonságaik alapján hasonlítanak az emberben (mikrokozmoszban) a szervezetet felépítő testnedvek: vér, epe, fekete epe és nyálka, ahogyan az időben az évszakok: tavasz, nyár, ősz, tél. Bár az egyes elemek mindig ugyanazon alaptulajdonságokkal rendelkeznek, mégis folyamatosan átalakulhatnak egymásba, ahogyan az évszakok is.[70] Az évszakoknak megfelelnek az emberi életkorok: gyermek-ifjú, fiatal felnőtt, érett korú felnőtt, idős-agg. Még ízek is társíthatók a testnedvekhez: édes, keserű, savanyú, ízteln (sós), sőt színek: vörös, sárga-zöld, fekete, színtelen-fehér. Az egyes testnedvek fölényéből keletkeznek a különböző jellemző hangulatok nyomán a lelki alkatok (praktikus megfontolásból erősen leegyszerűsítve): vidám-vérmes-bolondos (szangvinikus), epés-haragos (kolerikus), bánatos-hallgatag (melankolikus) és közömbös-közönyös (flegmatikus). Táblázatokban foglaltam össze azokat a megfeleléseket és összefüggéseket, amelyeket az említett két Galénos-szövegből (illetve továbbiakból) feltérképezhetünk.

[70] Ebből a szempontból az elemek inkább hasonlítanak a halmazállapotokra, hiszen a földből víz, a vízből levegő, a levegőből tűz lehet; gondoljunk a jégre, vízre, párára s a forró (tehát égető) gőzre.

2. táblázat. Megfelelések az elemek, testnedvek, minőségek, színek, ízek, évszakok és életkorok között a hippokratési hagyomány alapján

Elem	**Testnedv**	**Minőség**	**Szín**	**Íz**	**Évszak**	**Életkor**
levegő	vér	meleg, nedves	vörös	édes	tavasz	(gyermek) ifjú
tűz	epe	meleg, száraz	sárga (7 árnyalat)	keserű	nyár	fiatal felnőtt
föld	fekete epe	hideg, száraz	olajzöld	savanyú, csípős	ősz	középkorú
víz	nyálka	hideg, nedves	fehér (színtelen)	ízetlen (sós stb.)	tél	idős (agg)

3. táblázat. Megfelelések a testnedvek, testszínek, a nedvet képző, tartalmazó és ürítő szervek és a láztípusok között; a nedvek fajsúlya

Testnedv	**Testszín**	**Nedvet képző szerv**	**Tartózkodási helye**	**Távozásának helye**	**Láz típusa**	**Nedv fajsúlya**
vér	piros-pozsgás	máj	erek	orrlyukak	folyamatos	közepes
epe	sárgás-vörhenyes	epehólyag	máj körül	fül	harmadnapos	könnyű
fekete epe	sötét (hamuszínű)	máj alatti rész	lép	szem	negyednapos	nehéz
nyálka	sápadt	torok	ágyék	száj	mindennapos	nehéz

4. táblázat. A testnedvek és temperamentumok összefüggései és jellemzőik

	Gyors	**Lassú**
Erős	sárga epe → kolerikus	fekete epe → melankolikus
Gyenge	vér → szangvinikus	nyálka → flegmatikus

A *Hippokratési Gyűjtemény*en belül *Az ember természetéről* című írás 4–7. fejezetében szerepel a legösszeszedettebben a négy testnedvről szóló tanítás. Az első három fejezet vitázva cáfolja, hogy az emberi természet egyetlen elemre, illetve testnedvre vezethető vissza. A negyedik fejezetben szerepel a négy testnedv megnevezése, és az az alapelv, hogy ezeken alapul a test természete, s ezen múlik beteg vagy egészséges volta: „[a]kkor örvend tehát a legtökéletesebb egészségnek, amikor ezek az elemek helyes arányban keverednek benne minőségi és mennyiségi szempontból egyaránt, s ezért eszményi a keveredésük [κρᾶσις].”[71]

Betegség tehát akkor lép fel, ha ez a helyzet bármilyen módon megváltozik: vagy az egyes testnedvek minősége romlik, vagy az arányuk, azaz valamelyik testnedvből túl sok vagy túl kevés van a test bizonyos pontján. Az is gondot jelent, ha valamelyik kiválik, és elkülönül a többitől. Az ötödik fejezet még egyszer pontosítja, hogy mindegyik testnedv más és más, s ezt a különböző hajtatószerek különböző hatásaival bizonyítja: az epehajtó szerek révén epe ürül ki a szervezetből, a fekete epét hajtók révén fekete epe és így tovább. Leszögezi, hogy ezek az alkotóelemek születéstől halálig megvannak minden emberben. A hatodik fejezetben arra igyekszik magyarázatot találni, hogy mások miért feltételezték, hogy egyetlen alkotóelemre megy vissza az emberi természet – azért, mert azt tapasztalták, hogy az általuk megjelölt testnedvnek (az epének vagy a vérnek) a túlzott kiürülése halált okoz. Ezt az érvet szintén a hajtatás példájával cáfolja meg: ha mértéktelen mennyiségű epehajtó gyógyszert adnak be valakinek, az csak eleinte hány epét, később a nyálka, a fekete epe és a vér is távozik a szervezetből. A hajtató orvosságok működését a növények táplálékfelvételéhez hasonlítja. A hetedik fejezet tárgyalja a nedvek viszonyát az évszakokhoz, méghozzá annak alapján, hogy milyen évszakban melyik testnedv szaporodik fel nagyobb mértékben. Ez a testnedvek és az évszakok közös minőségeivel van összefüggésben. Télen a nyálka szaporodik fel, mert hideg és nedves, miként a tél is, tavasszal a vér, mert meleg és nedves, ahogy a tavasz is, nyáron az epe, mert meleg és száraz, a nyárhoz hasonlóan, ősszel pedig a fekete epe, mert hideg és száraz, csakúgy, mint az ősz. Az évszakoknál van egyfajta átfedés is, mert a felszaporodott testnedv még a következő évszakban is erőteljes marad, így az egyes nedvek és a hozzájuk tartozó betegségek is két évszakon át maradnak jellemzők. Tehát ciklikus, egész évre kiterjedő körforgásról van szó a testnedvek termelődésében és a jellemző betegségekben is, az évszakokhoz kapcsolódóan. A testnedvek, bár a testben állandóan jelen vannak, miután (minőségeiknek megfelelően) az egyik évszakban felszaporodnak, s a következőben még erősek, a harmadikban

[71] Havas: *Válogatás a Hippokratészi Gyűjteményből,* 35. (Havas László fordítása.)

apadásnak indulnak, míg a negyedikben van belőlük a legkevesebb. Az emberi testet a világegyetemhez hasonlítja:

> Ahogy tehát egész tartama folyamán az év valamennyi elemből részesül: a melegből, hidegből, a szárazból és a nedvesből – világegyetemünkben ugyanis semmi sem tudna fennmaradni az összes többi nélkül, és ha csak egyiküknek is el kellene tűnnie, akkor valamennyien megsemmisülnének, mert mindannyian egy és ugyanazon törvény alapján egyesülnek és táplálkoznak egymásból –, ugyanúgy az ember sem tudna tovább élni, ha a vele született elemeknek akár egyike is hiányoznék belőle.

Bizonyítékként ismét a hajtatás példáját hozza fel: ha ugyanazt a szert az év négy különböző időpontjában adjuk be, évszakonként más és más testnedvvel lesz tele a váladék. (A nyolcadik fejezet a betegségek lefolyásáról ad rövid útmutatást az évszakoknak megfelelően.)

A Galénos neve alatt fennmaradt *A testnedvekről* tömör összefoglalás olyan olvasók számára, akiknek az alapelvek nem teljesen ismeretlenek. A mű több olyan részletre is kitér, amiről *Az ember természetéről* című szövegben nem esik szó: rögtön az elején például a minőségeket aktív és passzív ellentétpárra vezeti vissza, ebből vezeti le a négy elemet, s a makrokozmosz–mikrokozmosz analógia révén jelenti ki, hogy ezeknek felel meg az emberi testben a négy testnedv, az időben pedig a négy évszak. Az évszakok és az elemek mellett a testnedvek is egymásba alakulhatnak, az utóbbiak azonban nem feltétlenül az évszakoknál is tapasztalható szabályosság szerint. További különbség Galénosnál, hogy többféle átmenet is létezik a testnedvek között, amelyek minőségei vegyes tulajdonságokat mutathatnak.

Az egyes testnedvek felszaporodásának okait immár nemcsak az évszaknak, hanem (ezen kívül) az életkornak és az életmódnak (az étrendnek, a mozgásnak, tevékenységnek és a lelki állapotnak), sőt, a külső hatásoknak is tulajdonítja. Nyilvánvaló, hogy Galénos (a hippokratési) *Az életmódról* című könyvben foglaltakat is beemeli summájába. Az évszakok és testnedvek összefüggéseire csak a nyarat hozza fel példaként, az ennek megfelelő életkort (ifjúkor) és alkatot (epés-kolerikus) tudottnak veszi, pusztán az életmódot és a külső hatásokat részletezi: „Hiszen az aggodalomtól, a haragtól, a bánattól, a szenvedéstől, a fizikai erőfeszítéstől, a virrasztástól, a koplalástól és a nélkülözéstől nagyobb mértékben gyűlik fel a sárga epe testnedve."

Az életkorokból és a hozzájuk tartozó testnedvből fakadó lelki alkatokat Galénos írja le először: a serdülők (vér) vidámak, bolondosak; a virágkorukban levők (epe) lobbanékonyak, erőszakosak; az érettebb korúak (fekete epe) haragtartók, nehezen kiengesztelhetők; az idősek (nyálka) feledékenyek, lassúak, aluszékonyak.

Ki kell emelnünk, hogy az ezen alkatokhoz tartozó tulajdonságok a szöveg későbbi részében újra említésre kerülnek, ott azonban már nemcsak az életkorokhoz kötve, hanem a fölénybe került testnedv magatartásformáló erejét ecsetelve. Itt tehát már kifejezetten a temperamentumelmélet megfogalmazódását figyelhetjük meg. Ezen a helyen ugyanis előbb Hippokratés *A testnedvekről* írt értekezésének bevezetésére hivatkozva idézi fel a lelki alkatoknak az életkorokkal együtt járó váltakozását, majd leszögezi: „A testnedvek ugyanis a lelket is fomálják." A már idézett tulajdonságok felsorolása után a (felborult egyensúly révén létrejött) betegség hatására változó lelki alkatokra az elmebetegek közül veszi példáit. A különböző testnedvek okozta háborodottság más-más magatartást szül: a vér hahotázást, az epe kötekedést, a fekete epe búskomorságot, a nyálka fecsegést. (Példáit kivétel nélkül a *Hippokratési Gyűjtemény A járványokról* című munkájából hozza.) A fekete epénél itt szerepel egy eddig nem használt jelző azokra, akiknél ez okozta a betegséget: ἀστειότεραι – szellemesebbek, udvariasabbak, elmésebbek, szórakoztatóbbak. Mintha nem is az őrültek leírásában szerepelne, ámde ha a mániákus-depressziós betegekre gondolunk, már nem is olyan távoli a kép. Aristotelés a *Problémata physica [Természettudományos kérdésfelvetések]* XXX. kérdéscsoport 1. felvetésében már feltette azt az állítással egyenlő kérdést,[72] hogy vajon a tehetséges emberek miért mind melankolikus temperamentumúak, s erre még Plutarchos is utal Lysandros-életrajzában.[73] Ficino a későbbiekben szintén Aristotelésnek e helyére hivatkozik (Platón és Démokritos mellett), amikor e jelenségről beszél,[74] ezért térjünk ki rá röviden.

A *Problémata* harmincnyolc kérdéscsoportból álló, laza szerkezetű gyűjtemény,[75] mely tematikailag meglehetősen különböző dolgokat vizsgál, csak a tudományos módszer közös e rövid traktátusokban: a kérdésfelvetéseket különböző szempontú magyarázatok és példák követik, indoklással. Szerzőségét a kutatás sokáig megkérdőjelezte, valamely későbbi peripatetikus filozófusnak tulajdonították,[76] mára azonban ismét elfogadottá vált Aristotelés tényleges

[72] Az okosságról, az észről és a bölcsességről (953a, 10. sor – 955a, 40. sor). Aristotle: *Problems,* transl. by H. Rackham, Loeb Classical Library, London, Heinemann Ltd. – Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1957², 154–169. Lásd archive.org/details/problems02arisuoft (Letöltés: 2018. augusztus 28.)

[73] Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok,* Budapest, Helikon, 1979, 920.

[74] Uo., I. könyv, 5. fej.

[75] További és újabb szövegkiadásai: Pierre Louis (ed.): *Aristotle: Problemes,* 1–3. köt., Paris, Les Belles Lettres, 1991–1994; Robert Mayhew (ed. and transl.): *Aristotle. Problems 1–19.,* Cambridge, Massachusetts–London, Harvard University Press, 2011; Jonathan Barnes, (transl.): *The Complete Works of Aristotle.* Princeton, N. J., Princeton University Press, 1991. Itt saját olvasatom alapján hozom, illetve fordítom.

[76] Így Frederick C. Coplestone: *A History of Philosophy*, 1. köt., London, Burns Oates and Washbourne Ltd., 1956; Wilhelm Totok: *Handbuch der Geschichte der Philosophie,* 1. köt.: *Altertum.*

szerzősége (lásd a lábjegyzetben említett legújabb szövegkiadásokat). Az idézett felvetés „A gondolkodással, az értelemmel és a bölcsességgel kapcsolatos problémák" könyvében (XXX.) az első fejezet, s a kérdésfelvetés így szól: „Miért van az, hogy mindazok a férfiak, akik a filozófiában, az államügyekben, a költészetben vagy a művészetekben kitűntek, melankolikusoknak látszanak, némelyeket pedig olyannyira sujtanak a fekete epéből eredő betegségek, mint ahogy azt a mondák Héraklésról elbeszélik?"[77] Mitológiai példák után Empedoklést, Sókratést és Platónt említi név szerint, a költőket pedig név nélkül, akiknek természettől fogva ilyen volt az alkata. A fekete epét a betegségek okaként vizsgálva azt a borral hozza párhuzamba. Ahogyan ugyanis a bor sokféleképpen képes megváltoztatni az ember hangulatát, úgy a fekete epe hatása is rendkívül változatos lehet: okozhat őrjöngést vagy teljes hallgatagságot. A fekete epe, csakúgy mint a bor, a vérben levő párákra vagyis a szellemekre hat (πνευματώδης), így felszaporíthatja a szellemeket a test különböző részein (például a tüdőben), ahogyan a nemi szervekben a bor teszi, amit Aristotelés szerint az erekció bizonyít. Az alkatilag melankolikus embereket kéjvágyóaknak mondja. A fekete epében szerinte a forró és a hideg egyaránt megvan – ezt úgy érti, hogy válhat tűzforróvá és jéghideggé is.

Különbséget tesz aközött, ha csak az elfogyasztott étel miatt keletkezik fekete epéből fakadó betegség – ami nem hat a jellemre – és amikor alkati fekete epéjűségről van szó, ami azonban a következő tulajdonságokat adhatja: ha hideg és túl sok, akkor tompaságot, tehetetlenséget, kétségbeesést, félelmet eredményez, ha viszont túlhevül, akkor dalra fakadó vidámságot, őrjöngést, kiütéseket és így tovább. Így akikben a túltengő fekete epe alapvetően hideg, azok lassúak és ostobák lesznek, akikben pedig forró, azok őrültek, éleselméjűek, illetve szellemesek (εὐφυεῖς), szerelmes természetűek, lobbanékonyak, egyesek pedig bőbeszédűek. Az őrültséget, ha az alkatból fakad, a platóni *Phaidros* helyéhez[78] hasonlóan isteni elragadtatottságként érti, mert az ihletett embereket (költőket), a Sybillákat és a jövendőmondókat hozza fel példaként. A syrakusai Marakosról

---

Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1964, 216–217, 252; Guido de Ruggiero: *Storia della filosofia,* 1. köt.: *La filosofia greca* 2. Bari, Laterza, 1967, 12–19; Giovanni Reale: *Storia della filosofia antica*, II. Milano, Vita e pensiero, 1976, 243–244; William K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, 6. köt., Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1981.

[77] A mítosz szerint Héraklést féltékeny felesége a Néssos véréből készült szerrel átitatott köntössel ajándékozta meg, melyet felöltve a hőst kiütések lepték el, és elviselhetetlen kínokat szenvedett. Kínjába beleőrült, őrjöngve széttépte gyermekeit, ezért önként máglyára lépett, majd az Oité hegyén eltűnt. Zeus az égbe emelte, ahol Hérával megbékülve elvette leányát, Hébét, és Artemisnek segített az elejtett vadakat megnyúzni. Az égen csillagkép formájában látható. Aristotelés azt mondja, hogy a régiek miatta nevezték el az epilepsziát „szent betegségnek" (953a).

[78] Platón: *Phaidros*, 265b.

például azt mondja, hogy jobb költő volt, ha extázisba esett (ὅτ᾽ ἐξταίη). Aristotelés szerint azonban van egy olyan típusa is a melankolikusoknak, akikben a túlságos hő átlagosra mérséklődött, ők értelmesek, de kevésbé különcök, viszont fölötte állnak az emberiség nagy részének sok tekintetben: némelyek műveltségben, mások a művészetben, megint mások a politikában:

> Akikben azonban [a fekete epe] a túlságos hőt leszállítja a közép felé, azok melancholikusak ugyan, de okosabbak, s egyrészt kevésbé furcsák, másrészt sok tekintetben felülmúlják a többieket, egyesek a műveltségben, mások a mesterségekben, ismét mások a politikában.[79]

Ezek azok a melankolikusok, akikről s akikhez Ficino szól: a tehetséges és művelt írástudók, művészek és államférfiak. A kifejtés hátralevő részében (954b–955a) egyébként Aristotelés a melankolikusok és betegségeik fajtáinak sokféleségét, valamint viselkedésük változékonyságát a hideg vagy a meleg különböző fokainak jelenlétével magyarázza. A fekete epét ismét a borhoz hasonlítja: ahogy az ittas ember előbb bús, majd részegen duhaj lesz, úgy a fekete epe is, ha hideg, rettegéssel, kétségbeeséssel és reménytelenséggel tölti el az embert, ha forró, akkor pedig kitörő örömmel. Ezért vidámabbak általában a fiatalok, mert az idősödés kihűléssel jár. Ám ha a lehűlés hirtelen, valamely nem várt okból történik, ez sokkot okozhat: ezért követnek el sokan fiatalon öngyilkosságot. A különböző hőfok az oka annak is Aristotelésnél, hogy ejakuláció után a legtöbbek ugyan depressziósok lesznek, néhányan viszont, akiknél a spermával együtt salakanyag is távozik a testből, kifejezetten jókedvűek, mert ők megszabadulnak nemcsak a salakanyagtól, hanem a felesleges szellemektől és hőtől is. Összefoglalásképpen azt mondja, hogy a melankolikusok nem egyformán viselkednek, mivel a fekete epe ereje lehet hideg és forró is – azonban mindenképpen kihat a jellemre, hiszen maga e két tulajdonság: a hűvösség és a hevesség alakítja azt a legnagyobb mértékben, ahogy a bor is jelentősen befolyásolja a magatartást az elfogyasztott mennyiségtől függően. Ennek oka pedig az, hogy mindkettő, a fekete epe és a bor is tele van szellemmel: ἄμφω δὲ πνευματικά, καὶ ὁ οἶνος καὶ ἡ μέλαινα χολή.[80] Így, bár lehetséges, hogy akiknél a fekete epe van túlsúlyban, azok egészségesek legyenek, s időnként

[79] Aristotelés: *Problémata,* XXX, 1; 954a–b. (by Rackham, Loeb C. L. 1957², 162.) „ὅçοις δ᾽ἄν ἐπανεθῇ ἡ ἄγαν θερμότης πρὸς τὸ μέσον, οὗτοι μελαγχολικοὶ μέν εἰσι, φρονιμώτεροι δέ, καὶ ἧττον μὲν ἔκτοποι, πρὸς πολλὰ δὲ διαφέροντες τῶν ἄλλων, οἱ μὲν πρὸς παιδείαν, οἱ δὲ πρὸς τέχνας, οἱ δὲ πρὸς πολιτείαν" Vassányi Miklós – Suszta Laura: (Pseudo-)Aristotelés a melancholiáról. Problēmata XXX/1: Bevezető tanulmány és forrásközlés, in Hidas Zoltán – Varga-Jani Anna (eds.): *Hit és gondolkodás– Tanulmányok Mezei Balázs köszöntésére,* Budapest, L'Harmattan, 2021, 36.

[80] Aristotelés: *Problémata,* XXX, 1; 955a.

hevesből hűvösre vagy viszont, hűvösből hevesre váljanak, mégis az ilyen emberek mind rendkívüliek: περιττοὶ μέν εἰσι πάντες οἱ μελαγχολικοί, οὐ διὰ νόσον, ἀλλὰ φύσιν[81] – nem betegségből, hanem természetükből fakadóan.

Visszatérve Galénos *A testnedvekről* című munkájának témáihoz: a soron következő az egyes testnedvek képzésének, tartózkodásának és kiürülésének helye, színei és ízei. Mivel ezek puszta felsorolások, a táblázatokban adom meg őket. Ezután a fekete epe négy fajtáját határozza meg, de nem egységes elvek szerint. Kettőt a származása szerint nevez meg: „egy a vér üledékéből áll, egy másik a sárga epe megaszalódásából keletkezik"; kettőt pedig a külleme alapján: „egy másik a »szurkos« (merthogy a szurok ragyogni szokott), az utolsó a vérre hasonlít".

Arra a kérdésre, hogy mi az egészség, Galénos válasza is ez: a testnedvek kiegyensúlyozottsága (egyenlő mértéke) és helyes aránya. Ismét Hippokratésra hivatkozva jelenti ki, hogy a betegséget a felborult egyensúly helyreállításával kell gyógyítani, méghozzá a betegséggel ellentétes hatást kiváltva. A betegség meghatározása a különböző okok és a tünetek alapján lehetséges, ahol az eddig felsoroltakon kívül (életkor, évszak, étrend, éghajlat) egy újabb diagnosztikai segédlet jelenik meg: a bőrszínnek az alkatra árulkodó volta.

A betegségek, a tápanyagok és a gyógyszerek minőségeinek meghatározása tehát döntő szereppel bírt. Ezek a minőségek pedig, mint láttuk, a világegyetem alapminőségeire mentek vissza. Galénos több műve is tárgyalja az ételek és a gyógyszerek minőségeit.[82] Az ételek minőségeit nemcsak a megelőzés, az egészséges életmód kialakítása és fenntartása miatt tartották fontosnak, hanem a betegség során követendő diéta miatt is – ezt a betegség minőségei nyomán határozták meg. „Ételed legyen orvosságod" – Hippokratés közmondássá lett tanácsát Galénos is hangoztatja a már idézett dietetikai műveiben.[83]

A fekete epe (ἡ μέλαινα χολή) Galénosnál

Hornyánszky Gyula (1869–1933) Hippokratésről szóló monográfiájában értetlenül áll a fekete epe mibenléte előtt, s a testnedvekről szóló tanítást a hippokratési hagyomány gyenge pontjának nevezi.[84] A világegyetemet alkotó négy alapelem

[81] Uo.

[82] De victus ratione in morbis acutis secundum Hippocratem; Galeni in Hippocratem de alimento; Galeni in Hippocratem vel Polybium de salubri victu ratione; De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultationibus; De alimentorum facultatibus; De probis pravisque alimentorum succis.

[83] Lásd az előző jegyzet.

[84] Hornyánszky Gyula: *A görög felvilágosodás tudománya – Hippokratész,* Budapest, Liget Műhely, 2007, 283–284. Álláspontjában kora orvostudományának elutasító magatartását követi.

empedoklési gondolatán felépülő nedvtan azonban a 19. századig az orvostudomány meghatározó része volt Európában és az iszlám kultúrában, így nem söpörhető félre egy mozdulattal, ha valóban meg kívánjuk érteni az ókori és középkori orvoslás módszereit. A mintegy három évszázadnyi hagyományt tükröző Hippokratési Gyűjtemény, bármilyen eklektikus is,[85] az minden írására igaz, hogy a gyógyítás a test harmonikus állapotának visszaállításán és a felborult egyensúly betegséggel ellentétes hatások általi helyreállításán alapult. A fekete epe fogalmát pedig ennek a hagyománynak köszönhetjük.

Mi tehát a fekete epe, ez a titokzatos negyedik testnedv, amelyet a 19. század orvostudománya egyenesen kigúnyolt, mint légből kapott, tudománytalan feltételezést? Lássuk Galénos válaszát! Miután felvázolta kora szakirodalmának állását a témáról, röviden összefoglalja, amit a három másik testnedvről tudni kell. A bemutatás tapasztalati úton történik: mikor és milyennek láthatjuk ezeket, milyen az ízük, a színük, az állaguk, a fajsúlyuk és megalvadnak-e vagy sem. Azt is hangsúlyozza, hogy színük, állaguk, ízük alapján a vérnek, az epének, sőt a nyálkának is többféle válfaja van, de megnevezésük azonos. Szóba kerül egy ötödik típus is, amelyet fekete nedveknek neveznek (röviden feketéknek, de a fordításban inkább a teljes kifejezést használtam). Tisztázza a névazonosságból adódó félreértést, melynek révén ezeket a fekete epével keverték. Nem azonosak a fekete vérrel, mert nem alvadnak meg, hanem a vér egyfajta seprőjét, üledékét jelentik. Ezeket hányáskor vagy hasmenéskor lehet látni, és színükben ugyan hasonlítanak a fekete epéhez, de hatásukban sokkal kevésbé veszélyesek, és ízükben sem olyan maróak és kesernyések, mint az. A fekete epe tehát, melyet a fentiekkel hasonló alkalmakkor lehet látni (és szagolni), a szagáról, ízéről és romboló hatásáról ismerszik meg Galénos szerint, ugyanis sűrű állaga miatt nem átmeneti károkat okoz a szervezetben – ahol épp jelen van –, hanem tartós és súlyos roncsolást vagy elmérgesedést. A legmaróbb ecethez és a Holt-tenger vizéhez hasonlítja, melyben minden élet elpusztul, s még „a légy sem kívánja megízlelni". Származását tekintve a fekete epe többféle lehet: eredhet a fekete nedvek vagy az epe túlságos kiszáradásából – mindkettő veszélyes, de az epéből keletkező veszélyesebb. A fekete nedvektől az különbözteti még meg, hogy ennek még a hányás vagy hasmenés útján való kiürülése is kockázatos, szemben a fekete nedvekével, amelyek esetében használ. A negyedik fejezettől a fekete epe keletkezésének módját mutatja be Galénos. Ennek első fázisa a vér sűrűvé és sötétté válása, amit a száraz és meleg testi alkat, az idő, a hely, az életkor és

[85] A 19. században egyes tudósok arra a radikális álláspontra is eljutottak, hogy a *corpus* egyetlen írása sem tulajdonítható Hippokratésnek. Ma is megoszlanak a vélemények, hogy melyek a közvetlenül neki tulajdoníthatók, de már árnyaltabb a kép, lásd pl. Harmatta János cikkét: Bevezetés *A levegőről, a vizekről és a helyekről* című munkához, in Havas: *Válogatás a Hippokratészi Gyűjteményből,* 161–164.

az étrend segít elő, sőt, a himlőjárvány idején is a vér effajta megaszalódását tapasztalták. A fekete epe felgyülemlése a következő betegségek kialakulásához vezet: vérrel keveredve lázzal a karbunkulushoz (vörös duzzanat), láz nélkül az elefántbetegséghez, ami a bőr vörössé, majd sötétté, pikkelyessé vagy kérgessé válása (sömörök). A fekete epe egymagában először sötét daganatot, majd rákot idéz elő. Ennek több fajtája is van, a bőrön fekélyt is okozhat. A rák keletkezésének okát Galénos abban találja, hogy a sűrű vér salakanyagát a szervezet nem képes kiüríteni magából.[86] Az aranyér szerinte a természet egyik megoldása a túl sűrű és szennyezett vér kivezetésére, s a visszértágulatok is a sűrű vér „lerakataiként" szolgálnak, bár fekete epét nem tartalmaznak. A fekélyek gyógyításában egyik pergamoni tanítójára hivatkozik, aki a műtéten kívül „jónedvű ételek étrendjét előírva" hozta helyre a betegét.

Az ötödik fejezet elején szerepel egy fontos állítás arra vonatkozóan, hogy „a vénák és az artériák mindegyik testnedvet tartalmazzák" – erre bizonyítékként a már tárgyalt hippokratési *Az ember természetéről* negyedik fejezetének egészét idézi szó szerint. Azzal vezeti be, hogy ezt az írást részletesen elemezte *Az elemekről* című munkájában,[87] ami azért érdekes, mert létezik egy olyan kommentárja is, amely címében is jelzi, hogy *Az ember természetéről*[88] magyarázata. Az utóbbi munkát nyilván később írta, azért nem arra hivatkozott.

Robin Fåhræus svéd orvos-haematológus (1888–1968), aki a vörösvértestek süllyedési arányának megfigyelését dolgozta ki, arra a következtetésre jutott 1921-ben, hogy az ókorban a négy testnedvet az érvágások során felfogott vér ülepedése alapján különböztették meg egymástól. Átlátszó tartályban ugyanis a homogén vörös folyadék idővel négy rétegre különül el: alul a sötétebb üledék, felette vékony réteg élénkpiros vörösvértest, majd a halványzöld vagy fehér fehérvértest rétege, végül legfelül a szérum, amely sárgás színezetű[89] – sorrendben a fekete epe, a vér, a nyálka és az epe. Galénos fenti állítása alapján, miszerint az erek mindegyik testnedvet tartalmazzák, ez nem zárható ki, ámbár *A fekete epéről* arról tanúskodik, hogy a hányás, a széklet és a vizelet vizsgálata legalább

[86] Ez a kijelentés figyelemre méltó, hiszen 1931-ben Otto Warburg azért kapta a Nobel-díjat, mert felfedezte, hogy a rákos sejtek csak oxigénhiányos, elsavasodott környezetben (vérben) képesek életben maradni és szaporodni. (Warburg a légzőenzimek természetét és működési módját kutatta, lásd uő: On the Origin of Cancer Cells, *Science,* CXXIII. évf., 1956/3191, 309–314. https://www.science.sciencemag.org/content/123/3191/309 (Letöltés: 2018. augusztus 29.)

[87] *De elementis ex Hippocrate liber I–II.,* Kühn, I, 413–508.

[88] *Galeni in Hippocratem de natura hominis commentarius*, Kühn, XV, 1–173.

[89] Fåhræus a Uppsala Egyetem tanára és a göteborgi Királyi Akadémia tagja volt, 1929 és 1941 között hat ízben, tizenhét nevezéssel jelölték Nobel-díjra élettani kutatásaiért. A fenti adatot lásd Gerald D. Hart: Historical Rewiev. Descriptions of Blood and Blood Disorders Before the Advent of Laboratory Studies, *British Journal of Haematology,* Blackwell Science Ltd, 2001, 721 web.archive.org/web/20110708073035/http://www.bloodmed.com/home/hannpdf/bjh3130.pdf (Letöltés: 2018. augusztus 17.)

olyan fontos volt a négy testnedv közti különbségek megfigyelésében, mint az érvágáskor tapasztaltak. Az epe és az epehólyag pedig az állatboncolások (és a mindennapi tapasztalat) révén is jól ismert volt.

A továbbiakban Erasistratosszal és követőivel vitázva bizonyítja be, hogy igenis szükség van a testnedvek képződésének ismeretére a gyógyításhoz, s rátér a fekete epe képződésének ismertetésére, némileg ismételve magát. Hippokratésra hivatkozva emeli ki a test tisztításának (méregtelenítésének) fontosságát: minden testnedvre megvannak a megfelelő növényi, ásványi vagy állati eredetű orvosságok, ételek, amelyek alkalmasak az illető testnedv kivezetésére (vízhajtó, epehajtó stb. hatásúak). A fekete epének is léteznek hajtatói, melyek például az elefántbetegséget vagy a rákot gyógyítják. Cáfolja azok téves nézetét, akik szerint mindegy, hogy milyen betegségre adjuk, ugyanaz a hajtató alkalmas mindegyik testnedv kivezetésére. A hetedik fejezetben pedig Erasistratos ellenében bizonyítja be, hogy a lép igenis hasznos szerv (hisz a fekete epe megtisztítását és kivezetését végzi), s hogy a testnedvek ismerete igenis hasznos a betegségek felismerése szempontjából. Példaképpen az általánosan melankolikus betegségnek nevezett kórt hozza fel, amelyet mindenki által ismert módon a fehér hunyorral végzett tisztítókúrával gyógyítottak. A továbbiakban a szervezetben zajló tisztulási folyamatok jelentőségét és módjait ecseteli a gyógyulás szempontjából, s Erasistratost *(A láz fajtáiról)* idézve rámutat, hogy még ő is használja a testnedvekről szóló tudást, annak ellenére, hogy azt hirdeti, haszontalan. A hippokratési tudás elhallgatásával vádolja, s a *Prognózisok*ból idézi azt a passzust is, amelyre szerinte Erasistratosnak hivatkoznia és Hippokratést idéznie kellett volna. A kilencedik fejezetben ígérete szerint a fekete epe felszámolásának módjairól fog szólni, ehelyett azonban továbbra is azok nézeteit cáfolja, akik szerint ugyanazok a hajtószerek alkalmasak bármely testnedv kivezetésére. A fejezet végén még egy fontos megkülönböztetést tesz a szervezetben természetesen meglevő és a természetellenesen képződött fekete epe között, amely betegségre utal.

Összegezve tehát, a Hippokratést követő Galénos szerint a természetes fekete epe minden egészséges szervezetben megvan, születéstől a halálig, és a vér egyfajta üledéke. Ettől különbözik a betegségeket okozó fekete epe, mely a vér vagy az epe túlzott megaszalódása révén jön létre. A kettő közül veszélyesebb az, amely az epéből származik. Az általa okozott betegségeket a fekete epe kihajtásával (méregtelenítéssel) lehet gyógyítani: hajtószerekkel, megfelelő étrenddel, valamint a képződését okozó tényezők megszüntetésével (illetve ellenkező hatásokkal).[90]

[90] Vö. Philip J. van der Eijk (ed.): *Hippocrates in Context: Papers Read at the XIth International Hippocrates Colloquium, University Newcastle Upon Tyne, 27–31 August 2002*, Leiden – Boston, Brill, 2005; Philip J. van der Eijk: *Medicine and Philosopy in Classical Antiquity: Doctors and Philosophers on Nature, Soul, Health and Disease*, New York, Cambridge University Press, 2005, 139–168.

A *DE VITA LIBRI TRES* TEMATIKÁJA, ELŐZMÉNYEI ÉS TANÍTÁSAI

Az első könyv tematikája

Visszatérve tehát Ficino művéhez, annak szerteágazó tematikája miatt érdemes vele részletesebben foglalkozni. Az egész mű tematikai összefoglalását angolul már többen is elvégezték: Klibansky, Panofsky és Saxl igen tömören,[91] Walker hosszasan[92] és néhányan kevésbé pontosan, például D. C. Allen,[93] Yates[94] és Shumaker.[95] Clark és Kaske kritikai kiadása csak a fentiekre hivatkozik. Olaszul Albano Biondi és Giuliano Pisani az 1991-es kiadásban nem ad külön összegzést, Alessandra Tarabochia Canavero pedig csak a fejezetcímeket közli „Sommario del libro »Sulla vita«" címmel.[96] Jómagam igyekeztem a technikai és a jól megragadható dolgokat vázlatosan, a filozófiailag fontosabb részeket azonban helyenként – ha nem is szó szerint, de az ékes fogalmazástól lecsupaszítva – summázni, így kivonatom nem feltétlenül tükrözi az egyes fejezetek hosszának arányát. Természetesen a később szereplő fejezetcímek is adnak némi képet a fejezetek tartalmáról, mégis hasznosnak tartottam ezt a bővebb kivonatot a későbbi kutatás számára, hiszen megkönnyíti a különböző témákra való rákeresést. Ahol név szerint hivatkozott Ficino antik vagy középkori szerzőkre, ott azt is mindig említem. Mivel műfajában az első két könyv közelebb áll egymáshoz, ezeket előbb ismertetem, s a harmadik könyv tartalmi ismertetése előtt majd külön tárgyalom az ezzel kapcsolatos kérdéseket.

A bolygók neveit sokszor nem az akadémiai helyesírás szerint hozom fordításomban, mert olyankor Ficino nem pusztán bolygókként beszél róluk, még akkor sem, amikor asztrológiai fejtegetésekbe kezd. Az asztrológiai bolygóprincípiumok ugyanis játékos stílusában egybemosódnak az antik mitológia isteneivel, és

[91] Raymond Klibansky – Erwin Panofsky – Fritz Saxl: *Saturn and Melancholy. Studies in the History of natural Philosophy, Religion and Art,* London, The Warburg Institute, 1964, 266–267.

[92] Daniel P. Walker: *Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella*, London, The Warburg Institute, 1958, 3–84.

[93] Don Cameron Allen: *The Star-Crossed Renaissance,* Durham, N. C., Duke Univ. Press, 1941, 1. fej.

[94] Frances Yates: *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, Chicago, Chicago University Press, 1964, 62–83.

[95] Wayne Shumaker: *The Occult Sciences in the Renaissance*, Berkeley, 1972, 3.3. fej., 120–133.

[96] Tarabochia Canavero: *Sulla vita*, 309–312.

személyes arcot, alakot öltenek. Így néha nem lehet éles határvonalat húzni nála a bolygók és az istenalakok között.

Ajánlás Lorenzo de'Medicihez

A Lorenzóhoz mint patrónusához írott ajánlásból két dolgot kell kiemelnünk: egyrészt azt a sziporkázó szellemességet, amellyel, Ficino úgy gondolhatta, hogy a dévaj, *volgaré*ban verselő, hatalmas életkedvű Medicit megragadhatja, másrészt azt a tényt, hogy orvosi témájú traktátusát az élete főművének tartott *Theologia platonicá*ja párjának tartja. Mitológiai, teológiai utalásaiban és patrónusai: Cosimo és Lorenzo de'Medici nevein alapuló szójátékaiban a saját három funkciójával foglalkozik: a pap, az orvos és a filozófus szerepével. Bacchusszal és Apollóval kezdi ugyanis, akik közül az előbbi „a papok fejedelme", „éltető borával és a gondtalan derűvel talán még hatékonyabban gyógyít, mint Phoebus gyógyfüveivel és varázsdalaival". Cosimóra mint második atyjára hivatkozik, aki őt Platónon, a lelkek orvosán nevelte, szemben orvos atyjával, aki a platonikus orvos Galénoson. Három könyve sorsát akkor látta biztosítottnak, ha azok Lorenzo könyvtárában a már ottlevő *Theologia Platonica* mellé kerülnek, hisz azok a lélek, az előbbiek pedig a test jólétét igyekeznek elősegíteni. A két mű is így viszonyul Ficinóhoz: az orvosi mintegy az ő teste, a filozófiai mintegy az ő lelke, s a testnek csak a lélek adhat életet – és ezért kell Lorenzónak elfogadnia, hogy a filozófiai főműve után ebbe is életet lehelljen, hogy azután Ficino is nyugodtan pihenhessen a „babérjain" (utalás Lorenzo nevére: *laurus – Laurentius*).

Előszó két barátjához

A Vespuccinak és Buoninsegninek írt előszóban a legfontosabb gondolat kimondatlanul is Hippokratés e mondására utal: *Ars longa, vita brevis*.[97] A bölcsesség megszerzéséig hosszú az út, és ezt csak jó egészségben töltött hosszú élet alatt lehet megszerezni. Ehhez kíván a könyv segítséget nyújtani egy újabb „elhallgatott" hippokratési bölcsesség jegyében: *Mens sana in corpore sano*.[98] Azzal zárja, hogy Hippokratés segíthet a test, Sókratés a lélek egészségének megőrzésében, az üdvösséget azonban az adja, aki „az út, az igazság és az élet". Ebben a bevezetőben

[97] A mesterség [elsajátítása] hosszú, az élet rövid.
[98] Ép testben ép lélek.

is mindhárom szerepében megszólal tehát Ficino: mint filozófus, mint orvos és mint teológus.

(I. 1.) A tudósoknak mindebben a múzsákat követve kilenc vezetőre van szükségük, az értelmezésben Mercuriusra, a megvilágosodásban Apollóra, a harmónia megteremtésében Venusra. A lélekben kitartó akaratra, éles elmére és jó emlékezetre. Az életben gondos apára, kitűnő tanárra és egy tapasztalt orvosra. Ficino most az utóbbi szerepet vállalja.

(I. 2.) A sportolók és énekesek vigyáznak azokra a testrészeikre, amelyekből élnek, a mesterek és művészek pedig az eszközeiket óvják. Így kellene tenniük a „múzsák papjainak" is, tehát vigyázni az agyukra, szívükre, májukra és gyomrukra. A külső és belső érzékelésben s ezáltal a gondolkodásban a tudósok eszköze a „szellemük", így erre kell a leginkább odafigyelniük.

(I. 3.) A tudósoknak el kell kerülniük a melankolikus és a flegmatikus testnedv túltengését, mert ezek eltompíthatják vagy elhomályosíthatják ítélőképességüket. Akkor lesznek a legderűsebbek és a legbölcsebbek, ha a fekete epe nem taszítja őket búskormorságba vagy nem őrjíti meg őket.

(I. 4.) Három oka lehet annak, hogy a tudósok melankolikussá válnak: égi, természeti és emberi. Az égi ok: Mercurius, aki kutatásra serkent, és Saturnus,[99] aki kitartásra bír a tudás megszerzésében, a hideg és a száraz természetet erősíti az emberben. A természeti: tanuláskor a léleknek összpontosítania kell, így mintegy saját középpontjába húzódik vissza, ami a föld elem sajátossága, amihez a fekete epe hasonlít. Ez a legmagasabb dolgok megragadásához emel fel, mivel Saturnusszal rokon. Az emberi: az elme sűrű tevékenysége kiszárítja az agyat, a nedvesség híján viszont a hő is elvész belőle. Így az agy száraz és hideg lesz, ez pedig földi és melankolikus minőség. Azonkívül a kutatás során a mozgásnak kitett szellemek folytonosan elpárolognak. Az elpárolgott szellemeket a vér finomabb részéből kell pótolni, ezért az sűrű, száraz és sötét lesz. Az emésztéstől elvonván az erőt a kiválasztás és a méregtelenítés nem megfelelő a testben, ez ismét a vér kihűlését, sűrűsödését és sötétté válását eredményezi. A filozófusok vannak a legnagyobb veszélyben a szellemi erőfeszítés nagysága miatt.

(I. 5.) Démokritos, Platón (a *Theaitétos*ban) és Aristotelés (a *Problémák könyvé*ben) szerint a tehetséges emberek többnyire melankolikusok (ingerlékenyek és indulatosak vagy búskomorak) szoktak lenni. Azaz a nagy tehetség nem létezhet valamiféle őrület nélkül. A jelenség okát egyikük sem tárta fel, Ficino most erre tesz kísérletet (elsősorban Galénos nyomán). Kétféle fekete epe van: a természetes és amely gyulladás révén keletkezik. Az utóbbinak négy fajtája van,

[99] Ahol Ficino Saturnusról mint istenalakról beszél, aki a bolygó felett áll, ott tudományos átírásban használom a nevét, ahol kifejezetten a bolygóról van szó, ott akadémiai átírásban szerepel, így: Szaturnusz.

aszerint, hogy a négy közül melyik testnedv gyulladása okozta. (Itt Ficino eltér Galénostól, aki csak a vér vagy az epe gyulladásából eredezteti a fekete epének ezt a fajtáját.) Csak a természetes fekete epe tesz tehetségessé, a gyulladásból keletkező csak tompává vagy őrjöngővé tehet. A természetes fekete epe is csak akkor kedvező, ha helyes arányban vegyül a többi testnedvvel: nyolc rész vér, két rész epe, két rész fekete epe, melyeknek keveredniük kell egymással. A nyálkának is jelen kell lennie kis mértékben, de nem keveredhet teljesen a fekete epével, csak körülveszi azt jó esetben. A fekete epe olyan mint a vas: tartós hidegben nagyon lehűl, tartós hőnek kitéve viszont felforrósodik és begyullad. Ez a végletesség csak a fekete epére jellemző. Ficino egy mondattal utal a *Problémata* analógiájára, melyben Aristotelés a bor és a fekete epe végletesen ellentétes hatásait hozta párhuzamba. (Immár a szerző vagy a hely megjelölése nélkül.) A kellő finomságú fekete epe azonban jó „tüzelő", tovább ég és világít. Hérakleitos mondását idézi érvként a száraz lélek kiválóságáról.

(I. 6.) A három testnedvből álló keverék színe bíborba hajló arany. A fekete epéből keletkező szellemek finomak, melegebbek, fényesebbek, lendületesebbek, kitartóbbak, mint a hígabb vérből keletkező szellemek. Ezért tesz a fekete epe tehetségesebbé, hiszen ilyen segítségre támaszkodva a lélek kitartóbban tud kutatni, amit keres, könnyen megtalálja, helyesen megítéli, s amire rájön, arra sokáig emlékezik. A fekete epe összehúzódásra késztetve hasonló a világ középpontjához – a kutatásban a lélek a saját középpontjába húzódik össze. A filozófusok általa válnak rendkívülivé, amikor a lelkük a testtől elszakadva közel kerül az isteni dolgokhoz és azok eszközévé válik. Az isteni sugallatokkal eltelve képesek új dolgok kiötlésére és a jövő megsejtésére. Démokritos, Platón és Aristotelés mellett Avicenna is ezt állította *Az isteni dolgokról* és *A lélekről* szóló könyvében. Ezért az ilyen ragyogó fekete epére törekedni kell, az ártalmasat viszont kerülni.

(I. 7.) Költői kép (az *Aeneis* első soraiból) mutatja be a tudósok csapdáit, melyet mitológiai alakok személyesítenek meg: a túl sok epét és káros fekete epét Skylla és Charybdis, a túlzásba vitt gyönyöröket Venus Priapusszal, a túl sok ételt és italt Ceres és Bacchus, a virrasztást Hekaté. A bölcsesség (Pallas) segítségéül Apollót, Neptunust és Herculest kell segítségül hívni. A szeretkezés felemészti a szellemeket és nyugtalanná teszi az elmét, itt Hippokratésra és Avicennára hivatkozik – a Múzsák és Minerva nem véletlenül voltak szűzek. Galénost idézi – a részegség és a jóllakottság tompává tesz. Mivel a virrasztásban sok tudós hibázik, hét érvet hoz fel ellene. Az első asztrológiai; a második: napnyugtakor a levegőhöz idomuló szellemek homályossá és lomhává válnak; a harmadik: a testnedvek közül hajnalban a vér uralkodó, éjjel viszont a fekete epe és a nyálka, ami a szellemeket gondolkodásra alkalmatlanná teszi. A negyedik: reggel a Nap sugaraival megnyitja a test járatait, és középpontjából a külső részei felé

terjeszti a nedveket és a szellemeket, ami ébrenlétre ösztönöz, amikor lenyugszik, minden összehúzódik, ami alvásra buzdít. Ezért aki éjszaka virraszt, az ellenszegül a világ rendjének, másrészt saját szervezete ellen dolgozik, mivel azt az egyidejű ellentétes mozgások összezavarják és szétzilálják. Az ötödik: a gyomornak éjszaka az emésztéshez szellemekre van szüksége, így aki azokat éjjel a gondolkodásra használja, megakadályozza a megfelelő emésztést és a szellemi munka sem lesz magas színvonalú. A későn kelők ráadásul nem tudnak kellően méregteleníteni, mert elmarad a kiválasztott salakanyag ürítése. A hatodik: éjszakára kevés szellem marad működésben, azok is fáradtak, így nem alkalmasak a gondolkodásra. A hetedik: a nap történései szétzilálják a képzelőerőt, így az elme alkalmatlanná válik a vizsgálódásra, Platónra és Aristotelésre hivatkozik. Dávid is hajnalban kezdte zengni zsoltárait.

(I. 8.) A tudós helyes napirendje: kelj hajnalban, gyengéden dörzsöld végig tested és fejed – ezt Hippokratés tanácsolja. Fél óra tisztálkodás után egy óra szellemi munka, utána pihenés: fésülködés, a nyak dörzsölése. Újra munka, legfeljebb kettőig, hiszen ebédelni kell. A Nap felkelésekor és dél körül hordoz nagy erőket, ezért (s mivel Phoebus a Múzsák és a tudományok vezetője) ekkorra kell időzíteni az alkotómunkát és a magasrendű dolgokról való gondolkodást. A délután és a kora este a régebbi dolgok és mások írásainak olvasására alkalmas. Óránként egyszer rövid pihenőt kell tartanod a szellemi erőfeszítésben, ugyanis a feszült figyelemben elgyengülnek a szellemek, és lassú leszel. Csak addig dolgozz, amíg jólesik.

(I. 9.) Praktikák a túl sok nyálka elkerülésére. Naponta kétszer üres gyomorra végezzünk testmozgást. Tisztálkodás mosakodással és dörzsöléssel. Kerülni kell a túl hideg, túl sok nedves és romlandó ételt. Mértékletes vízivás és evés. Lakhely magasan, ködtől távol. Melegítő fűszerek: szerecsendió, fahéj, sáfrány, gyömbér, az utóbbi a memóriának is jót tesz.

(I. 10.) Praktikák a káros fekete epe elkerülésére. Ellenjavalt ételek listája (minden, ami felmelegít vagy lehűt és egyúttal kiszárít). Lelki tényezők közül kerülendő: a harag, a félelem, a részvét, a fájdalom, a tétlenség, a magány, az érzékeket bántó dolgok, legfőképp pedig a sötétség. Kerülendő a test kiszáradása, bármely okból is. Javallott ételek, italok és illatok listája. A szabadban tartózkodjunk, ha derűs és enyhe az idő – hőségben, fagyban, nyirkos időben nem. Bánat és lehangoltság ellen az éneket ajánlja lantkísérettel: Hermésre, Pythagorasra, Platónra és Dávid zsoltáraira hivatkozik. Egyéb kikapcsolódásokat is ajánl: séta, lovaglás, kocsikázás, csónakázás szép környezetben. Továbbá a könnyű és változatos elfoglaltságokat, a kedves emberek társaságát.

(I. 11.) A gyomor ápolásának jelentősége, hogy az emésztési rendellenességek ne terheljék a fejet. Napi kétszeri könnyű étkezést ajánl. Éhség előzze meg az

étkezést, és szomjúság az ivást. Ne teljünk el egészen sem az étellel, sem az itallal. Kerülendők a túlzó jellegű ételek és a vegyítetlen ízek. Gyomorerősítő ételek, italok alkalmazása. Az ételek fogyasztásának helyes sorrendje, az alapos rágás fontossága. Étkezés után ne fogjunk megerőltető szellemi tevékenységbe. (Rövid pihenés ajánlott.) Az ebéd utáni alvást azonban nem ajánlja. A szeretkezés nem tesz jót a gyomornak. Egyébként ez a mozgásnak örül, kivéve, ha tele van.

(I. 12.) Általános gyógyírek, receptek: a thériák, a mithridátum, az aloé. Újabb recept mirabolánnal. A mithridátum kivételével a fentieket Ficino is kipróbálta, és tapasztalta, hogy jót tesznek a szerveknek, a testi-lelki erőknek és a szellemeknek, élesítik az érzékeket és az elmét, és erősítik az emlékezetet. Könnyű kihajtani vagy mérsékelni velük a nyálkát, az epét és a fekete epét.

(I. 13.) A nyálka kihajtásához a Galénos *hierapikrá*jából készülő pirulákat írja elő (amelyeket Mesue *elefanginá*knak nevez). Ha a nyálkával együtt a többi testnedv is bántalmat okoz, azokat Mesue rebarbarából készült piruláival, vagy *„sine quibus”* pirulákkal szüntethetjük meg. Ficino ellenzi az erőszakos és hirtelen salaktalanítást és hashajtást, ez ugyanis legyengíti a gyomrot és a szívet, elpusztít sok szellemet.

(I. 14.) Az orrfolyás gyógyírei: az előbbiek, tömjén, pézsmadió, majoranna.

(I. 15.) A fejfájás gyógyírei: az előbbiek, *diambra,* mézga, rózsaolaj stb.

(I. 16.) A szem gyógyírei: szemcsepp homályos látásra. Szemcsepp vörös szemre. Általában pedig az ánizs mindennapi használata őrzi meg és élesíti a látást. A szemet tápláló és oltalmazó ételek: chebula mirabolán, ánizsos kalács, szemvidítófű. Egyéb gyógymódok homályos látás vagy vértolulás esetén: masszírozás, köpölyözés, pióca.

(I. 17.) Az ízlelés helyreállítása savanyú vagy keserű szájíz esetén, a hányinger kezelése (receptek).

(I. 18.) A fekete epe helyes ápolása: ne akarjuk hirtelen elapasztani, nehogy még sűrűbbé és szárazabbá váljon, hanem fokozatosan lágyítsuk meg, és ugyanígy oszlassuk el. Fejünket és testünket mossuk és nedvesítsük át részint magas nedvtartalmú ételekkel, részint finom és mértékletes fürdőkkel és hasonló kenőcsökkel. A szívre folyamatosan ügyeljünk, és erősítsük megfelelő szerekkel. Olyan dolgokat nézzünk és hallgassunk, szagolgassunk, és olyan dolgokra gondoljunk, amelyek gyönyörködtetnek.

(I. 19.) Szirupok a fekete epe meglágyítására és eloszlatására (receptek).

(I. 20.) Háromféle pirula ugyanerre (receptek). Az elsőt Ficino dolgozta ki a Jupiter és a Vénusz hatása alatt, a Háromkirályok utánzása révén, ugyanis tömjént, mirhát és aranyat tartalmaz. Ez kellemetlenségek nélkül távolítja el a nyálkát, az epét és a fekete epét, minden szervet megerősít, a szellemeket élénkíti és ragyogóvá teszi. A másodikat búskomorság oldására és gyulladás csökkentésére

ajánlja. Ezt a görögöket, a latinokat és az arabokat utánozva úgy állította össze, hogy a tudósok számára legyenek megfelelőek. Nem kevert bele erősebb szereket, mint a hunyor, amelyet Karneadés használ. Harmadikként egy egyszerűbb készítményt mutat be, amelyet gyakorta használ. A tudósoknak évente kétszer, tavasszal és ősszel ajánlja 15–20 napon át a fenti tisztítókúrákat, másoknak évente egyszer egy héten keresztül.

(I. 21.) Ha nagy a veszélye a kiszáradásnak, s mindazáltal szükség van a tisztítókúrára, akkor a pirulák helyett szirupot érdemes alkalmazni. Ezek receptje gyulladás okozta, illetve természetes fekete epe túltengése esetén. Teendők búskomorság esetén, fekete epe túltengése nélkül. Teendők búskomorság esetén, fekete epe túltengése mellett: az alhas kiürítése. Ezt nem szabad erőszakosan véghezvinni, Platón is erre int a *Timaios*ban.[100]

(I. 22.) A vér ellensúlyozza a fekete epét, táplálja a szellemeket – az élet kincsestára. Ezért csak akkor kell tudós barátainkon eret vágni, amikor vérbőség indokolja ezt – zabolátlan nevetés, féktelen merészség, vörös arcszín és kidagadó erek utalhatnak erre. Az érvágás ideje, módja, a beöntés fontossága.

(I. 23.) Méregtelenítő és erősítő lekvárok Rasis,[101] Avicenna,[102] Mesue[103] receptjei alapján, valamint Ficinótól magától.

[100] Platón: *Timaios,* 89b–c.

[101] Rasis vagy Rhazes a latin neve Muhammad Zakarijja al-Rázi (854–925 k.) perzsa orvos-filozófusnak. Teheránból Bagdadba költözött, ott alkotott és gyógyított. A latin nyelvű nyugaton a legismertebb műve a *Liber continens* volt, mely magában foglalta kora valamennyi orvosi ismeretét a görögöktől, szírektől és muzulmánoktól. Elsőként írta le a himlőt, s ő tett különbséget a himlő és a kanyaró között. Erről a pépről Rasis a *Liber IX ad Almansorem* c. munkájában beszél, melyet Gerardo da Cremona fordított latinra, X. k. 16. fej.: *De melancholia,* ahol *laetificans*nak nevezi (Venetiis 1557, 31.). Mesue is ír róla: Mesue: *Opera*, apud Juntas, Venetiis, 1568, 213v. Rasis műveinek nagy részét tartalmazza Gerolamo Soriano kiadása: *Habes candide lector continentem Rasis etc.,* Velence, 1542.

[102] Avicenna (Ibn Sinā 980–1037) perzsa polihisztor *De viribus cordis* c. művét, melyet Arnaldo da Villanova fordított latinra, és Avicenna műveinek gyűjteményes kiadásában a *Canones* mellékleteként adták ki. A pépek leírása: II, 4, 551–553.

[103] Mesue, azaz Yuhanna ibn Masawaiyh (777–857), szír nesztoriánus keresztény orvos volt a Gundishapuri Akadémián; innen Bagdadba ment, és ott Jabril ibn Bukhtishu alatt tanult. Műveit főként szírül és arabul írta. Orvosi értekezései többek közt a szembetegségekkel, a lázzal, a fejfájással, a melankóliával, a leprával, az étkezéssel és orvosi kísérletekkel foglalkoznak, de orvosi témájú aforizmái is fennmaradtak. Négy kalifa személyes orvosaként szolgált. A hagyomány szerint rendszeresen összejöveteleket tartott, ahol nyilvánosan tárgyaltak meg egyes kérdéseket tanítványaival és betegeivel. Számos görög nyelvű orvosi művet fordított le szírre. Al-Mu'tasim kalifa emberszabású majmokat bocsátott rendelkezésére boncolás céljából. Anatómiai és orvosi munkái közül kiemelhető a „Szem rendellenességei" *(Daghal al-'ain),* mely az első rendszeres szemészeti kézikönyv arab nyelven, valamint *Aforizmái,* melynek latin fordítása népszerű volt a középkorban. Samarrában halt meg.

(I. 24.) Leginkább az alváshiány idézi elő a fekete epe bántalmait. A tudós elmék agya a sok virrasztástól kiszárad, ők maguk pedig legyengülnek. Diéta és gyógyír ennek ellensúlyozására. Egyéb gyógymódok: aromaterápia, levélágy, zene, illatos-gyógyfüves fürdő.

(I. 25.) Receptek bágyadtság vagy feledékenység esetére – ezt az olvasáskor előregörnyedt póz és a mozdulatlanság okozza: a fejet eltölti a sűrű nyálka és a túl hideg fekete epe. A szokásos gyógyíreken túl: indiai pirulák, skarlát és *hieralogodion* és *diacoloquint*-ír. Idézett szerzők: Archigenés, Andromachos, Theodotión, Isaac Israeli, Mesue, Rasis.

(I. 26.) Az igazságra éhes tudósoknak nemcsak testi szellemeikre, hanem a testetlenekre (azaz értelmükre) is vigyázniuk kell. Nem szabad elhanyagolni a lelket, amely a test ura és királya, hiszen ha a lélek nincs jól, a test sem lehet egészséges – mondja Platón. Hippokratés a test, Sókratés a lélek gyógyítására törekedett. Ezért ítélte Apollón minden ember közül a legbölcsebbnek Sókratést és nem Hippokratést – bár a lélek gyógyítása csak Krisztusnak sikerült. Sókratés a lélek művelését rendeli el a jó erkölcsök révén, hogy a fényt és az igazságot kiegyensúlyozott lélekkel könnyebben elérhessük. Az isteni igazságot a szent vallás útján még inkább tisztelnünk kell. Platónt idézi a szem és az értelem szerepére vonatkozó párhuzamban: céljuk a fény, illetve az igazság látása. Miként látásunk semmi láthatót nem pillanthat meg máshol, mint magában a legfőbb láthatóban, vagyis a Nap fényében, úgy az emberi értelem sem képes megragadni semmi intelligibilist máshol, mint magában a legfőbb intelligibilisnek, azaz Istennek a fényében. Ez mindig, mindenütt, minden ember számára jelen van. További idézetek a Zsoltárokból és Platóntól: mihelyt az erkölcsi tanítások segítségével értelmünket megtisztítottuk a test minden zavaró hatásától, és Isten felé fordítottuk vallásos szeretettel, akkor az isteni igazság nyomban értelmünkbe áramlik, és a dolgok igaz okait örömmel bontja ki benne. S amekkora fénnyel veszi körül az értelmet, akkora örömmel tölti el az akaratot is.

A második könyv tematikája

Ajánlás Filippo Valorinak: Ficino Istennek lerótt tisztelete után Platón műveinek fennmaradásával foglalkozik – a Mediciek és Valori is erre ösztönzik, tehát a hosszú életet Platón mellett a Medicieknek és Valorinak is kívánja.

(II. 1.) A tökéletes tudáshoz nem elég a tehetség és az emlékezet, a bölcs megítélés vezet el hozzá. Ehhez azonban szükséges a kellő tapasztalat. Ezért mondja Hippokratés, hogy a művészet hosszú, s ezért kell törekedni a hosszú életre. Ezt nem csak a sors adja, odafigyeléssel mi is megszerezhetjük. Az asztrológusok

is elismerik ezt, és megerősíti az orvosok gondoskodása és tapasztalata is. Platón, Aristotelés és Plutarchos is tanú rá, hogy gyenge fizikumú emeberek is sokáig élhetnek, ha törődnek egészségükkel. Ezért adja útmutatásait Ficino, de nem a resteknek, hanem a megfontolt és mértékletes férfiaknak, akik a közösség javát szolgálják.

(II. 2.) Az élet mint egyfajta fény, a természetes hőben áll. Ennek tápláléka egy levegős és zsíros nedv, mint az olaj. Ha ez kevés, az elgyengülést eredményez; ha sok, kihunyást. A kihunyás tehát bármely testnedv túltengése vagy elmérgeződése esetén beáll, és ez főleg a nyálkára igaz. Így Ficinónak az élet meghosszabbítását célzó útmutatásai leginkább két dologra vonatkoznak: hogy az elgyengülést, a kihunyást, illetve az elmérgeződést megakadályozza. Mindez ugyanazon az alapelven történik. Amikor egy tudós a páciens, éles és forró elméje s képzelőerejének folytonos mozgása elgyengüléssel fenyeget, a mozgáshiány és a rossz emésztés viszont a kihunyással, így esetében mindkét feladat egyaránt fontos.

(II. 3.) Miként tartsuk egyensúlyban a hőt és a nedvet? Minerva, az olajfa adományozójának tanácsa: mértékletességgel. Ahogyan a lámpások közül az világít tovább, amelyben a lángocska a lámpabélhez úgy van igazítva, hogy ne kiigya az olajat, hanem csak iddogálja, úgy étrendünkben mi is egyrészt arra fogunk ügyelni, hogy a benső tűz nehogy bármikor is túl nagy lángra kapjon, másrészt az „olaj", azaz a nedv tiszta (üledékmentes), levegős, erős (sűrű) és tartós legyen. Hogy a salakanyag felgyülemlését megelőzzük, kerüljük az ilyen étkeket, mozogjunk sokat, ügyeljünk a jó emésztésre, és tisztálkodjunk rendszeresen.

(II. 4.) A természetes nedv kiszáradásának okai. A nedv túlzott felszaporodását az ezzel ellentétes dolgok okozzák. Mindkét irányban legártalmasabb a rossz emésztés. Elégtelen emésztés esetén nem keletkezik elegendő természetes nedv, az emésztetlen étel pedig elnyomja a hőt. Avicenna szerint, ha az emésztés elégtelen, akkor a vér is elváltozik; Galénost követve az emésztést az élet gyökerének nevezi. Ezért Galénos legfőbb szabálya, hogy mindenekelőtt az emésztésre ügyeljünk minden esetben. Az emésztést segíti, ha az étel minőségi, nem túl sok és nem túl vegyes, nem túl hideg vagy forró, ha éhség vagy böjt előzi meg az étkezést, étkezés után a savanykás dolgok. Az emésztés akadályai. Az emésztés négy szakasza. A salakanyagok kiürítésének és a bőr tisztán tartásának fontossága. A testmozgás, a napfény és a jó levegő szerepe. A legegészségesebb a városi és a falusi életmód váltogatása (ötvözése).

(II. 5.) A görög szerzők terminusa: a „jónedvű" ételek. A jó vér légies, mérsékelt minőségű, közepes állagú és tartós. A forró vér túlságosan megemeli a természetes hőt, kiszárítja a testnedvet, a benne hordozott nedv és hő is gyengévé és illékonnyá válik. A túl nedves és vízhez hasonló vér tompítja a természetes hőt, a természetes testnedvet erőtlenné teszi vagy felhígítja a hő hatása alatt, vagy

pedig nedvességével a hőt fojtja el. A vizes vér természetes nedve hamar enyészetnek indul, vagy gyorsan szétfolyik és elpárolog. Odafigyeléssel válogasd meg táplálékod, hogy a vér légies és nem túl sűrű, a testnedv enyves és tartós legyen. Ugyanis a vér és a nedv olyan, mint amilyen az olaj a tűznek: az élet hőjének tápláléka, mely finom és egyben erős. Rasis és Avicenna is ezt tanácsolja. Mindezt alkatonként más módszerekkel kell elérnünk. Soha ne próbáljuk meg a test alkatát gyökeresen megváltoztatni, mert az végzetes lehet. Emésztést segítő ételek, fűszerek.

(II. 6.) Az étrend általános szabályai az átlagos alkatú és közepes felépítésű test számára. A test járatai az étrend következtében ne legyenek túlságosan nyitva, se ne szűküljenek össze túlságosan. Az első esetben az elgyengülést kockáztatjuk, meg a káros behatásokat kívülről; a másodikban a rothadás és az eltömődés veszélye áll fenn. Mennyi ajánlott a különféle minőségű ételből-italból? Porphyrios, a pythagoreusok, a korábbi bölcselők és a vízözön előtti emberek, akik hosszú életkort értek meg, nem ettek húst. Az orvosok nem annyira a húsevést tiltják, mint inkább a túlzott húsfogyasztást. Hippokratés, Galénos és Avicenna tanácsai. Az ételek és italok aránya, sorrendje. Ahol az alkat, a kor, a hely és az idő a meleg vagy a száraz irányába hajlik inkább, kis ideig az ellenkező irányba mozdítsd el! Ahol a hideg vagy a nedves felé, ott az ellenkezőre törekedj! Ha kiegyensúlyozott, őrizd meg a kiegyensúlyozottságot! Minél nehezebben emészthető táplálékokat fogyasztunk, annál inkább szükségünk van a testmozgásra és a lelki terhek csökkentésére. Napi kétszeri szerény étkezés (vacsora még szerényebb), kétszeri testmozgás leizzadásig.

(II. 7.) Arnaldo da Villanova szabálya: állatot, zöldséget, gyümölcsöt, gabonát és bort magasan fekvő, jó levegőjű helyekről kell beszerezni. Kerüljük a dohos, penészes lakóhelyeket! Aristotelés és Platón szerint is a magas fekvésű, tiszta levegőjű és mérsékelt éghajlatú vidékeken élnek tovább az emberek. A trágyázás és a lecsapolatlan állóvíz nem tesz jót a termés eltarthatóságának. Ezért nem beszélt Hésiodos a trágyázásról. Ha kénytelenek vagyunk nedves és szennyezett helyen lakni és kevéssé elálló ételeket fogyasztani, akkor azt a diétát kövessük, amelyet az orvosok a pestises levegő esetén írnak elő – lásd Ficino *A pestis ellen című* könyvét. A továbbiak ennek tömör összefoglalását adják. Kellemes és meleg illatok használata, és egy recept aloéval; testedzés, tüzes ételek fogyasztása; fűszerkeverék, csípős ízű ételek. A dohos területek közül a hideg éghajlatúakon melegítő hatású fűszereket és olajokat, a forró éghajlatúakon hűsítő hatású fűszereket és olajokat kell használnunk. Az olajjal való kenekedés minden időben használ a dohosodás ellen. Fürdők és szájöblögetés, a pihenés és a mértéktartó étkezés fontossága. A legfontosabb azonban a bor és a búza minősége, amelylyel rendszeresen táplálkozunk. Ezek leírása: Izsák szerint az erős bor olyan

mint a thériák, kiegyenlített természete révén a hideg alkatú testet felmelegíti, a forrót lehűti, megnedvesíti a szárazat, a nedveset viszont szárítja. Ahogy Galénos mondja, felfrissíti a természetes testnedvet, táplálja a hőt, és e kettő között egyensúlyt teremt. E kettős hatással az édesgyökér és a rózsaolaj is rendelkezik.

(II. 8.) A Vénusz az ifjúságot jelenti, a Szaturnusz pedig az idős kort, ezért az idősek a Vénuszhoz tartozó dolgokat kerüljék. Veszélyes számukra a hideg éjszakai levegő. Olyan étrendet kövessenek, amelyből a legtöbb vért és a lehető legtöbb szellemet remélhetik: fogyasszanak nyers tojássárgáját és (fél)édes, illatos bort. Étrendjükben olyan ételek és italok szerepeljenek, amelyek kiegyensúlyozott módon növelik a hőt és szaporítják a nedvet. A szellemet frissítsék illatokkal. Kerüljék a nem alvást, az éhezést és a szomjazást, a testi és lelki gyötrelmet, a magányt és a szomorúságot. Kezdjék el újra a zenélést. Térjenek vissza ifjúkori kedvteléseikhez. Nehéz megifjítani a testet, ha nem fiatalítjuk meg a lelket. Melegítő és nedvesítő hatású fűszerek és pakolások fázó időseknek; Avicenna és Dávid példája. Démokritos is mentás malváziaborba áztatott kenyérbélpakolással hosszabbította meg életét. Masszázs, étvágygerjesztő fürdők, naponta egy drachma fenyőmandula. Az erőt és hosszú életet adó magpép receptje (mandulából, fenyőmandulából, pisztáciából, tökmagból, mogyoróból gyömbérrel, sáfránnyal stb.). Minden nap fogyasztandó, fehérborral. Az idősek életét meghosszabbító egyéb receptek, gyökerek, meleg és hideg időre. Rasis az indiai chebula és bellirikai mirabolánból készült *trypherá*t ajánlja. Szerinte a befőzött indiai mirabolán is segít nemcsak az öregkor megnyújtásában, de annak késleltetésében is. Avicenna a mirabolánból készült nagyobb és kisebb *trypherá*t dicséri, és azt írja még elő, hogy minden nap együnk mirabolánt.

(II. 9.) A mirabolán kedvező hatásai: felszárítja a felesleges nedvet, s ezzel távol tartja az öregséget; összegyűjti a természetes nedvet, megőrzi a megromlástól és a gyulladástól, amivel meghosszabbítja az életet; összehúzó ereje révén összegyűjti, felmelegíti és megerősíti az életerőt, a természetes és a lélekszellemet. Hasonló hatású fémek, kövek, fűszerek. Az időseknek szánt fűszerek megfelelő keverése. Izsák világosan kifejti, hogy az élethez szükséges nedv elsődleges székhelye a szívben és a hozzá kapcsolódó artériákban és vénákban van. Avicenna kimutatja, hogy ezt a nedvet a többi szerv természetes nedve öntözi és táplálja. Ezért oda kell figyelni, hogy a szervek és a szívtájék ki ne száradjanak. Fűszerek a nedv szaporítására és áramlásának segítésére. Dioskuridés tanúsága az édeskömény hasznáról.

(II. 10.) A ragyogásában a Naphoz, kiegyenlítettségében Jupiterhez hasonló arany egyensúlyba tudja hozni a természetes hőt és a nedvet, a nedveket megőrzi a megromlástól, a szellemeknek és a szerveknek szoláris és joviális erőt ad. Ihatóvá, ehetővé tételének módszerei, receptek.

(II. 11.) Hetven vagy akár hatvanhárom évesen az idősek teste elkezd kiszáradni, ezért nedveit emberi tejjel vagy vérrel lehet pótolni; ennek módjai Roger Bacon alapján. Dioskuridés és Serapio a veszett kutya harapásának gyógymódjáról kutyavér itatásával.

(II. 12.) Az idősek ne terheljék szervezetüket nehezen emészthető és túl sokféle étellel, hagyjanak időt az emésztésre az étkezések között. Télen a napos, nyáron az árnyékos ligetekben sétáljanak zöldellő és illatos fák-virágok között, ez erősíti a szellemeket. A méz és más jó hatású ételek az idősek számára. Áztatott fenyőmandula és fenyőgyantás bőrápolókrém, a fenyő illatának jótékony hatása. A hosszú életű fák, mint a hosszú életű állatok, téged is hozzásegítenek hosszú élethez – akárcsak az egészséges, hozzád hasonló természetű barátok, különösen, ha fiatalabbak nálad.

(II. 13.) A bolygóprincípiumok (és az antik istenek) adományai: Phoebus Apolló, Jupiter, Venus, Saturnus növényei a gyomor, a fej, a szív, a máj és a lép ápolására. A gyógyszerekben való hit fontossága: az életet segítő gyógyszerek élete a bennük való hit – akkor hatnak igazán, ha hiszünk is bennük. Ezért reméljétek, hogy Isten is meghallgatja imáitokat, és hogy az általa teremtett dolgok, főként az égiek, csodálatosan hatékonyak az életerő növelésében és megőrzésében.

(II. 14.) Venus intelme az idősekhez: az életadó vágyat és mozgást immár másként keressék, javai közül a nevetéssel éljenek, a fügét (a testi szerelmet) hanyagolják.[104] Virágnyelven mondja el, hogy az életerőt a különböző bolygóprincípiumok hogyan befolyásolják. A zöld *(viridis)* dolgok természete, hogy virulnak és egészségesek. Ezért a fiatalos szellemet serkentik bennünk illatukkal, látványukkal, fogyasztásukkal és a zöldben való tartózkodással. A zöld szín nyugtató hatásának oka a látás természetében és a zöld szín kiegyenlített és lágy jellegében áll: nem szórja szét (vakítja el) a szem saját fényét, de nem is nyeli azt el. A látás egyfajta sugár, mely a szem vizében gyúlik fel, ezért örül a víznek, a tükröknek és a zöld növényeknek. Így a zöld növények között való gyakori tartózkodás felüdíti a látás szellemeit és megújítja a lélekszellemeket. Általában is a kiegyensúlyozott minőségű dolgok segítik leginkább a természetes és az életszellemet, és jót tesznek az életerőnek. A kiterjesztő és összehúzó hatású fűszerek vegyítésének fontossága, a ragyogást adó anyagok joviális (kiegyensúlyozó) hatása. Miként a test, mely a testnedvek súlyosabb részeiből tevődik össze, egy ötödik formát alkot, ugyanúgy a szellem is, mely ezek legfinomabb részeiből van megalkotva, egy ötödik formával bír, mely kiegyensúlyozott és fényteli, ezért égi. Ebben a formában kell megőriznünk, hogy finom és tartós legyen. Legyen fényes, de szilárd is.

[104] *Ficus* – fügefa; a mai olasz nyelvben, és feltehetően már Ficino korában is, a *volgare* szóhasználatában a szó nőnemű változata női nemi szervet jelent.

Illatos, erőt adó, világos dolgokkal kell frissíteni, ha meg akarjuk őrizni az életerőt, amely a szellemben él, és égi adományokat kívánunk magunknak.

(II. 15.) Mercurius tanácsai az idősekhez. A beszéd Mercuriushoz tartozik, ezért most már őt hallgassák. Az érzékelés öt fajtája; a gondolkodás öt módja; az életvezetés öt fokozata az érzékek és a gondolkodás kezelése tekintetében. Az öt életkor során az érzékelésnek a gondolkodás feletti uralmát fokozatosan a gondolkodásnak kell átvennie az érzékelés felett. Így az első két életszakasz ura legyen Venus, a többié azonban Mercurius. Mercurius társa [a szűz] Diana is. Venus a gyönyör révén kivonja a testekből az ifjúságot, az életerőt és az érzékenységet, hogy újabb testeket hozzon létre. Az életerőt fokozó ételek: nyers tojás sáfránnyal és meleg tej mézzel. Venus nemcsak a tapintás, de az ízlelés révén is csapdájába csal, azonban a kiegyenlített minőségük miatt kellemes ízeket Diana adja Apolló és Jupiter ajándékaként. Mars csak nagyon ritkán árt, akkor is nyíltan. Saturnus bár gyakran ellenségesnek mutatkozik, csak később árt, és senkitől nem tagadja meg az időt a baj orvoslására. Egyedül Venus érkezik látszólag barátsággal, titokban ellenségként. Pallas pajzsával vértezzük fel magunkat ellene. Venus kétféle gyönyöre helyett (tapintás és ízlelés) Mercurius, Jupiter és Apolló gyönyöreit (szaglás, hallás, látás, imagináció, gondolkodás) kell választani, mert ezek hosszabbítják meg az életet. Kerülni kell Saturnus magányának hosszas élvezését is, mert „felfalja gyermekeit" – elveszi a tudósok életét. Ám ő legalább örökkévaló mennyei életet ad cserébe. Venus és Saturnus hasonlítanak abban, hogy mindketten a nemzés és szülés vágyával gyötrik az embereket, és mindketten azért ártanak azoknak, akiket gyötörnek, hogy ez aztán az utókor javára váljon. Venus a testet termékenyíti meg és a termékeny testet izgatja, Saturnus pedig a magjától terhes értelmet sürgeti szülni. Tehát mindent mértékkel! Saturnus gyorsabban és súlyosabban teszi tönkre a negatív érzéseket hordozó embereket, mint a megszállott tudósokat és művészeket. Jupiter tanítása Pythagorasnak és Platónnak: az emberi életet a test és a lélek harmóniája tartja fenn, és mindkettő a saját táplálékai és gyakorlatai révén táplálkozik és növekedik. A kettő közötti aránytalanság csökkenti az életerőt. Ezt azok a dolgok segítik a leginkább, amelyek egyszerre vannak jó hatással a testre és a lélekre, példák ilyenekre. A még élő és a gyökerükön álló növények íze és illata jobban fokozza az életerőt, mint a szárítottaké. A levegőben szóló énekek harmóniájukkal harmóniához segítik a levegőből való szellemet, így annak javára vannak. Ficino saját készítésű lantja és vele a dal, Phoebus ajándéka. Ez a megfeszített munka vigasza, a hosszú élet záloga. A fűszerek a testnedvek révén a természetes szellemet, az illatok az életszellemet, a zene a lélekszellemet hozza harmóniába. Liber segítsége az időseknek: a bor és a rózsavizes borpárlat – meginni, bőrápolóként és illatosítóként. Jupiter adta roboráló orvosság receptje mirabolánból.

(II. 16.) Venus és Saturnus ellentétes hatásúak az asztrológusok szerint. Saturnus a középpontba, Venus a perifériákba helyezte számunkra a gyönyört. A gyönyör csalétek a szellemeknek. Tehát Saturnus és Venus az ellenkező irányból igyekeznek csapdába ejteni szellemünk röptét – Venus a külső részek felé csalogatja, Saturnus a belső részek felé csábítja. Így, ha egyidejűleg mozgatják a szellemet, akkor kétfelé vonják és szétzilálják. Ezért az elmélkedők és a kutatók számára semmi sem veszedelmesebb, mint a szerelmi aktus, és viszont, a szeretkezést gyakran művelőktől semmi nem idegenebb, mint a gond és a szemlélődés. Egyformán az elmélkedők közé soroljuk a filozófust és a teológust, de azt is, aki a saját ügyein tépelődik. A saturnusi dolgokkal (elmélyedt elmélkedés, nyomasztó gond) elfoglalt emberen nem lehet és nem is üdvös Venus játékaival könnyíteni. Az enyelgésben elveszettet sem lehet saturnusi szigorral mérsékletre bírni. A legjobb mindkettőt Apolló és Jupiter tevékenységeivel és gyógymódjaival középútra terelni. A lánghoz hasonlóan a szellem is kétféleképpen hal el: a túl heves szél (extrém intenzitású élet – Venus) kioltja, a szél hiánya (fizikai tevékenység hiánya – Saturnus) elaltatja. Ha a szellem folyton a perifériákon tartózkodik, a belső üresen marad és fordítva, ezért Venus korai öregséget okoz a belsőnkben, míg Saturnus a külsőnkben. Mindenki ismerje meg saját magát, és váljék saját maga mérséklőjévé és orvosává. Fel kell használnunk minden életmódbeli tanácsot és orvosságot, melyek által a szervek, a szellemek, az érzékek, az elme és az emlékezet megerősödhetnek. Az elmélkedést szünetek közbeiktatásával kezdjük mindig újra, és ne várjuk meg, hogy a gondolkodásba belefáradjunk.

(II. 17.) A káldeusok tanácsa a szervezet fokozatos méregtelenítése: a belső szervekből gyógyszerekkel, a bőrből dörzsöléssel, fürdőkkel és izzasztással. Közben a testet egészséges és nem romló tápanyaggal töltsük fel. A hunyor felhasználása a méregtelenítésben; a túl intenzív gyógyszerek veszélyei Hippokratés szerint; további tisztítókúrák beöntéssel, mirabolánnal, kőrisfagyantával, aloéval. Receptek ugyanerre, és elkészítésük, tekintettel az idő minőségére: a Hold és a Jupiter erős helyzete és harmonikus kapcsolata alkalmával. A tisztítókúrák nagymértékben hozzásegíthetnek a hosszú élethez. További receptek. A városlakóknak óvakodniuk kell a forróságtól, a fagytól, a meleget követő vagy az éjszakai lehűléstől, a ködtől, a mocsár felől fújó vagy szűk helyről előretörő szelektől, a huzatos vagy az állott levegőjű helyektől, a nyirkos lakóhelytől, a bűztől, a kábulattól és a szomorúságtól. Különösen oda kell figyelniük ezekre Mercurius követőinek, s még inkább az időseknek. Az utóbbiak reggelente masszírozzák végig testüket, és kenjék be mirhás, rózsás, mirtuszos olajjal vagy borral. Rágcsáljanak zsályát; jót tesz az idegeknek és a fogaknak. A tüzes fűszereket csak orvosságként használják, a napfényt viszont mint táplálékukat keressék. Végezzenek könnyű

testmozgást, mert ez kell a benső meleg felélesztéséhez. Kerüljék a testileg és főleg a lelkileg megerőltető dolgokat, a hosszas szomjazást, éhezést és virrasztást.

(II. 18.) Állítólag a forró, illatokkal teli levegőjű országokban a törékeny alkatúak és gyenge gyomrúak közül sokan illatokkal táplálkoznak. Mivel az illat és a szellem is valamiféle pára, és a hasonló hasonlóval táplálkozik, nem csoda, ha a szellem és a szellemi ember leginkább az illatokból nyeri táplálékát. Ezen állítás tagadásának cáfolata: ha a nehezebb táplálékok az emésztés során nem finomodnak párákká, akkor a szellem nem nyerhet belőlük semmiféle táplálékot. Az illatos bor azonnal felfrissíti a szellemet, amelyet más dolgok csak nehezen állítanak helyre. Avicenna is azt mondja, hogy a test a kellemes dolgokkal, a szellem pedig aromákkal táplálkozik. Az aromás minőség meghatározása: illatos, erős és tartósít. A máj a tápanyagot termeli a vérbe, a szív a szellemet. Ezért a máj számára az édes dolgok szükségesek, a szív számára az aromások. Így arányosan keverni kell a két ízt. Hippokratést követve Galénos úgy véli, hogy a szellemet nemcsak az illat táplálja, hanem a jó levegő is. Ez körülvesz és átjár minket, minőségét átadja, kivált a szívben élő életszellemnek *(spiritus vitalis),* melyet vagy folyamatosan, vagy hirtelen befolyásol, rögtön olyanná téve a szellemet, amilyen ő maga. Az életszellemen keresztül, mely a lélekszellem *(spiritus animalis)* anyaga és eredete, a lélekszellemet is olyanná teszi, amilyen a levegő maga. Ennek a minősége a legfontosabb a tudósok számára, akik ezzel a szellemmel dolgoznak a legtöbbet. Ezért nekik van a leginkább szükségük a tiszta, fényes levegőre, a kellemes illatokra, valamint a zenére, mivel ez a három dolog táplálja a leginkább a lélekszellemet. Aristotelés és Avicenna tanúsága a jó levegő egészséget adó voltáról. Fontos a levegő és az illat változatossága is. Alexandros, Nikolaos és Galénos következtetései: (1) az életszellem és a lélekszellem azért táplálkozhat mind illattal, mind levegővel, mert mindkettő kevert és hozzájuk hasonló; (2) a belélegzett levegő nemcsak a hő csillapítására, hanem táplálására is alkalmas; (3) a sűrű levegő a természeti szellemnek tesz jót, mert ez testibb jellegű; a finomabb, tisztább, ragyogóbb viszont inkább az életszellemnek, de a leginkább a lélekszellemnek. A regék szerint a kaméleon levegővel, a szalamandra tűzzel táplálkozik. Fontos, hogy milyen levegőt és milyen illatokat szívunk be, hisz a szellem is ilyen lesz bennünk. A lélek pedig addig tart bennünket életben, ameddig a szellem megőrzi a lélekkel való összhangját. Elsőként és legfőképpen a szellem él bennünk, szinte önállóan él. Ennek bizonyítéka, hogy eszméletvesztés esetén dörzsölés és illatok hatására egy pillanat alatt visszatérhet belénk az élet. A szellem ápolásának fontossága, ennek módjai (részben a fentiek összefoglalása és ételek). Démokritos példája az illatok jótékony hatására a szellem életben tartásában. További részletes magyarázatok az illatok felhasználására. Két mirabolánlekvárrecept az életerő táplálására. Pietro d'Abano roboráló készítménye. Haly, az orvos

és asztrológus a *tryphera* használatát ajánlja az élet meghosszabbításához. Ez is mirabolánból készül.

(II. 19.) A Háromkirályok csillagászok lévén a bolygók három urának ajándékát vitték a csillagok urának s az élet vezetőjének, Krisztusnak: a Jupitertől a kiegyensúlyozott minőségű aranyat, Phoebustól a Naphoz hasonló, tüzes hevű és illatú tömjént, a Szaturnusztól a megerősítő és megőrző mirhát. Ti, idősek is fogadjátok és használjátok ezen életadó ajándékokat! Pirula receptje a három anyagból és a szedési javallat. Haszna: megőrzi a természetes nedvet a megromlástól és a nedv eloszlását is késlelteti. Mindhárom szellemet: a természeti, az élet- és a lélekszellemet is egyaránt táplálja, erősíti és tartóssá teszi. Finomítja az érzékelést, élesíti az elmét és frissen tartja az emlékezőtehetséget.

(II. 20.) Az asztrológusok a nap minden óráját sorban egymás után a bolygóknak szentelik, így tesznek a hét napjaival is, illetve a magzat esetében hónapról hónapra megkülönböztetik a bolygók szerepköreit. Miért ne tennénk ugyanezt az évekkel is? Ahogyan a magzat vezetője az első hónapban a Szaturnusz, az utolsóban pedig a Hold, úgy a megszületett gyermek esetében fordított sorrendben: az első évében a Hold vezeti stb., a hetedikben pedig Szaturnusz – és azután egész életében ez a sorrend ismétlődik tovább. Hétévente veszélyes változás történik a testben, a Szaturnusz miatt, másrészt a legtávolabbi bolygótól a Holdhoz kerül az irányítás, amely a legközelebbi – ezeket a görög asztrológusok klimaterikus[105] éveknek nevezik. (Ez a ritmus a betegségekre is igaz lehet, napokban.) Ha szeretnéd megérni az öregkort, akkor ahányszor csak a hetedik évhez közeledsz, kérj tanácsot egy asztrológustól. Tudd meg tőle, milyen oldalról fenyegethet veszély, aztán keresd fel az orvost, vagy fordulj az óvatossághoz és a mértékletességhez. E gyógymódokkal Ptolemaios szerint is elkerülheted a bolygóktól jövő fenyegetést. Ő még azt is hozzáfűzi, hogy a bolygók ígéreteit úgy lehet jövedelmezőbbé tenni, ahogy a földműves teszi termékenyebbé a talajt. Egyetért ezzel Pietro d'Abano, s hivatkozik Aristotelésre, Galénosra, Halyra, sok érvet felhozva amellett, hogy az élet természetes vége nincsen pontosan előre meghatározva, hanem kerülhet korábbra vagy későbbre, akár a csillagok, akár az anyag hatására. Pietro d'Abano arra a következtetésre jut, hogy a természetes halál időpontja is kitolható részint asztrológiai, részint orvosi segítséggel. Te is ragadj meg minden segítséget a fentebb felsoroltak közül! (Receptek; orvos: diéta; asztrológus: kedvező bolygók és bolygóállások; és kérdezd az öregeket!) A következő könyvben beszél Ficino a kövekből és fémekből készült ábrák (talizmánok) segítségéről.[106] Könyveinek sorrendje. A hosszú fiatalság eléréséhez

[105] Azaz baljós.

[106] Latinul: *imago*; a talizmánmágiában ez a talizmán bevett terminusa.

az égi segítséget Phoebustól és Bacchustól fogja kérni; Tibullus disztichonja e két isten örök ifjúságáról, és egymáshoz való viszonyuk értelmezései. Ifjúságunk megőrzésére három dolgot ad nekünk Bacchus: a napsütötte dombokat, ezeken a bort, és a borból áradó örök derűt. Phoebus is három dolgot juttat: a nappali fényt, az illatozó virágokat és a lant- és énekszót.

A harmadik könyv előzményei

Asztrológia a 12–13. századi Európában

A középkorban három uralkodó kifejezetten pártolta az arab nyelvű asztronómiai és asztrológiai művek latinra fordítását, illetve másolását: II. Frigyes német-római császár (1194–1250) elsősorban a Szicíliai Királyságban,[107] X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai király (1221–1284) Hispániában és V. (Bölcs) Károly (1338–1380) Franciaországban. Hogy számokkal is érzékeltessük ezen érdeklődésük jelentőségét: Alfonz mintegy ötven csillagászt támogatva segítette elő az eltelt ezer év miatt pontatlanná vált ptolemaiosi táblázatok időszerű kiigazítását: ezek az ún. Alfonz-táblázatok. *Scriptorium*ának fordítói, javarészt zsidó származású, arabul, latinul és kasztíliai nyelven is író tudósok ültették át az arab nyelvű csillagászati és asztrológiai munkákat latin és kasztíliai nyelvre. V. Károly könyvtárában

[107] A hat nyelven, többek között arabul is beszélő II. Frigyes német-római császár udvari asztrológusa az a filozófus és matematikus Michael Scotus (1175–1232) volt, aki Durhamban, Oxfordban és Párizsban tanulván a császár első számú tudományos tanácsadójává lett. Bolognában és Palermóban is tanított, Toledóban pedig arabul tanult. Kiválóan tudott görögül és héberül is. Aristotelés és Averroes számos művét lefordította. Fibonacci 1227-ben neki ajánlotta a róla elnevezett sorozatról írt *Liber abaci* c. művét. III. Honorius pápa 1223-ban az írországi Cashel érsekségét, IX. Gergely pápa pedig 1227-ben Canterbury érsekségét ajánlotta fel Michael Scotusnak, de ő visszautasítva e kinevezéseket Itáliában beérte kisebb egyházi javadalmakkal. Főbb művei a fiziognómia, a chiromantia és az asztrológia alapjait összefoglaló *Liber introductorius,* a *Super auctorem sperae* és a *De sole et luna.* II. Frigyes az orvoslás oktatását támogatva a 9. században alapított Salernói Orvosi Iskola Kollégiumának 1200-ban egyetemi rangot adott *(Studium generale):* az általuk kiadott diplomákat a legmagasabb tudományos fokozatnak ismerte el. A 10–14. században ez volt Európa legjelentősebb gyógyközpontja és orvosi képzése. A karthágói származású Constantinus Africanus salernói tartózkodása alatt nemcsak Hippokratés és Galénos írásait kivonatolta latinul, de arabból latinra fordította Avicenna és Averroes egyes műveit és számos 9–10. századi perzsa, szír, arab és egyiptomi zsidó szerző arab nyelvű orvosi munkáját is: például Alī ibn Abbās (Haly Abbas) *Liber Regius*át, al-Jazzār (Algizar) *Viaticum*át, Razī (Rasis vagy Rhazes) *Liber divisionum* és *Liber experimentorum* c. műveit, az idősebb Isaac Israeli (Isaac Iudaeus) *Liber dietorum, Liber urinarum* és *Liber febrium* c. munkáit. Lásd Charles H. Haskins: *Studies in the History of Medieval Science,* New York, Frederick Ungar, 1960. (Az 1924-es kiadás reprintje.)

pedig a katalógus szerint hetven asztronómiai mű mellett hetvenöt asztrológiai témájú kézirat is szerepelt.[108]

Másrészről a középkori egyetemeken a hét szabad művészet közül a quadriviumhoz tartozó csillagászat sem korlátozódott pusztán a csillagászati földrajzra, hanem asztrológiai tanításokat is tartalmazott – lásd Albertus Magnus *Speculum astronomiae* (1260) című munkáját.[109] A 12. századi Itáliában és a 13. századi Hispániában tehát tömegével fordítják az ókori forrásokból merítő 9–13. századi perzsa, szír és arab szerzők arab nyelvű asztronómiai, asztrológiai, orvosi, sőt orvosi-asztrológiai munkáit latin nyelvre – például Mesue, Rhazes (vagy Rasis), Haly Abenrudian, Avicenna, Serapius és Alcabitius[110] műveit. Sőt, az utóbbi (Alcabitius) később olyan népszerűnek bizonyult, hogy *Liber isagogicus ad scientiam iudicialem astronomiae* című írását 1473-ban nyomtatásban is kiadják Velencében, melyet 1521-ig további tizenegy kiadás követ. E munka latinra fordítását egyébként Bölcs Alfonz, Kasztília királya (1221–1284) rendelte el Johannes Hispalensis által, Ptolemaios *Tetrabyblos*ával és a pseudo-ptolemaiosi *Centiloquium*mal egyetemben (Haly Abenrudian kommentárjaival), hogy az asztronómia és az asztrológia oktatását elősegítse.[111] Lefordíttatta vele Al-Kindi *De radiis stellarum (Az égitestek sugarai) és Liber de iudicio astrorum (A csillagok megítélése)* című munkáját is.

Korábbi orvosi-asztrológiai művek

A középkorban valós szerző és keletkezési dátum nélkül terjedt az az arabból latinra fordított munka, amely a *Secretum secretorum* címet viselte, és asztrológiai, táplálkozási, orvosi és fiziognómiai ismereteket foglal össze, sőt a talizmánokról is értekezik. Bevezetője a királytükör műfajához igyekszik hasonlóvá tenni: úgymond Nagy Sándorhoz intézi intelmeit, ezért hamisan Aristotelésnek

[108] Jean-Patrice Boudet: *Entre science et* nigromance. *Astrologie, divination et magie dans l' Occident médiéval (XIIe–XVe siècle)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 2006, 304.

[109] Paola Zambelli: *The* Speculum Astronomiae *and its Enigma*, Boston Studies in the Philosophy of Science, Vol. 135, Includes Latin text and translation of *Speculum* astronomiae, bibliographical references and index, Dordrecht, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1992.

[110] Itt a latinos nevükön említem őket, a szír Alcabitius kivételével mindegyikük szerepel alább a további jegyzetekben. Az előbbi teljes neve Abu al-Saqr Abd al-Aziz Ibn Uthman Ibn Ali al-Qabisi l-Mawsili (? – 967). Műve huszonöt arab és több mint kétszáz latin kéziratban maradt fenn.

[111] Al-Qabisi (Alcabitius): *The Introduction to Astrology*, Editions of the Arabic and Latin texts and an English Translation, ed. Charles Burnett, Keiji Yamamoto, Michio Yano, London, Warburg Institute, 2004, 7.

tulajdonították.[112] Egy másik, kizárólag orvosi-asztrológiai tematikájú összefoglalás, Nicolaus da Paganica *Compendium medicinalis astrologiae* című, 15 fejezetből álló műve, 1320 és 1340 között keletkezhetett Közép-Itáliában.[113] A mű négy kéziratban maradt fenn, melyek közül az egyik Petrarca tulajdonában volt. A szerző a prédikáló rend tagjának vallja magát. Az első, pusztán csillagászati fejezet után egy-egy fejezetben ismerteti a csillagjegyek és a bolygók természetét és tulajdonságait, a bolygók erejét a jegyekben, az égitestek hatását a lenti világra, az ég specificus hatását az emberi testre, a bolygók hatását az emberi testre és a betegségekre, az ún. házak jelentését és hatását a testre, a bolygók együttállását és aspektusait, a bolygók és a házak összefüggéseit és erejét és a krízisek okait, az utolsó fejezetek pedig praktikus témákat tárgyalnak az egyes orvosi beavatkozások megfelelő idejének kiválasztásához.

A Ficinót megelőző időszakban tehát már születtek orvosi-asztrológiai művek:[114] a szerző által is többször idézett, Párizsban, majd Pádovában oktató Pietro d'Abano[115] egyik művében az asztrológiát mint valós és igen hasznos tudományt mutatja be (ez a *Lucidator dubitabilium astronomiae – Az asztronómiával kapcsolatos kétségek tisztázása*, 1303), főművében pedig egy külön értekezést szentel az asztrológiai tudásnak az orvoslásban való hasznosításáról. Ez utóbbi címe: *Conciliator differentiarum quae inter philosophos et medicos versantur*

[112] Lásd Steven J. Williams: *The Secret of Secrets. The Scholarly Career of a Pseudo-Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2003; Vígh Éva: *„Természeted az arcodon" Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, Ikonológia és Műértelmezés 11/1, Szeged, JATEPress, 2006, 53–58.

[113] Nicolaus de Paganica: *Compendium medicinalis astrologiae,* ediz. intr. e note a cura di Giuseppe dell'Anna, Galatina, Congedo Editore, 1990.

[114] Az asztrológiai orvoslás történetéről lásd Roger French: Astrology in medical practice, in Luis García-Ballester – Roger French et al. (eds.): *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, 1994, 30–59; Anna Akasoy – Charles Burnett – Ronit Yoeli-Tlalim (eds.): *Astro-Medicine. Astrology and Medicine, East and West*, Firenze, Sismel, 2008; Monica Azzolini: *The Duke and the Stars: Astrology and Politics in Renaissance Milan*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2013.

[115] Latinosan Petrus de Abano vagy Petrus Patavinus (Abano, 1250–1316) filozófus, orvos és asztrológus. A párizsi, majd 1306-tól a pádovai egyetemen tanított filozófiát, orvostudományt és asztrológiát. A padovai arisztoteliánus iskola első képviselője. Marco Polo barátjaként sokat utazgatott, majd hosszú időre Konstantinápolyban telepedett le, hogy a görögöt és az arabot elsajátítsa, és eredetiben olvashassa Galénos, Avicenna és Averroes műveit. Számos görög és arab tudományos művet fordított latinra, köztük Aristotelés *Problemata*ját, melyhez kommentárt is írt, valamint Galénos és Dioskuridés írásait. Abraham ibn Ezra (1092–1167) a tudós spanyol zsidó asztrológus, matematikus, nyelvész, költő és neoplatonikus filozófus arabból latinra készített fordításait revideálta. Valószínűleg ő inspirálta Giottót a pádovai Palazzo della Ragione 333 képből álló asztrológiai festményciklusának elkészítésében, mely ugyan 1420-ban leégett, de később kisebb mesterek az eredetihez híven újra megfestették.

[A filozófusok és az orvosok nézetkülönbségeinek elsimítása].[116] A pádovai egyetemen a Pietro d'Abano nyomdokaiban és tisztelőjeként tanító Biagio Pelacani da Parma[117] csak egyike azoknak a korabeli orvosoknak, akiknek természetfilozófiai műveiben és praxisában összekapcsolódott a gyógyítás az asztrológiával. Tanítványa, a ferrarai d'Esték[118] udvari orvosává lett Michele Savonarola,[119] aki a pádovai és később a ferrarai egyetemen is tanított orvoslást és asztrológiát, a *Speculum physiognomiae* című művében fejti ki a kéz- és arctípusok, illetve az egyéb külső testi jegyek jellemmel és jellemző betegségekkel felfedhető összefüggéseit, főként az asztrológiai vonatkozások fényében. Végül Ficino kortársa, a budai udvarban is tevékenykedő Galeotto Marzio[120] szintén a pádovai egyetemen szerezte orvosi doktorátusát, miközben ugyanott poétikát és rétorikát oktatott, s egyik ottani orvosprofesszora unokáját vette feleségül. Még a Guarino iskolájában töltött ferrarai évei alatt ismerkedett meg Michele Savonarolával és műveivel, melyekből – Pietro d'Abano és mások írásai mellett – sokat merített *De doctrina promiscua* című művéhez, különösen annak asztrológiai szempontú orvosi és fiziognómiai fejezeteihez.[121] Később egyébként Galeotto is tanított a bolognai egyetemen, ahol Ficino 1459 és 1462 között orvoslást tanult, bár épp elkerülték egymást: Galeotto csak 1463-tól kezdett el ott oktatni.

[116] Nyomtatásban 1472-ben jelent meg először Mantovában. A kétszáztíz rövid értekezés közül a tizedik tárgyalja a kérdést: „An quis existens medicus possit conferre per scientiam astrorum in salutem aegroti" („Orvos lévén valaki hasznosíthatja-e a csillagok tudományát a beteg egészsége érdekében"). D'Abano további asztrológiai tematikájú művei még a *De motu octavae spherae* [A nyolcadik szféra mozgásáról], mely a precesszió jelenségének hatását vizsgálja az egyes országokra és területekre vetítve, valamint az emberi fiziognómia, azaz a kinézet és a jellem összefüggéseit asztrológiai szempontok alapján vizsgáló *Compilatio physiognomiae.*

[117] Biagio Pelacani da Parma (1355k–1416), Bolognában és Paviában is tanított. Életművéről lásd Graziella Federici Vescovini: *Astrologia e Scienza. La crisi dell'aristotelismo sul cadere del Trecento e Biagio Pelacani da Parma,* Firenze, Nuovedizioni Enrico Vallecchi, 1979.

[118] Leonello (1407–1450) és testvére, Borso d'Este (1413–1471). Mindketten bőkezű pártogói voltak a tudományoknak és a művészeteknek, a ferrarai egyetem felvirágoztatása is az ő működésükhöz kapcsolódik.

[119] Michele Savonarola (Padova, 1385 – Ferrara, 1468), orvos, humanista, tudós, a dominikánus Girolamo Savonarola nagyapja. Pietro d'Abano naturalista orvosi hagyományának továbbvivője. Igen termékeny szerző, orvosi művei közül legnépszerűbbek a *Pratica maior (Pratica de aegretudinis a capite usque ad pedes)* és a *De febribus.* Kutatta az abanói gyógyvíz összetételét, leírta hatását. Olasz nyelven írt traktátust a terhes nők és a kisgyermekek gondozásáról és a gyermeknevelésről.

[120] Galeotto Marzio (Narni, 1424k – 1494k) 1445-től Ferrarában tanul rétorikát és poétikát a humanista Guarino Veronese iskolájában. Itt barátkozik össze Janus Pannoniusszal, aki később Magyarországra hívja, így kerül előbb Vitéz János, majd később Mátyás király benső köreibe. Orvosi-asztrológiai művei közül a *De homine* címűt Vitéznek ajánlotta, akivel közösen emendálta Manilius *Astronomic*áját. Részletes életrajzát magyarul lásd Békés Enikő: *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben,* Budapest, Balassi, 2014.

[121] Uo., 14, 59–60, 71, 132.

Udvari asztrológia Itáliában

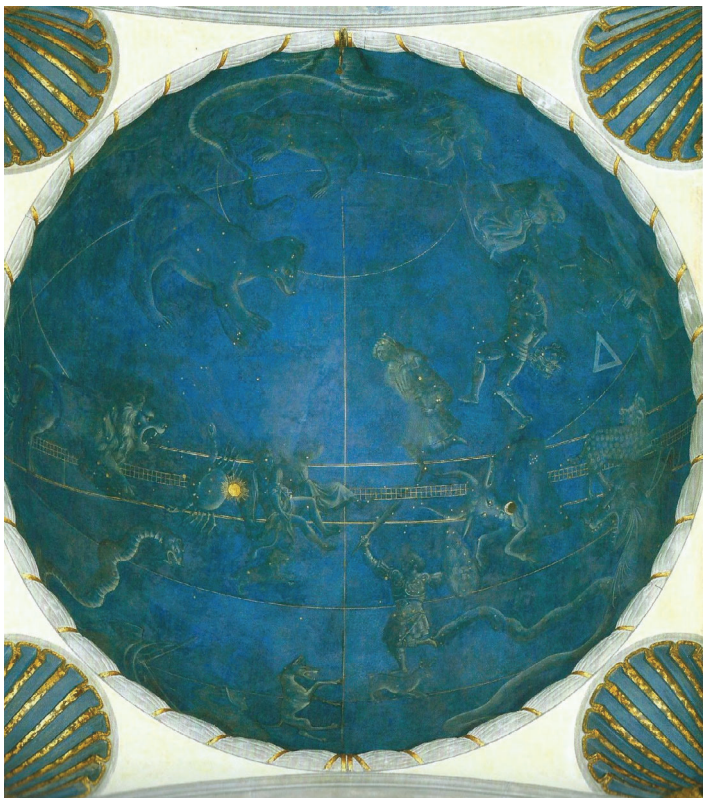
Az uralkodók vagy épp a városok vezetőinek asztrológiai érdeklődését mutatják az ilyen tárgyú festészeti ciklusok: a pádovai Palazzo della Ragione, a város egykori igazságügyi és kereskedelmi központjának főterme 333 képet magába foglaló freskóit eredetileg Giotto festette meg Pietro d'Abano asztrológiai koncepcióját követve;[122] a ferrarai Palazzo Schifanoia dísztermének a tizenkét hónapot asztrológiai jegyekkel és egyéb utalásokkal bemutató freskóciklusa Borso d'Este megrendelésére készült el;[123] a római Villa Farnesina *Sala di Galatina* elnevezésű termét Agostino Chigi szintén a saját horoszkópja alapján festtette ki az adott csillagállások szerint;[124] a mantovai Palazzo del Te *Sala dei Venti* termének mennyezeti freskóit ismét a hónapok, a csillagjegyek, az őket uraló istenalakok és a hozzájuk tartozó karakterek ábrázolásával a megrendelő, Federico II Gonzaga horoszkópja szerint állították össze.[125] (Itt csak a legismertebb asztrológiai tárgyú freskókra utaltunk, melyek láthatóan fontos szerepet töltöttek be az uralkodói reprezentációban, a további példákat hosszan sorolhatnánk.) Általános volt a gyakorlat, hogy az uralkodók és a rangosabb egyházi vezetők udvari asztrológust tartottak, akik a fontosabb események időpontjának kijelölésében csillagászuktól kértek segítséget, illetőleg egészségügyi kérdésekben fordultak hozzájuk tanácsért (betegség lefolyása vagy várható élettartam tekintetében).

[122] Giotto freskói 1420-ban egy tűzvész során elpusztultak, 1425 és 1440 között Niccolò Miretto és Stefano da Ferrara az eredeti koncepció alapján pótolta azokat. Lásd Graziella Federici Vescovini: Pietro d'Abano e gli affreschi astrologici del Palazzo della Ragione di Padova, *Labyrinthos. Studi e ricerche sulle arti dal Medioevo al Barocco*, IX. évf., 1986, 50–75.

[123] Ezt Cosmè Tura és mások festették 1470 körül. Lásd Aby Warburg: Italienische Kunst und internationale Astrologie im Palazzo Schifanoia zu Ferrara, in *Atti del X. congresso internationale di storia dell'arte in Roma [1912]. L'Italia e l'arte straniera,* Roma, 1922, 179–193. (Magyarul megjelent: Széphelyi F. György (szerk.): *MNHMOΣYNH. Aby M. Warburg válogatott tanulmányai,* Budapest, Balassi – Képzőm. Főisk., 1995, 193–213.) A freskókról lásd még: Marco Bertozzi: *La tirannia degli astri. Gli affreschi astrologici di palazzo Schifanoia*, Bologna, Cappelli, 1985.

[124] A mennyezeti freskókat 1510-ben készítette Baldassare Peruzzi. Értelmezésüket lásd Fritz Saxl: *La fede astrologica di Agostino Chigi: interpretazione dei dipinti di Baldassare Peruzzi nella sala di Galatea della Farnesina*, Roma, Reale accademia d'Italia, 1934; Mary Quinlan-McGrath: The Astrological Vault of the Villa Farnesina. Agostino Chigi's Rising Sign, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLVII. évf., 1984, 91–105.

[125] A ciklus programjának összeállítója Luca Gaurico asztrológus, kivitelezője Giulio Romano, aki a palota egyéb termeit is kifestette 1525 és 1535 között. Lásd Ernst H. Gombrich: The Sala Dei Venti in the Palazzo Del Te, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XIII. évf., 1950, 189–201; Kristen Lippincott: The Astrological Decoration of the Sala dei Venti in the Palazzo del Te, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLVII. évf., 1984, 216–222; Alfonso Silvestri: Luca Gaurico e l astrologia a Mantova nella prima metà del cinquecento, *L'Archiginnasio*, XXXIV. évf., 1939, 299–315.

3. kép. A Zodiákus részlete a Nappal és a Holddal a San Lorenzo régi sekrestyéjének kupolafreskóján. Pesello (Giuliano d'Arrigo, 1367–1446) műve, Firenze, 1442.

Asztrológia és asztrológusok Firenzében, a Mediciek környezetében

Cosimo de'Medici védőszárnyai alá kerülve az ifjú Ficino is egy olyan társadalmi közegben nyert otthonra, ahol az asztrológia nem számított üldözendőnek, sőt. A Mediciek támogatták anyagilag a *Compagnia dei Magi,* azaz a Háromkirályok testvériségét Firenzében, akiket a szó eredeti (perzsa) értelmében bölcs és tekintélyes asztrológusoknak tekintettek.[126] Ünnepüket a testvériség szervezésében minden január hatodikán díszes felvonulás koronázta meg, mely (a Cosimo által

[126] Erre utal Cosimónak a San Marco kolostorban levő cellája *Adorazione* freskóján közvetlenül a háromkirályok mögötti alak kezében az armilláris gömb. (Beato Angelico és tanítványa, Benozzo Gozzoli műve.) Rab Hatfield: The Compagnia de' Magi, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XXXIII. évf., 1970, 107–161.

jelentős összegekkel támogatott) dominikánus San Marco kolostortól a Medici-palota érintésével haladt keresztül a városon. A család tagjait ezért is örökítették meg több ízben a háromkirályok képében vagy azok társaságában.[127] A firenzei San Lorenzo székesegyház régi sekrestyéjének felújításakor, amelyre éppen Cosimo adott pénzt,[128] Brunelleschi kupoláját belül Pesello[129] a csillagos égbolt csillagképeket megelevenítő ábrájával díszíti, a Zodiákust az Oroszlántól a Kos jegyéig mutatva, a sarki csillagképek közül a Nagymedve, a Kocsihajtó, Perseus és más csillagképek alakjaival.[130] Valószínűleg egy a székesegyház vagy a Mediciek számára jelentős csillagállást jelenített meg a művész 1442-ben, tehát jó negyven évvel a *De vita* elkészülte előtt.[131] Mint később látni fogjuk, a III. könyv 19. fejezetében Ficino egyenesen azt ajánlja, hogy a hálószobánk mennyezetét a világegyetem modelljével díszítsük: a szférák, a csillagok és a Föld ábráival – meditációs és terapeutikus céllal.

Cosimo elsőszülött fia, Piero (Lorenzo apja) dolgozószobája falait Luca della Robbia állatövi jegyeket és a hozzájuk tartozó hónap munkáit ábrázoló mázas

[127] Vö. pl. Sandro Botticelli *Háromkirályok imádása* c. képét, ahol a térdeplő alak Cosimo de' Medici, mellette fiai, Piero és Giovanni, Cosimo mögött Lorenzo, vele szemben testvére, Giuliano. A további alakok a Mediciek rokonai, barátai vagy pártfogoltjai, pl. Lorenzo Tornabuoni, Filippo Strozzi és Ióannés Argyropulos is szerepelnek a festményen, jobb szélen a festő. A megrendelő Piero barátja, Gaspare del Lama volt, a bankárok céhének képviselője, aki a festményt a Santa Maria Novella templomban kialakított temetkezési kápolnájába szánta oltárkép gyanánt. A kép 1475-ben készült, amikor már sem Cosimo, sem Piero sem Giovanni nem élt. (Ma az Uffizi Képtárban található.) További ilyen ábrázolás Piero felkérésére Benozzo Gozzoli freskója a *Palazzo Medici-Riccardi*ban, a családi kápolnában, mely a Háromkirályok és kísérőik vonulását mutatja be a Medici család tagjainak idealizált portréival, egzotikus állatokkal, keleties viseletben. 1446-ban Cosimo megrendelésére Michelozzo tervezte vízkereszt napján szokásos felvonulást, mely különösen látványos volt, ez lehetett a freskó előképe.

[128] A Mediciek aztán ide temetkeztek, és később Michelangelo allegorikus szobraival díszítették.

[129] Giuliano d'Arrigo, 1367–1446, Firenze.

[130] A Nap a Rák és az Ikrek határán áll, inkább már a Rákban, a Hold pedig egyértelműen a Bikában.

[131] Aby Warburg azt feltételezte, hogy 1422. július 22-éhez, a San Lorenzo főoltárának felszentelési dátumához köthető az ábrázolt együttállás, lásd uő: Eine astronomische Himmelsdarstellung in der alten Sakristei von S. Lorenzo in Florenz, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, II. évf., 1912/1, 34–36. P. Fortini-Brown szerint 1439. július 6-át, a firenzei zsinat zárónapját, vö. Patricia Fortini Brown: Laetantur caeli: the Council of Florence and the Astronomical Fresco in the Old Sacristy, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLIV. évf., 1981, 179–180. Az ezredvégi restaurálások után a 1442. július 4-ei dátum is felmerült, lásd erről Dieter Blume: Astrologie und Naturstudium – ein Horoskop für die Medici, in uő: *Regenten des Himmels: astrologische Bilder in Mittelalter und Renaissance*, Berlin, Akademie-Verlag, 2000, 126–138.

kerámia tondóival díszítette a Medici-palotában.[132] Békés Enikő szerint[133] Lorenzo attribútumaként használta a Bak szimbólumát, mivel január 2-án született, valamint Mars alakját, ugyanis aszcendense a Skorpióban volt, ennek pedig a Mars az uralkodó bolygója. Azt mondja, hogy „a források szerint" az 1469-es giostrán egy ezekkel a jelképekkel díszített sisakot viselt, melyet egy metszet is megörökített (ő is hozzáteszi, hogy a sisakot viselő férfi a metszeten nem Lorenzo). Forrásait itt nem nevezi meg. Azonban a feltételezhető forrásban, Luigi Pulci (Lorenzo ifjúkori kebelbarátja) *La giostra di Lorenzo de'Medici* című, volgare nyelvű *ottava rime* kiseposzában nem szerepel olyan sisak, amelyet Lorenzo viselt volna, csupán az elnyerhető díjak között ír le egy arannyal és ezüsttel kivert sisakot, amelyen vörös sas és Mars alakja volt látható.[134] Bár a kérdéses sorokban a „sopra sua stella" – „csillaga fölött" kifejezés valóban utalhat egy csillagkép ábrázolására, csak épp nem tudni, melyikére.

Bizonyítóbb erejű Lorenzónak az asztrológia iránti vonzódását illetően az a verse, amely a hét bolygóról szól – a *Canzona de' sette pianeti* –, és az egyes bolygók méltatása után főként a Vénusz hatásait tárgyalja.[135] A vers 1490-ben született,[136] egy évvel a *De vita* után, s mivel Ficino, mint említettük, az egybeillesztett három könyvet Lorenzónak ajánlotta, ez ihlető erővel bírhatott számára.[137] A hét bolygót abban az évben szintén Lorenzo rendezésében és költségén a karneváli menetben is díszes jelmezekben, nagy pompával ábrázolva felvonultatták, ezt Naldo Naldi örökítette meg egy elégiájában.[138]

[132] A tondók 1450 és 1456 között készültek, ma a londoni V&A Múzeumban találhatóak. (A palota megvétele után a Riccardi család a szobát átalakította.)

[133] Békés: *Asztrológia*, 76.

[134] Luigi Pulci: *La giostra di Lorenzo de' Medici*, Venezia, Francesco Garone, 1527. Az „a iiii" jelzetű oldal után lapszélen: *Gli onori della giostra;* mellette az ottava rime első két sora (): *L'aquila rossa in su l'elmetto un Marte / sopra sua stella fe d'argento e d'oro.*

[135] Lorenzo de' Medici: *Tutte le opere*, a cura di Paolo Orvieto, Roma, Salerno Editrice, 1992, 804–806.

[136] Mario Martelli: Una vacanza letteraria di Lorenzo: il carnevale del 1490, in uő: *Studi Laurenziani*, Firenze, Olschki, 1965, 37–49.

[137] Patrizia Castelli: Motivi astrologici ed ermetici nel governo laurenziano, in Franco Borsi: (ed.): *'Per bellezza, per studio, per piacere': Lorenzo il Magnifico e gli spazi dell arte*, Firenze, Cassa di Risparmio di Firenze, 1991, 55–78; 62–72; Graziella Federici Vescovini: Lorenzo Il Magnifico e l'astronomia a Firenze, *Il Ponte*, XLVIII. évf., 1992, 77–106.

[138] Naldo Naldi: Elegia in septem stellas errantes sub humana specie per urbem florentinam curribus a Laurentio Medice patriae patre duci iussas more triumphantium, idézi Patrizia Castelli Motivi astrologici című tanulmányában, in Franco Borsi: (ed.): *'Per bellezza, per studio, per piacere',* 71.

Pierleone Leoni,[139] Lorenzo egyik orvosa asztrológus is volt,[140] ami azért is érthető, hiszen a pádovai egyetemen tanított orvoslást, ahol, mint láttuk, ennek nagy hagyománya volt. Leoni, akinek Lorenzo a pisai egyetemen is megbízást adott, Ficinóval és Pico della Mirandolával is megismerkedett, és sűrű levelezést folytatott mindkettőjükkel. Lorenzo másik, firenzei származású orvosa, akinek tanulmányait még nagyapja, Cosimo és apja, Piero támogatta, a három Benivieni-fivér egyike, Antonio,[141] Ficino platonikus akadémiájának tagja volt. Orvosi írásai mellett egy asztrológiai témájú írást is fogalmazott *De cometa* címmel, melyet Lorenzo öccsének, Giulianónak ajánlott. Családi visszaemlékezéseiben könyveinek tematikus katalógusát is hátrahagyta: a 169 latin kézirat közül nyolc asztrológiával

[139] Pierleone Leoni vagy Pierleone da Spoleto (Spoleto, 1445 – Firenze, 1492. április 9.), orvos, filozófus, asztrológus. Valószínűleg Rómában tanult, filozófiából és orvoslásból doktorált, majd meghívást kapott a padovai egyetemre, ahol élete végéig orvoslást tanított. Lorenzo katedrát adott neki az általa újjászervezett pisai egyetemen is. Itt került kapcsolatba a Lorenzo körül csoportosuló filozófusokkal és művészekkel. Királyok és fejedelmek folyamodtak hozzá gyógyításért: a nápolyi király, a calabriai herceg, Milánóban Lodovico il Moro és talán VIII. Ince pápa. Így lett Lorenzo orvosa is. Lorenzo halálakor (hamisan) mérgezéssel gyanúsították és megfojtották; a bérgyilkost valószínűleg fia, Piero il Fauto küldte rá. Vö. Maike Rotzoll: *Pierleone da Spoleto: vita e opere di un medico del Rinascimento*, Olschki, Firenze, 2001. Angelo Fabroni a következő írásokat tulajdonította neki: *Commentarii in Galenum*; *Commentarii de rebus mathematicis*; *Opusculum de anulis aliisque signis magicis*; *Synopsis in hominis naturam*; *Varia opuscula*, vö. uő: *Historia Academiae Pisanae*, 1–3. köt., Pisa, Mugnainius, 1791–1795, modern kiad.: Bologna, Forni, 1971, 72. Biztos szerzőségű csak ez a három: *De urinis* – ez nyomtatásban is megjelent Velencében 1514-ben; *Opus medicarum curationum*; *Recollectiones de febribus.*

[140] Vö. Robert E. Lerner: The prophetic manuscripts of the „Renaissance magus" Pierleone of Spoleto, in Gian Luca Potestà (ed.): *Il profetismo gioachimita tra Quattrocento e Cinquecento. Atti del III Congresso internazionale di studi gioachimiti,* Genova, Marietti Ed., 1991, 97–116.

[141] Antonio Benivieni (1443–1502), fivérei: Girolamo (1453–1542) a költő, Giovanni Pico della Mirandola közeli barátja és a filozófus-teológus Domenico (1460k–1507), aki logikát adott elő a pisai egyetemen, később pedig Savonarola védelmezője. Antonio a Mediciek támogatásával és környezetében irodalmi tanulmányokkal és a görög nyelv elsajátításával kezdte, majd Pisában és Sienában orvosi doktorátust szerzett, dokumentálhatóan 1470-től gyógyított. Lorenzónak ajánlott első írása 1464-ben a nagyapja halálára írt dicsőítő beszéd volt: *Ἐγκώμιον Cosmi.* A lentebb említendő *De regimine sanitatis* mellett neki címezte még a *De peste* című írását is, mely a ragály idejére írta elő a szükséges tennivalókat. (Ficinónak is volt hasonló tárgyú és című írása.) Antonio Firenzében nagy megbecsülést szerzett pontos diagnózisaival és a gyógykészítmények bölcs használatával, valamint eredményes sebészi beavatkozásaival. A kórbonctan alapjait fektette le azzal, hogy az elhalt betegek tüneteit boncolás során vizsgálva leírta megfigyeléseit; ezeket azonban életében nem adta ki – öccse, Girolamo jelentetett meg száztizenegy esetleírást a mintegy háromszázból *De abditis nonnulis ac mirandis morborum et sanationum causis* címmel 1507-ben Firenzében, Giovanni Rosati orvossal közösen. Lásd Francesco Puccinotti: *Storia della medicina*, 2. köt., Prato, Giacchetti, 1859, 584–599; Alessandro Della Torre: *Storia dell'Accademia Platonica di Firenze*, Firenze, Carnesecchi, 1902, 780–783; Esmond R. Long: *A History of Pathology*, London, Baillière, 1928, 50–56; Lynn Thorndike: *A History of magic and experimental Science*, IV, New York, Columbia Univ. Press, 1934, 586–592.

foglalkozik, hat görög kézirata között pedig ott volt Ptolemaios *Tetrabyblos*a is.[142] Antonio Benivieni azért is érdekes számunkra a *De vita* szempontjából, mert írt egy hasonló tematikájú művet a helyes életmódról és a hosszú életet biztosító előírásairól *De regimine sanitatis* címmel,[143] melyet Ficinóhoz hasonlóan Lorenzo de'Medicinek ajánlott. Még két korabeli szerző dedikált asztrológiai tárgyú írást Lorenzónak: a veronai Benedetto Maffei,[144] aki a római kúriában volt jegyző, *Breve compendium de futuris eventibus rei rusticae* címen az asztrológiai ismeretek mezőgazdasági hasznosításának módjait foglalta össze számára, valamint a költő és asztrológus Lorenzo Bonincontri,[145] aki *Nápolyban* Aragóniai Alfonz, majd fia,

[142] A kéziratok tematikus megoszlása: 1–21: filozófiai; 22–28: logikai; 29–60: rétorikai; 61–63: egyházi; 64–136: orvosi; 137–145: asztrológiai; 146–169: vegyes; számozáson kívül hat görög nyelvű kézirat. Lásd Bindo De Vecchi: *La vita e l'opera di maestro Antonio Benivieni fiorentino*. (*Atti della Società Colombaria di Firenze degli anni* 1930–31), Firenze, Società Colombaria, 1931, 103–122; uő: I libri di un medico umanista fiorentino dei sec. XV; dai „Ricordi" di maestro Antonio Benivieni, *La Bibliofilia*, XXXIV. évf., 1932, 293–301.

[143] Antonii Benivienii: *De regimine sanitatis ad Laurentium medicem,* a cura di Luigi Belloni, Milano, pubblicazione della Società di patologia in occasione del 2. Congresso, Torino 8–10 giugno, 1951. A mű 1470 után nem sokkal keletkezhetett, Benivieni ugyanis így beszél róla ajánlásában: „primuni nostruni in medicina preludium" – „első zsengénk az orvostudományban".

[144] Benedetto Maffei (Verona, 1428 – Róma, 1494), két fivérével együtt fiatalon Rómába ment, a Kúriában teljesítettek szolgálatot. Hármójuk közül Benedetto tett szert a legnagyobb tekintélyre úgy is, mint a humanizmus és az irodalomtudomány elkötelezett művelője és mecénása. Elsőként adta ki Cicero leveleit (*Epistulae selectae,* Schömberger betűivel, Róma, 1483), hatalmas könyvtára nyitva állt minden kutató számára. Máig kiadatlan mezőgazdasági-asztrológiai művét a párizsi Bibliothéque National 7583. sz. kézirata foglalja magába több levele és egy erkölcsfilozófiai írása – *Libellus de moribus suorum temporum* – mellett, melyet Marco Balbónak ajánlott. Lásd Anna Bedon: I Maffei e il loro palazzo in via della Pigna, *Quaderni dell'Istituto di storia dell'architettura*, XII. évf., 1998, 48; Paola Farenga: *Editori ed edizioni a Roma nel Rinascimento*, Roma, Roma nel Rinascimento, 2005, 55–63, 129; Mario E. Cosenza: *Biographical and bibliographical Dictionary of Italian humanism*, 2nd revised and enlarged ed., 3. köt., Boston, G. K. Hall & Co., 1962, 2054.

[145] Lorenzo Bonincontri, költő, humanista, asztrológus (San Miniato, 1410 – Róma, 1491). Fiatalon szabadságharcosként küzdött a firenzeiek hatalma ellen, majd zsoldosnak állt Francesco Sforza seregébe. Miután súlyosan megsebesült, pisai birtokaira ment, majd Rómába, s végül Nápolyba utazott, ahol Alfonso és fia, Ferdinando d'Aragona szolgálatába állt. Történeti műveket és verseket szerzett számukra. 1458-ban feleségét és két gyermekét elveszítette a pestisben; ugyanekkor párfogója, Alfonso is elhalálozott. Ezután kezdett el az asztrológiával foglalkozni. Manilius *Astronomicon*ját saját kezűleg másolta le magának egy Antonio Beccadelli (a Panormita) által kölcsön kapott kéziratból. A cataniai asztrológus, Tolomeo Gallina segítségével alapozta meg asztrológiai tudását költeményeihez és kommentárjaihoz. A legnagyobb befolyású nápolyi humanista, Giovanni Pontano barátságát is élvezte, akihez latin nyelvű verseket írt, melyben annak boldog házasságát dicsérte. Halálakor a sírversét is megírta, melyben „*nobilis astrologus*"-nak nevezi. Honvágya miatt Lorenzo de' Medicihez fordult, kegyeit a neki ajánlott asztrológiai költeményével nyerte el, így költözött vissza 1475-ben Toszkánába. 1478-ban elfogadta a firenzei sereg kapitányának, a pesaróí Costanzo Sforzának a felkérését, hogy legyen családi történetírója és asztrológusa, az ő halála után 1484-ben Rómába ment, ahol az Accademia Pomponia

Ferdinánd szolgálatában állt, s a *Magnifico* kegyéből térhetett vissza szülőföldjére, Toszkánába, miután a következő, hexameterben írt latin nyelvű asztrológiai tankölteményét neki címezte: *Rerum divinarum et naturalium*.[146]

Bonincontri 1475 októberében érkezett Firenzébe, és számunkra különösen érdekes, hogy szinte azonnal barátságot köt Ficinóval, aki őt „poeta astronomicus astronomusque poeticus"-nak azaz „csillagász költőnek és költői csillagásznak" nevezi. Hogy később is kapcsolatban maradtak, arról Ficino levelei tanúskodnak.[147] Bonincontri 1475 és 1478 között a firenzei egyetem asztrológia tanszékén Manilius *Astronomicon*ját adta elő, mellyel akkor már idestova csaknem húsz esztendeje foglalkozott. Ekkor írta hozzá kommentárjainak javát, melyeket firenzei tartózkodását követően továbbtökéletesített, és Rómában, 1484-ben adott ki.

Ficino számára a Bonincontrival való találkozás különös ihlető erővel bírhatott, hiszen Bonincontri elsősorban költő és humanista volt[148] – korábban elégiái mellett a szicíliai és a nápolyi királyság történetét feldolgozó *annales* jellegű műveket alkotott[149] – az asztrológia iránti érdeklődését is éppen Manilius tankölteménye keltette fel. A *Magnifico*nak ajánlott munkáját egyébként 1469 és 1472 között írta, ez a világ és az ember természetét, a csillagok hatását tárgyalja főként teológiai-filozófiai megközelítésben.[150] Dedikáció gyanánt elé illesztette saját életéről írt elégiáját *Descriptio vitae meae* címmel. A *Rerum divinarum et naturalium*hoz hasonló epikus költeménye a *De rebus coelestibus* három könyve (1472–1475), melyet Aragóniai Ferdinándnak dedikált, és a Szentháromság

koszorús költővé avatta. IV. Sixtus pártfogását élvezte, az ő meghívásából tanított asztrológiát a római egyetemen. Utolsó éveiben támogatója Giuliano della Rovere bíboros volt, ő biztatta Manilius-kommentárjának tökéletesítésére és kiadására.

146 Lorenzo Bonincontri: Rerum divinarum et naturalium, in uő: *De rebus naturalibus et divinis: zwei Lehrgedichte an Lorenzo de' Medici und Ferdinand von Aragonien*, kritikai kiad., szerk. S. Heilen, Stuttgart, Leipzig, Teubner, 1999.

147 Ficino: Epistolarum libri XII, in *Opera*, I, 655, 750, 787, 858, 937.

148 Lásd Della Torre: *Storia dell'accademia platonica,* 681–687. (Különös tekintettel a platonizmus hatására Bonincontri műveiben.)

149 Lorenzo Bonincontri: *Historia utriusque Siciliae* (más címen: *De ortu regorum Neapolitanorum*), ami a normannoktól az aragóniaiakig beszéli el a nápolyi királyok történetét (1041–1436) Antonello Petruccinak ajánlva, tíz könyvben; uő: *Chronicon sive annales ab anno 903 ad annum 1458,* Nápoly részletes története Aragóniai Alfonz haláláig, az 1360 és 1458 közötti részt a Muratori adta ki 1732-ben: uő: *Rerum Italicarum Scriptores,* XXI, Mediolani. Lásd Luigi C. Bollea: Per l'edizione delle opere storiche di Lorenzo Bonincontri, *Archivio Muratoriano,* X. évf, 1911, 580–588. (Ebben bőségesen található információ a kéziratokról); Tammaro De Marinis: *La biblioteca dei re d' Aragona,* 2. köt., Milano, U. Hoepli, 1952, 34.

150 Lásd Benedetto Soldati: *La poesia astrologica nel '400,* Firenze, k. n., 1901, 105–198. Modern kiad.: Le Lettere, 1986 (bev. Cesare Vasoli). https://archive.org/stream/lapoesiaastrolog00solduoft/lapoesiaastrolog00solduoft_djvu.txt (Letöltés: 2021. október 17.)

lényegét, személyeinek mibenlétét fejtegeti, isten és az angyalok harcát mutatja be, majd a csillagok és a bolygók tulajdonságait és járását ismerteti. E két epikus költeményéhez később kommentárt is írt.[151] IV. Sixtus számára kezdte el, s újabb támogatója, Giuliano della Rovere megbízásából fejezte be az ovidiusi címmel bíró *Fasti* tankölteményének négy könyvét: *Fastorum sive dierum solemnium christianae religionis libri IV* (1484–1491).[152] Ez az egyházi naptár feldolgozása a szentek ünnepeit illetően, valamint csillagászati szempontból. (Ovidiuson kívül Tibullus és a kortárs Iacopo da Varazze hatása is kimutatható benne.) Prózai művei közül még Firenzében írta 1477-ben kommentárját a pseudo-ptolemaiosi *Centiloquium*hoz, és ugyanekkor kivonatolta Ptolemaios *Tetrabyblos*át. Ezeken kívül még számos kisebb prózai művet is írt az asztrológia tárgykörében.[153]

Asztrológia Magyarországon és Mátyás környezetében

Magyarországon Nagy Lajos királyról írja Küküllei János, hogy a csillagászatot szakértőként művelte.[154] A XV. században Zrednai (Vitéz) János váradi püspök, majd esztergomi érsek volt az asztrológia első főnemesi támogatója: Váradon, majd Esztergomban is foglalkoztatott külföldi (német és itáliai) származású csillagászokat. Peuerbach bécsi csillagászt két csillagászati-asztrológiai munka megírására kérte fel.[155] Ő hívta Regiomontanust Magyarországra, hogy a frissen

[151] E kommentárok kéziratban maradtak, lásd a firenzei Biblioteca Laurenzianában: *Laur. Pl.* XXXIV, 52; a Vatikáni Apostoli Könyvtárban: *Vat. lat.* 2844; és *Urb.* 703; és a milánói Ambrosiana Könyvtárban: *Ambros. R.* 12 sup.

[152] Rómában jelent meg 1491-ben S. Plank betűivel. Benedetto Soldati: Gl'inni sacri d'un astrologo del '400, in *Miscellanea di studi in onore di Arturo Graf,* Bergamo, Graf, 1903, 405–429 (Bonincontri utolsó római éveiről és a *Fasti*ról).

[153] Lorenzo Bonincontri: *Tabulae astronomicae* (Camillo Leonardival közösen, 1480), *Expositio super textum Alcabici; De vi et potestate mentis humanae,* Modena, (Bibl. Estense, cod. α F, 6, 18; az utóbbit Patrizia Ruffo adta ki: Lorenzo Bonincontri e alcuni suoi scritti ignorati, in *Rinascimento,* 2. sor., V. évf., 1965, 171–194; *Tractatus electionum* (1489), ez Johann Schoener rövid asztrológiai műveivel együtt jelent meg Nürnbergben, 1539-ben (Ascanio Sforzának ajánlva, lásd Ruffo: *Lorenzo Bonincontri,* 189); *Integer tractatus de revolutionibus nativitatum,* (1491) dedikációval a pesarói Giovanni Sforza számára. Létezik egy név nélküli kiadása „ad F. Colotium" nyomdajelöléssel. Vö. Pietro Riccardi: *Biblioteca matematica italiana,* Milano, Görlich, 1952 (az 1880-as kiadás után), I, 202–203; II, 103.

[154] „[A] hadi-dicsőségen kívül jeleskedett a tudományokban is: szenvedélyesen művelte a csillagászatot." Küküllei János: *Lajos király krónikája*, ford., utószó és jegyz. Kristó Gyula, Budapest, Osiris, 2000, 34.

[155] Ezek: *Canones pro compositione et usu geometrici* és *Tabulae eclypsum seu Tabulae Varadienses*. Mindkét mű elveszett. Lásd Csapodi Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock,* Budapest, Akadémiai, 1973, 314.

alapított Pozsonyi Egyetemen tanítson, s megbízást adott neki a horoszkópok készítéséhez szükségek táblázatok összeállítására. Így készítette el Regiomontanus a tangenstáblázatokat is tartalmazó *Tabulae directionum et profectionum* című művét. Mátyás budai udvarában a narni Galeotto Marzio és Regiomontanus mellett a legtovább Ilkus Márton, azaz Marcin Bylica[156] szolgált a király asztrológusaként.[157] A pozsonyi egyetem megnyitásának időpontját illetően a király tőle kért tanácsot,[158] csehországi hadjárata előtt pedig Pozsonyból Budára rendelte, hogy a hadjárat megindításának időpontját illetően kikérje a véleményét. Bécs ostrománál Ilkus végig a király mellett volt.[159] Galeotto Marzio egyébként, aki számunkra Mátyás bölcs és tréfás mondásainak és tetteinek feljegyzőjeként maradt emlékezetes, 1471-ben Budán írta *De homine libri duo* című orvosi-fiziológiai művét, mely tartalmaz asztrológiai szempontokat is, különös tekintettel a szervek és a csillagjegyek összefüggéseire.[160] Említettem már, hogy e munkáját Zrednai (Vitéz) Jánosnak ajánlotta. Galeotto *De promiscua doctrina* [Tanítások egyvelege] című művének orvosi-asztrológiai vonatkozásait magyarul Békés

[156] Marcin Bylica z Ilkusza, (Ilkusi/Ilkus Márton), lengyel származású csillagász (1433k–1493). A krakkói egyetem elvégzése után Martinus Rex de Zorawice asztrológus tanítványa lett. 1461-től a bolognai egyetemen oktatott asztrológiát. 1464-ben Rómába utazott, ahol találkozott Regiomontanusszal, vele érkezett Magyarországra. Zrednai (Vitéz) János esztergomi érsek bemutatta a királynak, majd az uralkodó színe előtt lefolytatott megmérettetés során sikert aratott, Mátyás udvari asztrológusa lett, majd Regiomontanusszal együtt az akkor alapított pozsonyi egyetemen tanári kinevezést kapott. 1487-ben Mátyás a Budán alapított egyetemre hívta, ahol bölcsészetet és teológiát tanított. Budán maradt a király halála után, s itt is halt meg.

[157] Vö. Szovák Kornél: Ilkusi (Bylica) Márton pápai bullái – Forrásközlés a Vatikáni Levéltárból, in Tusor Péter (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére / Hungary and the Holy See of Rome. Sources and Perspectives. Studies in Honour of Cardinal Erdő,* Budapest–Róma, MTA–PPKE „Lendület" Egyháztörténeti Kutatócsoport – Gondolat, 2010, 27–49.

[158] Ennek horoszkópja a Ptolemaios *Almagest*jét tartalmazó Corvinában található. A delelőponton a Merkúr, a tudósok bolygója található. Felirata „Figura Coeli hora Institutionis Universitatis Histropolitanae. Anno Domini 1467". Lásd Jean-Patrice Boudet – Dorin Hayton: Matthias Corvin, János Vitéz et l'horoscope de fondation de l'université de Pozsony en 1467, in Jean-François Maillard – Monok István – Donatella Nebbiai (eds.): *Matthias Corvin, et les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne (actes de colloque),* Budapest, OSZK, 2009, 205–214.

[159] Darin Hayton: Martin Bylica at the Court of Matthias Corvinus: Astrology and Politics in Renaissance Hungary, *Centaurus*, XLIX. évf., 2007/3, 185–198; uő: Expertise ex Stellis – Comets, Horoscopes and Politics ins Renaissance Hungary, *Osiris*, XXV. évf., 2010, 27–45.

[160] Gabriella Miggiano: Galeotto Marzio da Narni. Profilo biobibliografico (V), *Il Bibliotecario*, XXXVIII. évf., 1993, 27–122. (A szerző a fenti címen öt részből álló cikksorozatban monográfiát kitevő részletességgel mutatta be Galeotto Marzio munkásságát.) Ugyanő összeveti Galeotto filozófiai, asztrológiai és egyéb nézeteit a *De promiscua doctrina* c. művében Ficino *De vitá*ban képviselt nézeteivel itt: uő: Galeotto Marzio da Narni. Profilo biobibliografico (IV), *Il Bibliotecario*, XXXVI–XXXVII. évf., 1993, 94–172.

Enikő könyve mutatja be részletesen.[161] Az utóbbi munkát egyébként Galeotto is Lorenzo de'Medicinek ajánlotta, és egy évvel később fejezte be, mint Ficino a *De vitá*t: 1490-ben. (Nem tudunk arról, hogy Lorenzo támogatta volna ezután Galeottót, viszont később I. Cosimo lesz az, aki művet nyomtatásban is megjelenteti.) Regiomontanus tanítványa, Johannes Tolhopf német költő, humanista és asztrológus 1480–1481-ben tartózkodott Budán, s Mátyás számára itt írta meg *Stellarium* címmel egy általa készített csillagászati eszköz használati útmutatását a hozzá tartozó táblázatokkal együtt.[162] Több itáliai asztrológus ajánlotta értekezéseit Mátyásnak: Antonio da Camera az 1466-os év, Eustachio Candido bolognai kanonok az 1468-as év asztrológiai kifejtését; Antonio Torquato jövendöléseket 1480–1540 között; 1485-ben pedig boroszlói Mihály állított horoszkópot a királynak.[163] Mátyás asztrológiai ismereteiről egyébként Galeotto Marzio és Antonio Bonfini is több helyen beszámol.[164]

A budai palota könyvtárának két termét is asztrológiai festmények díszítették,[165] csakúgy mint Zrednai (Vitéz) János érseki palotájának egy termét.[166] A Corvinák között ugyan nem szerepeltek nagy számban asztrológiai művek,[167] ám a jelentős

[161] Békés Enikő: *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben,* Balassi, Budapest, 2014.

[162] Lásd az írásművet tartalmazó Corvina leírását Zsupán Edinától és a traktátus elemzését Zsoldos Endre csillagásztól: Zsoldos Endre – Zsupán Edina: Stellarium – egy csillagászati kódex Mátyás könyvtárában, *Orpheus Noster,* V. évf., 2013/4, 64–87.

[163] Zinner: *Regiomontanus*, 101–103.

[164] Galeottus Martius Narniensis: *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Regis Mathiae,* ed. Ladislaus Juhász, Lipsiae, Teubner, 1934, 10. és 13. fej. Magyarul: „az asztrológiának pedig annyira híve volt, hogy a csillagászati naptárt mindig magával hordta, és semmit sem cselekedett, amíg a csillagokat meg nem kérdezte." Galeotto Marzio: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv,* ford. Kardos Tibor, Budapest, Magyar Helikon, 1977, 30. fej.; Antonio Bonfini: *Beszélgetés a szüzességről és a házasélet tisztaságáról,* ford. Muraközy Gyula, Budapest, Szépirodalmi, 1985, II, 3; uő: *Rerum Ungaricum Decades,* ed. Iosephus Fógel, Béla Iványi, Ladislaus Juhász, Lipsiae, Teubner, 1934, IV, VII, 88; uo., IV, IX, 276.

[165] Végh András: Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei, *Művészettörténeti értesítő,* LIX. évf., 2010, 211–232.

[166] Nagy Zoltán: Ricerche cosmologiche nella corte umanistica di Giovanni Vitéz, in Tibor Klaniczay (ed.): *Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del Rinascimento*, Budapest, 1975, 65–93. Lásd még uő: A Nap diadala a Mátyás Kálvária talapzatán, *Filológiai Közlöny,* XIV. évf., 1968, 436–460.

[167] Veszprémy Márton: Asztrológiai művek Mátyás király könyvtárában, in Fábián Laura és mtsai. (szerk.): *A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*, Budapest, MTA-ELTE HECE, 2018, 215–230. Mátyás személyes könyvtárában a következő csillagászati művek szerepeltek: Ptolemaios *Almagest*je, Regiomontanus három műve – a *Tabulae primi mobilis*, a nyomtatott efemeridái *(Ephemerides astronomicae ab anno 1475 ad annum 1506)* és a „regula Ptolomei" nevű műszer használatához készített útmutatója – és Tolhopff *Stellarium*a. Kifejezetten asztrológiai művekből kettővel rendelkezett biztosan: az egyik az arab Abū 'Alī al-Khayyāt (latin nevén Albohali, 770k–835k) *Kitāb al-mawālid* [Születések könyve] latin fordítása: *De iudiciis nativitatum*. Ez a születési horoszkópok elemzéséről szól példahoroszkópokkal,

asztrológusokat és pártfogóikat bemutató művében a korabeli lyoni Simon de Phares külön megemlékezik Mátyásról, mint az asztrológia támogatójáról.[168] Mátyás cseh királlyá válásakor egyébként meglevő csillagászati-asztrológiai könyvei mellé egy újabbat örökölt, ami annak tanújele, hogy IV. Vencel cseh király is rendelkezett asztrológiai könyvekkel.

Az asztrológia iránti érdeklődés nem állt meg az uralkodói udvarokban: Ptolemaios *Tetrabyblos*ának a 12–13. században hat latin fordítása keletkezett,[169] Albertus Magnus *Speculum astronomiae* című munkája pedig arról tanúskodik, hogy a dominikánus rendházakban is foglalkoztak asztrológiával, sőt, a legjelentősebb egyházi gondolkodók is olvasták és magukévá tették az arab tudósok műveit.[170]

Manilius *Astronomica*jának kéziratát[171] Poggio Bracciolini 1417-ben találta meg Sankt Gallenben, amikor a konstanzi zsinat szünetében Niccolò Niccoli megbízásából ókori kódexek után kutatott. Ez újabb lökést adott az asztrológia iránti érdeklődés felébredésének az ókori szerzők elveszett műveire éhes humanisták körében. Az újra felfedezett mű egy későbbi másolatát egyébként Galeotto Marzio és Zrednai János érsek (Vitéz János) közösen javította.[172]

Utaltunk már korábban az itáliai egyetemek praxisára, melyben az asztrológiát gyakorlatilag az orvostudományhoz kapcsolva tanították. Mátyás udvari csillagászai közül Regiomontanus korábban a padovai egyetemen (1464-ben) a perzsa vagy arab csillagászról, Alfraganusról[173] adott elő. Galeotto Marzio Ferrarában, Guarino Veronese humanista magániskolájában az orvosláshoz és az asztrológiához

különös tekintettel a várható élethosszra. A másik az egyiptomi ʻAlī ibn Ridwān (latin nevén Haly vagy Haly Abenrudian 988k–1061k) kommentárja Ptolemaios *Tetrabyblos*ához, ez eredetileg IV. Vencel cseh királyé volt.

168 Simon de Phares (1444–1499k), *Recueil des plus célèbres astrologues et quelques hommes doctes*. Művét kevéssel Mátyás halála után írta. Lásd Boudet: *Hayton,* 205.

169 Lásd http://ptolemaeus.badw.de/works_latin (Letöltés: 2021. október 20.)

170 Paola Zambelli: *The* Speculum Astronomiae *and its Enigma*, 43–74.

171 Marcus Manilius (Manlius és Mallius változata is előfordul) első századi költő, asztrológus, valószínűleg kisázsiai származású, görög anyanyelvű szerző. Öt könyvből álló tankölteménye a rómaiak számára addig ismeretlen asztrológiát mutatja be, hexameterekben. Első könyve csillagászati alapvetés, a második az állatöv jeleinek jellegzetességeit tárgyalja, a harmadik leírja a horoszkóp készítésének módját, a negyedik elemzi az állatövi jeleknek az emberi testre tett hatását, az ötödik az állatövön kívüli jeleket vizsgálja. Befejezetlen, ennek oka esetleg a szerző hirtelen halála vagy Tiberius asztrológusokat üldöző rendelete lehetett.

172 Ez a példány a vatikáni Palatinus Latinus 1711. Kritikai kiadása: Manilius: *Astronomica,* ed. and transl. by G. P. Goold, Loeb Classical Library 469, Cambridge (Massachusetts) – London (England), Harvard University Press, 1977.

173 Ahmad ibn Muhammad ibn Kathīr al Farghānī, latin nevén Alfraganus (800k–870), az abbaszida udvar asztronómusa Bagdadban. Tagja volt az uralkodó által támogatott csapatnak, akik egy meridián hosszúsága alapján kiszámolták a Föld átmérőjét. Később Kairóba költözött, ahol az

is közel került: Guarino fedezte fel ugyanis 1426-ban Celsus elveszettnek hitt *De re medicinájá*t, a d'Esték udvarában alkalmazott csillagásszal, Giovanni Bianchinival és az orvos-asztrológus Michele Savonarolával pedig jó viszonyban volt, így növendékei, többek között Janus Pannonius és Galeotto Marzio is ismerhették az utóbbi orvosi-asztrológiai művét, a *Speculum physionomiae*-t. Mindkét tudós, Bianchini és Savonarola is tanított a Ferrarai Egyetemen.[174] Galeotto egyébként 1455 és 1460 között Pádovában elvégezte az orvosi kart is, és sikeresen ledoktorált, miközben irodalmat oktatott ugyanott – későbbi műveiben felhasznált asztrológiai ismereteit is itt szerezte.[175] Később időszakosan a bolognai egyetemen tartott poétikai és retorikai előadásokat (1463–1477), itteni orvos-asztrológus kollégáival közösen adták ki Ptolemaios *Cosmographiá*ját.[176] A Mátyás szolgálatában legtovább működő csillagász, Ilkus Márton szintén Bolognában (1461–1464) tanított asztrológiát. Ficino is Bolognában tanulta az orvostudományt (1459–1462 között, tehát akár még találkozhatott is Ilkussal).

A természeti mágia előzményei

A *De vita* III. könyvének mágikus megközelítései részben hermetista és neoplatonikus forrásokból adódnak, részben pedig a 8–13. századi arab bölcselők által továbbhagyományozott anyagból.[177] Hogy miként került e mágikus

asztrolábról írt egy értekezést. Ptolemaios *Almagest*jét kivonatolta, hozzátéve az arab szerzők újabb eredményeit. Ezt a 12. században fordították latinra, és Európa-szerte Regiomontanus újabb fordításáig és pontosításaiig ezt használták.

174 Cesare Vasoli: L'astrologia a Ferrara tra la metà del Quattrocento e la metà del Cinquecento, *Il Rinascimento nelle corti padane. Società e cultura,* Bari, 1977, 469–494; Graziella Federici Vescovini: L'astrologia all'Università di Ferrara nel Quattrocento, *La rinascita del sapere*, a cura di Patrizia Castelli, Padova, 1991. Lásd még uő: Pietro d'Abano e la medicina astrologica dello „Speculum physiognomiae" di Michele Savonarola,in Ronald G. Kecks (hrsg.): *Musagetes. Festschrift für Wolfram Prinz zum seinen 60. Geburtstag,* Berlin, k. n., 1991, 167–177; uő: Lorenzo Il Magnifico e l'astronomia a Firenze, *Il Ponte,* XLVIII. évf., 1992, 77–106.

175 Barátsága Janus Pannoniusszal, aki kánonjogot végzett ugyanekkor a pádovai egyetemen, itt is folytatódott. Közös portréjukat a d'Estéknek dolgozó Andrea Mantegna festette meg. A kép sajnos elveszett, emlékét csak Janus egy költeménye őrizte meg. Lásd Ritoókné Szalay Ágnes: Andrea Mantegna és Janus Pannonius, *Művészettörténeti Értesítő*, LVIII. évf., 2009, 1–16.

176 A kollégák: Girolamo Manfredi, Pietro Buono Avogaro, Cola Montano, id. Filippo Beroaldo. A kötet 1475–1477-ben jelent meg Bolognában, Taddeo Crivelli metszeteivel, Domenico dei Lapi nyomdájában. Lásd Ezio Raimondi: *Codro e l'Umanesimo a Bologna,* Bologna, Il mulino, 1987.

177 A Ficino által a *De vita* három könyvében legtöbbet emlegetett arab szerzők és műveik a következők: a szír Mesue (Masawaih Al-Mardini, 925k–1015): *De medicinis laxativis*; *Antidotarium sive Grabadin medicamentorum*; a perzsa Rasis vagy Rhazes (Muhammad ibn Zakariya al Razi, 865–925): *Liber continens*; *Liber ad Almansorem*; *Liber divisionum*; a perzsa Avicenna (Pur-e Sina, ismertebb nevén Ibn Sina, 980k–1037): *Liber canonis*; *De viribus cordis*; *De animalibus*;

vonatkozású szövegek, például a *Corpus Hermeticum* tizennégy szövegének közelébe Ficino, arra nagyon egyszerű a magyarázat. Cosimo de' Medici rendelte meg tőle fordításukat 1463-ban, amikor Ficino alig húszesztendős volt. Az idős humanista annyira fontosnak tekintette a Hermés Trismegistosnak tulajdonított írásokat, hogy az ifjú fordítónak még a frissen megkezdett Platón-fordításait is félbe kellett szakítania, hogy előbb ezekkel végezzen. 1486 és 1488 között pedig, tehát közvetlenül a *De vita* III. könyvének írása előtt, miután nyilvános előadásokat tartott Plótinos *Enneás*airól (melyek fordítását 1486. január 16-án fejezte be), Ficino szükségesnek tartotta, hogy további újplatonikus szerzőket is hozzáférhetővé tegyen latinul. Így Plótinos-kommentárjainak írását felfüggesztve a következő műveket ültette át e három év alatt: Simplikios *Kommentárjait* Theophrastos *De sensu* és *De phantasia et intellectu* című műveihez, Iamblichos *De mysteriis*,[178] Proklos *De sacrificio et magia* című művét és *Kommentárját* Platón *Első Alkibiadés*éhez, Porphyrios *De abstinentia* és *De occasionibus sive causis ad intelligibilia nos ducentibus* című írásait, Psellos *De daemonibus*ából részleteket, és végül, de nem utolsósorban Synesios *De somniis* című értekezését. Mint e felsorolásból láthatjuk, a legtöbb átültetett mű erősen kapcsolódik a tárgyalt témakörhöz, tehát a mágikus-asztrológiai témájú III. könyvhöz Ficino ezekből is ihletett meríthetett.

A korábban említett, Ficino által lefordított hermetikus szövegek, melyeket az első szöveg alapján *Pimander* címen adott közre, a Kr. u. 2–4. századra mennek vissza, és misztikus-filozófiai tartalmúak. Walter Scott az 1924-ben megjelent *Hermetica* című könyvében felvetette,[179] hogy a 8–9. században Észak-Mezopotámia területén, Harran városában[180] létrejött egy újabb, sokkal gyakorlatiasabb hermetikus tradíció az abbaszida al-Ma'mun kalifátusában. E hatalmas, Közép-Ázsiától Hispániáig nyúló muszlim birodalom vezére Bizánc elleni hadjárata során a három „könyves" vallás: az iszlám, a zsidó vagy a

az egyiptomi muszlim Haly Abenrudian (Abu'l Hasan Ali ibn Ridwan Al-Misri 998–1061 vagy 1069): *In parvam Galeni artem commentatio*; *Commentarium in Centiloquium* (ez utóbbi valójában Ahmad ibn Yusuf ibn al-Daya műve); az ifjabb Serapius vagy Serapio (Ibn Sarabi, 12–13. sz.): *De simplici medicina; Practica dicta Breviarium*; a bagdadi Thebit (Thabit ibn Qurra 836–?): *De imaginibus*; a tunéziai Haly Albohazen (Abû l-Hasan 'Alî ibn Abî l-Rijâl, ?–1037k): *De iudiciis astrorum*.

[178] E kettőből nekünk is van egy ősnyomtatványunk (egy kötetben!) az OSZK-ban: Inc. 417: Priscianus Lydus et Marsilius Ficinus: *In Theophrastum de sensu, in Iamblichos, De mysteriis Aegyptiorum. Cum aliis aliorum Neoplatonicorum tractatibus;* Lat. trad. Marsilius Ficinus, Venetiis, Aldus Manutius, 1497.

[179] Walter Scott: *Hermetica: The Ancient Greek and Latin Writings Which Contain Religious or Philosophic Teachings Ascribed to Hermes Trismegistus*, Oxford, Calendon Press, 1924, I, 100.

[180] Harran görögül: Καῤῥαι, latinul: Carrhai. Ma Törökország déli részén (a szíriai határhoz közel) fekszik.

keresztény hit valamelyikére igyekezett áttéríteni a harraniakat, akik pogányok voltak. Ők a sabeiusokkal vagy sabianusokkal (nem a szabinokkal!)[181] azonosították magukat a kampány kivédése céljából, hiszen az utóbbiak három helyen szerepelnek a Koránban mint a Könyv Népe, a zsidók és a keresztények mellett. A harraniak valójában Hermés Trismegistost tisztelték prófétájukként, és a saját *Hermetikus irataik*at tekintették szent szövegeiknek, melyek szerzőjének magát Hermést tartották. Ezen iratok főként mágikus-technikai jellegű leírások. Mindazáltal az „arab Hermés" elméletét Kevin Th. Van Bladel 2009-ben megjelent *The Arabic Hermes* című könyvében cáfolta meg,[182] ahol az összes forrást számba vette és kritikailag megvizsgálta, és meggyőzően mutatja be, hogy az elmélet nem tartható.

Hermés prófétaként való elismerése a Koránban (19.57 és 21.85) szereplő Idrisszel (Énochhal) való azonosítása alapján történt.[183] A harrani sabeiusok 856-tól kb. 1050-ig fontos szerepet játszottak Bagdadban és az arab világ többi részében. A legjelentősebb tudós közülük Thabit ibn Qurra volt.

A középkori mágikus irodalom történetét magyarul Láng Benedek könyve foglalja össze a nemzetközi szakirodalom alapján.[184] Besorolása szerint a mágiának

[181] Ebben Láng Benedek is téved, amikor könyvében a 16. századi Georgius Sabellicus Faustus Iuniorról azt mondja, hogy „a Sabellicus jelzőt választva az okkult praktikákról hírhedt szabinokkal vállal közösséget". (Mellesleg a szabellek és a szabinok is két különböző nép volt. Az előbbiek az oszk nyelvet beszélő samnisokkal azonosak.) Lásd Láng Benedek: *Mágia a középkorban*, Budapest, Typotex, 2007, 132. Mégha jelentős volt is a mágia gyakorlata a kora római korban a rómaiakkal egybeolvadt szabinoknál, amiről nem sok adatunk maradt hátra, itt nem róluk, hanem a harraniakról van szó. Már az önmagát nagyobb mágussá tenni kívánó Faustus is tévedett névválasztásában, hiszen a sabellek, akik szintén itáliai néptörzs, szintén nem azonosak a sabeiusokkal, azaz a harraniakkal. Van Bladel a következő jegyzetben szereplő könyvében felveti, hogy a kifejezés inkább „pogány" értelemben szerepel, tehát nem egy népcsoportra vonatkozik.

[182] Kevin Th. Van Bladel: *The Arabic Hermes: form Pagan Sage to Prophet of Science*, Oxford – New York, Oxford University Press, 2009.

[183] Van Bladel: *The Arabic Hermes*, 164–193, 242–243.

[184] Láng: *Mágia a középkorban* és Benedek Láng: *Unlocked Books: Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*, Pennsylvania, Penn State University Press, 2010. Általános munkák bibliográfiájában: Michael D. Bailey: From Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages, *Speculum*, LXXVI. évf., 2001, 960–990; Jan N. Bremmer – Jan R. Veenstra (eds.): *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, Leuven, Peters, 2002; Charles Burnett: *Magic and Divination in the Middle Ages: Texts and Techniques in the Islamic and Christian Worlds*, Aldershot, Variorum, 1996; Charles Burnett – William Ryan (eds.): *Magic and the Classical Tradition*, London, The Warburg Institute, 2006; William Eamon: *Science and the Secrets of Nature: Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture,* Princeton, Princeton University Press, 1994; Valerie Flint: *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*, Oxford, Clarendon Press, 1991; Richard Kieckhefer: *Magic in the Middle Ages*, Cambridge Medieval Textbooks, Cambridge, Cambridge University Press, 1989; Frank Klaassen: *Religion, Science, and the Transformation of Magic: Manuscripts of Magic*

négy fajtája alakult ki a középkor során: az ún. „természetes mágia", a talizmánmágia, a jövendőmondás és a rituális mágia. (Az alkímiát külön veszi ezektől, így azt nem tárgyalja.) Mivel Ficino a két utóbbiból egyáltalán nem merített, így ezekkel itt nem foglalkozunk. Az első kettő azonban fontos a *De vita* III. könyvében: szerzőket, műveket is idéz e témákban, sőt, a talizmánoknak a huszonhatból összesen hét fejezetet szentel,[185] így ezekre mi is kitérünk. Láng Benedek ezt írja a talizmánmágiával foglalkozó írások előfordulási helyeiről:

> Tematikus közelségük okán legtöbbször orvosi kódexek biztosítanak helyet a természetes mágiának, amely igen jól illeszkedik a kőlisták (lapidáriumok), füveskönyvek (herbáriumok) és állatleírások (bestiariumok) környezetébe. Hasonlóképpen, csillagászati-asztrológiai kéziratok adnak otthont a talizmánmágiának, gyakran nehéz is megkülönböztetni, mit is kellene tudománynak és mit mágiának tekintenünk.[186]

A *Picatrix*

Az arab nyelvű mágikus irodalom nyugaton legnagyobb hatású darabja a 10–11. században[187] keletkezett *Ghāyat al-Ḥakīm*,[188] azaz *A bölcs célja* című, több szerzőtől válogatott gyűjteményes munka volt, melyet X. (Bölcs) Alfonz megbízásából 1256-ban fordítottak előbb kasztíliai, majd abból latin nyelvre. Szerzőségéről máig viták folynak, a kutatásban háromféle álláspont alakult ki: (1) névtelen arab

---

1300–1600, PhD dissz., Department of History, University of Toronto, 1999; Paolo Lucentini – Ilaria Parri – Vittoria Perrone Compagni (eds.): *Hermetism from Late Antiquity to Humanism: La Tradizione Ermetica dal mondo tardo-antico all'umanesimo*, Turnhout, Brepols, 2003; Lynn Thorndike: *A History of Magic and Experimental Science*, New York, Macmillan, 1923–1958.

185 A 13. és a 15–20. fejezeteket.

186 Láng: *Mágia a középkorban*, 126.

187 A kutatók korábban a 11. századra tették, pl. David Pingree: Some of the Sources of the Ghāyat al-hakīm, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLIII. évf., 1980, 2; és Willy Hartner: Notes On *Picatrix*, *Isis*, 56, 1965/4, 438. Az újabb kutatások azonban amellett érvelnek, hogy szerzői legfeljebb 10. századiak: Maribel Fierro: „Bāṭinism in Al-Andalus. Maslama b. Qāsim al-Qurṭubī (died 353/964), Author of the *Rutbat al-Ḥakīm* and the *Ghāyat al-Ḥakīm (Picatrix)*", *Studia Islamica*, 84, 1996, 87–112.

188 Az 1920-ban felfedezett arab eredeti kiadásai: Hellmut Ritter: *Ġāyat al-ḥakīm wa aḥaqq al-natīǧatain bi-›l-taqdīm,* Studien der Bibliothek Warburg, 12, Leipzig–Berlin, Teubner, 1933; német fordítással: Hellmut Ritter – Martin Plessner: *Picatrix: Das Ziel des Weisen von Pseudo-Maǧrīṭī. Übersetzung aus dem Arabischen,* Studies of the Warburg Institute, 27, London, University of London, 1962. Lásd https://warburg.sas.ac.uk/pdf/FBH295P31zg.pdf (Letöltés: 2021. október 8.)

szerző(k) kompilációja a 11. század közepén;[189] (2) a híres asztronómus, kémikus, közgazdász és matematikus Maslama Al-Majrītī (950k. Madrid – 1007 Córdoba) munkája;[190] (3) az andalúziai szúfizmus és batinizmus gyümölcse, Maslama b. Qāsim al-Qurṭubī (meghalt 353/964) szerzeménye.[191]

Ez latinul az állítólagos szerző, Bu(i)qrātīs nevének fordításával *Picatrix* címen hagyományozódott tovább, kizárólag kéziratos formában.[192] A *„Picatrix"* lehet a „Picador" romlott alakja is, ami lényegében Maslama nevének fordítása.[193] Giovanni Pico della Mirandola rendelkezett egy másolatával,[194] Ficino pedig egy kölcsönpéldányt tanulmányozott, amint azt Michele Acciari levele tanúsítja.[195] Jómagam azért vállalkoztam ezeken az iszapsűrűségű szövegeken való átkelésre, hogy lássam, mi az, amit Ficino és Pico is megfontolhatott vagy esetleg fel is használt műveiben.

[189] David Pingree: Some of the Sources of the Ghāyat al-hakīm, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLIII. évf, 1980, 2; Willy Hartner: Notes On *Picatrix*, *Isis*, LVI. évf., 1965/4, 438.

[190] Ibn Khaldun (1332–1406) arab történész említése alapján. (Teljes neve: Abu 'l-Qāsim Maslama ibn Aḥmad al-Faraḍī al-Ḥāsib al-Maj rīṭī al-Qurṭubī al-Andalusī.) Lásd Henry Kahane et al.: *Picatrix* and the Talismans, *Romance Philology*, XIX. évf., 1966/4, 575; Eric J. Holmyard: Maslama al-Majriti and the Rutba 'l-Hakim, *Isis*, VI. évf., 1924, 294.

[191] Maribel Fierro: Bāṭinism in Al-Andalus. Maslama b. Qāsim al-Qurṭubī (died 353/964), Author of the *Rutbat al-Ḥakīm* and the *Ghāyat al-Ḥakīm* (*Picatrix*), *Studia Islamica*, No. 84, 1996, 87–112; Miquel Forcada: Astronomy, Astrology and the Sciences of the Ancients in Early al-Andalus (2nd/8th – 3rd/9th Centuries), *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften*, XVI. évf., 2004/2005, 1–74; Charles Burnett: Magic in the Court of Alfonso el Sabio: The Latin Translation of the Ghāyat al-Ḥakim, in Jean-Patrice Boudet – Martine Ostorero – Agostino Paravicini Bagliani (eds.): *De Frédéric II à Rodolphe II. Astrologie, divination et magie dans le courts (XIIIe–XVIIe siècle)*, Firenze, SISMEL, Edizioni del Galluzzo, 2017, 37–52.

[192] Kiadásai latinul és modern fordításokban: Vittoria Perrone Compagni: *Picatrix* latinus, *Medioevo*, I. évf., 1975, 237–337; David Pingree: *Picatrix: The Latin Version of the Ghāyat al-Ḥakīm*, London, University of London, 1986 (Studies of the Warburg Institute, 39); Davide Arecco – Ida Li Vigni – Stefano Zuffi: *Picatrix: Gāyat al-hakīm, "il fine del saggio" dello pseudo Maslama al-Magriti*, a cura di Paolo A. Rossi, Milano, Edizione Mimesis, 1999; *Picatrix*: Goal of the Wise, English translation (fordító megnevezése nélkül), Seattle, Ouroboros Press, 2002 (1. köt.), 2007 (2. köt.); Béatrice Bakhouche – Frédéric Fauquier – Brigitte Pérez-Jean: *Picatrix: un traité de magie médiévale*, Turnhout, Brepols, 2003; John Michael Greer – Christopher Warnock (eds.): *The Complete Picatrix: The Occult Classic Of Astrological Magic*, h. n., Renaissance Astrology Press, 2011; Dan Attrell – David Porreca (eds.): *Picatrix: A Medieval Treatise on Astral Magic*, Pennsilvania, Penn State University Press, 2019, 384.

[193] Johannes Thomann: The Name *Picatrix*: Transcription or Translation?, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, LIII. évf., 1990, 289–296.

[194] Lásd Pearl Kibre: *The Library of Giovanni Pico della Mirandola*, New York, Columbia University Press, 1936, 119–297.

[195] A levelet Filippo Valorinak írta, a kézirat Giorgio Ciprio Medico tulajdona volt. Lásd Daniela Delcorno Branca: Un discepolo di Poliziano: Michele Acciari, *Lettere Italiane*, XXVIII. évf., 1976, 464–481.

A *Picatrix* és Ficino

Garin szerint a *Picatrix* egyedülálló fontossága abban áll a *De vita coelitus comparanda* keletkezése szempontjából, hogy abban a több évszázados ókori és középkori mágikus-asztrológiai hagyomány egyrészről neoplatonikus, másrészről hermetista keretbe ágyazva jelenik meg.[196] Vittoria Perrone Compagni ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy a *Picatrix* nemcsak gyakorlati útmutatásaiban és a technikai részleteket illetően jelenik meg a *De vita* harmadik könyvében, hanem olyan, lényegesnek mondható doktrinális kérdésekben is, mint a világszellem fogalma.[197] A gyűjteményt végigolvasván azonban azt mondhatom, hogy mind Ficinót, mind Giovanni Pico della Mirandolát leginkább abban segíthette a *Picatrix* ismerete, hogy kijelentsék, mitől kívánnak elhatárolódni. Írásaikban mindketten élesen elválasztották az úgynevezett „természetes mágiát" a szellemekkel manipuláló, átkos és gonosz mágiától. Csak a *Picatrix* néhány filozófiai témájú írása kelthette fel igazán érdeklődésüket. Ezek közül a legtisztább és legjelentősebb az I. könyv 6. fejezete: *A mikrokozmosz-makrokozmosz elmélet kifejtése, gnosztikus-hermetikus-újplatonikus filozófiai jellegű fogalmazvány.* Ez a háromoldalnyi írás kimutathatóan nagy hatással volt nemcsak Ficinóra, de Picóra is, aki *Oratió*ját *(De hominis dignitate – Az ember méltóságáról)* kétségkívül az ebben foglaltakra – vagy a szöveg előzményeire – alapozta.[198] Mivel ezen írás újplatonikus forrásainak tisztázása még várat magára, egyelőre nem foglalkozom vele, mindazonáltal tartalmát hosszabban ismertetem a mű szinopszisában. Pico kapcsolódási pontjait szintén másutt kívánom megvizsgálni, a következőkben csak Ficinóra összpontosítok.

Miről szól a *Picatrix*?

Mivel a *Picatrix* tartalmát magyarul eddig senki nem ismertette, pótolom a hiányt,[199] főként azért, mert tudjuk, hogy ezt a gyűjteményt rengeteget másolták, és még – például a cseh és a lengyel – uralkodói udvarokban is használták.

[196] Eugenio Garin: Astrologia e magia: *Picatrix*, in *Lo zodiaco della vita. La polemica sull'astrologia dal trecento al Cinquecento,* Bari, Laterza, 1976, 2007[2], 53. (Az egész fejezet: 33–60.)

[197] Vittoria Perrone Compagni: *Picatrix* latinus: Connezioni filosofico-religiose e prassi magica, *Medioevo*, I, 1975, 237–337; uő: La magia cerimoniale del *Picatrix*, in *Rinascimento. Atti dell'Accademia di Scienze Morali e Politiche*, LXXXVIII. évf., 1977, 302–310.

[198] Brian P. Copenhaver: *Magic and the Dignity of Man: Pico della Mirandola and his Oration in Mondern Memory*, Cambridge etc., The Belknap Press of Harvard University Press, 2019.

[199] Frazer-Imregh Monika: A *Picatrix* fejezeteinek tartalmi összefoglalója, *Orpheus Noster* XII. évf., 2020/1, 88–109. Lásd itt a *Függelék*et.

A fejezetcímek nem mindig informatívak, ezért inkább az összefoglalások elején dőlt betűkkel egy mondatba sűrítettem a témájukat. A IV. könyv első fejezetét képező filozófiai traktátust, melyben a világszellem terminusa előfordul, le is fordítottam, ez külön szerepel az összefoglalás után. A fordítás közreadásával is abba szeretnék belelátást engedni, hogy ez a négy részre szétesõ szöveg mennyire sokadik kézből tárgyal olyan filozófiai fogalmakat, amelyeket a fordító nem tudott következetesen visszaadni. A fogalmak időnként össze is keverednek, a nevek a felismerhetetlenségig torzulnak. S bár valóban felbukkan a világszellem kifejezés benne, a struktúrák olyan káosza jellemzi a szöveget, hogy kizárt, hogy Ficinóra ez inspirálóan hatott volna vagy saját rendszerének megalkotásában forrásként szolgált volna. Itt és most igyekszem leírni a könyv felépítését és röviden összefoglalni a tartalmát.[200] Végül megmutatom azt az egyetlen helyet, amelyet Ficino valóban idézett a *De vita* harmadik könyvében.

A szövegek négy könyvre tagolódnak, melyek előtt egy feltehetőleg zsidó vallású fordító és talán a másoló(k) prológusa szolgál bevezetésül. Az első bekezdés későbbinek és más szerzőtől származónak tűnik, mint a prológus többi része, mert ismétlődnek benne egyes információk (például a *„Picatrix"* szerzősége), és eltér a fogalmazás stílusa is. Elmondja, hogy a műben foglalt titkos tudományok megismerése az Istentől kiválasztottak és a latinban műveltek számára adatott meg a régi bölcsek könyveiből. A fordítás arabból kasztíliaira Alfonz parancsára készült, és Kr. u. 1256-ban fejeződött be. Azt állítja, hogy egy „Picatrix" nevű bölcs állította össze a traktátust kétszáz könyv alapján. Szokatlan módon az évet több időszámítás szerint is megadja: Nagy Sándor, Caesar (ez Augustus is lehet) és az arabok szerint, a megadott időintervallumok azonban nem fedik egymást.

A fordító vagy a másoló ezután dicséretekkel teli, hosszú imádságot mond Istenhez, majd az olvasót a könyv tartalmának titkos voltára és a filozófusok titkos jelekben és jelképekben fogalmazott tárgyalásmódjára figyelmezteti, mintha valamely más tudományról esnék szó. Így védték ki, mondja, hogy az illetéktelenek arra méltatlanul jussanak hozzá a benne foglalt tudáshoz. (Ez a kitétel határozottan az alkímiai traktátusok bevezetőire emlékeztet, tehát lehet egy ilyen műből beszúrt részlet is.) Majd ismét a Teremtőt kéri, hogy műve csak az arra érdemesek kezébe jusson el, és hogy az általa nyújtott eszközöket csak jóra és Isten szolgálatára használhassák fel.

[200] Vö. Frazer-Imregh Monika – Hamvas Endre Ádám (ford.): *Picatrix*, Budapest, Helikon, kiadás alatt; Hamvas Endre Ádám: Egy középkori varázskönyv a reneszánsz mágia forrásvidékén: a *Picatrix* és a mágia tudományának értelmezése, *Antikvitás és Reneszánsz*, IV. évf., 2021/2, 57–82. DOI: 10.14232/antikren.2021.8.57-82

Végül az utolsó bekezdésben bemutatja a mű felosztását (négy könyv, illetve a fejezetek) és témáit. Az első könyv az egeket és a bennük levő csillagképek hatásait mutatja be ígérete szerint, szerinte a második könyv általában beszél a csillagképekről és a nyolcadik szféra mozgásáról, a harmadik könyv pedig a bolygók és jegyek vagy jelek sajátosságairól tanít, megfelelő színű alakjaikról és formáikról, és hogy miként lehet a bolygók szellemeivel kapcsolatot teremteni, valamint egyéb mágikus gyakorlatokat. A negyedik könyv a szellemek sajátosságain túl a szükséges előírásokat közli – mondja –, és hogy miként lehet talizmánokkal és füstöléssel rásegíteni e „művészet" eredményeire.

Az ígért tematika nem teljesen fedi a valós tartalmat. A válogatás kétszáz műből történt a szerző szerint, a négy könyv viszont mindössze negyven fejezetből áll (7+12+12+9). Azonban már az első könyv első fejezetét olvasva világos, hogy az alig két oldal nagyon vegyes forrásokból építkezik, és több mint valószínű, hogy legalább három vagy négy szövegből van összevágva. Ez az eljárás az egész mű folyamán megfigyelhető. Így valóban elképzelhető, hogy egy kiterjedt hagyomány enciklopédikus összegzésére vállalkozott a gyűjtemény összeállítója. Mindazonáltal a szövegek filozófiai, erkölcsi és teológiai mondanivalója igen változatos színvonalon mozog. Míg az előbb idézett rész – I. könyv 1. fejezet – keresztény értelmiségiek számára is elfogadható teológiai, filozófiai és erkölcsi tartalmakkal bír – jóllehet főként újplatonikus és gnosztikus tanításokból ragad ki részleteket –, a továbbiakban már javarészben olyan fejezeteket találunk, amelyek egyrészt mások szabad akaratának leigázását célzó eszközöket nyújtanak, másrészt kifejezetten az ártás szándékát támogató tanácsokat adnak. Ez utóbbiak pedig már semmiképp nem egyeztethetők össze a keresztény erkölccsel. A harmadik és negyedik könyv egyes szövegei babonás-mágikus rituálékat és varázsszavakat, könyörgéseket írnak le, receptjei állati és emberi testrészeket használnak fel – melyek némelyike joggal borzasztja el a mai olvasót.

A legjellemzőbb célja mindazáltal annak a mágusnak, aki ezt a gyűjteményt használta, hogy sorsának irányításához vagy befolyásolásához a bolygók erejét felhasználja. Ez a hétköznapi ember boldogulásának kicsinyes és anyagias céljaitól a politika résztvevőinek hatalmi igényein át a szerelmi leigázás (főleg nőké) praktikájáig terjed, de ritkábban előfordulnak általában a tudásra törekvők gyors tanulását elősegítő mágikus gyakorlatok is.[201]

Tematikában a ritkább filozófiai, kozmológiai és logikai passzusok[202] mellett főként asztronómiai, asztrológiai ismeretek szerepelnek (például a precesszióval

[201] Ez az ún. *Ars notoria*. Lásd Stephen Skinner – Apollonius of Tyana et al.: *Ars Notoria: the Grimoire of Rapid Learning by Magic*, I, Singapore, Golden Hoard Press, 2019; Stephen Skinner – Apollonius of Tyana et al.: *Ars Notoria: the Method*, h. n., Llewellyn, 2021.

[202] I. 1; I. 6; I. 7; IV. 1.

vagy a hindu asztrológiával kapcsolatban), a bolygók és a csillagjegyek erejének, minőségének felsorolásával, a bolygók alá tartozó mesterségek, embertípusok, állat- és növényfajták, fémek, kövek ismertetésével. A praktizálók számára valószínűleg legfontosabb fejezetek azonban a talizmánok elkészítésének és használatának módját írják le – ezek fordulnak elő a legnagyobb számban, vegyesen, mind a négy könyvben.

A négy könyvet nem fogja össze átgondolt vezérfonal – sem tartalmi, sem szerzőségi meggondolások nem fedezhetők fel benne. Sőt, a szövegeken belül is tetten érhetők többszintű összeollózások, akár úgy, hogy a szöveg eleje, közepe és vége érzékelhetően más-más forrásból származik, akár pedig oly módon, hogy egy tematikához, például a bolygók erejének leírásához, bolygónként odamásol egy-egy mondatot vagy bekezdést egy vagy több (olykor négy) másik szövegből. (Az ismétlődésekből tudható, hogy ez történt.) Ez olykor jelzés nélkül történik, máskor pedig megnevezi a forrását, mely legtöbbször hamis attribúción alapul (Platón, Aristotelés stb.). Szabászati terminusokat használva tehát: ügyetlen foltvarrásról beszélhetünk, nem pedig egy szabásminta alapján elkészített darabról. Ennek oka a gyűjtemény keletkezési körülményeiben, illetve történetében rejlik: valószínűleg folyamatosan bővült, és egyébként is már olyan gyűjteményekből állították össze, amelyek más nyelveken keletkeztek, és nagyon vegyes forrásokból építkeztek, ilyenek például a *Nabateus földművelés,*[203] a *Secretum secretorum,*[204] és a *Tisztaság testvérei (Ihwān al-Shafā') enciklopédiája*.[205]

[203] Ez Ibn Wahshiyya fordítása nabateusból, azaz arámiból arabra (904 k.), a *Filahât al-Nabâtiyyah* (latinul: *Liber de Alfilaha*). A könyv szintén gyűjteményes munka, mely 3–9. századi káldeus és babilóniai szövegek alapján készült, s nemcsak mezőgazdasággal, hanem mágiával is foglalkozik; saját korában a legfontosabb ilyen témájú arab nyelvű munkának számított. A *Picatrix*ban többször *Káldeus* földművelés címen történik rá hivatkozás. A műben a szerzők a babilóniai, illetve a káldeus műveltséget magasztalják a hódító arabok kultúrájával szemben, és a mitikus sabianusokról (akikkel a harraniak azonosították magukat) közölnek elbeszéléseket: ezek szerint ez a nép Ádám előtt élt, akinek viszont voltak szülei, és azok Indiából jöttek.

[204] A középkorban valós szerző és keletkezési dátum nélkül terjedt az az arabból latinra fordított munka, amely a *Secretum secretorum* címet viselte és asztrológiai, táplálkozási, orvosi és fiziognómiai ismereteket foglal össze, sőt a talizmánokról is értekezik. Bevezetője a művet a királytükör műfajához igyekszik hasonlóvá tenni: a szerző úgymond Nagy Sándorhoz intézi intelmeit, ezért hamisan Aristotelésnek tulajdonították. Lásd Steven J. Williams: *The Secret of Secrets: The Scholarly Career of a Pseudo-Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2003; Vígh Éva: *„Természeted az arcodon" Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, Ikonológia és Műértelmezés 11/1, Szeged, JATEPress, 2006.

[205] A „Tisztaság testvérei" filozófusokból és tudósokból álló titkos társaság volt a 8. vagy a 10. századi Bászrában (ma Irak). Ezoterikus tanításukat és filozófiájukat ötvenkettő értekezés méretű levélben (episztolában) hagyták hátra, melyeket hol *Levelek* gyanánt, hol *Enciklopédia*ként idéznek. Teljes kritikai kiadása jelenleg készül Oxfordban, eddig a következő kötetei jelentek meg: Nader El-Bizri, *Epistles of the Brethren of Purity. Ikhwan al-Safa' and their Rasa'il* (1st ed.),

Ezekre egyébként cím szerint is utal a *Picatrix* összeállítója. A III. könyv 5. fejezetében a szerző azt állítja magáról, hogy a régi szerzők 224 könyvét tanulmányozta át szóról szóra, melyeknek „virágját és liliomát összefoglalva fogalmazta saját munkáját, hat éven át".[206]

Ficino mindössze egyszer hivatkozik a *De vita* III. könyvében a *Picatrix*ra, akkor is csak mint „arab gyűjteményes munkát" említi:

> A későbbi talizmánkészítők az ég alakjához hasonlatosan körformába foglalják az összes csillagképet, a régebbiek viszont, miként egy arab gyűjteményes munkában olvashatjuk, a kereszt formáját részesítették előnyben minden más alakkal szemben, mivel a testek egy, már a felszínükig kiterjedt erő révén képesek a működésre vagy cselekvésre. A legkülső felszín pedig egy kereszt segítségével írható le. Ugyanis mindenekelőtt így [a felszín által] van hosszúsága és szélessége. [...] Ezért a régiek azt mondták, hogy a kereszt alakja a csillagok ereje által jön létre, másrészt [a kereszt alakzata] a csillagok erejének befogadója, ezért ennek van a legnagyobb ereje minden alakzat közül, s ez fogadja be a bolygók energiáit és szellemeit.[207]

Oxford, Oxford University Press, 2008; Arabic critical edition and annotated English translation with commentaries of *The Case of the Animals Versus Man Before the King of the Jinn,* Epistle 22; eds. trans. L. Goodman & R. McGregor, 2009; Epistle 5: *On Music,* ed. trans. O. Wright, 2010; Epistles 10–15: *On Logic,* ed. trans. C. Baffioni, 2010; Epistle 52a: *On Magic,* eds. trans. G. de Callatay & B. Halflants, 2011; Epistles 1–2: *Arithmetic and Geometry,* ed. trans. N. El-Bizri, 2012; Epistles 15–21: *Natural Sciences,* ed. trans. C. Baffioni, 2013; Epistle 4: *Geography,* ed. trans. I Sanchez and J. Montgomery, 2014; Epistle 5: *On Astronomia,* ed. trans. J. F. Ragep and T. Mamura, 2015; Epistles 32–36: *Sciences of the Soul and Intellect,* ed. trans. I. Poonawala, G. de Callatay, P. Walker, D. Simonowitz, 2015. A szerzők kiléte és működési ideje máig vitatott a kutatásban. Lásd Ian Richard Netton: *Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity,* Edinburgh, Edinburgh University Press, 1991; Sámuel Miklós Stern: The authorship of the Epistles of the Ikhwan-as-Safa, Hyderabad, Islamic Culture of Hyderabad, 1947; Seyyed Hossein Nasr: *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines: Conceptions of Nature and Methods Used for Its Study by the Ihwan Al-Safa, Al-Biruni, and Ibn Sina*, Belknap Press of Harvard University Press, 1964; Abbas Hamdani: Abū Ḥayyan Al-Tawḥīdī and The Brethren of Purity, *International Journal of Middle East Studies*, IX. évf., 1978, 345–353; El-Bizri, Nader „Ikhwān al-Ṣafā': An Islamic Philosophical Fraternity", in Houari Touati (ed.): *Encyclopedia of Mediterranean Humanism*, 2014., http://www.encyclopedie-humanisme.com/?Ikhwān-al-Ṣafā'&var (Letöltés: 2022. október 8.)

206 *Picatrix*, III, 5.: „Et dico tibi, carissime, quod cum magno labore et studio hunc librum composui, sapientum antiquorum libros quamplurimos convolvendo, aspiciens et cogitans in opinionibus quorundam, et conclusiones veridicorum et effectu comprobatas scribendo, in tantum quod 224 libros predecessorum antiquorum sapientum studui de verbo ad verbum, et ex ipsis omnibus tamquam florem et lilium eorundem hunc composui librum, vacans per sex annos continue in praedictis." Pingree kiadásában a 106. (Az idézeteket a saját fordításomban hozom.)

207 Ficino: *De vita*, III, 18. „Postremi quidem imaginum auctores universam earum formam ad coeli similitudinem accepere rotundam. Antiquiores autem, quemadmodum in quodam Arabum collegium legimus, figuram crucis cunctis anteponebant, quia corpora per virtutem agunt ad superficiem iam diffusam. Prima vero superficies cruce describitur, sic enim imprimis habet

Ez a hivatkozás tehát a kereszt alakú talizmánokat tárgyaló részre utal a *Picatrix* III. könyvének 5. fejezetéből, épp az előbb idézett hely után egy oldallal. Ott a szerző a kereszt egyetemes formáját hangsúlyozza. Leszögezi, hogy a bolygók szellemeinek [erejének] alakját nem ismerhetjük, viszont erejüket a csillagképek is magukban foglalják. Egy gnosztikus tanítást visszhangozva indokolja meg, miért képviselheti a kereszt minden csillagkép és bolygó erejét:

> Ebből az következik, hogy a fent említettek minden ereje a csillagképekben áll. Ezért, mivel azt látjuk, hogy [a csillagképek] alakzataiban benne van minden fa és növény, valamint állat és hasonlóképp minden ásvány alkata, és minthogy semmiképpen nem ismerhetjük meg igazán a bolygók szellemeinek alkatát, azért e művészet ősi bölcsei mint valamely egyetemes alakot a keresztet választották. Azért ezt, mert minden test a felszíne révén látható, s mert az alakok felszíne hosszúsággal és szélességgel rendelkezik, a hosszúság és szélesség alakja pedig éppen a keresztben áll. Ezért ezt az alakzatot mintegy egyetemes tanítónak mondjuk ebben a művészetben, mint ami befogadja a bolygók szellemeinek erejét, amiatt, hogy semmilyen alak nem tér el tőle. [Tehát benne foglaltatik és leírható általa.][208]

Ficino felhasználja, de ki is egészíti ezt a magyarázatot azzal, hogy mi a merőlegesek és derékszögek jelentősége: a bolygóknak vagy csillagoknak ugyanis akkor a legnagyobb az energiájuk, amikor az ég négy sarkalatos házában állnak, tudniillik a felkelő és a lenyugvó házban, az égközépen és az ég alján. Sugaraik pedig így keresztet alkotnak. Ezért van a keresztnek a legnagyobb ereje minden alakzat közül. Továbbá hozzáfűzi, hogy e tanítás egyiptomi eredetű, hiszen Serapis is keresztet viselt a mellén, és az a túlvilági életet jelképezte számukra. Úgy véli, a kereszt a Krisztus által képviselt erő előjele volt már az egyiptomiaknál is.

Összefoglalva tehát, és visszatérve Eugenio Garin és Vittoria Perrone Compagni állításaira, miszerint a *Picatrix* lett volna a *De vita coelitus comparanda* ihletője vagy forrása a mágikus-asztrológiai gyakorlati leírásokban és a világszellem

---

longitudinem atque latitudinem. [...] Crucem ergo veteres figuram esse dicebant tum stellarum fortitudine factam, tum earundem fortitudinis susceptaculum; ideoque habere summam in imaginibus potestatem, ac vires et spiritus suscipere planetarum."

[208] *Picatrix*, III, 5, Pingree kiad. 107. „Et ideo concluditur quod omnis virtus praedictorum maxime consistit in figuris. Idcirco, quia videmus omnes figuras et formas arborum et plantarum esse in suis figuris diversas necnon et figuras animalium et similiter minerarum, quapropter nullo modo cognoscere possumus proprie figuras ipsorum spirituum planetarum, ideo sapientes huius artis antiqui tamquam universalem figuram crucem elegerunt, et hoc propter quod omnia corpora apparent sua superficie et quia superficies figurarum habet longitudinem et latitudinem, et figura longitudninis et latitudinis proprie consistit in cruce. Idcirco hanc figuram tamquam universalem magistram diximus in talibus operandi et tamquam receptricem virium spirituum planetarum eo quod aliqua figura non divertitur ab ea."

doktrinális kérdésében, nos, mindkettőt cáfolja a szöveg alapos vizsgálata.[209] A talizmánmágiával kapcsolatban Ficino fő forrásai Haly Albohazen, Philostratos, Pietro d'Abano, Albertus Magnus, Thabit és al-Kindi voltak, a világszellem kérdésében pedig nézetem szerint inkább a bevezetésben említett újplatonikus szerzők Ficino által fordított írásaiból kell kiindulnunk. További vizsgálódást igényel az újplatonikus tanokat visszhangzó hatodik fejezet az első könyvből, hogy tisztázzuk, ez vagy ennek forrásai ihlették-e Ficinót.

Egyéb talizmánmágiát tárgyaló források

Nagy Szent Albert *Speculum astronomiae* című művének 11. fejezete tartalmazza azon középkori arab és görög eredetű munkák leírását, amelyek a talizmánmágiával foglalkoznak.[210] Három típusba sorolja az „asztrológiai képekről", azaz a talizmánokról szóló szövegeket: *abominabiles; detestabiles; naturales – tolerabiles.* Az első szerzői: Toz Graecus,[211] Belenus, de főként „Hermés Trismegistos" (valójában 8–9. századi arab szerzők). Módszereik között szerepelnek: démonok idézése, *suffumigatio* – meghatározott anyagok rituális füstölése a túlvilági hatalmakkal való kommunikáció érdekében, planetáris szellemek tisztelete neveik vagy jelképeik talizmánokba, gyűrűkbe vagy pecsétekbe való vésése segítségével. A második kategória leggyakrabban hivatkozott szerzője „Salamon". Ficino nem használt fel ezeket a szövegeket.

A harmadik kategóriába Albert két szöveget sorol: a Ptolemaiosnak tulajdonított *Opus imaginum* [Talizmánok könyve] és Thabit inb Qurrától a *De imaginibus* [A talizmánok] Sevillai János fordításában. Ezek nem tartalmazzák sem a daimónok megidézését *(coniuratio),* sem a közreműködésük kérését *(invocatio).* Ez a két mű több kéziratban is egymás után fordul elő a *Speculum astrologiae* által megadott sorrend szerint, többek között a Medici-könyvtár példányában is.[212] (Az utóbbi munka egyébként Bathi Adelard fordításában is fennmaradt, ebben már vannak daimónokat megszólító formulák, azonban ez nem került be a *Speculum astronomiae* 11. fejezetének 3. csoportjába.) E két szöveg elsősorban gyakorlati

[209] Brian P. Copenhaver: *Magic in Western Culture From Antiquity to the Enlightenment*, Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2015, 231–330.

[210] Lásd Paola Zambelli: *The* Speculum Astronomiae *and its Enigma*, Dordrecht, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1992, 240–250. Magyarul e fejezet rövid ismertetését lásd Láng: *Mágia a középkorban*, 35–37.

[211] Valószínűleg a Thoth Graecus lehet, vagyis minden bizonnyal Hermés Trismegistos egy alakváltozatával lehet dolgunk.

[212] Ez a Laurentianus, MS 30, 29 Firenzében. További ilyen kódexek pl. Párizs, Bibliothèque Nationale, MS lat. 16204; Krakkó, Biblioteka Jagiellonska MS 793.

útmutatásokkal szolgál, hogy bizonyos célok elérése (például egy ház megvédése a rablóktól) érdekében mi a teendő.[213] Ficino a III. könyv 8. fejezetében név szerint is hivatkozik Thebitre (ebben a névváltozatban) az állócsillagok energiájának befogásával kapcsolatban, miszerint a bagdadi filozófus az illető csillag követ és növényét ajánlja arany- vagy ezüstgyűrűbe foglalni, Ficino azonban a növények gyógyászati felhasználását helyezi előtérbe a gyűrűkészítéssel szemben.

Vizsgálatra szorul még al-Kindi: *De radiis stellarum* [Az égitestek sugarai] című munkája is abból a szempontból, hogy mennyiben használta fel Ficino. Láng Benedek ezt írja róla:

> Al-Kindi [...] neve alatt hagyományozódott az egyetlen, középkorban forgalomban lévő mágiaelméleti munka, *Az égitestek sugarai (De radiis stellarum)* is, amelyből megismerjük a mágia működési mechanizmusát, megtudjuk, hogyan fogja össze az egyetemes égi sugárzás a világ létezőit, és hogy e létezők milyen titkos kapcsolatban, korrespondenciában állnak egymással.[214]

Mágia és asztrológia Ficinónál: a világegyetem egységes létének és szoros összefüggéseinek szemlélete

„Miként fent, úgy lent" – ez a hermetikus bölcsesség lehetett Ficino kiindulópontja a *Corpus Hermeticum*ban,[215] mely a magasabb mágia működési elvének alapját képezheti meglátásai szerint. A *Tabula Smaragdina* hasonló tartalmú, idevonatkozó mondatai a következőek:

1. Igaz, hazugság nélkül való, biztos és a legtökéletesebben igaz.
2. Ami alant van, olyan, mint ami fent van, és ami fent van, olyan, mint ami alant van, az egy csodájának kiteljesedésére.
3. És miként minden dolog az egy révén jött létre az egy közvetítése révén: akként így született minden dolog ebből az egyetlen dologból adaptáció révén.
4. Atyja a Nap, anyja a Hold; a szél hordozta méhében, táplálója a föld.
5. Ez az egész világ tökéletességének atyja.
6. Az ereje egész, amikor visszatér a földbe.

[213] Francis J. Carmody (ed.): *The Astronomical Works of Thabit ben Qurra,* Berkeley, University of California Press, 1960, 180–194.

[214] Láng: *Mágia a középkorban*, 23.

[215] Vö. *Corpus Hermeticum*, ford., jegyz., bev. Hamvas Endre, Szeged, Lectum, 2010; ennek átdolgozása: Hamvas Endre: *Hermész Triszmegisztosz bölcsessége*, Budapest, Helikon, 2020.

7. El kell választanod a földet a tűztől, a könnyűt a nehéztől, finoman, nagy hozzáértéssel.
8. A földről felszáll az égbe, majd ismét leszáll a földre, és magába fogadja a fentieknek, a lent lévőknek az erejét. Így lesz tiéd az egész világ dicsősége. Ezért elillan előled minden homályosság.
9. Ez a dolog minden erőnek erős ereje: mivel felülmúl minden finom természetet, és átjár minden szilárdat.
10. Így teremtetett a világ.
11. Ebből lesznek meg a dolgok csodálatos adaptációi, amelyeknek ez a módszere.[216]

A kiindulási elv tehát a szellemi és a fizikai világ közötti analógia, azaz hogy a mennyei világban működő erők a földi világban is leképeződnek. Ha ezek mozgását figyelemmel kísérjük, és igazodunk hozzájuk, akkor a gyógyítás is (és minden egyéb emberi cselekedet) sokkal sikeresebb lehet. A következőkben e két szempont – az asztrológiai és a mágikus aspektus – filozófiai megalapozását kívánom vizsgálni Ficino e művében. A korábbi fejezetek tárgyalták az asztrológia korabeli európai és magyarországi megítélését, melyekből megérthetjük, hogy a hellénizmus, a 8–10. századi arab és egyiptomi szerzők, majd a nyugati késő középkor és a reneszánsz tudósai és filozófusai szemében az asztrológia nem azt az áltudományt jelentette, ahogyan a mai kor tudósai és filozófusai tekintenek rá. Számukra ez *az idő minőségének tudománya* volt, melynek segítségével a világegyetemben működő erők feltérképezhetők.[217]

Az orvosi asztrológia szemlélete szerint a világegyetemben végbemenő mozgások tanulmányozásával információkat nyerhettek nemcsak minden egyes ember jellemére, de azok testi adottságaira és egészségére vonatkozóan is, tehát ezen erők figyelembevételével sikeresebb lehetett a gyógyítás.

Asztrológiai megfontolások a *De vitá*ban már az első két könyvben előfordulnak, főként arra vonatkozóan, hogy az idő minőségéhez kell igazítanunk nemcsak

[216] Lásd Hamvas Endre: *Hermész Triszmegisztosz bölcsessége*, 267; Titus Burckhardt: *Alkímia, világkép és szellemiség*, Budapest, Arcticus, 2000, 167. Vö. Julius F. Ruska: *Tabula Smaragdina*, Heidelberg, Winter, 1926; MTAK Ant. – 542/100: *Ars chemica*: Septem tractatus seu capitula Hermetis Trismegisti, aurei, Eiusdem *Tabula smaragdina*; Lawrence Principe: *The Secrets of Alchemy*, Chicago, The university of Chicago Press, 2013; Stanton J. Linden: *The Alchemy Reader: from Hermes Trismegistus to Isaac Newton*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010; Didier Kahn: *La Table d'Émeraude et sa tradition alchimique,* Paris, Les Belles Lettres, 2006.

[217] Lásd Franz Boll – Carl Bezold – Wilhelm Gundel: *Sternglaube und Sterndeutung: Die Geschischte und das Wesen der Astrologie*, Berlin, k. n., 1931 (olasz kiadása ikonográfiai apparátussal: *Storia dell' astrologia*, Bari, Roma, Laterza, 1985); Dubravszky László – Eörssy János: *A tradicionális asztrológia tankönyve*, Budapest, Orient Press, 1992, 7–17; Baktay Ervin: *A csillagfejtés könyve*, Budapest, 1942, az író saját kiadása, nyomda: Bányai és Várkonyi, reprintje: Budapest, Szépirodalmi, 1989, 5–32; 295–319.

mindennapos életmódunkat, de a gyógyszerek elkészítésének időpontját is. Mivel Ficino és kora számára természetes volt, hogy az időnek minősége is lehet, számunkra viszont szokatlan ez a megközelítés, álljunk meg itt egy kicsit. Nyilvánvaló, hogy az idő ciklikus minősége folyamatosan változik a születés, növekedés, kiteljesedés és a fogyatkozás (pusztulás) négyessége révén. Ezeket a fázisokat mutatják a napszakok, a holdfázisok, az évszakok, a napfordulók[218] és a napéjegyenlőségek.[219] Az asztrológia szerint azonban az idő minőségét nem csupán a Nap és a Hold ciklusai befolyásolják, hanem a bolygók minőségei révén azok mozgása is. Számít egyrészt az egymáshoz képest elfoglalt helyzetük (az ún. aspektusok), másrészt a bolygóknak az állatövi jegyekben elfoglalt pozíciója és ún. uralmi helyzete is; sőt, a Nap ekliptikán megtett útjának és a horizontnak a metszéspontjaiból adódó négy sarokpont is: kitüntetett jelentőséggel bírnak a felkelő és lenyugvó pontok, aszerint, hogy milyen jegyben és milyen aspektusokban állnak, csakúgy, mint az, hogy milyen helyzetű az ég közepe, azaz a Nap pályájának legmagasabb pontja *(medium coeli)* és mélypontja, e pont a Föld középpontján áthaladó egyenesen fekvő, a Föld túloldalán levő ellenpontja *(imum coeli).* E nagyon rövid ízelítőből is érzékelhető, hogy az asztrológia, mely valaha az asztronómia szerves részét képezte,[220] igen összetett és kifinomult rendszer, s hozzávetőleges ismerete nélkülözhetetlen az ilyen témákat érintő középkori és reneszánsz művek megértéséhez.

Aquinói Szent Tamás ugyan nem osztotta tanára, Nagy Szent Albert érdeklődését az asztrológia iránt,[221] mégis több jelenkori asztrológiai kézikönyv is idézi egy mondatát a *Summa theologiae* című művéből, ahol az erénnyel és a szenvedélyekkel kapcsolatban az asztrológusokra hivatkozik: „Ezért még az asztrológusok is azt mondják, hogy a bölcs uralkodik csillagzata felett, amennyiben tudniillik uralkodik a szenvedélyein."[222] A *Summa theologiae* egy

[218] A téli napforduló, karácsony: a fény és a szellemi Fény, Krisztus születése; majd a nyári napforduló, Keresztelő Szent János ünnepe.

[219] Tavasszal a természet ébredése, ősszel elszenderülése.

[220] Ptolemaios után a középkorban Sevillai Izidor különítette el először a két fogalmat úgy, hogy az asztronómia az égitestek mozgásával, az asztrológia pedig azok hatásával foglalkozó tudomány, mindazáltal az utóbbit a matematikánál és a mágiánál is tárgyalta. Lásd Sevillai Izidor, *Etymologiae,* III, 27; VIII, 9. Ez a megkülönböztetés azonban később nem vált általánossá, a két elnevezést szinonimaként használták, és mindkét tudományt együtt értették rajta.

[221] Mindazáltal azt Aquinói is elismerte, hogy az égitestek hatnak a testekre, a lélekre viszont csak közvetetten és esetlegesen, lásd *Summa theologiae,* Ia, q. 115, a4; a *Summa contra gentiles,* 3. k. 92. caputjában pedig azt mondja, hogy isten megengedi, hogy az orvos, a földműves és a katona felhasználja a munkájához a csillagok segítségét.

[222] Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae,* prima pars, q. 105, art. 4 ad 3: „Ad tertium dicendum quod plures hominum sequuntur passiones, quae sunt motus sensitivi appetitus, ad quas cooperari possunt corpora caelestia, pauci autem sunt sapientes, qui huiusmodi passionibus resistant. Et ideo astrologi ut in pluribus vera possunt praedicere, et maxime in communi. Non autem in

további helyén újra idézi, és meg is nevezi forrását: (pseudo-)Ptolemaios *Centiloquium*a.[223] Jellemző az a kontextus, amelyben mindkét helyen előfordul az idézet: a szabad akarat kérdése és a szenvedélyeken való uralkodás. Tamás tanúsága szerint a hajdani asztrológusok nem egyfajta totális determinizmus alapján tekintettek a kozmoszban működő erőkre, mint amelyek a legkisebb részletekig pontosan meghatározzák a Földön folyó történéseket, hiszen az ember szabad akarata, annak döntései révén, legalább olyan mértékben meghatározza ezeket.[224] Mint Ficino hangsúlyozza, a csillaghit alapja az, hogy a megnyilvánulatlan isteni erő fokozatosan bomlik ki és tárul fel a világegyetem hierarchikus felépítésének megfelelően. E tekintetben Albertus Magnus és Aquinói tanítását követi, akik szerint az ég is csak isten eszköze – ezzel egyébként a már említett Pietro d'Abano, Ficino egyik közvetlen forrása is egyetértett *Conciliator* és a *Lucidator* című műveiben.

Ficino a mi Mátyás királyunkhoz írt ajánlásában arra hivatkozik, hogy Pythagoras, Démokritos és Tyanai Apollónios nemcsak úgy vaktában vizsgálták az égitestek mozgását és hatásaikat, hanem ismereteik segítették életüket és a boldogság elérését,[225] hiszen „az egész világegyetem csodálatos rendjén keresztül megismerhették annak irányítóját, s miután megismerték, mindennél inkább szerették".[226] A csillaghit szerinte tehát nemhogy nem zárja ki az istenhitet, de éppen ezen erők mozgásának megismerése vezet el ahhoz.

---

speciali, quia nihil prohibet aliquem hominem per liberum arbitrium passionibus resistere. *Unde et ipsi astrologi dicunt quod sapiens homo dominatur astris,* inquantum scilicet dominatur suis passionibus." (Kiemelés tőlem F-I. M.) Paracelsusnak, aki az asztrológiát az orvoslás második alappillérévé tette *Paragranum* című művében, szintén van egy hasonló értelmű mondása: „Astra inclinant, sed non necessitant." (A csillagok hajlamossá tesznek [bizonyos tulajdonságokra], de nem kényszerítenek semmire.)

223 Iª-IIae q. 9, art. 5 ad 3: „Ad tertium dicendum quod, sicut dictum est, appetitus sensitivus est actus organi corporalis. Unde nihil prohibet ex impressione corporum caelestium aliquos esse habiles ad irascendum vel concupiscendum, vel aliquam huiusmodi passionem, sicut et ex complexione naturali. Plures autem hominum sequuntur passiones, quibus soli sapientes resistunt. Et ideo ut in pluribus verificantur ea quae praenuntiantur de actibus hominum secundum considerationem caelestium corporum. *Sed tamen, ut Ptolomaeus dicit in Centiloquio, sapiens dominatur astris, scilicet quia, resistens passionibus, impedit per voluntatem liberam, et nequaquam motui caelesti subiectam, huiusmodi corporum caelestium effectus.* (Kiemelés tőlem F-I. M.)

224 A szabad akarat kérdése dogmatikai szempontból is alapvető, mert azt nem lehet kétségbe vonni. A *De civitate Dei*ben Ágoston éppen ezen az alapon támadja az asztrológiát.

225 Diogenés Laertios *Vitae philosophorum* c. művében beszél arról, hogy Pythagoras (VIII, 44) és Démokritos (IX, 39) hosszú életet éltek; lásd Philostratos: *Apollonii vita.* Tyanai Apollóniosról később, a III. 8-ban is szót ejt Ficino, lásd ottani jegyzetemet Philostratosról.

226 „Siquidem ex mirabili mundi totius ordine eius tandem cognovere rectorem, et ante omnia cognitum amaverunt." Marsilio Ficino: *De vita*, III. könyv, *Bevezetés* (Ajánlás Corvin Mátyáshoz), a cura di Albano Biondi e Giuliano Pisani, Pordenone, Edizioni Biblioteca dell' Immagine, 1991, 196.

Mint fentebb említettem, Ficino Plótinos lélekről szóló írásaihoz fűzött kommentárjaként adja elő a *De vita* harmadik könyvét, a világegyetem rétegezettségének leírása tehát itt Plótinos *hypostasis*ait követi. Ficino nem pontosítja, hogy melyik plótinosi értekezést kommentálja, tartalma alapján azonban a legtöbb kutató a IV. *Enneas* 3. értekezése 11. fejezetében *(A lélekkel kapcsolatos kérdésekről I.)* és a IV. *Enn.* 4. ért. 30–42. fejezeteiben (*A lélekkel kapcsolatos kérdésekről II.*) foglaltakra gondol. Ficino annyit jegyez csak meg, hogy kommentárja Plótinosnak azt az értekezését tárgyalja, „amely az égtől nyerhető támogatást taglalja".[227] Az olvasóhoz írt bevezetőjében az asztrológiát illetően némileg visszszakozni látszik, ám gyakorlata cáfolja ezt az apologetikus álláspontot:

> […] ha nem fogadod el az asztrológiai jegyeket, amelyeket éppen az ember egészségének védelmére találtak fel, s amelyeket én sem tartok annyira igaznak, inkább csak leírom őket, akkor engedélyemmel vagy tanácsomra ne foglalkozz velük. Ne hanyagold el viszont az égi segítséggel megtámogatott gyógymódokat, különben az életet hanyagolnád el.[228]

5. táblázat. Léthierarchiák.

Plótinosnál	**Ficinónál**
Az Egy = a Jó = a Kezdet	*Isten*
Az Értelem = a Szép = az ideák lakhelye	*Az angyali értelem = az ideák lakhelye*
Az egyetemes Lélek	*A világlélek, benne a csíraszerű okok*
A Világlélek	(rationes seminales)
Daimónok	*Minőségek, fajták*
Anyagi világ	*Anyagi világ*

[227] „Cum igitur inter Plotini libros magno Laurentio Medici destinatos, in librum Plotini de favore coelitus hauriendo tractantem nuper commentarium composuissem". Ficino: *De vita,* 198. A kutatók többféle hipotézist is felállítottak arra vonatkozóan, hogy melyik plótinosi értekezést kommentálja a *De vita* III. könyve. Paul O. Kristeller szerint: (*Supplementum,* I. köt., LXXXIV), Ficino az *Enneades* IV, 3, 11-ben foglaltakat fejti ki (*A lélekkel kapcsolatos kérdésekről* I.), ezzel Eugenio Garin is egyetért: Le elezioni e il problema dell' astrologia, in *L'età nuova. Ricerche di storia della cultura dal XII al XVI secolo*, Napoli, Morano, 1969, 423–447. Walker (*Spiritual and Demonic Magic*, 3, 2. jegyz. és 41) felveti még az *Enneades* IV, 4, (*A lélekkel kapcsolatos kérdésekről* II.) 30–42-ben foglaltakat mint lehetséges forrást. E véleményt osztja Klibansky, Panofsky és Saxl, (*Saturn and Melancholy*, 248), de felvetik az *Enn.* II, 4 (*Hatnak-e a csillagok*) lehetséges forrásként való megjelölését is.

[228] „Denique si non probas imagines astronomicas, alioquin pro valetudine mortalium adinventas, quas ego non tam probo, quam narro, has utique me concedente, ac etiam si vis consulente, dimittito. Medicinas saltem coelesti quodam adminiculo confirmatas, nisi forte vitam neglexeris, ne negligito." Ficino: *De vita,* III. könyv, Az Olvasóhoz, Biondi–Pisani kiadásában, 200.

Mint már említettem, a világegyetemben működő erők feltérképezésében Ficino a plótinosi négyes, illetve ötös beosztású léthierarchiából indul ki, de több ponton eltér attól: a megnyilvánulatlan kezdet-eredet, azaz az Egy, más néven a Jó, Ficinónál Isten. Az Egyből kiáradó értelem, mely az Egy szeretet indította szemlélése révén foganja meg magában az ideákat, minden dolog ősképeit, Ficinónál az angyali értelem, kimutathatóan pseudo-Dionysios Areopagitésre támaszkodva a szeráfok, kerubok és a trónus angyali karaival azonosítván ezt. Az értelemnek a szeretet bőségétől vezérelt „túlcsordulásából" keletkezik Plótinosnál az egyetemes lélek, mely még mentes minden anyagi vonatkozástól, ám a világlélek belőle jön létre, mely majd a látható világot teremti. Az emberi lelkek voltaképpen a világlélek részei, belőle „születnek", és születésük után is egységet képeznek azzal. Ficinónál a lélek egy, tehát az említett árnyalást itt nem tárgyalja. A fenti három *hypostasis* tartozik Plótinosnál az isteni, azaz romolhatatlan létrendhez, melyek a látható, testi világnak mintát adnak, s a fény (a törődő szeretet) segítségével azt folyamatosan táplálják. A teremtés e folyamatában, Plótinost követve, Ficinónál a világlélek az (angyali) értelmet szemlélve az ideák megfelelőiként a dolgok csíraszerű okait *(rationes seminales)* foganja, amelyek az anyagi világban létrejövő testek minőségeit adják. A gyógyítás alapja tehát Ficinónál az, hogy „minden fajta a saját csíraszerű okán keresztül összeköttetésben van saját ideájával, s ezen idea révén könnyen befogadhat valamit onnan, lévén, hogy általa és tőle fakad az eredete".[229] A gyógyulás maga tehát nem más, mint *regenerálódás*, visszatérés a tökéletes állapothoz, mely az értelemben adott ideákban van jelen: „Ezért, ha valamikor elkezd eltérni a saját formájától, akkor ennek a hozzá legközelebbi közvetítőnek (ti. a csíraszerű oknak) a segítségével visszanyerheti eredeti formáját, s általa az ideából könnyen újjáalakulhat."[230]

A mágikus aspektus[231] abban a mozzanatban ragadható meg, hogy a gyógyító hozzásegítheti például az egyes szerveket vagy az egyén egészét a regenerálódáshoz azáltal, hogy az adott ideához hasonló minőségű dolgokat alkalmaz a gyógyításban, akár gyógyszerek, akár egyéb gyógymódok révén. Zoroasterre (azaz valójában a Káldeus orákulumokra) hivatkozik, aki az anyagi világ formáinak a lélek okaival való megfelelését „isteni kötéseknek" (divinae illices) nevezte, valamint

[229] „Unde unaquaeque species per propriam rationem seminalem propriae respondet ideae, facileque potest per hanc saepe aliquid illinc accipere, quandoquidem per hanc illinc est effecta." Ficino: *De vita,* III. könyv, I. fej., Biondi–Pisani, 204.

[230] „Ideoque si quando a propria forma degeneret, potest hoc medio sibi proximo formari rursum, perque id medium inde facile reformari". Uo.

[231] Az asztrális mágiával Aquinói is foglalkozik *De occultis operibus naturae* című levelében. Lásd Thomas Litt: *Les corps célestes dans l'univers de Saint Thomas d'Aquin*, Philosophes mediévaux VII, Paris, Leuven, Nauwelaerts, 1963.

Synesiosra, aki szerint ezek „mágikus csalétkek" (magicae illecebrae).[232] Az ember azonban csak alkalmas időpontban merítheti ki a lélekben található csírák adományait, és csak olyan dolgok, például növények révén, amelyek az adott bolygóminőséghez tartoznak. A bolygók minőségei nagy mértékben kapcsolódnak az antik istenalakok tulajdonságaihoz. Két példa, hogy ezt könnyebben el tudjuk képzelni: a Merkúr (Mercurius, Hermés) az utak, a kereskedés, a közlekedés, a beszédek, a találékonyság, a közvetítés istene, az emberek és istenek követe, tolmácsa bolygóként a mozgékonyságot, közlékenységet, jó beszélőkészséget, éles értelmet, jó értelmezőképességet, de egyben a nyughatatlan természetet is adja, két jegyben is uralkodó: az Ikrekben és a Szűzben, az előbbiben a kettősség, az utóbbiban a kínos precizitás járul hozzá.[233] A Nap minőségeit Ficino a III. könyv XIV. fejezetében írja le részletesen, melynek címe: „Az égitestektől függő rendek mint a szoláris jellegűek és hasonlóak. Miként lesz a szellem szoláris."[234] Tehát ennek alapján összefoglalva, a napszerű (szoláris) minőséghez tartozó dolgok:

Égitest: Nap (Phoebus Apollo-Dionysus).
Csillagjegyek: Oroszlán, Kos, Nyilas.
Elem: tűz (meleg+száraz).
Testrész: szív.
Testnedv: epe.
Vérmérséklet: kolerikus.
Ásvány: arany, krizolit, rubin, borostyánkő.
Állat: oroszlán, kakas, ölyv, kos, hattyú.
Növény: napraforgó, mirha, tömjén, sáfrány.
Nedvek: méz, balzsamfa nedve, bor.
Ember: uralkodók, nagylelkű emberek.
Napszak: dél.
Hét napjai: vasárnap.

Az égitestek hatásait Ficino szerint a dolgok nem csupán a Nap rajtuk visszaverődő fényén keresztül veszik fel, hanem a mindenütt jelenlevő világlélek segítségével is, méghozzá a világlélek szellemén keresztül. A következőkben tehát az emberi szellem és a világszellem fogalmát és a kettő kapcsolatát vizsgáljuk meg kicsit közelebbről a *De vitá*ban.

[232] Fentebb már említettem, hogy nem sokkal e könyv írása előtt fordította Ficino Synesios *De somniis* című munkáját.
[233] Vö. Dubravszky–Eörssy: *A tradicionális asztrológia*, 36.
[234] „Ordines rerum a stellis pendentium, ut Solarium atque similium, et quomodo spiritus fiat Solaris." Ficino: *De vita,* Biondi–Pisani, 298–304.

Az emberi szellem és a világszellem fogalma Ficinónál

6. táblázat. A háromféle emberi szellem neve görögül és latinul, illetve szerepük és funkciójuk Galénos tanítása szerint.

A májban:	**A szívben:**	**Az agyban:**
Természeti szellem	Életszellem	Lélekszellem
Pneuma physikon	*Pneuma zótikon*	*Pneuma psychikon*
Spiritus naturalis	*Spiritus vitalis*	*Spiritus animalis*
A nemzőerőben nyilvánul meg.	Az életerőben nyilvánul meg.	A gondolkodás „üzemanyaga”
Az anyagcsere szabályozója.	A véráramlást és a hőtermelést szabályozza.	A mozgást és az érzékelést irányítja.

Már volt róla szó, hogy Ficino a Lorenzóhoz címzett ajánlásában, azaz a három könyv elé együttesen szánt bevezetőjében hangsúlyozza, hogy apja az orvostudományban elsősorban Galénos tanításain nevelte, akinél a hippokratési négy ősnedv (vér, nyál, epe, fekete epe), illetve a négy vérmérséklet (szangvinikus, flegmatikus, kolerikus, melankolikus) mellett a háromféle szellemről szóló doktrína áll leginkább középpontban az emberi test gyógyítását illetően.

A szellem a négy testnedv legfinomabb részeiből tevődik össze, és egy ötödik formát alkot (azaz egyfajta kvinteszencia), ellentétben a testtel, amely a testnedvek legsúlyosabb részeiből áll (és így képez egy ötödik formát). Ezért a szellem kiegyensúlyozott, fényteli, tehát égi, s így is kell megőriznünk – mondja Ficino –, hogy finom, mindazáltal tartós legyen. Hogy miként őrizhetjük meg ilyennek, erről szólnak szerzőnk receptjei és életmódtanácsai. A szellem minősége döntő jelentőségű az életben maradáshoz, hiszen Ficino szerint: „A lélek addig tart bennünket életben, ameddig a szellem megőrzi a lélekkel való összhangját. Elsőként és legfőképpen a szellem él bennünk, szinte önállóan él.”[235] Ezt szerinte az is bizonyítja, hogy olykor egy hirtelen baleset hatására az élet szinte azonnal hagyja el a testet, amikor is a szellem egy szempillantás alatt húzódik vissza a szívtájékra, s ugyanilyen gyorsan vissza is térhet a testrészekbe, dörzsölés vagy illatok hatására. Ficino többek között a következő intelmet adja az idős tudósok számára a szellemek megújítására vonatkozóan:

[235] „Eatenus vero nos anima per vitam vegetat, quatenus spiritus harmoniam servat cum anima concinentem. Spiritus quidem in nobis primus vivit, et maxime, et quasi vivit solus.” II. k. 18. fej. *(De nutrimento spiritus et conservatione vitae per odores.)* Uo., 176.

> A szellemet rendszeresen frissítsék illatokkal, különösen a bor illatával. Kerüljék a nem alvást, az éhezést és a szomjazást, a testi és lelki gyötrelmet, a magányt és a szomorúságot. Ha netalántán felhagytak a zenéléssel, kezdjék el újra, ezt sosem szabad abbahagyni. Térjenek vissza azokhoz a játékokhoz és tevékenységekhez, amelyeket nagyon régen, gyermekkorukban űztek, amennyire ezt koruk megengedi. Ugyanis nagyon nehéz megifjítani a testet, ha előtte nem fiatalítjuk meg a lelket. Ezért minden életkorban sokat lendít az életerőn, ha gyermeki voltunkból megőrzünk valamennyit, és különféle kedvtelésekkel szórakoztatjuk magunkat.[236]

Összefoglalva: a szellem közvetítő a test és az emberi lélek között, a lélek ennek révén tartja életben a testet, tehát az élet princípiuma.

Ficino a régi platonistákra hivatkozik (itt Plótinos mellett Iamblichosra, Synesiosra és Proklosra kell gondolnunk elsősorban), akik szerint a világlélek a fentebb említett

> […] okokkal vagy csírákkal teremtette meg a bolygókon túl az égbolton a csillagjegyeket és e jegyek szerepköreit úgy, hogy azok maguk is egy alakká váljanak, és mindegyikbe beléoltotta tulajdonságaikat. A bolygókban pedig, és a csillagjegyekben, szerepeikben és sajátosságaikban benne van minden lenti dolog fajtája és azok sajátosságai.[237]

A teremtés hierarchiája szerint ezektől a tökéletesen rendezett égi formáktól függenek a lenti formák, amelyek ezek révén rendezettek. Az égi formák is azonban olyan megnyilvánulatlan princípiumokra mennek vissza, amelyek „a lélek értelmében vagy egy magasabb értelemben találhatók, melyek […] a legeslegegyszerűbb egyre és jóra vezethetők vissza, miként az égi alakok a pólusra”.[238]

[236] „Spiritum odoribus praesertim vini assidue recreent. Vigiliam et inediam sitimque devitent, laborem rursus corporis atque animi et solitudinem et maerorem. Musicam repetant, si forte intermiserint, nunquam intermittendam. Ludos quosdam et mores, quoad decet, olim ante actae pueritiae revocent. Difficillimum namque est, ut ita dixerim, reiuvescere corpore, nisi ingenio prius repuerascas. Itaque in omni etiam aetate magnopere conducit ad vitam nonnihil pueritiae retinere, et oblectamenta varia semper aucurari.” II. k., 8. fej. *(Diaeta, victus, medicina senum.)* Uo., 124.

[237] „Haec enim secundum Platonicos antiquiores rationibus suis aedificavit ultra stellas in coelo figuras partesque ipsarum tales, ut ipsae quoque figurae quaedam sint impressitque his omnibus proprietates. In stellis autem, figuris, partibus, proprietatibus, omnes rerum inferiorum species continentur et proprietates earum.” III. k. 1. fej. *(In quo consistat secundum Plotinum virtus favorem coelitus attrahens, scilicet in eo quod anima mundi et stellarum daemonumque animae facile alliciuntur corporum formis accomodatis.)* Uo., 206.

[238] „Sed hae quatenus se ipsas non comprehendunt, referuntur ad formas in mente vel animali vel eminentiore sese comprehendentes, quae tamquam multiplices rediguntur ad simplicissimum unum atque bonum, sicut figurae coelestes ad polum.” Uo., 208.

A fizikai világ és az emberi lények létrejöttében a lélek a benne levő csírákat jeleníti meg, és e processzusban az eszközei éppen az égitestek. Ezek mozgása, illetve a földről nézve egymáshoz képest elfoglalt helyzete segítik elő az adott minőségek megtestesülését a földön:

> Amikor tehát a lélek megszüli a lenti dolgok formáit és képességeit, azokat saját okai révén hozza létre a csillagok és az égi formák segítségével. Az egyének adottságait, melyek gyakran egyesekben olyan csodálatosan megvannak, ahogyan a fajtákban szoktak lenni, hasonlóképpen adja át a csíraszerű okok révén, nem annyira az égi alakzatok, azaz a csillagképek, mint a bolygók helyzete, a mozgások jellege és a bolygók aspektusai segítségével.[239]

A Nap és a Nap fénye kitüntetett helyzetet foglal el az égitestek között, mint legfőbb életadó; a világlélek rajta keresztül adja át éltető erejét, így az emberi testben párhuzama a szív lesz, mely a testet a vér és a szellem folyamatos keringetésével életben tartja:

> A mi lelkünk pedig, a szerveinkre és testrészeinkre jellemző egyedi képességeken túl az élet közös képességét adja egész testünkben, a leginkább a szíven keresztül, mely a lélekhez legközelebbi tűz forrása. Hasonlóképpen a világlélek, mely mindenütt jelen van és él, a leginkább a Napon keresztül bontja ki mindenben az élet mindenre vonatkozó közös képességét.[240]

Ahogyan az emberi lélek életereje a szellemen keresztül jut el a test különböző részeibe, úgy a világlélek szelleme, a négy elem tulajdonságait magasabb szinten hordozó kvinteszencia is a megnyilvánult világ testében mindenütt jelen van és életet ad – mondja Ficino, s „azokat a dolgokat tölti el ez az erő a leginkább, amelyek ezt a fajta szellemet a legnagyobb mértékben befogadták”.[241] Ezek a

[239] „Quando igitur anima gignit speciales inferiorum formas viresque, eas per rationes efficit proprias, sub stellarum formarumque coelestium adminiculo. Singulares vero individuorum dotes, quae saepe nonnullis insunt tam mirabiles, quam in speciebus esse solent, exhibet per seminales similiter rationes, non tam sub adminiculo formarum figurarumque coelestium, quam situ stellarum et habitu motionum aspectuumque planetarum”. Uo.

[240] „Anima quidem nostra, ultra vires membrorum proprias communem ubique promit in nobis vitae virtutem, maxime vero per cor, tanquam ignis animae priximi fontem. Similiter anima mundi ubique vigens per Solem praecipue suam passim explicat communis vitae virtutem.” Uo.

[241] „Semper vero memento, sicut animae nostrae virtus per spiritum adhibetur membris, sic virtutem animae mundi per quintam essentiam, quae ubique viget tanquam spiritus intra corpus mundanum, sub anima mundi dilatari per omnia, maxime vero illis virtutem hanc infundi, quae eiusmodi spiritus plurimum hauserunt.” Uo., 210.

növények és egyebek lehetnek tehát a gyógyítás további eszközei. A világszellem olyan a világ testében, mint az emberi szellem az emberi testben, csakhogy míg az emberé a testnedvekből (a vérből) jön létre, a világszellem közvetlenül a világlélek teremtőerejéből keletkezik, annak „túlcsordulásával" – Ficino meg is jegyzi, hogy ez plótinosi terminus. A világlélek ezzel együtt (egy időben) teremti meg a csillagokat, és csak ezután, ennek révén hozza létre a négy elemet, minden összetett minőség kiindulását.

A világszellem, mely egyfajta nagyon finom test, olyan „ragyogó, meleg, nedves és életadó", hogy „már-már lélek"; nemcsak hogy mindenben jelen van, de minden teremtésben is részt vesz annak közvetlen szerzőjeként és mozgásként, így táplál folyamatosan mindent. Ficino szerint reá vonatkozik Vergilius *Aeneis*e VI. énekének e sora (726): „a szellem belülről táplál" – *spiritus intus alit*. Ezért e szellem befogadása, miként az emberi szellem karbantartása is döntő jelentőségű Ficino szemléletében, s ennek elősegítésére törekszik gyógyító kézikönyvének asztrológiai és mágikus megközelítései révén is.

Foglaljuk össze tehát még egyszer, hol és hogyan határozza meg Ficino a világszellemet! A fogalom az elsőtől a harmadik fejezetig fordul elő, majd a tizenegyedik fejezetben hallunk róla újra. Az első fejezetben adja meg a plótinosi világrendbe illeszkedően az asztrológiai orvoslás alapvetését. A világszellemet a galénosi orvoslásban kulcsszerepet játszó emberi szellemmel[242] állítja párhuzamba, az alábbiak szerint.

Az emberi lélek az életet adja a szíven át, mely a tűz forrása. A világlélek ugyanígy a Napon keresztül bontja ki mindenben az élet közös képességét. Amint lelkünk életereje a szellemen keresztül jut el a szervekhez és a végtagokhoz, úgy a világléleké az ötödik elem (a kvinteszencia) révén, mely mindenütt jelen van és él (hat); mint a világ testében lévő szellem terjed ki a világlélek alatt mindenre. A leginkább azokat a dolgokat tölti el ez az erő, amelyek ezt a fajta szellemet a legnagyobb mértékben befogadták. Az ilyen anyagok jellege: meleg, nedves, ragyogó, kellemes illatú – mondja az első fejezetben.

A második fejezetben a következőket adja elő a világszellemmel kapcsolatban: a világ lelkes lény, és intenzívebben járja át a lélek, mint bármely lelkes lényt; ezt nemcsak a platonisták, hanem az arab asztrológusok is bizonyítják. Azt is megmutatják, hogy az ég adományai szellemünknek a világszellemhez való igazítása révén kerülhetnek át testünkbe és lelkünkbe, amit a természettudomány és a szeretet segítségével érhetünk el. Ezt egyrészről a mi szellemünk segíti elő, mely számunkra közvetítő elem, s amelyet ekkor a világszellem erősít meg, másrészről

[242] Galénosról és az emberi szellemről lásd Frazer-Imregh Monika: Galénos, az orvos-filozófus a testnedvekről és a fekete epéről, *Orpheus Noster,* XXXII. évf., 2018/4, 73–97.

pedig a bolygók sugarai, kedvezően hatva szellemünkre, mely a sugarakhoz hasonló természetű, és képes önmagát az égiekhez igazítani.

A harmadik fejezetben ismét a világszellem közvetítő szerepét ecseteli, mely kapocs a világ teste és lelke között, majd részletezi a világszellem származását, minőségét és működését.

A világ szellemét a világlélek nem a négy elemből állítja elő, ahogy mi [a saját szellemünket] a mi testnedveinkből, hanem közvetlenül a saját teremtőerejéből („platonista vagy plótinoszi megfogalmazásban") mintegy túlcsordulva, s ezzel együtt teremti meg a csillagokat. Rögtön ezután, ennek révén hozza létre a négy elemet, mintha annak a szellemnek az erejében benne lenne minden. Ez pedig egy nagyon finom test, köztes minőség lélek és test között. Erejében a legkevesebb van a föld-természetből, több a vizesből, még több a levegősből, a legtöbb pedig a tüzesből és a csillagokéból. A világszellem mindenütt jelen van, és minden keletkezésben annak közvetlen szerzőjeként és mozgásként működik. Végül Vergiliust idézi: „A szellem belülről táplál."

A világszellem ezen egészen eredeti felfogásának forrásait véleményem szerint egyrészt a *Káldeus orákulumok*ban, másrészt az azt továbbhagyományozó szerzőkben kell keresnünk.

A harmadik könyv tematikája

Bevezetés – Üdvözlet Mátyás királynak

A régi filozófusok az égitestek mozgását, erejét és a földi dolgok természetét nemcsak vaktában vizsgálták, hanem ismereteik alkalmazásával jó egészségre és hosszú életre tettek szert – példa erre Pythagoras, Démokritos és Apollónios. Spirituális hasznuk pedig az volt ezen kutatásból, hogy a világegyetem csodálatos rendjén keresztül megismerhették annak irányítóját, s miután megismerték, mindennél inkább szerették. Mátyásnak is bár hosszú életet ígérnek a csillagok, orvosai és asztrológusai gondoskodása révén meg is toldhatják éveit. Ezért a készülő, Lorenzo de' Medicinek ajánlott Plótinos-kommentárok közül kivette azt, amely az égtől nyerhető támogatást taglalja, és a címzésben az örökké legyőzhetetlen királynak ajánlja. Filippo Valorival küldi el.

Ficino a következő könyv olvasójához

Egészséget ígér a kétszeresen köszöntött, szívélyesen, szeretettel fogadott olvasónak. Arra kéri, ha gyűlöletet hordoz magában, szabaduljon meg tőle, mielőtt az élet e gyógyírjához közeledne. A két előző könyv is a részét képezi e munkának. Összefoglalva: gyógymódja segít az életerőnek, annak érdekében hogy az olvasó élete egészséges legyen, és hosszú. Erre az orvosok segítségével és az ég támogatását keresve törekszik. A különböző emberi típusok és természetek szerint különféle ellenszereket, gyógyszereket, pakolásokat, kenőcsöket és gyógymódokat ismertet. Az asztrológiai jegyeket az ember egészségének védelmére találták fel, ha ezeket az olvasó nem fogadja el, ne foglalkozzon velük. Ne hanyagolja el viszont az égi segítséggel megtámogatott gyógymódokat! Ficino számos tapasztalatot szerzett ezek hatékonyabb voltáról, és megjegyzi: csak olyat állít, amit az Egyház jóváhagy.

(III. 1.) *Ez a fejezet gyakorlatilag az egész asztrológiai alapú orvoslás elméleti alapvetése.* A lélek központi helyzete: közvetítő az értelem és a test között. Magába foglalja a fizikai világot, ugyanakkor az értelemmel is kapcsolatban van. A világlélek a dolgoknak ugyanannyi „csíraszerű okát" hordozza, ahány idea van az isteni értelemben, mely „csíraszerű okokból" ő ugyanannyi fajt hoz létre az anyagban. Így minden faj a saját csíraszerű oka révén megfelel a saját ideájának, s ezen idea révén könnyen befogadhat valamit onnan, minthogy a csíraszerű okon át az ideából fakad az eredete. Ezért ha valami elkezd eltérni a saját formájától, akkor ennek a hozzá közelebbi közvetítőnek a segítségével visszanyerheti eredeti formáját, s általa az ideából könnyen újjáalakulhat. Az orvos tehát az analógia elve alapján az illető ideához hasonló gyógynövényeket vagy ásványi, esetleg állati eredetű gyógyalapanyagokat válogat össze. Ezek hatékonyságát az elkészítés és felhasználás megfelelő időpontjának kiválasztásával tudja növelni, itt szükséges az asztrológiai tudás. Az asztrológus-orvos a földi világ bizonyos anyagainak segítségével a daimónokat, a lélekkel rendelkező világ és az élő csillagok erőit vonzhatja a megfelelően előkészített gyógyanyaghoz, így az jóval hatékonyabb lesz. Zoroasterre és Synesiosra hivatkozik: a lélek hozta létre a „csalétkeket", melyek vele összhangban vannak, hogy azokkal oda lehessen csalogatni a daimónokat. A gyógyanyagok a hatást nem csupán a csillagnak a sugarai és a daimón révén veszik fel, hanem a mindenütt jelenlevő világlélek közvetítésével is, melyben minden egyes csillag és daimón oka jelen van. A régi platonistákra hivatkozik: a világlélek ezen okokkal vagy csírákkal építette fel a bolygókon túl az égbolton a csillagjegyeket és mindegyikbe beléoltotta tulajdonságaikat. A bolygókban és a csillagjegyekben benne van a lenti dolgok minden fajtája és azok sajátosságai. Az egyetemes csillagképekből létrehozta a nekik

megfelelő viselkedésmódokat és összefüggéseket, amelyek ott maguk is jelképekké (szimbólumokká) válnak. Ezektől a tökéletes formáktól függenek a lenti formák, amelyek emiatt rendezettek. Amikor a [világ]lélek megszüli a lenti dolgok sajátságos formáit és képességeit, mindegyiket a hozzá tartozó ok révén hozza létre a csillagok és az égi formák segítségével. Az egyedek saját adottságait a bolygók helyzete, a mozgások jellege és a bolygók aspektusai által adja át.

Az emberi lélek az életet adja a szíven át, mely a tűz forrása. A világlélek ugyanígy a Napon keresztül bontja ki mindenben az élet közös képességét. Amint lelkünk életereje a szellemen keresztül jut el a szervekhez és a végtagokhoz, úgy a világléleké az ötödik elem (a kvinteszencia) révén, mely mindenütt jelen van és él (hat); mint a világ testében lévő szellem terjed ki a világlélek alatt mindenre. A leginkább azokat a dolgokat tölti el ez az erő, amelyek ezt a fajta szellemet a legnagyobb mértékben befogadták. Az ilyen anyagok jellemzése: meleg, nedves, ragyogó, kellemes illatú. Analógia a táplálkozásban és a külsőleg alkalmazott gyógyanyagokban (például kenőcsökben). A Jupiterhez tartozó kövek, színek, fűszerek, ételek, állatok stb. felsorolása. Rövid utalás a Vénuszra.

(III. 2.) Égi adományokat nyerhetünk bizonyos előkészületek segítségével. A lenti történések az ég folyamatos irányításával mennek végbe. A világ lelkes lény. Ahogyan az emberi test főbb szerveinek változása és minősége hatással van a test többi részére is, úgy a világ teste fontosabb részeinek aktivitása is kihat mindenre, és a lenti részek könnyen befogadják azt a fentiektől.

Az egész emberi nem jellemzői: elsősorban szoláris, azontúl merkuriális és joviális. A Szaturnusz nem általános, hanem egyéni és végletes tulajdonságokat ad. A Hold, a Vénusz és a Mars az állatokkal és növényekkel közös vonzalmakat és tevékenységeket jelez. A merkuriális dolgok felsorolása.

Azokat a dolgokat kell keresni és használni, amelyek egy adott bolygóhoz tartoznak, amikor ez erős helyzetben van, annak napján és órájában. A Vénuszhoz, a Holdhoz, a Marshoz és a Szaturnuszhoz tartozó anyagok és a bolygók uralmának részletesebb ismertetése az egyes életterületeket és tudományokat illetően.

Egyénileg mindenkinek az a feladata, hogy kiderítse, melyik bolygótól kapott jó adottságot születésekor, és főként annál keressen segítséget.

A világ lelkes lény, és intenzívebben járja át a lélek, mint bármely lelkes lényt; ezt nemcsak a platonisták, hanem az arab asztrológusok is bizonyítják. Azt is megmutatják, hogy az ég adományai szellemünknek a világszellemhez való igazítása révén kerülhetnek át testünkbe és lelkünkbe, amit a természettudomány és a szeretet segítségével érhetünk el. Ezt egyrészről a mi szellemünk segíti elő, mely számunkra közvetítő elem, s amelyet ekkor a világszellem erősít meg, másrészről pedig a bolygók sugarai révén, melyek kedvezően hatnak szellemünkre, mely a sugarakhoz hasonló természetű, és képes önmagát az égiekhez igazítani.

(III. 3.) *A világszellem és működésének kifejtése.* A világ teste minden részében élő, ezt [Philostratos szerint][243] az indiai filozófusok azzal bizonyítják, hogy mindenütt élőlényeket hoz létre önmagából, tehát lélek révén él, mely mindenütt jelen van benne. A világ kézzelfogható és részben mulandó teste, valamint a lelke között, melynek természete távol áll e testtől, mindenütt egyfajta szellem van, miként a mi testünk és lelkünk között, hiszen az életet mindig a lélek biztosítja a test számára. Szükséges egy ilyen szellem mint közvetítő, melynek révén egyrészt az isteni lélek jelen van a testben, másrészt az életet adja neki. Minden test sűrűbb, s az isteni lélektől elfajzott. Tehát szükség van egy kiválóbb test segítségére, mely szinte nem is testi. Az élőlények (a növények és az állatok) egy ilyen szellem révén élnek és szaporodnak. A kövek és a fémek szellemét sűrűbb anyaguk fogja vissza. Ezt a szellemet választják le az alkimisták tűzzel való lepárlás útján az aranyról, és ezt bármely fémhez hozzáadva aranyat állítanak elő. Az aranyból kivont szellemet az arab asztrológusok elixírnek nevezik.

A világszellem keletkezése, jelenléte, működése. Tulajdonságai újra: ragyogó, meleg, nedves és életadó; e minőségeit a lélek magasabb rendű minőségeitől nyerte. Apolloniosról mondták [Philostratos írja életrajzában], hogy lelke sok étert hordozott, így lehetett jós.

(III. 4.) A világszellem a világ sűrű teste és lelke között áll, és benne s általa léteznek az égitestek és a daimónok. Plótinos és Porphyrios szerint a világ teste és a világ alkotóelemei közvetlenül a világlélektől származnak, a pythagoreus Timaios és a mieink [a kereszténység] szerint a világ teste és lelke Istentől származnak közvetlenül.

Az biztos, hogy a világ él és lélegzik, s megvan a lehetőségünk, hogy befogadjuk a leheletét vagy szellemét. Az ember pedig a saját lélegzete és szelleme révén fogadhatja be megfelelőképpen, mely természetétől fogva megegyezik amazzal, főként ha bizonyos módszerekkel még hasonlóbbá, azaz égivé tesszük. Égivé akkor válik, ha megtisztítjuk a szennytől, és mindattól, ami rátapadt és távol áll az égtől. A szenny nemcsak a belső szerveinkben lehet, hanem a lelkünkben, a bőrünkben, a ruhánkban, a lakásunkban és a levegőben is – gyakran megfertőzheti szellemünket.

Az emberi szellem égivé válhat, ha a lélek a test körmozgásának mintájára maga is köröket ír le; ha a fény gyakoribb szemlélése és a rajta való meditálás révén maga is ragyogóvá válik; ha az éghez hasonló dolgokat alkalmazunk rajta.[244]

[243] Név szerint nem hivatkozik rá Ficino, de nála olvashatta, mert máshol címmel is említi az *Apollónios életét:* Philostratus: Apollonii vita, in *Opera,* VIII, 7, ed. Carl L. Kayser, Lipsia, Teubner, 1870, 311.

[244] Az utóbbiról Avicenna írt a *De viribus cordis* [A szív erői] című könyvében és Ficino *A tudósok egészségének védelme* című írásában (A *De vita* I. könyvében).

Valamint alkalmazzuk rajta az égiek között uralkodó Nap sugarát és befolyását. Az égi javak így szétterjedhetnek úgy testünkben, mint lelkünkben, mégpedig valamennyi adomány, ugyanis a Napban mindegyik benne foglaltatik. A Nap akkor teszi a szellemet szolárissá a leginkább, amikor a Kosban vagy az Oroszlánban jár, s amikor a Holddal kedvező aspektustban áll. További részletes tanácsok az alkalmazást illetően.

A Nap jellemzői, miben, illetve mennyire hasonló hozzá a Mars és a Jupiter? A bolygók összhangjai. Milyen bolygópozíciókban tehetjük a szellemet különösen szolárissá vagy joviálissá?

(III. 5.) A szellemet szolárissá és joviálissá tevő gyógymódokat és recepteket Ficino előző két könyve írja le. Az asztrológusok az ég „három Gráciájától": a Jupitertől, a Naptól, a Vénusztól s a hozzájuk hasonló csillagoktól remélnek és keresnek kegyeket *(gratiae).* Úgy vélik (s ezért oda is figyelnek erre), hogy a Hold és a Merkúr mint hírnökök közvetítik ezeket, ám könnyebben és gyakrabban a Hold.

A Jupiterhez érdemes folyamodni, mely természetében és hatásában a Nap és a Vénusz között középen foglal helyet, minőségében kiegyensúlyozott, s mindazt, ami a két előbbitől remélhető, a maga módján adja át. Nagylelkűbb és megbízhatóbb a Vénusznál, és kiegyensúlyozottabb, mint a Nap, s az emberi természettel minden tekintetben egybevágó. Így tehát a joviális hatásokra fogunk támaszkodni. Az ehhez megfelelő bolygóállások.

(III. 6.) A bennünk levő természeti, élet- és lelkierő; s hogy mely égitestek segítik ezeket, és miként. [A Galénos által meghatározott háromféle szellemet segítő bolygók.]

A Hold és a Vénusz a természeti és a nemzésre-szülésre vonatkozó erőt és szellemet képviseli, illetve ami ezt növeli. A Jupiter ugyanezt, csak még hatékonyabban, a májat és a gyomrot, s nem kis szerepe van a szívet, az életszellemet és életerőt illetően. Platón és Homéros tanúsága. A Jupiter a lélekszellemre is hatással van.

A Nap elsősorban az életszellemet és a szívet jelenti, hatással van a fejre az érzékelés és a mozgás révén, melyeknek ura, és a természeti erőre sem közömbös.

A Merkúr az agyat és az érzékszerveket jelöli, s ezért a lélekszellemmel áll összefüggésben.

A Hold közvetíti az égiek adományait a legkönnyebben a földieknek, ezért az a legbiztonságosabb, ha semmit nem kezdünk ennek kedvező hatása nélkül. A Holdat a másik Napnak is nevezik, mivel a holdnegyedek minőségeiben minden egyes hónapban leképezi a négy évszakot, másrészt a fényét a Naptól kapja. Irányítja a nedveket, a keletkezést, és az anyaméhben levő magzat növekedését. Újholdkor, a Nappal való együttállásában életadó erőt fogad be tőle, amelyet

beléolt a nedvekbe, s ugyanakkor a Merkúr energiáját is a nedvekbe vegyíti; egyúttal a Vénusz energiáját is felveszi, amelyet a nemzésre vagy szülésre alkalmas formák számára továbbít.

A Hold és a Nap mindennapos útja is négy részre oszlik. Ezen ritmus szerint növeli vagy apasztja a Hold a tengereket, a természetes nedvet és szellemet, a Nap a természetes hőt és az életszellemet. A vele járó Merkúr pedig a lélekszellemet. Ezek alapján az orvos ki tudja választani a megfelelő időpontokat a természetes nedv és hő, valamint bármelyik fajta szellem helyreállítására.

A Jupiter a Nap, a Hold és a Vénusz között áll, így energiájukat magába foglalja, a Nap pedig az összes bolygóét. Iamblichos, Iulianos és Proklos tanúsága erről. Ezért mindkettőt tekintetbe kell venni.

Jupiter egyfajta hozzánk mérsékelt Nap, a Hold pedig a Vénuszhoz van igazítva. A gyógyszerek elkészítéséhez és alkalmazásához legalkalmasabb időpontok ismertetése a fenti bolygók állásainak figyelembevételével. Az ember számára a legsajátabb és legmegfelelőbb hatás azonban a Jupitertől érkezik, mely különösen alkalmas az emberi dolgok üdvének előmozdítására, és egyfajta hatalmasabbá és melegebbé vált Hold és Vénusz.

A Hold kedvező pozícióinak részletes leírása. Amíg a Hold növekvő fázisban van, addig bennünk is növekszik nemcsak a nedv, hanem a szellem és az energia is, s ezek az ő mozgását követve szaporodnak, leginkább a második negyedében. Amikor viszont csökkenő fázisban van, akkor az ellenkezője történik, főként az utolsó negyedben.

A különféle hatású gyógyszerek alkalmazásának ideje. A vonzóerőt a tüzes dolgok segítik, a megtartó erőt a földszerűek, az emésztőt a levegősek, az ürítőt vagy tisztítót a vizesek. Ha ezeket az energiákat segíteni kívánjuk, a Hold helyzetét figyeljük: a Jupiterrel *álljon* kedvező aspektusban minden esetben. A vonzóerőt a tüzes dolgokkal erősíthetjük meg, akkor, amikor [a Hold] tüzes jegyekben vagy helyeken tartózkodik (a Kosban, az Oroszlánban és a Nyilasban). A megtartó erőt a földszerű dolgokkal, amikor földies jegyekben vagy stációkban áll (a Bikában, a Szűzben vagy a Bakban). Az emésztő és nemző-szülő energiát a levegős jegyek (az Ikrek, a Mérleg és a Vízöntő) révén. A tisztulás energiáját a vizes jegyeken (a Rákon, a Halakon és a Skorpión) keresztül. Tanácsok a további részleteket illetően. Fontos szabály: nem szabad egy szervet erős behatásnak kitenni, amikor a Hold a neki megfelelő jegyben tartózkodik (ugyanis hatással van a nedveire), hanem inkább ápolni kell ilyenkor.

A fentiek a természeti szellem és erő ápolására vonatkoztak. A szívben székelő életszellemet és életerőt hasonlóan kell ápolni, elsősorban tüzes és kissé levegős dolgokkal (a Hold kedvező állásánál a Jupiterrel és Nappal). A fejben székelő lelkierőt elsősorban levegős és kissé tüzes dolgokkal (a Hold kedvező állásánál a

Jupiterrel és a Merkúrral). A Merkúr levegős természetének részletezése. Haly tanúsága a Merkúr változékonyságát illetően, ennek lehetséges okai Ficino szerint. A bolygók más minőségeket adnak nappal és másokat éjszaka. A mozgással ellensúlyozhatjuk az ég hatását.

(III. 7.) Az emberi szervek és a jegyek összefüggései. Ezeket figyelembe kell venni a gyógyításban. A holdfázisok az életkorokat is leképezik, tehát a beteg életkorának megfelelő holdfázisban érdemes a kezelést elvégezni, a három kegyosztó bolygó (Grácia): a Jupiter, a Nap és a Vénusz, valamint a Hold kedvező aspektusaival. A legtartósabb hatást a szilárd jegyek adják (az Oroszlán, a Vízöntő, a Bika és a Skorpió). A kegyosztó bolygók helyett a hasonló természetű állócsillagok is megfelelnek. Ez utóbbiak azonban inkább városokra, mint egyes emberekre vonatkoznak.

(III. 8.) Az asztrológusok szerint egyes nagyobb állócsillagok, ha a Merkúrral állnak aspektusban, nagy kisugárzással bírnak. Az állócsillagok energiájának jellemzése bolygópárhuzamokkal, a hozzájuk tartozó kövek és növények felsorolásával, valamint felhasználásukkal. Thabitra hivatkozik. Talán a *Picatrix*ra vonatkozó kitétel a Pleiádokkal kapcsolatban: „egyesek" állítását, miszerint a démonokat is meg lehet velük idézni, puszta kitalálásnak ítéli. A Héja csillagával kapcsolatban szintén megjegyzi: „Azt a híresztelést, miszerint varázslatok elvégzésére tesz képessé, komolytalannak tekintem."

Thabitot idézi: ha az említett csillagok energiáját szeretnénk befogni, akkor annak kövét és növényét kell venni, s arany- vagy ezüstgyűrűbe kell foglalni úgy, hogy a növény a kő alatt legyen, s a bőrrel érintkezve kell hordanunk. Ezt akkor kell elkészíteni, amikor a Hold az illető csillag alá ér, vagy vele kedvező aspektusban áll.

Ficino inkább gyógyszer, mint gyűrű formájában használja fel azt, ami ezekhez a csillagokhoz tartozik, akár belső, akár külső alkalmazásra, az említett kedvező időpontok betartásával. Ám a régiek a gyűrűt részesítették előnyben. Philostratos tanúsága Apollónios gyűrűiről, melyeket Indiában a brahmanok vezetőjétől, Hiarchastól kapott. A hét bolygónak megfelelő hét gyűrűt a bolygóknak megfelelő napon viselte. A gyűrűk állítólagos kedvező hatása az egészségre. Ficino szerint a lehetséges magyarázat arra, ha a gyűrűk hatnának, csak a szellemekre való hatásuk, a testre vagy a lélekre nem hathatnak közvetlenül. Ficino hamisaknak tartja azokat a hiedelmeket, melyek szerint a gyűrűk alkalmasak démonok vagy az ellenség távoltartására vagy fejedelmek kegyeinek elnyerésére. Esetleg a szellemekre gyakorolt hatásuk lehet a magyarázat: bátrabbá vagy kedvesebbé teszik viselőjük szellemeit.

Aquinói tanúsága a jó csillagzat alatt született emberekről a *Pogányok ellen* harmadik könyvében. Aristotelést is említi, hely nélkül. Orthodoxiára int.

(III. 9.) A bolygók méltóságainak, az ún. terminusaiknak és arculatainak (dekánjainak) részletezése a jegyekben.

(III. 10.) A bolygók méltóságainak felhasználása a gyógyításban. Az asztrológiai házak és a sarkalatos pontok (az ég sarkainak) magyarázata. A Nap és a Hold kedvező helyzete ezekben. A gyógyítás ellenjavallt időpontja, valamint orvosválasztás a házak alapján. További asztrológiai magyarázatok: az oppozíció és a kvadrát jelentése. Egyéb aspektusok (szextil, trigon, konjunkció [együttállás]) hatása.

Az „asztrológiai ember", azaz a szervek és a jegyek kapcsolata. Ismét figyelmeztet: az adott szervhez ne nyúlj fémmel, tűzzel vagy köpöllyel, amikor a Hold a szervhez tartozó jegyen halad keresztül. Akkor ugyanis a Hold felduzzasztja a nedveket az illető szervben: ezek túltengése gátolja a szerv állapotának helyreállítását, és jelentősen csökkenti erőit. A szervről ekkor szelíd gyógymódokkal kell gondoskodni. Milyen jegyben milyen beavatkozások javalltak vagy ellenjavalltak.

Ptolemaios tanácsa az alhas tisztításával kapcsolatban: a Hold vizes jegyben legyen. (Ezt már a III. 6.-ban is előadta, név említése nélkül, még részletesebben.) További pontosítások.

Az asztrológia nélkülözhetetlen az orvos számára. Galénost idézi, aki az egyiptomiak egy a Holddal kapcsolatos mondását jegyezte fel az ember általános állapotát illetően. Vége az asztrológiai kitérőnek, visszatér a szellem, az élet és a kegyosztó bolygók témájához.

(III. 11.) A fentiek célja, hogy szellemünk a lehető legtöbbet fogadhassa be a világ életszelleméből úgy, hogy az égitestek sugarait kedvező módon veszi fel. A világ élete annak minden részletébe kiterjed; példák az organikus világszemléletre.

A közös élet a föld felett erőteljesebb a finom testekben, minthogy ezek közelebb állnak a lélekhez. Fokozatok az élet erejében a föld, a víz, a levegő, a tűz és az égitestek között. Az utóbbiak a világ feje / szíve / szeme, őket élteti az élet a leginkább. A bolygókon és csillagokon az élet [ti. a világlélek] látó sugarakat bocsát ki mindenfelé. Így tekint le, és látása révén segít a lenti dolgokon, sőt, ekképp megérintve teremti, formálja és mozgatja is őket minden lehetséges módon.

Technikák a világ szellemének felvételére: forgás az égiekre koncentrálva; gyakori tartózkodás a szabadban, jó illatú növények (virágok, gyümölcsök, fák) között; még élő és friss élelemmel való táplálkozás; testápolás. Ennek módja, működése, részletesebb magyarázatok.

A változatosság előzi az unalmat, amely a szellemek ellensége és a Saturnus sajátja. Gyönyörködtet, így Venus, a gyönyörök pártfogója társul a szellemhez, s

a szellembe belépve nyomban szaporítani kezdi azt. Az elmondottak alátámasztásához Mózes, Platón és Plinius példáira utal.

Az egészséges emberi szellem természetének részletes leírása a bolygóprincípiumok segítségével. Konklúzió: a szellem természetét elsősorban joviálisnak és szolárisnak, másodsorban merkuriálisnak, s valamiképpen venereusnak tartja. A legfontosabb megkülönböztetés szerint a természetes szellem a Jupiteré, az életszellem a Napé, a lelki szellem pedig a Merkúré. A háromféle szellem ápolásával kapcsolatos tanácsok.

A különféle ételek minőségeinek leírása a bolygóprincípiumok alapján. Ugyanígy az ízek, illatok, színek minőségeinek meghatározása. További növények jellemzése, ízükre és illatukra való tekintettel.

A lágy zene és ének a kegyosztó bolygókhoz és a Merkúrhoz tartoznak. A félelmet keltő és szomorú zene viszont a Marshoz és Saturnushoz.

Az ízek a természetes szellemmel állnak összefüggésben, az illatok az élet- és a lélekszellemmel, a színek, alakzatok és hangok a lélekszellemmel.

A lelkiállapot megváltozása a szellemet nagy erővel a saját képére alakítja. Először a lélekszellemet, ezen keresztül az életszellemet, azon át végül a természetes szellemet.

Mindhárom típusú szellem, mivel tüzes, légies, fénylő és mozgékony, hasonló a fényekhez, a színekhez és a levegőben rezgő hangokhoz, valamint az illatokhoz és a lelkiállapot változásaihoz. Ezért ezek révén képes azonnal ragyogóvá és élettelivé vagy sötétté és erőtlenné (komorrá) alakulni. Amilyenné válik, olyanná teszi a lélek érzéseit és általában a test minőségét.

(III. 12.) A bolygók alapminőségei (meleg, hideg, nedves, száraz) fokozatainak felsorolása négy fok szerint. A bolygók összes minőségei közül, melyeket Ptolemaios a *Tetrabyblos*ban leír, egy a melegbe és nedvességbe hajló harmónia létrehozására kell törekedni.

Párhuzam a bolygók melegbe és nedvességbe hajló harmóniája és az emberi test szerveinek (a szív, a máj és az agy) hasonló, melegbe és nedvességbe hajló harmóniája között. Az állócsillagokra is ez vonatkozik. Tehát szellemünk és testünk hozzáigazítható az égi dolgokhoz, sőt, követeli magának az égi adományokat.

Az égiek szellemünkre nemcsak a dolgok azon minőségei révén hatnak, melyek érzékeink által felfoghatók, hanem sokkal inkább azon sajátosságok révén, melyek a dolgokba az égiek által mintegy bele vannak ültetve ugyan, de érzékeinkkel nem felfoghatók, s értelmünkkel is nehezen foghatjuk fel őket. Ezek a világ életéből és szelleméből az égitestek sugarain át jutnak el egyenként hozzánk, s ezért szellemünkre igen nagy és szinte azonnali hatással vannak, és általuk szellemünk nagymértékben ki van téve az efféle égi befolyásoknak.

A drágakövek a kegyosztó bolygók tulajdonságaival rendelkeznek. Bensőleg alkalmazva, vagy ha a testtel érintkeznek, felmelegedve kisugározzák erejüket, és így égi erőt adnak át szellemeinknek, mellyel megvédhetik magukat a betegségekkel és a mérgekkel szemben. Erejük formai képesség, szemben az anyagi képességekkel, ezért elegendő belőlük csekély mennyiség. Példák a formai képességekkel rendelkező növényekre, kövekre, különleges és erőteljes hatásukra. Csodás hatású, amikor a rejtett minőséghez hozzáadódik az elemi képesség, példák erre. A thériák hatásmódjának részletes leírása. Még hatékonyabb lehet, ha az égi mozgások figyelembevételével a kellő időpontot is kiválasztja az orvos az elkészítéséhez.

Az alkalmas vagy megfelelő időpont [vö. a görög καιρός fogalma] elméleti megerősítése; Sókratés, Platón, Proklos és Pythagoras [utóbbi Iamblichosnál] tanúsága. Ahogy mindennek megvan az „itt és mostja", úgy a tevékenységek is akkor lesznek hatékonyak, amikor az égitestek harmóniája egybehangzik azokkal.

Úgy vélik, hogy e harmónia nemcsak a földművelésben és a gyógyfüvekkel és aromákkal való gyógyításban, de az asztrológusok által fémekből és drágakövekből készített jelképekben [talizmánokban] is csodás erőt ad. A *Centiloquium* és a *Speculum astronomiae* tanúsága a jól kiválasztott időpont hasznosságáról és észszerűségéről – ami nem ellenkezik a szabad akarattal.

(III. 13.) A *Centiloquium* és Haly tanúsága a talizmánok elkészítésének megfelelő időpontjáról: az ókori bölcsek akkor szoktak bizonyos képeket megalkotni, amikor a bolygók olyan hasonló csillagképekbe léptek, amelyek az illető földi dolgoknak mintegy a mintái. Történet a skorpiócsípés gyógyításáról skorpiópecsétes gyógyszerrel. Haly, Gellius és Trismegistos tanúsága a mozgó talizmánokról, ezekbe Trismegistos szerint a daimónok lelkeit zárták, illetve istenek lelkei (Phoebus, Ísis, Osiris) szálltak le ezekbe. Ugyanő Prométheusról, aki az embereknek az ellopott égi tüzet és az életet adta.

Név nélkül Psellost idézi az aranygömbbel és varázsigékkel varázsoló khaldeusokról – Ficino elhatárolódik ettől, és a most megnevezett Psellos is kineveti ezt. A zsidók is azért készítettek aranyborjút Egyiptomban, hogy elnyerjék a Vénusz és a Hold támogatását a Skorpió és Mars befolyásával szemben.

Porphyrios is az *Aneboshoz írt levelé*ben tanúskodik arról, hogy a talizmánok hatékonyak, s hozzáteszi, hogy a füstölőből kibocsátott illatok hatására a légies daimónok megjelennek ezekben. Iamblichos megerősíti, hogy az égiekkel természettől fogva összhangban levő anyagok révén nem csupán az égitestek, de a daimónok és istenek erejét és hatásait is be lehet fogni. Ezzel teljes mértékben egyetért Proklos és Synesios.

Ám az asztrológiában jártas orvosok porainak, gyógyitalainak, kenőcseinek, pépeinek valószínűbb és ismertebb a magyarázata, mint a talizmánoknak.

Egyrészt, mert ezek az égi hatásokat könnyebben felveszik, mint a talizmánok keményebb anyagai, másrészt mert bensőleg vagy pakolásként használjuk fel őket, harmadrészt, mivel a talizmánokat csak egy-két alkotóelemből állítják össze. A gyógyszereket viszont a lehető legtöbb összetevőből. Példák és magyarázatok a fentiekre.

Iamblichos szerint a drágakövek és a fémek, ha már befogadták az égi adományt, tovább megtartják, keménységük miatt.

A kikristályosodott drágakövek a világ életének nyomait hordozzák, rajtuk az ég hosszú időn át munkálkodott. Talán Iamblichos tekintélyének hatására Ficino itt tanácsot ad a talizmán megfelelő anyagának kiválasztására: a fémnek és a drágakőnek a megfelelő bolygót vagy csillagot kell képviselnie: egy efféle kis befogadó eszközzel foghatjuk fel a vele összhangban levő égitestek erőit. Példák a szoláris rendre.

(III. 14.) Csillag(zat)ok: a Skorpió Szíve, az Égi Kígyó és a szoláris jellegű Szíriusz alá tartozó dolgok rövid felsorolása, hivatkozással Proklosra *[De sacrificio et magia].* Hasonló módon az égbolt bármelyik állócsillagáról úgy tartják, hogy attól valamelyik bolygón keresztül dolgok sora függ szépen sorban lefelé, melyek az ő sajátossága alá tartoznak.

Ha tehát minden szoláris dolgot e rend különböző fokozatain keresztül megfelelő módon megragadunk, tudniillik az ilyen emberek társaságát, az állatokat, a növényeket, a fémeket, a drágaköveket és mindazt, ami csak ezekhez tartozik, akkor a Nap erejét mindenünnen magunkba szívhatjuk, és valamiképpen a szoláris daimónok természetes képességét is a magunkévá tehetjük. Mindez a többi rendre vagy minőségre is igaz. Részletezi a szoláris rendbe tartozó dolgokat.

A Nap-szerű dolgokból a Nap kedvező helyzetében pépet vagy kenőcsöt készíthetünk a szív, a gyomor és a fej külső és benső ápolására, hogy a szellem szolárissá váljék tőle. További tanácsok a szellem szolárissá változtatásához: a készítményt a Nap uralkodó helyzetében kell először használni. Öltözetünkben, lakhelyünkben, látványban, hallgatnivalóban és szagokban, képzeletünkben és gondolkodásunkban, vágyainkban is a szoláris dolgokat kell keresnünk. Sokat forgolódjunk szoláris emberek és növények között, s gyakran érintsünk babért. Az egészség szempontjából biztonságosabb lesz, ha a szoláris dolgokhoz joviális és venereus dolgokat is vegyítünk. A recepteket az előző két könyv tartalmazza. A *Tanácsok a pestis ellen* című írásában leírta, hogy mely növények védhetnek meg bennünket a járvánnyal szemben a Naptól és a Jupitertől származó erejüknél fogva.

(III. 15.) Újra a talizmánokról. Ficino szerint elég aranyba foglalva sárga selyemzsinóron nyakba akasztani a szoláris drágaköveket – nincs szükség rá, hogy beléjük képeket véssenek. Proklos szerint a Hold rendjébe tartozó kövek

hatékonyabbak. A holdkő ezüstbe foglalva ezüstszínű zsinóron a nyakba akasztva lunárissá teszi az emberi szellemeket. Proklos említ egy *helioselinon* nevű követ,[245] mely a Nappal együttálló Hold képét mutatja. Ezt aranyozott ezüstbe foglalva hasonló fonálon kell nyakba akasztani. Mindhárom esetében az időpont minőségét is figyelembe kell venni.

Mesés leírás Apollóniostól [Philostratos művéből] a tigrisszem *(pantaura)* nevű kő erejéről. A mágnes és a vas a Nagymedve (északi) láncolatába tartozik, de a mágnes magasabban áll a láncolaton belül, ezért vonzza a vasat. A borostyán és a szalma [dél?] összefüggése.

Az egymással összefüggésben levő dolgok közül a magasabban állók a bennük lévő erő révén vonzzák az alacsonyabb rendűeket, maguk felé fordítják vagy ösztökélik őket. A lentebbiek hasonlóképpen a már bennük rejlő erő révén fordulnak a magasabban levők felé, vagy máshogyan nyernek tőlük ösztönzést, illetve szenvedik el a hatásukat. Így a Nap rendjében az ember csodálja, a Jupiterében tiszteli feljebbvalóját, a Mars rendjében fél tőle, a Vénuszében beleszeret, a Merkúrében tanul tőle, a Holdéban az ő ösztönzésére vág bele dolgokba, a Szaturnuszéban az ő tanácsára hagy fel velük.

Ficino fiatalkori terve: mágnesbe vési a Nagymedve alakját, és vasláncon a nyakában hordja. Ám megtudta, hogy ez szaturnuszi és marsi jellegű, és hogy az északi daimónokat a platonikusok és a zsidó asztrológusok is rosszindulatúaknak tartják. A „teológusoknál" és Iamblichosnál olvasta, hogy a gonosz démonok gyakran félrevezetik és megszállják a talizmánok készítőit.

Egy indiai kígyókő amulett leírása, melyet Ficino saját szemével látott Firenzében. Pietro d'Abano leírása a perzsa király hematit kövű aranygyűrűjéről, mely [állítólag] megvédte a viselőjét a mérgekkel és a mérgezéses betegségekkel szemben. A kőbe a Kígyótartó csillagkép alakját vésték, a megfelelő időben. Forrásával szemben Ficino nem hiszi, hogy a gyűrű a véset révén hatott, ha hatott.

Az állatok testében talált kövek (a bezoár) gyógyereje Dioskuridés alapján.

A következőkben Ficino összefoglalja a világ létszintjeinek egymásnak való megfelelését, mint mondja, platonikus eszmék alapján: A Hold alatti dolgok mindenütt összeköttetésben vannak a csillagokkal. E világ gépezetének részei úgy függenek össze egymással, hogy a földön is jelen vannak az égiek a földi körülményeknek megfelelően, és viszont, a földiek is megvannak az égben égi méltóságukban; az égiek pedig ott rejtőznek a világ titkos életében és a világot kormányzó értelemben, mindazáltal vitális és intellektuális tulajdonsággal és kiválósággal felruházva.

[245] A követ még nem sikerült beazonosítani. Hasonló nevű növényről (modern növénytani neve: *Cyclospermum leptophyllum* – mocsári zeller) viszont Theophrastos (*Historia plantarum,* VII), Dioskuridés (*Materia medica*, 77. cap.) és id. Plinius (*Naturalis Historia*, XIX, 37; XX, 46.) is tud.

A mágia alaptételével folytatja: sokan úgy vélik, hogy a fentieknek megfelelő lenti dolgok révén a megfelelő időpontban az emberekhez lehet vonzani az égi erőket, és hogy az égiek révén megnyerhetjük magunknak az ég fölöttieket, sőt, akár talán részesedhetünk is belőlük. A részesedésről nincs meggyőződve, az égi segítség megfelelő előkészületekkel való elnyeréséről azonban igen. Elsősorban az asztrológus-orvos növényi-ásványi készítményeiről gondolja ezt, a talizmánokról kevésbé. Az előbbiek ugyanis a feldolgozás során eleve új minőséget nyernek, s ebben közreműködhetnek az égi erők.

A talizmánok anyagai, pusztán a beléjük vésett forma miatt, szerinte nem esnek át minőségi változáson.[246] Ezért a legtöbben méltán kétlik, hogy a talizmánok bármiféle égi erővel bírnának. Ficino habozik, hogy higgyen-e hatékonyságukban. Maga tagadná, de az ókoriak és az asztrológusok mind hisznek benne, így megengedi, hogy esetleg kedvező hatással lehetnek az egészségre (de csak arra!), és kizárólag az anyaguk, nem a rájuk vésett képek miatt. Szerinte a kedvező égi hatás alatt készített gyógyírek és kenőcsök sokkal hatékonyabbak.

Felhívja a figyelmet: nehogy azt gondolja az olvasó, hogy helyesli a talizmánok használatát – csak beszél róla. Ő maga az ég járásához igazított gyógyíreket használ, s ezeket ajánlja másoknak is minden nap, és nem a talizmánokat.

Végül két érv az égi hatásokkal megsegített gyógyszerek és gyógymódok mellett: 1. Ha elfogadjuk, hogy Isten csodás képességeket ültetett a földi dolgokba, fogadjuk el azt is, hogy az égiekbe még csodásabbakat ültetett. 2. Ha az ember önmagánál alacsonyabb rendű dolgokat is felhasználhat egészsége karbantartására, akkor miért ne fordulhatna nála magasabb erőkhöz is? Így az alacsonyabb rendűeket a magasabbakhoz igazíthatja, miként azt Isten elrendezte.

(III. 16.) A csillagászok szerint az égitestek minden sugárzása egy pillanat alatt egyenesen a Föld közepébe hatol. A középpontban levő tűz; magyarázat a vulkánkitörésekre. Mitológiai kitérő: ez az ókoriak szerint Vesta tüze, mivel ő a Föld élete és isteni ereje, ezért a városok közepén építették fel templomát, és örök tüzet helyeztek a közepébe.

Itt Ficino ellentmondani látszik magának, mert a III. 13.-ban azt hangsúlyozta, hogy a talizmánok keményebb anyagaik miatt nehezebben veszik fel az égi energiát, most pedig azt fejtegeti, hogy az égi sugarak a fémek és drágakövek anyagába is azonnal be tudnak hatolni, miként a Föld középpontjába is. Azzal érvel, hogy a hang is képes keresztülhatolni a legszilárdabb anyagon is, megváltoztatva annak minőségét. A fénysugár is ugyanolyan sebességgel halad keresztül a levegőn, a vízen, az üvegen és a kristályon. Talán ezért állítják, mondja, hogy a fémek és a drágakövek felveszik az égitestek sugárzását és hatásait, sőt,

[246] Ez a tétel teljesen ellentétes a *Picatrix* felfogásával.

meg is őrzik azokat. Még az is lehet, hogy egy keményebb anyag fogékonyabb a sugárzások irányában. Párhuzamokat ad erre.

Az égitestek hatásainak elméletét adja elő a következőkben. Az égi sugárzás feladata egészen más, mint a földi tűzé: többféle képesség és erő rejlik benne. A dolgok rejtett képességei pedig nem az elemi, hanem az égi természettől erednek. A sugárzások élettel és érzékeléssel teliek. Csodás adományokat hoznak magukkal az égiek képzeletéből és értelméből, hatalmas energiát jóindulatukból s testük gyors mozgásából. A leginkább a szellemet táplálják, mely az égi sugárzásokhoz a legközelebb áll. Ám a legkeményebb testekre is hatnak. A különböző égitestekben különféle erők lakoznak, ezért sugárzásaik is eltérő jellegűek. A különféleképpen beeső sugárzásokból más és más jellegű képességek keletkeznek. A sugárzások találkozásaiban különféle energiák jönnek létre percről percre, gyorsabban és nagyobb mértékben, mint az eltérő elemek és elemi minőségek vegyülésekor. A talizmánok készítői tehát erre alapozzák eljárásuk hatékonyságát illető állításaikat.

A talizmánok hatékonyságának elmélete. Felsorolás: a természetből és az emberi életből vett példák arra, hogy a dolgokat különféle módokon érintő sugarak más és más hatásokat hoznak létre. Köztük mesébe illő furcsaságok és különlegességek. Ugyanígy az égitestek szemük sugaraival, melyekkel dolgainkra tekintenek, és megérintik azokat, csodás dolgokat vihetnek végbe. Minden egyes dolog keletkezésekor az égi hatások, midőn az anyag végleges formáját ölti, adományaikat egy pillanat alatt adják át. A talizmánkészítők érvei ennek bizonyítására, párhuzam a földi tűz gyors hatásával. Ficino ellenérve: nincsenek meg az átalakulás természetes fokozatai. Igen, de a talizmánok alapanyagául szolgáló köveket és fémeket már előkészítette az égi természet: bennük a kívánt képességet már régen belevegyítette az illető anyag tulajdonságaiba. E képességet akkor tökéletesíti, amikor ezt az anyagot valamely hasonló égi hatás alatt mesterien megmunkálják, s a heves ütögetés hatására felforrósodik. Így a megmunkálás feléleszti az anyagban a csíraszerűen meglevő képességet, és miközben megformálja rajta a neki megfelelő égi alakzat képmását, kiteszi ideája hatásának, s ekként összekötve azzal az ég tökéletesíti azon képességben, melyet kezdetben beléültetett. Ismét a bezoárról.

Tudnivalók a talizmánok alapanyagául szolgáló fémekkel és drágakövekkel kapcsolatban. A beléjük vésett alak csak akkor lesz hatékony, ha az anyag illik az égitesthez és annak hatásához, melytől a kézműves a hatást remélheti. Továbbá akkor, ha az anyag eleve is már szinte olyan, amilyenné a készítő kívánja tenni a megformálással. Ezért alaposan ismerni kell a drágakövek és a fémek energiáit. Rövid ismertető ezekről. Végül újra kiemeli, hogy a talizmán akkor lesz hatékony, ha az anyagában levő elemi erő összhangban áll a benne

természettől fogva meglevő különleges erővel, az pedig azzal az egyedi képességgel, melyet a véset révén az égtől kellene kapnia. Az ábrázolásokat pedig az égiek jelentésének figyelembevételével kell kialakítani. Nem közli, kitől, de egyértelmű, hogy idéz.

(III. 17.) *Továbbra is a talizmánok teoretikusait idézi.* Fejtegetés a földi és az égi formák (csillagképek) minőségei közötti különbségekről. A talizmánok teoretikusait idézi.

A földön az elemi minőségek a legfontosabbak, a fény (a színek), a szám és az alak másodrendűek. Az égi formákban azonban ezek jelentősebbek, mivel ott a peripatetikusok szerint nincsen anyag, így e minőségek szinte szubsztanciának tűnnek. A matematikai formák megelőzik a fizikaiakat, hatalmuk a Földön is megnyilvánul. Az anyagi minőségek változásával a fajták még nem változnak meg, az alak és a számszerű jellemzők azonban közvetlenül tartoznak a fajta lényegéhez, s az értelemben levő ideákkal is nagymértékben összefüggenek.

A fény az értelem cselekvése vagy képe. A színek pedig a fény megjelenési formái. Ezért a fénynek, azaz a színeknek, valamint az alaknak és a számoknak nagy a jelentősége az anyag égi hatások befogadására való előkészítésében.

A zenei harmóniák a számok és arányok révén csodás erővel bírnak a szellem, a lélek és a test erősítésében, megmozgatásában. Az arányok pedig számokból állnak össze, ezért szinte olyanok, mint az alakzatok, vagy mintha pontokból és vonalakból készültek volna, csak éppen mozgásban. Az égi alakzatok hasonlóképpen mozgásuk révén látják el tevékenységüket: ezek ugyanis egyrészt harmonikus sugárzásaikkal, másrészt mindent átható mozgásaikkal rejtett módon hatnak a szellemre minden nap úgy, ahogy a hatásos zene szokott nyilvánvalóan. Példák konkrét alakok látványának hatásaira – az égi alakok ugyanígy hatnak. Párhuzam az uralkodó és az égiek tekintete között – mindkettő hat az alatta levőkre.

Miként a szülők átadják vonásaikat születendő gyermeküknek, úgy a bolygók mindennapi mozgásából adódó alakzatai (az ég „vonásai") is azonnal átitatják az anyagot a saját jellegzetességeikkel. A talizmánkészítők szerint a vésett alakok hatékonyságához szükség van az égi alakzatokra; akkor veszik fel az egyes bolygók vagy csillagképek működését és erejét, ha a megfelelő időpontban, azaz ezek uralkodása idején hozták őket létre, és azok mására alakították ki őket. Lantos hasonlat: a megpengetett lant is megrezegteti a mellette levő, ugyanolyanra hangolt másik lantot. Szerintük az ég formájához hasonló homorú tükör is ezért képes a fénysugarakat egy pontba összegyűjtve a tárgyakat meggyújtani. Így képes a talizmán felvenni az égi minőségeket, és továbbadni azokat viselőjének. Eszmefuttatás az átlátszóságról mint a fényt befogadó sajátos képességről. Ficino az olvasóra bízza a talizmánok megítélését.

(III. 18.) *Hogyan ábrázolták a talizmánokon a bolygókat és a csillagképeket, azaz mit véstek rájuk?* A bolygónak vagy csillagképnek megfelelő alakot (Kos, Bika, Szűz stb.) vagy annak egyiptomi írásjeleit vésték rá, esetleg mindkettőt. Példa: olyan talizmán elkészítésének ideje, anyaga, vésetei, mellyel valaki a Merkúrtól vár kedvező hatást. A dekánok (arculatok) alakjait is említi.

A kör és a kereszt formája az ég összes csillagképének és bolygójának ábrázolására. A kereszttel kapcsolatban Ficino egy arab gyűjteményes munkára hivatkozik.[247] A kört a későbbi, a keresztet a korábbi talizmánkészítők részesítették előnyben. Miért a keresztet? Mert segítségével a sík minden pontját le lehet írni. A merőlegesek és derékszögek jelentősége: a bolygóknak vagy csillagoknak ugyanis akkor a legnagyobb az energiájuk, amikor az ég négy sarkalatos pontján állnak, tudniillik a felkelő és a lenyugvó ponton, az ég közepén és az ég alján. Sugaraik pedig így keresztet alkotnak. Ezért a keresztnek van a legnagyobb ereje minden alakzat közül, s ez fogadja be a bolygók energiáit és szellemeit. E tanítás az egyiptomiaktól ered, akik számára a túlvilági életet jelképezte; s e jelet Serapis mellére vésték. Ficino szerint a kereszt kiemelkedő szerepe az egyiptomiaknál Krisztus erejének előjele volt. Talán lehetséges, hogy a kereszt alakja alkalmas talizmánnak, mivel valamennyi bolygó és csillag energiáját közvetíti, de nem csak ebből nyeri rendkívüli erejét.

Ismét hangsúlyozza, hogy mások vélekedéseit adja elő a továbbiakban. A különböző célokra készült talizmánokat írja le röviden, először mindegyik bolygóhoz egyet: anyagát, ábrázolásának módját és elkészítésének alkalmas idejét. A hosszú életért Saturnust ábrázolták, a hosszú és szerencsés életért Jupitert, félénkség ellen Marsot, betegségek gyógyítására a Napot, a derű és az életerő érdekében Venust, az elmésség és az emlékezőtehetség érdekében Mercuriust, láz ellen is őt, a Holdat a növekedésért. Majd továbbiak, immár konkrétan: a vesekő okozta fájdalom és a nemi szervek panaszainak gyógyítására meg a vérzés csillapítására Saturnust; általánosan: a betegségek távoltartására az Oroszlánt, vesebetegségek ellen is ezt, csak máskor, Pietro d'Abano szerint a tapasztalat igazolja ezt. Egy Mengo nevű orvos mondta Ficinónak, hogy egy ilyen talizmán koruk híres matematikusát megszabadította a mennydörgés okozta halálfélelemtől. Egy további amulett az egészség megszilárdítása és a mérgek elkerülése érdekében ezüstből, és újabb hivatkozás Pietro d'Abanóra: szerinte az orvos meg tudja gyógyítani a beteget talizmán segítségével, és az egészség szilárdabbá, az élet hosszabbá tehető, ha a születés figyelembevételével készítik el a talizmánt. Pietro útmutatásai a talizmán elkészítésének idejére.

[247] Ez a *Picatrix* lehetett – lásd fentebb.

A következő bekezdésben más, meg nem nevezett forrásokból sorolja fel azon talizmánok elkészítésének ajánlott Hold-állását, amelyek inkább orvosi, mint mágikus célúak. Majd Haly tanácsa: az a jegy, amelyben a Nap tartózkodik, erőteljes, és uralkodik a többi jegy fölött, s a hatása akkor érvényesül a legjobban, ha az orvos megvárja, míg a Hold is abban áll, s ekkor a reá jellemző adományokat kiaknázhatja a gyógyszerek elkészítésénél. Ugyanez érvényes a többi bolygóra is.

Ficino kritikája a talizmánok önző és ártó célú felhasználását illetően. Nem erősíti meg, hogy ezek működnek, készítőik azonban hisznek bennük. Ő nem akarja továbbadni ezek leírását. Porphyrios Plótinos-életrajzát idézi az egyiptomi mágusról, aki ártani akart Plótinosnak, de nem sikerült neki a filozófus lelki nagysága miatt. Albertus Magnus a talizmánokról a *Speculum astronomiae*ben. Ugyanő Thabit, Benthorad és ál-Ptolemaios ártó és szerencsehozó talizmánjairól, Ficino ezeket sem írja le. A. M. is elítéli az ezekkel való visszaélést, és tiltakozik azon imádságok és füstölő szertartások ellen, amelyeket a démonokhoz intéztek amulettjeik elkészítése során. Nem veti el azonban azokat a talizmánokra vésett alakzatokat, jeleket és kifejezéseket, melyeket azért ábrázoltak, hogy az égi alakzatok adományát befogadják. Ismét Pietro d'Abano tanúsága, Thabit egy történetét idézi. Aquinói nem hitt a talizmánokban, és *Summa contra gentiles* [A pogányok ellen írt summa] harmadik könyvében kigúnyolta az alakzatokhoz hozzáadott jeleket és betűket. Az alakzatokat viszont nem teszi gúny tárgyává, hacsak nem a démonokhoz szóló jelek gyanánt vésik fel őket. A *De fato* [A sorsról] írt könyvében azt mondja, hogy a konstellációk megadják a létezés és a fennmaradás rendjét és módját, nem csupán a természeti dolgoknak, hanem a mesterségesen előállított dolgoknak is. *De operibus naturae occultae* [A titkos természet műveiről] című írásában a démonoknak tulajdonítja a csodás történéseket, és ott is elítéli a talizmánok használatát.

A platonikusok is a démonok „csalfaságának" tulajdonítják, hogy az amulettek néha csodás erővel bírnak. Iamblichos azt mondja, hogy azok, akik az amulettektől várják az isteni adományokat, gyakran gonosz démonok megtévesztő ténykedésének dőlnek be, akik jóindulatú isteni erők álcája alatt jelennek meg számukra. Mindazáltal nem tagadja, hogy az asztrológia elfogadott szabályai szerint elkészített jelképek révén szert lehet tenni bizonyos természetes kedvező hatásokra.

Összegezve, Ficino úgy véli, biztonságosabb, ha inkább a gyógyírekre, mint a talizmánokra bízzuk magunkat, s hogy az égi befolyással kapcsolatos érvek inkább vonatkoznak a gyógyszerekre, mint a vésett képekre. A talizmánok esetleges hatékonyságát itt ismét pusztán anyaguknak és a megmunkálásukból fakadó felhevítésüknek tulajdonítja.

(III. 19.) A világegyetem ábrázolása, aminek révén az asztrológusok a világegyetemtől reméltek kedvező hatást. Ezt bronzból készítve ezüstlemezbe préselték és bearanyozták, amikor a Nap a Kos első percébe ért (ez a világ születésnapja). Az emberek születésnapján is vizsgálják a csillagállásokat a következő év várható eseményeire vonatkozóan. Szombat, a Szaturnusz napja nem alkalmas a világegyetem ábrájának elkészítésére. Említi Pico *Heptaplus*át. Az ábra elkészítésének részletei: ideje; színei a kegyosztó bolygóké: élénkzöld (a Vénusz színe és a Holdé), arany (Napé, Jupiteré, Vénuszé) és zafírkék (Jupiteré). A világ szféráihoz zafírkéket jó használni, a csillagokhoz aranyat, a Földhöz zöldet. E modellt lehet viselni vagy gyakran nézegetni és meditálni rajta. Háza mélyén [az asztrológus] kialakíthat egy kis hálószobát boltozatos mennyezettel, ezen ábrákkal és színekkel díszítve.

Az olvasónak azonban elegendő önmagában kialakítania egy képet a rendezettségről és a kiegyensúlyozottságról. Elnyerheti az ég és a Jupiter jótéteményeit, ha magát a lehető legrendezettebbé és legkiegyensúlyozottabbá teszi gondolataiban, érzéseiben, tevékenységeiben, életmódjában. Az elemi minőségeket illetően az ég is a lehető legkiegyensúlyozottabb, mindent kiegyenlít, s a különböző elemekből alkot egységet.

Az ég is élő: az összetett dolgok ugyanis akkor nyerik el az életet, amikor a minőségek tökéletes keveredése felülmúlja a korábbi ellentéteket. A növények, állatok, emberek összetétele egyre tökéletesebben kiegyenlített, az emberben a fényhez hasonló szellem is az égre hasonlít.

Amikor a szellem a legnagyobb mértékben kiegyensúlyozott, akkor a leginkább égi, és minden egyebet megelőzve elnyeri Istentől az ég életét. S amilyen mértékben a táplálkozás és az életmód egésze révén ilyenné válik, és megmarad ilyennek, olyan mértékben nyeri el az égiek minden egyes adományát. Hogyan értsük az égi elemi minőségeket?

Ha azok a testek, amelyek kiegyensúlyozottabbak, nagyobb mértékben élnek, akkor az ég, amely a legkiegyensúlyozottabb, él a lehető leginkább. Tehát minden egyéb oly mértékben nyer kiválóbb életet, amilyen mértékben képes megközelíteni az ég kiegyensúlyozottságát és életét. Az élet hozza létre a testet, s ez ad a mozgásnak eredetet: azaz egy olyan belső mozgatóelvet, mely mind a benső, mind a kifelé ható mozgások okozója. Az ég is él, hiszen ez a legnagyszerűbb test, mely szakadatlanul körben mozog tökéletes mozgással, s mindennek életet ad. Azoknak a leginkább, akik hozzá egyre hasonlóbbá válnak vagy minden nap alkalmasabbá hatásai befogadására.

(III. 20.) A fiatalság megőrzésének titka időnként tisztító kúrákat végezni. Állítólag a talizmánok is megváltoztatják viselőjének természetét és szokásait, jobbá teszik azokat úgy, hogy szinte már más emberré válik vagy legalább az

egészségét nagyon hosszú ideig megőrzik. Az ártó talizmánok működéséről röviden. Ficino nem hiszi, hogy a talizmánoknak bármiféle erejük lenne a távolban levő dolgokra – viszont feltételezi, hogy viselőjére hat némelyest. A hatását szerinte nem a rávésett kép adja, hanem az anyaga. A gyógyhatású készítményeket sokkal többre tartja.

Az arabok és az egyiptomiak úgy vélik, szobraikba és talizmánjaikba tudják zárni a csillagok szellemét. Ezen egyesek az égitestek csodálatos erőit, mások a csillagoknak segédkező daimónokat értik. Tehát szerintük a csillagok szellemei ezek megfelelőképpen befogadott sugarai által, füstölők, fények és erős hangok révén kerülnek a talizmánok hozzájuk illő anyagába, s ezek csodás hatással vannak viselőjükre vagy arra, aki a közelükben tartózkodik.

Az arabok írják, hogy ha a talizmán készítője képzeletével és érzéseiben teljesen átadja magát a munkának, szelleme a csillagokhoz kapcsolódik a világ szellemével és a csillagok fénysugaraival együtt, melyek révén a világ szelleme cselekszik. Így ő maga is mintegy előidézőjévé válik annak, hogy a világ szelleme révén a sugarakon keresztül egy bizonyos égitest szelleme, azaz egy életteli erő töltse el a talizmánt. Továbbá azt írják, hogy az égitesteknek megfelelő füstölőkkel lehet segíteni ezt a műveletet, amennyiben az ilyen füstölők a levegőt, a fénysugarakat, a talizmán készítőjének szellemét és a talizmán anyagát így befolyásolják.

Ficino szerint az illatok a levegőt és a szellemet képesek alkalmassá tenni a Nap vagy a Jupiter adományainak megfelelő befogadására. Az így előkészített szellem is egyfajta vonzalom révén képes a saját testünkre hatni, sőt hatást gyakorolhat egy közeli testre is. A talizmán anyaga azonban szerinte semmit sem képes befogadni az illatokból vagy a készítő képzeletéből. Ezért úgy véli, hogy a képzelőerő használatának nem a talizmánok vagy a gyógyírek elkészítésében van jelentősége, hanem azok alkalmazásában. Ha valaki, amikor a talizmánt hordja vagy a gyógyszert beveszi, a segítséget ettől reméli és szilárdan hisz benne, és erősen vágyik rá, hogy az hasson, akkor ezáltal az a legnagyobb mértékben hatékonnyá válik. Ennek magyarázata a vonzás törvénye, a hit és a remény révén.

Hippokratés, Galénos és Avicenna azt tanítja, hogy a beteg bizalma és hite orvosában nagyban hozzájárul gyógyulásához (sőt, utóbbi szerint többet ér, mint maga a gyógyír), így gyakran maga az égi adomány iránti hit és bizalom az, ami az égi segítség előidézője.

(III. 21.) Különböző szerzőktől vett érdekességek a szavak és dalok mágikus erejére vonatkozóan: [Philostratos története] Apollóniosról; Órigenés a *Kelsos ellen* című írásában állítja, hogy bizonyos szavaknak nagy erejük van. Synesios és Alkindi, „Zoroaster" és Iamblichos is hasonlóképpen vélekedik. A pythagoreusok Apolló és Orpheus példáját követve szavaikkal, dalaikkal és zenéjükkel csodás

dolgokat szoktak elérni. A régi zsidó bölcsek is zsoltárokat zengtek, és a költők is azt vallják, hogy a versek csodás erővel bírnak. Még a szigorú Cato is olykor barbár varázsigéket használ fel *A földművelésről* szóló könyvében. Az ifjú Dávid is dallal gyógyította meg Sault az elmebajból Isten segítségével.

A hét bolygónak megfelelően hét lépcsőfok van, melyeken keresztül a fenti dolgok vonzása eljut a lentiekhez. A hangok a középső lépcsőfokhoz tartoznak, és Apollónak [a Napnak] vannak szentelve. A legalsón a kövek és a fémek állnak, ezek a Holdhoz tartoznak. A másodikon a növényi és állati részek, ezek Mercuriushoz tartoznak. A harmadikon a fentiekből származó porok s a növények és a virágok illatai, melyek Venushoz tartoznak. A negyediken a szavak, a dalok, a zene, amelyek Apollónak vannak szentelve. Az ötödiken a képzelet szárnyaló elgondolásai, a formák, a mozgások és az érzelmek, melyek Mars erejéhez tartoznak. A hatodikon az emberi elme eszmefuttatásai és megfontolt döntései, melyek Jupiterhez tartoznak. A hetediken a rejtettebb és letisztultabb értelmek, melyek szinte mentesek a mozgástól és változástól, az isteni lényeghez kapcsolódnak, és Saturnusnak vannak szentelve. Méltán nevezik őt a zsidók Szabbathnak, azaz Nyugalomnak.

Tehát az orvosi és az asztronómiai ismeretek által meghatározott füvekből és párákból megfelelően elkészített keverékből valamely egységes forma lesz, mint egyfajta harmónia, mely a bolygók adományaival teljes. Így a csillagokat irányító szabályok alapján válogatott, s az egymásnak való megfelelésük alapján összeállított anyagokból egységes forma születik, és ebben megjelenik egyfajta égi erő. A thériákot előállító Andromachos példája, Galénos és Avicenna alapján. Az orvoslás az isteni bölcsesség átadásából (a jóslásból) veszi eredetét, erre tanú Iamblichos és Apollónios. Ezért teszik a jós Apollót az orvostudomány élére.

Fontos teoretikai kikötés: Ficino nem a csillagok imádásáról beszél, hanem az utánzásukról és erejük befogadásáról. Szabályok a daloknak a bolygókhoz és csillagokhoz való igazításához: meg kell vizsgálni aktuális hatásukat. A szavakat úgy kell megválogatni, hogy hárítsák el a gyengítő, de hagyják jóvá az erősítő tendenciákat. Figyelembe kell venni, milyen bolygó milyen helyen vagy milyen ember fölött uralkodik. Olyan hangzásokat és dalokat kell alkalmazni, amilyet arrafelé szoktak. Meg kell nézni a bolygók helyzetét és aspektusait minden nap, s azt utánozni a dalokban, amire az emberek beszédben és másban akkor hajlamosak, hogy azok tetszést keltsenek a hasonló állású égben és hasonló hatást nyerhessenek.

A dal a leghatékonyabb utánzó mindenek közül. Amikor az égieket utánozza, akkor egyrészt szellemünket az égi hatás felé vonja, másrészt e hatást irányítja szellemünk felé csodálatosan. Az ének anyaga tisztább és inkább hasonlít az éghez, mint a gyógyszereké. Ez ugyanis langyos levegő, mely a lehelet

folyományaként él tovább. Tagokból áll, mint egy élőlény, mozog, hatást idéz elő, és jelentést hordoz, így egyfajta levegő alkotta értelmes élőlénynek mondható.

Ha az énekes szoláris természetű és erőteljes a szívében keletkező életszellem és a lélekszellem is, hatékonyan adja át az ének révén az adott égitest erejét. Újra a háromféle emberi szellem működéséről (természeti, élet- és lélekszellem). Nagy lelkierejük miatt sok keleti és déli (főleg az indiaiak) állítólag nagyon hatékonyan tudja használni a szavakat, hiszen jobbára szoláris természetűek.

Ha a szemből kibocsátott pára és szellem képes megigézni vagy megfertőzni a közelben levőt, még inkább képes erre a szívből és a képzeletből előtörő szellem. Ezért lehet a zenei szellem révén egyes testi vagy lelki betegségeket meggyógyítani vagy okozni, mivel megindítja a test és lélek között levő szellemet.

A pythagoreusok és a platonisták tanítása: az ég olyan szellem, amely mindent a mozgásaival és a saját zenéjével igazgat. Minden zene Apollótól [a Naptól] származik, a Jupiternek annyiban van köze a zenéhez, amennyiben Apollóval összhangban van. A Vénusz és a Merkúr az Apollóhoz való közelségük révén visszhangozzák a muzsikát. Nem zenei hangzások: a lassú, mély, rekedt, panaszos hang a Szaturnuszé, a gyors, magas, éles és fenyegető hang a Marsé, a köztesek a Holdéi. A mély, tüzes, kellemes és vidám dallam Jupiteré, a lágy és buja, csábító dal Venusé, a köztesek a Napéi és a Merkúréi. A négy előbbit a maga dallamával lehet megnyerni, ahogy a lant megpendített húrjára rezonál egy másik, ugyanúgy felhangolt húr is. Plótinos és Iamblichos is így véli.

Ha gyakran használod a joviális, merkuriális, venereus harmóniákat, amikor ezek az uralkodók, s szellemed szigorúan erre összpontosítva zeng, akkor az e harmóniához igazodva joviálissá, merkuriálissá vagy venereussá válik. Apollóivá is, hisz az ő ereje működik minden összhangban. Az így bensőleg hangolt szellem révén egyformán befolyásolhatod a lelkedet és a testedet.

A megfelelően szerkesztett, érzelmekkel és értelemmel teljes, határozott beszéd a dalhoz hasonló erővel bír. Philostratos tanúsága Apollónios szavakat illető képességeiről. A [tarantella] pugliai tánc mondai eredete: a mérges pók csípte ember a megfelelő zenét meghallva táncol, és így gyógyul meg.

(III. 22.) Az ég harmonikus összetételű, ezért az emberek a harmónia révén készülhetnek fel az égi hatások befogadására. Hét eszköz lentről felfelé a befogadásra: 1. talizmánok (mások vélik így); 2. orvosságok; 3. illatok; 4. dallamok és táncok; 5. a képzelet teremtményei és harmonikus mozgásai; 6. az összhangban levő eszmefuttatások; 7. az elme csendes szemlélődései. Mindez a szellemeink révén megy végbe.

Képzeletünk a Marssal vagy a Nappal egybehangzó módon alakítható. Az ész a képzelet, a megfontolás és a szellem révén a Jupiterhez tudja magát hasonlóvá

tenni. A szemlélődő értelem számára a Szaturnusz kedvez, mivel képes leválasztani magát nemcsak a látható, de a képzelet alkotta dolgokról is. A közélet ugyanis a Jupiteré, a visszavonult és isteni élet a Szaturnuszé. Sókratést [Platónt] idézi a *Phaidón*ból a lunáris [égi vagy utópikus] népekről. Az arab asztrológusok állítása az Egyenlítő környékén lakókról, akik daimónok: senki nem látja őket megszületni vagy meghalni – ott Szaturnusz és a Sárkány csillagkép farka az uralkodó. Albumasar a *Sadar* című könyvében mondja, hogy India bizonyos területei a Szaturnusz uralma alá tartoznak, és ott az emberek igen sokáig élnek. Ezt azzal indokolja, hogy a Szaturnusz nem sújtja a hozzá tartozókat, csak a számára idegeneket.

A Szaturnusz erejének jellemzése, indoklása. A Szaturnusz káros befolyását nemcsak azok kerülik el és váltják kedvezőre, akik a Jupiterhez folyamodnak, hanem azok is, akik az isteni szemlélődésre adják magukat, melyet éppen ez jelenít meg. A káldeusok, az egyiptomiak és a platonisták szerint így elkerülhető a balsors. Úgy vélik, a bolygók és a csillagok nem puszta testek, hanem isteni erők elevenítik meg, és isteni értelmek irányítják azokat. Úgy gondolják, hogy tőlük az emberekhez nemcsak a testre és a szellemre, hanem a lélekre tartozó javak is bőven áradnak. Nem a testektől, hanem a lelkekből a lélekbe. Ezek a javak azonban inkább az égnél magasabb értelmektől áradnak.

A Szaturnusz napja [tehát a szombat] alkalmatlan polgári és háborús tevékenységekre, a szemlélődésre viszont alkalmas. Az isteni védelmet a Mars és a Szaturnusz fenyegetéseivel szemben Ábrahám, Sámuel és a legtöbb zsidó asztrológus szerint az értelem Istenbe való felemelésével, valamint imádságokkal és áldozatokkal lehet kieszközölni. Ez megerősíti a káldeusok azon tanítását, miszerint ha a szeretet művéhez felemeled értelmedet, azzal testedet is megtartod épségben.

Iamblichos mondása: az ég és a világ istenségei magas és alacsonyabb rendű erőkkel is rendelkeznek. Ez utóbbiak révén kötöznek meg bennünket a sors vészterhes kötelékeivel, az előbbiek révén viszont feloldják sorsszerű bilincseinket. Mintha kulcsuk lenne hozzá, mondja Orpheus [a *Káldeus orákulumok*ban]. Tehát Isten megválthat minket a sors szükségszerűségétől. Az áldozathozatalról – kutatását Picóra hagyja.

Összegzés. Mit jelent, hogy az ég adományai leszállnak hozzánk? Az égitestek sajátságai (valójában az égi lelkek javai) sugaraik révén a jól előkészített szellemünkön át jutnak testünkbe, és innen áramlanak a lelkünkbe. Másrészt azok lelkétől vagy az angyaloktól érkeznek az emberek arra kész lelkébe, szabad döntésük vagy érzéseik választása alapján. Azokat, akik óhajaikban, törekvéseikben, életükben és szokásaikban az égiek jótékonyságát, cselekvését és rendjét

utánozzák, úgy kell tekinteni, mint az égiekhez hasonló lényeket, akik tőlük nagyobb bőségben nyerik el adományaikat.

(III. 23.) Az önismeret fontossága: tudnunk kell, hogy milyen munkára és életformára teremtett minket az ég. Olyat kell választani és úgy élni. Mi lehet ez? Ami könnyen megy, s amiben a legnagyobb sikerrel haladsz előre, amiben a leginkább a kedvedet leled. A platonikus meggyőződés az oltalmazó daimónról. Ez hozzásegít bennünket ahhoz a feladatunkhoz, csak ismerjük meg jellemünket és tehetségünket.

A szerencsétlen emberek két fajtája: 1. akik nem értenek semmihez, és nem csinálnak semmit; 2. akik nem a tehetségükhöz illő munkát végzik. Bölcs mondások és pythagoreus himnuszok Jupiterhez mindkét állapotra.

A megfelelő lakhely kiválasztása, a testedzés, a körkörös mozgások és a gyakori vidéki tartózkodás. A változtatások előnyei és hátrányai a keleti asztrológusok szerint; a platonikusok szerint megváltozhatnak a daimónok is. Egyetértenek abban, hogy két oltalmazó daimón segít minket: az egyik születésünktől fogva, a másik mesterségünkkel kapcsolatban. Porphyrios szerint a születéskor uralkodó bolygó alapján lehet az egyén daimónját megismerni [Iamblichos idézi a *De mysteriis*ben]. Firmicus Maternus meghatározása a születéskor uralkodó bolygót illetően. Ám az oltalmazó daimónt szerinte [F. M.] nem így kell kutatni, hanem a káldeusokat követve a Nap vagy a Hold helyzete alapján. Ennek részletei. Összességében az élet lefolyását és a szerencsét a születés ura és a daimón alapján együttesen szokták megítélni. Kedvező [asztrológiai] házak a régiek szerint a daimónokat illetően.

Szerencsétlen az, aki semmiféle tisztességes mesterségre nem érzi elhivatva magát, hiszen a mesterséget illetően, s talán egyébként sincs vezetője. A csillagok és a daimónok az Isten által az őrzésünkre rendelt vezető angyalok. Olyan emberek barátságát kell keresni, akiket a kegyosztó bolygók segítenek; ezt testilelki jó adottságaikról, jó szerencséjükről ismerjük fel. Ugyanis a jó emberről is „kipárolog" egy kicsi a jóból a közelben tartózkodóra. Ám kerülni kell a féktelen, szemtelen, gonosz és szerencsétlen embereket, mert tele vannak gonosz démonokkal, azaz sugárzásokkal, ártalmasak. Nemcsak az érintésük fertőz, de még a közelségük, sőt, a látásuk is, mint a leprásoké. [Philostratos története] Apollóniosról, aki leleplezett egy öregember álcájába bújt démont. Sókratés jelenlétének jótékony hatása.

(III. 24.) A tudósok patrónusa elsősorban a Merkúr, másodsorban a Nap. Aki az ékesszólás és fogalmazás terén finomságban, szellemességben, méltóságban és eleganciában bővelkedik, az Apollót és Venust ismerheti fel magában. Akihez a törvények vagy az erkölcs- és a természetfilozófia áll közelebb, annak patrónusa Jupiter. A legtitkosabb tudományok elmélyült kutatójáé Mercurius és Saturnus.

Az utóbbiak ismertetője, hogy közben egyéb teendőiket elhanyagolják. Akik elsősorban értelmükből élnek, azok szoláris természetűek. Ezen embereknek tehát ezen bolygók támogatását kell keresniük. Az ő kedvező hatásaik alatt kell elkészíteniük orvosságaikat; az ő vidékeiken kell lakniuk.

A szellemi ember örökös fáradozással hajtja szellemét, úgyhogy számára mindenkinél inkább szükséges folytonosan felfrissíteni a szellemet, s az öregkorban helyre kell állítani sajátos élességét. Ahogy az anyagi testet a négy elem, úgy a szellemi testet is a négy saját finom eleme táplálja. Négy dologgal táplálkozik elsősorban a szellem: a borral (föld), a bor illatával (víz), a zenével (levegő) és a fénnyel (tűz). Apollótól Bacchushoz jutottunk; a fénytől a hévig, az ambróziától a nektárig, az igazság meglátásától az igazság lángoló szeretetéig. Apolló és Bacchus testvérek és elválaszthatatlan kísérőtársai egymásnak. Apolló adja a fényt és a lantot, Bacchus a bort és illatát a szellem felfrissítésére. Ezek által a szellem phoebusivá és szabaddá válik.

(III. 25.) Egy szigorú vallási elöljárót szólít meg. Ficino is elutasítja a csillagokkal való foglalkozásban mindazt, ami korlátozza a szabad akaratot, és ami nem felel meg az egy Isten tiszteletének. A kiválasztó asztrológia (electio) kérdése: helyes-e a szerződések, házasságkötések, megbeszélések, utazások és hasonló tevékenységek számára alkalmas időpontot keresni? Érvelés mellette, de nem a fentiekről beszél, hanem az ételkészítésről, ruházatról, lakhelyről, fertőzésről.

(III. 26.) A harmadik könyv összefoglalása, hasonlatokkal. A világ nemcsak testből áll, hanem az életnek és az értelemnek is részese. Így ott rejtezik benne az érzékek számára felfoghatatlan szellem is. A szellemben él a lélek, a lélekben ragyog az értelem. A szellem „csalétek" vagy „gyújtós", amely a léleknek a testtel való összekapcsolódásához szükséges. A lélek is gyújtósként szolgál a világ testében és szellemében arra, hogy az Isten-segítette módon kövesse az értelmet. Tehát belátható, hogy mind az ember, mind egyéb dolgok természetes vagy kézműves előkészületek révén az életre vonatkozó, sőt értelmi jellegű javakat is nyerhetnek az égtől.

A magzat példája. A Teremtő meghatározott módon kialakítja és előkészíti a kis testet, ezzel a mintegy csalétekkel a szellemet rögtön odavezeti a világegyetemből. A szellem mint gyújtós révén a magzat élettel és lélekkel itatódik át, és végül a lélek (meghatározott fajtája és elrendezése) révén élő test méltóvá válik az értelem jelenlétére, mely isteni adomány.

A természet tehát mágus mindenben, ahogy Plótinos és Synesios mondja, mert mindenütt csalétkekkel édesget oda meghatározott dolgokat. A vonzás e köteléke tartja össze az egész világot az indiaiak szerint, akik azt mondják, hogy a világ lelkes lény, egyszerre hím- és nőnemű, és hogy a szeretet egyesíti a részeit.

A részei közötti kötelék a beléplántált értelem révén van meg benne, mely azt áthatva mozgatja tömegét. Részeinek házassága révén a világot vágy itatja át. Példák arra, hogy a hím- és nőnem mindenütt egyesül benne: csillagjegyek, bolygók, tűz–levegő, víz–föld, élőlények. A földművelésben és az orvoslásban is figyelembe veszik ezt. A természet és a csillagok ismerője is (a mágus) meghatározott igézésekkel oltja belé a földi dolgokba az égi minőségeket, csakúgy, mint az oltást végző földműves a régi törzsbe az új oltóágat. Ptolemaios tanúsága az asztrológus és a földműves közötti párhuzamról.

A mágus a földi dolgokat az égiek működése alá rendeli: a lentieket a fentieknek. A bölcs is az adott égi hatás idején gyűjti össze, készíti el és alkalmazza azokat az anyagokat, amelyek képesek befogadni bizonyos égi hatásokat, és ezek révén keresi az ég segítségét. Ahogy a tükör visszaadja az arc alapján az arc képét, a fal pedig a hang alapján a visszhangot, úgy az anyagi létezők is ki vannak téve a fenti dolgoknak, és elszenvedik az ég cselekvését, s ennek révén erőhöz jutnak. Plótinos, a *Corpus Hermeticum* és Synesios tanúsága arról, hogy a régi papok a szobrokban és az áldozatokban isteni erőt szoktak felfogni. Pontosabban a világban jelenlevő isteni erőket, azaz a világlélekből, a szférák, a bolygók és csillagok lelkeiből származó életprincípiumot – vagy az élet mozgását, mintegy a daimónokból eredő jelenlétet, sőt, olykor maguknak az efféle daimónoknak a jelenlétét az anyagokban. Sámuel beszámolója a jövendőmondó szoborról. Ficino kételyeit fejezi ki ezzel kapcsolatban, és Aquinóival ért egyet abban, hogy a beszélő szobroknál démonok játszottak közre.

Ismét a *Corpus Hermeticum* tanúsága arról, hogy a papok a világ természetéből befogtak egy megfelelő erőt, és azt a dolgokhoz vegyítették. Plótinos alapján a világlélek segítségével mindez könnyen elérhető, mivel ez a természetben előforduló dolgok formáit bizonyos csíraszerű okok révén (melyek Istentől eredően megvannak benne) teremti és mozgatja. Ezeket az okokat isteneknek is nevezi, mivel a legmagasabb értelem ideáitól sohasem szakadnak el. Így amikor a mágus (pap) a megfelelő időben alkalmazza a dolgok kellő módon összeállított formáit, az efféle okok révén a világlélek könnyen összekapcsolódik az anyagokkal, melyeket épp ezek segítségével alakított ki. Zárszó a keresztény vallás magasabb rendű voltáról.

(I. apológia) Levél három, Péter nevű barátjához: Nerihez, Guicciardinihez és Soderinihez, akiknek három részből álló művét (gyermekeit) védelmébe ajánlja. Szójátékok a Péter (kőszikla) névvel. Kérdések a lehetséges vádak kapcsán: 1. Mi dolga van egy papnak az orvoslással meg az asztrológiával? 2. Mi dolga egy kereszténynek a mágiával vagy a talizmánokkal? 3. Az ég rendelkezik-e élettel?

A barátokat arra kéri, külön-külön válaszoljanak meg a fenti kérdésekre, méghozzá kedvesen. A következő feleleteket adják a Ficinót és könyvét támadók

számára: 1. Neri: a régi papok egykor egyszersmind orvosok és asztronómusok is voltak. A legfőbb szolgálat hozzásegíteni az embereket, hogy ép testben ép lelkük legyen, ezért érdemes a papi hivatallal összekapcsolni az orvoslást. Ez pedig az ég támogatása nélkül nem elég hatékony, tanú erre Hippokratés és Galénos, így az asztrológia is az előbbiekhez tartozik. Krisztus is megparancsolta tanítványainak, hogy enyhítsenek a szenvedők bajain. 2. Guicciardini: Marsilio nem ajánlja a mágiát és a talizmánokat, hanem csak beszél ezekről, miközben Plótinost kommentálja. Egy szó sem esik arról az istentelen mágiáról, amely démonok tiszteletére épül, hanem a természeti mágiáról tesz csak említést, mely természetes dolgokkal igyekszik a testek jó egészségéhez az égiek adományait megszerezni. Engedélyezendő ez, mint az orvoslás és a földművelés. A Háromkirályok *(Magi)* is a földi dolgokat égiekkel párosították. A mágus név jelentése az evangéliumban „bölcs", „pap" és nem „gonosz és méregkeverő". Ahogy a földműves az emberi táplálék kedvéért a földet az időjárásnak megfelelően kezeli, úgy a bölcs és a pap is az emberi üdvösség kedvéért a világ lenti részeit a felsőkhöz igazítja, és az ég támogatása alá helyezi. Ismét a kétféle mágiáról. 3. Soderini: Micsoda esztelenség fel nem ismerni és megtagadni az életet a mindenségtől, ha az a leghitványabb állatokban és a legjelentéktelenebb növényekben is nyilvánvaló? Aratos költeményeiben világosan kifejti, hogy Jupiter a világegyetem testének közös élete. Hivatkozás Lukács evangélistára és Pál apostolra. Keresztény szempontból fogalmazva, ha el is hagyjuk a világlélek fogalmát, a világ Isten alá van vetve, és mi benne, magában Istenben élünk. Kerüljük a lélek elnevezést, beszéljünk valamiféle életről, melyet Isten, a világ alkotója művébe belélehel.

A barátok hívjanak további segítségeket: Cristoforo Landinót (Amphión), Angelo Polizianót (Herkules) és Giovanni Pico della Mirandolát (Phoebus).

(II. apológia) A bölcselkedők mindkét fajtája vadászkutya, Platón tanúsága erre az Államban. Az igaziak éles elmével az igazságot fürkészik ki, s ha rátaláltak, nem tágítanak mellőle. A hamisak saját véleményük védelmében ugatnak és harapnak. Ezért Ficino két „kutyás" nevű (Bernardo *Canisiani* és Giovanni *Canaci*) és egy hajtó nevű (Amerigo *Corsini*) barátját kéri fel műve megvédésére, akik igaziak. A cinikusok és az Akadémia „kutyái". Ha támadnának a „farkasok", Giorgio Benigno Salviati (Szent György) segítségét kérjék. Canaci mondása: „Az időt gondtalanul kell »falni«". Hogyan értsük ezt? Az idő olyan mint a folyadék, nem lehet megragadni, ezért „tágasan" kell birtokolni. Súlyosabban szorongunk akkor, ha lelkünket és annak mozgását, mely természettől fogva széles, szűk térre korlátozzuk. Ezért tevékenységeidben és kötelességeidben ne mérj mindent vonalzóval! Pythagoras is ezt tanította: ne legyen túl szűk az élettered!

A hatalmas ég a legélettelibb, a kicsiny föld korlátozottabb élettel rendelkezik. Tehát, ha az éghez és az időhöz igazodva élünk, amennyivel többet be tudunk

fogadni magunkba ezekből, annál tovább is fogunk élni. Éljünk tehát szélesen, vidáman, kicsinyességtől, szorongásoktól mentesen! Minden nap örömmel éljük meg a jelent! A folyó ügyeken való aggódás elrabolja a jelent és a jövőtől is megfoszt. A jövő tudni vágyása a múltba ragad. Sőt, még azon se gyötrődjünk, hogy minél inkább elkerüljük a gondokat. Kedveljük a gondtalanságot! Ezt nem papi mivoltában tanácsolja Ficino, hanem orvosként. Ugyanis szerinte ez minden orvoslás egyedüli élete és alapja, amely nélkül minden gyógymód halott.

Ficino két apológiája

Az asztrológia – elsősorban személyes sorsot érintő – jóslásra történő felhasználása ellen az ember szabad akarata védelmében több tudós és filozófus is tiltakozott: Plótinostól kezdve Ágostonon,[248] Aquinóin és Ficinón át egészen Picóig,[249] hogy másokat ne említsünk. A kora keresztény egyházak asztrológia elleni harca egészen az egyházatyákig megy vissza: minthogy a bolygóprincípiumok egyben antik isteneket is jelöltek, nem is tudtak másként tekinteni rá, mint pogány istenek kultuszára. Mindazáltal láthattuk, hogy az asztrológiának a középkor és a reneszánsz folyamán nagy számban voltak művelői az egyház berkein belül is, gondoljunk például a korábban említett Regiomontanusra, akit Béssarión bíboros támogat Ptolemaios-fordítása elkészítésében. Az asztrológia orvosi felhasználása és a jelentős események (templomok alapítása, hadivállalkozások megkezdése stb.) kedvező időpontjait meghatározó művelése ellen tehát számos egyházfőnek nem volt ellenvetése, mi több, a legtöbb uralkodó udvarában alkalmazták is. A mágia iránti érdeklődés azonban komoly ellenérzéseket szított. Ebből fakad, hogy Ficino a mű befejezésével két apológiát is ír két egymást követő napon: 1489. szeptember 15-én és 16-án.

[248] Augustinus: *De civitate dei*, V, 1–7. Ágoston három fő érve az asztrológia ellen: 1. ellentétes az ember szabad akaratával és az üdvözülés tanával; 2. Isten nem felelhet az égi eredetű negatív hatásokért; 3. a különböző sorsú ikerpárok cáfolják a jövendölések igazságát.

[249] Plótinos: *Enneades*, II, 4 [Hatnak-e a csillagok]; Ficino 1477-ben írja *Disputatio contra iudicium astrologorum* c. művét, amely nem jelenik meg, azonban részleteket átvesz belőle és újra feldolgoz az 1482-ben megjelent *De stella magorum* c. írásában és az 1486-ban elkezdett Plótinos-kommentárjában. Giovanni Pico della Mirandola nem sokkal halála előtt írja monumentális terjedelmű művét a jósló asztrológia ellen *Disputationes adversus astrologiam divinatricem* címmel 1493-ban, melyet Girolamo Savonarola is felhasznált *Trattato contra li astrologi* című értekezéséhez, 1495-ben pedig nyomtatásban is kiadták.

A *DE VITA* UTÓÉLETE

Fordításain túl Ficino orvosi tematikájú írásai: a *De vita* és a *Consiglio contro la pestilenza* latin verziója voltak a legnépszerűbbek Európában, és hatásuk, ha szünetekkel és áttétekkel is, a romantikáig rendkívül jelentősnek mondható. Különösen a melankólia és a tehetség összefüggésének Ficino által felújított aristotelési tana vált divatossá a 16–17. században. Később, egy évszázadnyi feledés után a 19. századi romantika eszményében ismét az érdeklődés középpontjába került ez a gondolat. A *De vita* korai kiadásai elsősorban Velence, Párizs és Bázel nyomdáiból kerültek ki, így várható volt, hogy a hatásterület is első körben ezek köré koncentrálódjon.

A De vita továbbélése a 16. században

Daniel Pickering Walker a *Spiritual and Demonic Magic: From Ficino to Campanella* című, mára már klasszikusnak tekintett művében elemzi a *De vita coelitus comparanda* nyomán keletkezett mágiával kapcsolatos kora újkori irodalmat.

Klibansky, Panofsky és Saxl pedig szinte minden, a témával foglalkozó kutató által hivatkozott könyvükben szintén elemzik a melankólia és a szaturnikus jellem ficinói tárgyalásának továbbélését a művészetekben, különösen Dürer rézmetszetein.[250]

Giancarlo Zanier a reneszánsz orvoslás platonikus irányvonalairól írott cikkében úgy fogalmaz, hogy az egész (Ficino utáni) „okkultista" hagyományra jellemző az újplatonizmus felé hajlás. Írásában a Walker által bemutatott szerzők közül Symphorien Champier (1471–1539),[251] Jean Fernel (1497–1558), Paracelsus (1493–1541), valamint két követője: Jacques Gohory (1520–1576) és a dán Peder Sørensen (1542–1602) munkásságát vizsgálja. Valamennyiben így vagy úgy megtalálja Ficino *De vita*-beli tanításainak nyomait, akár úgy, hogy vitába szállnak vele, akár pedig az általa vázolt újplatonikus orvosi filozófia továbbgondolása

[250] Klibansky–Panofsky–Saxl: *Saturn and Melancholy.* Ficinóról a 254–274.

[251] B. P. Copenhaver: *Symphorien Champier and the Reception of the Occultist Tradition in Renaissance France*, Den Haag, Mouton, 1978.

révén.[252] Symphorien Champier elismert lyoni orvos és igen termékeny író volt. Történeti és orvosi munkáiban a filozófia is szinte mindenütt jelen van: a platonikus hagyomány humanista tanítványának vallotta magát. Ezt mutatják *Speculum medicinale platonicum* és *Platonica medicina de duplici mundo* című munkái. Mindazáltal, ahogy Zanier rámutat, nemcsak Platóntól, hanem Aristoteléstől, Hippokratéstől, Galénostól és számos más auktortól vett idézeteiben Champier Ficino és Pico felfogását követi a „jámbor filozófia" és a „tanult vallásosság" *(pia philosophia et docta religio)* eszményét illetően.[253] Tehát elsősorban a keresztény világképbe igyekszik beilleszteni az antik hagyomány folytonosnak és lényegében azonosnak tekintett ősi bölcsességét, a filozófiai iskolák versengésein túllépve.[254] Ficino orvosi tanácsadó könyvével a *De quadruplici vita* (1507) című művében „veszi fel a versenyt" Champier, hiszen az szándékosan a *De triplici vita* címére rímel. Könyvében a negyedik a természetfeletti, avagy paradicsomi élet.

Champier egy további művét, melyet az egyik első, a nőkkel foglalkozó kora modern tanító orvosi-etikai műnek tekintenek, Zanier nem említi, ez *Az erényes hölgyek hajója*.[255] Ez azért különös, mert kritikai kiadásának recenziójában Michèle Clément a francia Ficino-hagyomány fontos állomásának mondja, jóllehet a mű sokrétű tartalma miatt „nem korlátozódik egy neoplatonikus *vademecum*ra a szerelemről".[256] A mű négy könyvből áll: az első könyv Boccaccio *De claris mulieribus* és Christine de Pisane *Livre de la Cité des dames* című könyvéhez hasonlóan a „hölgyek dicséretének és védelmének virágát", vagyis a híres nők életrajzait foglalja össze a görög–római antikvitásból, az Ó- és az Újszövetségből. A második orvosi-erkölcsi tanácsokat ad nőknek és férfiaknak a házasságban, a harmadik a „szibillák mondásait és jövendöléseit" állítja párhuzamba a biblikus jövendölésekkel. A negyedik könyv az igazán újplatonikus – ez a könyv az igaz szerelemről szól, Ficino *Lakoma-kommentár*ja alapján.[257]

[252] Giancarlo Zanier: Platonic Trends in Renaissance Medicine, *Journal of the History of Ideas*, XLVIII. évf., 1987/3, 509–517.

[253] Hamvas Endre Ádám: Francesco Zorzi és Hannibal Rosseli a prisca theologiáról, *Antikvitás & Reneszánsz*, 4. évf., 2021/1, 91–114. https://doi.org/10.14232/antikren.2021.7.91-114; W. J. Hanegraaff: *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*, Cambdridge, Cambdridge University Press, 2012, 28–52.

[254] Wilhelm Schmindt-Biggemann: *Philosophia Perennis: Historical Outlines of Western Spirituality in Ancient, Medieval and Early Modern Thought*, Dordrecht, Springer Netherlands, 2004, 162–172.

[255] Symphorien Champier: *La Nef des dames vertueuses*, 1–4. köt., éd. critique de Judy Kem (1e édition 1503), Paris, Champion, Textes littéraires de la Renaissance, 2007.

[256] Michèle Clément: Comptes rendus, *Réforme, Humanisme, Renaissance*, LXVII. évf., 2008, 162–163.

[257] A mű különböző könyveit más-más előkelő hölgyeknek (hercegnőknek: Susanne de Bourbone, Anne de France) ajánlotta. Bár Champier a nőket végső soron alacsonyabb rendűnek tekinti a férfiaknál, az utóbbiakat arra bátorítja, hogy tekintsék a nőket egyenrangúaknak, ezért a feminizmus saját előfutárának tartja őt.

Még a nagy ikonoklaszta, a galénosi-hippokratési orvoslás ős-kritikusa Paracelsus is, aki nem szívesen dicsérte filozófus vagy orvos elődeit, elismerően szól ál-Areopagita Dénesről és Ficinóról, akit a legnagyobb itáliai orvosnak nevez.[258]

Oxfordi tudósok a Studio Fiorentinóban

A *De vita* első kiadásának elkészülte körül (1486 és 1491 között) három oxfordi tudós tanult latinul és görögül a firenzei és a ferrarai *Studió*ban: William Grocyn (1446k–1519), Thomas Linacre (1460k–1524) és William Latimer (1467k–1545).[259] Külön-külön érkeztek, de már Oxfordban szoros barátság fűzte őket egymáshoz. Firenzei tanáraik Angelo Poliziano és a görög Démétrios Chalkokondylés, Homéros eposzainak sajtó alá rendezője, az *editio princeps* készítője voltak.[260] William Grocyn hazatérte után 1499-ig az oxfordi Exeter College-ban görögöt tanított, s ezzel megalapozta és rendszeressé tette az oxfordi görög stúdiumokat.[261] Thomas Linacre firenzei tartózkodása után orvosi diplomát szerzett Padovában 1496-ban, majd VIII. Henrik orvosa és a Királyi Orvosi Kollégium megalapítója lett.[262] William Latimer Padovában vagy Ferrarában mesteri fokozatot szerzett, majd szintén Oxfordban tanított, és Reginald Pole, a későbbi Canterbury érsek tanítója lett. A három Firenzét látott angol barátsága hazatérésük után is megmaradt, és belőlük, körülöttük alakult a tudósoknak az a magja, akiknek az

[258] Zanier: *Platonic Trends,* 515.

[259] Az órákat Lorenzo de' Medici fiaival együtt hallgatták. Lásd Chistopher Hibbert: *A Medici-ház tündöklése és bukása*, Budapest, Holnap, 1993, 157. Ennek dokumentumairól részletesebben: Frazer-Imregh Monika: Tévedett-e id. Plinius? – Angelo Poliziano és olybapolò Leoniceno vitája a Naturalis historia egy helyéről, in Tóth Orsolya – Takács László (szerk.): *Az antik nevelés és öröksége. Az Ókortudományi Társaság Debreceni és Piliscsabai Tagozatának konferenciája (2020. október 21–22.)*, Debrecen, 2021, kiadás alatt.

[260] Ez volt az első görög nyelvű *incunabulum* Firenzében, ugyanakkor jelent meg, mint a *De vita,* 1489-ben.

[261] Montague Burrows: Memoir of William Grocyn, *Collectanea*, 2. sorozat, XVI. évf., 1890, Oxford Historical Society, 332–380.

[262] Thomas Linacre-t hazatérése után VII. Henrik vette pártfogása alá, s 1500-ban fia, Artúr herceg tanítójává nevezte ki. 1509-től orvosként csaknem tíz éven át állt VIII. Henrik személyes szolgálatában. Tudományos tevékenysége görögből latinra való fordításokból és a latin nyelvtannal és stílussal foglalkozó munkákból áll *(Progymnasmata Grammatices vulgaria; De emendata structura Latini sermonis).* Aristotelés-fordításai elvesztek, Galénos-átültetései azonban nemcsak fennmaradtak, hanem számos új kiadásuk révén máig érvényesek. Ékes és pontos fordításainak stílusát mindenki elismerte. A Royal College of Physicians intézményét Linacre azzal a céllal hozta létre 1518-ban, hogy Angliában csak a megfelelő képzésben részesült orvosok praktizálhassanak. (VIII. Henrik ekkor adta ki az alapító oklevelet, melynek tartalmát a parlament 1523-ban rendeletben hitelesítette.) Az intézmény a mai napig működik, az orvosok akkreditálása a fő feladata; kiváló könyvtárral és gazdag múzeummal is rendelkezik.

angol humanizmus és reneszánsz indulása köszönhető.[263] Erasmus leveleiből tudjuk, hogy Aristotelés összes műveinek latinra ültetését hárman tervezték véghezvinni, s már Itáliában hozzáfogtak a munkához, Chalkokondylés és Poliziano védőszárnyai alatt. Ám végül csak Linacre végezte el a ráeső feladatot: számos természettudományi munkát és válogatott írásokat fordított le kifejezetten tanítás céljából diákjai számára, ám ezeket nem jelentette meg, így sajnos nyomuk veszett.

Ami Ficino szempontjából különösen érdekes: Thomas Linacre lefordította Proklos *De sphaera* című asztronómiai értekezését is Artúr walesi herceg számára, amelyet Aldo Manuzio 1499-ben adott ki Velencében.[264] Nem tudjuk tényszerűen, hogy Ficino könyveit, köztük a *De vitá*t magukkal vitték-e Angliába, a hírét azonban egészen bizonyosan. Ne feledjük, hogy Linacre a kiváló diplomáciai érzékkel megáldott Lorenzo de'Medici meghívására érkezett Firenzébe a család vendégeként (William Selling, VII. Henrik római nagykövetének kísérőjeként mutatták be Bolognában az épp ott tartózkodó Polizianónak,[265] ezután utazott Firenzébe).[266] Poliziano latin szövegolvasási óráit pedig Lorenzo fiaival, Pieróval, Giovannival (a későbbi X. Leóval) és Giulianóval együtt hallgatták az angol vendégdiákok. Hogy a kapcsolat később is fennállt, arra tanú Linacre egyik Galénos-fordításának ajánlása X. Leó pápához, melyben köszönetet mond egy szívességért.[267]

Linacre már Oxfordban elkezdett görögül tanulni Cornelio Vitellitől, aki az első rezidens görögtanár volt a szigetországban.[268] A nagykövet Selling pedig, akit elkísért, egykori tanára volt: később még igazgatója is lett szülőhelyén, Canterburyben annak a kolostori iskolának (a Saint Churchnek), ahol Thomas Linacre

[263] Legnevesebb tanítványaik (és barátaik) között voltak Erasmus, Thomas More, John Colet és George Lily.

[264] Linacre már 1496-ban Angliában volt, és nem valószínű, hogy a kiadás idejére visszatért volna Velencébe, de az biztos, hogy személyesen részt vett az előkészítésében, ismerte Aldo Manuziót és baráti kapcsolatban állt vele.

[265] John Leland (1506–1552): *Commentarii de Scriptoribus Britannicis*, 2. köt., ed. Anthony Hall, Oxonii, e theatro Sheldoniano, 1709, ii. 483.

[266] Linacre részletes életrajzát lásd Francis Maddison – Margaret Pelling – Charles Webster (eds.): *Essays on the life and work of Thomas Linacre c. 1460–1524*, Oxford, Clarendon Press, 1977, i–liiii; John Noble Johnson M. D.: *Life of Thomas Linacre*, London, ed. by Robert Graves, 1835. Tömörebben lásd Joseph Frank Payne: *Thomas Linacre, Dictionary of National Biography,* 33. köt., 1885–1900, ennek több adatát azonban már megcáfolta a későbbi kutatás, lásd későbbi lábjegyzeteimet. https://en.wikisource.org/wiki/Linacre,_Thomas_(DNB00)

[267] Galénos: *De temperamentis et de inaequali intemperie*, Cambridge, ed. Siberch, 1521, lásd egy lentebbi jegyzetben.

[268] Polydorus Vergilius (Polidoro Virgili/Polydore Vergil of Urbino, 1470–1555): *Anglica Historia*, Basel, k. n., 1570, 618.

végezte középfokú tanulmányait. Linacre Selling hatására ment Oxfordba tanulni, aki maga is megjárta Itáliát, illetve folytatott görög tanulmányokat, és az „új tudományok" első nagy képviselője volt Angliában. Így a firenzei stúdiumok valószínűleg egy jól eltervezett tanulmányút részét képezhették mindhárom tudós (Grocyn, Latimer és Linacre) esetében. Feltételezhetjük, hogy a Polizianóval való találkozás sem volt véletlen, hisz ekkorra Poliziano már nagy hírnévre tett szert munkáival: a *volgare*-ban (toszkánul) írt költeményei mellett[269] külföldön Homéros Ílias II–V. énekének latinra fordításával, latin elégiáival, latin és görög epigrammáival, főként pedig 1489-ben kiadott *Miscellanea* című fordítás- és tanulmánygyűjteményével lett egy csapásra híres. Az utóbbi a klasszika-filológia és a szövegkritika egyik első jelentős tanulmánykötetének tekinthető, Lorenzo Valla, Giorgio Merula és mások munkái mellett – az utóbbi irigységét és támadásait is kivívva.

Linacre mintegy tíz évet töltött Itáliában, 1486-tól 1496-ig: firenzei tanulóévei után (mint említettem) előbb Padovában szerezte meg az orvosdoktori fokozatot, majd Ferrarában[270] tanult tovább Niccolò Leonicenótól (1428–1524), a nagyhírű orvostól. Poliziano levelei 2. könyvében adta ki levelezését Leonicenóval, melyből kiderül, hogy baráti kapcsolatban álltak, így akár közvetíthetett is Linacre és Leoniceno között.[271]

[269] Poliziano: *Stanze per la giostra* (1475–1478): bukolikus-mitikus költői köntösben a Giuliano, Lorenzo öccse tiszteletére 1474-ben rendezett lovagi tornát – melyen Giuliano győzedelmeskedett –, valamint plátói szerelmét énekli meg Simonetta Vespucci iránt. A Quattrocento olasz költészetének legjelentősebb remekműveként tartják számon, melyben a horatiusi mívű festői tájleírások Luigi Pulci lendületes és élettől duzzadó, népies stílusával alkotnak harmonikus egyveleget. A történetben Cupido veszi rá a szűzi életű, költészettel és vadászattal foglalatoskodó ifjút, Iuliót, hogy kövessen egy szarvasünőt, amely, amikor utoléri egy tisztáson, gyönyörű leánnyá (Simonettává) változik. Cupido anyjához, Venushoz siet Ciprusra, palotájának szépségeit hosszan ecseteli a költő. Venus elhatározza, hogy Simonettát is lángra lobbantja az ifjú iránt, ennek feltétele, hogy a hős lovagi tornán bizonyítsa bátorságát. Az I. könyv 125 ottavából áll, a II. k. csak 46-ból – a költő valószínűleg Giulianónak a Pazzi-összeesküvés során történt meggyilkolása miatt hagyta félbe. 1476 körül fogott hozzá saját *volgare* verseskötetéhez is, melyet *Rime* címmel hagyott hátra. 1479-ben Mantovában Francesco Gonzaga (1444–1483) számára írja meg *Fabula di Orfeo* című drámáját, mely az olasz színháztörténet első profán tematikájú színpadi alkotása. Az első operának, Monteverdi *Orfeo*jának szövegkönyvét is ez alapján dolgozták ki. Az utóbbi két műve magyarul is hozzáférhető (kétnyelvű kötetben): Angelo Poliziano: *Stanzák; Orfeusz története – Stanze; Fabula di Orfeo,* ford. Simon Gyula, Budapest, Eötvös József, 2003.

[270] A Linacre életrazával kapcsolatban fentebb idézett források tévesen Vicenzát említik, Leoniceno azonban a ferrarai egyetemen tanított 1464-től élete végéig, kivéve 1508/1509-ben, amikor Bolognában oktatott.

[271] Lásd II. k. 3–7. levél. Angelo Poliziano: *Letters*, 1. köt., I–IV. könyv, The I Tatti Renaissance Library; 21, edited and translated by Shane Butler, Cambridge, Massachusetts – London, Harvard University Press, 2006, 83–106.

Mivel Linacre firenzei tartózkodása előtt nem folytatott orvosi tanulmányokat, felmerül a kérdés, hogy vajon kapott-e inspirációt ehhez az ott töltött mintegy négy esztendő alatt? Egyelőre nincs rá bizonyíték, de az elvi lehetőségét nem lehet annak kizárni, hogy a *De vita*, mely éppen ezalatt jelent meg Firenzében, s jutott el a Medici-palotába díszkódex formájában is, felkeltette Linacre érdeklődését az orvoslás, sőt, a humanista jellegű orvoslás iránt. Szinte bizonyos, hogy az oxfordiak tanulmányaik mellett Firenze neves humanistáival is megismerkedtek, és kizárt, hogy épp az akkor központi figurának számító és Lorenzo kegyeit élvező Ficinóval és az 1487-től szintén Firenzébe (illetve Fiesoléba) költözött Giovanni Pico della Mirandolával ne kerültek volna közeli kapcsolatba. Poliziano és Pico naponta találkoztak ebben az időszakban, hiszen a filológus is kiköltözött Firenzéből a közeli Fiesoléba. S bár Ficino és Poliziano között, főként filozófiai témákban, akadtak nézetkülönbségek,[272] azért mindketten Lorenzo közelében mozogtak, az ő „udvartartásához" tartoztak. Kitűnően példázza ezt Domenico Ghirlandaio *Az angyal megjelenik Zakariásnak* című freskója a Santa Maria Novella templom Tornabuoni kápolnájában, ahol a kompozíció bal alsó szélén egy csoportban áll a következő négy tudós: Marsilio Ficino, Cristoforo Landino, Angelo Poliziano és Démétrios Chalkokondylés. Ficino és a görög filológus figyelemmel egymásra néznek, Démétrios kezéről úgy látszik, magyaráz valamit, Angelo és Cristoforo elgondolkodva másfelé tekintenek, de testük egy kört zár be. A kápolna freskóit pedig éppen a kérdéses időszakban festette Ghirlandaio: 1485 és 1490 között.

[272] Bár Poliziano inkább költő, nyelvész és klasszika-filológus volt, a filozófia is érdekelte, különösen Pico firenzei letelepedésétől, tehát 1487-től kezdődően. A vitákban azonban sok esetben inkább Aristotelés felé húzott: Picót is ő kérte fel, amikor Ficinóval a Létező és az Egy kapcsolatáról vitáztak, hogy foglalja neki össze azokat az érveket, amelyeket e vita során felhasználhat. Így keletkezett a *De ente et uno*, amelynek azonban csak töredéke (kb. egy tizede) maradt fenn.

4. kép. Domenico Ghirlandaio Az angyal megjelenik Zakariásnak (részlet). Firenze, Santa Maria Novella templom, Tornabuoni-kápolna, 1486–1490. A tudósok balról jobbra: Marsilio Ficino, Cristoforo Landino, Angelo Poliziano és Démétrios Chalkokondylés.

Ficino Lorenzóhoz írt előszavában azt mondja, hogy atyja őt a platonikus orvos Galénos módszereinek követésére nevelte, s később is gyakran hivatkozik rá. Linacre hazatérte után, 1517-től fogva Galénos öt hatalmas munkáját fordítja latinra.[273] Ez persze nyilván a padovai egyetemnek, s az ottani „hely szellemének"

[273] Linacre Galénos-fordításai: 1. *De sanitate tuenda* (Párizs, ed. Rubeus, 1517), díszkódexeit VIII. Henriknek és Wolsey bíborosnak ajánlotta, a British Museumban az utóbbi található meg. E fordítást később számtalanszor kiadták, és a Galénos-összesbe is bekerült; 2. *Methodus medendi* (Párizs, ed. Maheu, 1519), ennek egy-egy luxus kivitelű kéziratát VIII. Henriknek és Wolsey bíborosnak ajánlotta, melyeket ma szintén a British Museum őriz; 3. *De temperamentis et de inaequali intemperie* (Cambridge, ed. Siberch, 1521), melyet egykori tanulótársának, Lorenzo de' Medici Giovanni nevű fiának, immáron X. Leó pápának ajánlotta, akitől a pápai udvarban levő angol követen, Richard Pace-en keresztül korábban szíveséget kért – itt köszönetet mond

is köszönhető, hiszen ott már a 14. században megkezdte ezt a munkát Pietro d'Abano. Az első lefordított mű azonban ugyanolyan tematikájú, és még címében is szinte azonos Ficino *De vitá*jának első könyvével: *De sanitate tuenda* [Az egészség védelméről]. „Posztdoktori" tanára, Leoniceno pedig nemcsak Galénos *Ars medicá*ját, és a *De crisibus libri tres*t fordította le és adta ki, hanem ő volt az, aki Galénos összes művét eredeti (görög) nyelven sajtó alá rendezte. Ezeket öt vaskos kötetben Andrea Torresani, Aldo Manuzio apósa és nyomdájának örököse adta ki Velencében 1525-ben, egy évvel Niccolò Leoniceno halála után.[274]

1491-ben Linacre Firenzéből Rómába utazott,[275] ahol valószínűleg Poliziano és Pico tanácsára megismerkedett Ermolao Barbaróval, aki éppen akkor Plinius *Naturalis historiá*jával foglalkozott. Ezt Ficino többször is idézi a *De vitá*ban, Ermolao pedig egy *Castigationes Plinianae (Plinius kritikája)* című tudományos vitairatban javította a *Naturalis historiá*ban felfedezhető szövegromlásokat és tévedéseket. Az az adat, melyet Joseph Frank Payne is hoz a *Dictionary of National Biography* idézett szócikkében, miszerint Linacre csak egy évet töltött volna Firenzében, nem lehet igaz, hiszen tudjuk, hogy 1487-ben már ott volt, és onnan Rómába ment, hogy a Vatikáni Könyvtár kéziratait tanulmányozza, s ott ismerkedett meg Ermolaóval. Barbaro viszont csak 1490-ben lett római követ, és Grocyn is, a legidősebb a három oxfordi barát közül, csak 1491-ben tér vissza Angliába. A későbbi kutatás egyéb dokumentumok alapján, szintén arra mutat rá, hogy Linacre valószínűleg 1496-ig megszakítás nélkül Itáliában tartózkodott.[276] Annak az oka, hogy a három oxfordi tudós 1491-ben elhagyta Firenzét, Poliziano távozása lehetett. Ő ugyanis észak-itáliai körútra indult: Bolognában, Ferrarában, Padovában és Velencében kutatott további kéziratok után a Medici-könyvtár számára. Az a már említett adat is cáfolja, hogy Linacre csak egy évet töltött volna Poliziano mellett Firenzében, hogy Grocynnal és Latimerrel Aristotelés összes művének latinra fordítását tervezték, s Poliziano szárnyai alatt még Firenzében belefogtak a munkába. A görög nyelv pedig van olyan nehéz, hogy még

érte. Ez volt az első nyomtatott könyv Angliában, melyben görög karakterek szerepeltek; 4. *De naturalibus facultatibus* (London, ed. Pynson, 1523), Warham érseknek ajánlva; 5. *De pulsuum usu*; egy kötetben jelent meg Leoniceno egy további Galénos-fordításával: *De motu musculorum* (London, é. n. 1524?), Wolsey bíborosnak ajánlva; 6. *De symptomatum differentiis et causis* (London, ed. Pynson, 1524), posztumusz kiadás, Linacre rövid bevezető megjegyzésével.

[274] Vivian Nutton: The Rise of Medical Humanism: Ferrara, 1464–1555, *Renaissance Studies*, XI. évf., 1997/1, 2–19.

[275] Paulus Jovius: *Descriptio Britanniæ*; *Elogia Virorum, etc.,* Basel, per Georgium Lilium, 1578, 40–45. Vö. Georg B. Parks, *The English Traveller to Italy,* 1. köt., Stanford, Róma, Edizioni di Storia della Letteratura, 1954, 423–494, 16.

[276] Paul S. Allen: Linacre and Latimer in Italy, *English Historical Review*, XVIII. évf., 1903, 514–517; Rosamund J. Mitchell: Thomas Linacre in Italy, *English Historical Review*, l. évf., 1935, 669–678.

némi előképzettséggel sem lehet egy esztendő alatt úgy elsajátítani, hogy aztán fordításokra merjen gondolni valaki.

Linacre hazája legjelentősebb személyeinek orvosa volt, így itáliai élményeit és tanulmányait a legfelsőbb körökben oszthatta meg kortársaival. A királyon kívül kezeltje volt például Thomas Wolsey (1473–1530), VIII. Henrik lordkancellárja, York érseke, bíboros; William Warham (1450–1532), VII. Henrik fő diplomatája, előbb London püspöke, majd Canterbury érseke, az előző lordkancellár, aki VIII. Henriket összeadta és megkoronázta (később VIII. Henrik közbenjárója VII. Kelemen pápánál a válás ügyében, az Oxfordi Egyetem kancellárja 1506-tól haláláig); Richard Foxe (1448–1528), lordpecsétőr, Durham és Winchester püspöke, az oxfordi Corpus Christi College alapítója; valamint a közeli barátok: Erasmus, Thomas More (Morus Tamás), John Colet és George Lily. Mivel ő volt az alapítója és vezetője a Királyi Orvosi Kollégiumnak, e szervezet révén elképzelései és eszméi az egész orvostársadalomra kihatottak. S hogy Ficinót mennyire tisztelte, az rajta keresztül John Colet (1467–1519), a londoni Szent Pál Katedrális dékánja munkásságában is megmutatkozott.[277] Colet olvasta Ficino *Theologia Platonicá*ját, Platón- és Plótinos-fordításait és talán a *De vitá*t.[278] Ő is utazgatott Európában, azonban Ficinót nem volt alkalma személyesen megismerni, de levelezést kezdeményezett vele, és levélváltásaikat bemásolta Ficino *Levelei*nek 1495-ben megjelent kötetébe, melyet számos széljegyzettel látott el. Ezek a címszavaktól a rövid összefoglalásokon keresztül a hosszabb parafrázisokig terjednek, Sears Jayne ezeket adta ki könyvében fordítással, életrajzi kutatással és Colet saját munkáit a ficinói filozófiával párhuzamba állítva.[279]

Mindazáltal a legkorábbi dokumentum Ficino orvosi munkáinak angliai jelenlétéről egy 1570-es katalógus egy angol orvos könyvtárából, cím nélkül, csak a szerző jelzésével, így ez lehetett akár a *De vita,* akár a *Consiglio contro la pestilenza* latin fordítása *(Epidemiarum antidotus)* vagy a kettő együtt (gyakran szerepeltek így a kiadásokban).[280] Viszont a *De vita* harmadik könyvéhez nagyon közelálló neoplatonikus szövegek fordításai, melyeket közvetlenül ez előtt készített (Proklos, Iamblichos, Synesios és Psellos) igen népszerűvé váltak Angliában.[281] Sears Jayne szerint a Henrik- és Erzsébet-kori angol tudósok és költők közül a következők köszönhetnek különösen sokat Ficinónak: a már említett John Colet humanista, aki név szerint hivatkozik írásaiban Ficinóra és Pico della Mirandolára, Edmund

[277] Lásd Sears Jayne: *John Colet and Marsilio Ficino*, Oxford, Oxford University Press, 1963, 16–18.
[278] Uo., 18, 1. lj.
[279] Lásd előző jegyzetek.
[280] Kaske: *Introduction,* 24.
[281] Első kiadása Velencében, 1515-ban. Vö. Sears Jayne: Ficino and the Platonism of the English Renaissance, *Comparative Literature,* IV. évf., 1952, 220–221, 37. lj.

Spenser (1552–1599), Walter Raleigh (1554–1618) költők, George Chapman drámaíró, fordító és költő (1559–1634) és Robert Burton (1577–1640) író, költő.[282]

Robert Burton hivatkozásai Ficino *De vitá*jára a *The Anatomy of Melancholy* című művében

Robert Burton *The Anatomy of Melancholy* című olvasmányos stílusú, tudományos igényű művében Ficinót is példaképei közé sorolja a melankóliát tárgyaló szerzők közül.[283] Burton (alias Democritus Junior) illusztrált, szatirikus bevezetése után gyakorlatilag mindent igyekezett könyvébe belefoglalni, amit valaha a hippokratési nedvtan negyedik testnedve, a μέλαινα χολή (fekete epe) által okozott testi és lelki betegségekről (azok diétával és egyebekkel való gyógyításáról) és a melankolikus temperamentumról írtak.[284] A lenyűgöző műveltségről tanúskodó, latin és görög klasszikusok versrészleteivel jócskán megtűzdelt munka egyszerre akar szórakoztatni és tanítani. Befogadástörténetében egyaránt jellemezték „az idézetek kincsesbányájának", „közhelygyűjteménynek", „tudományos enciklopédiának", „orvosi kézikönyvnek", „önsegítő olvasmánynak" és „az egyik legzsúfoltabb könyvnek".[285]

Az ókori szerzőktől a saját kortársaiig felsorakoztatott érvek és ellenérvek ismertetésében a melankóliának ez az enciklopédiája hatalmasra duzzadt már az első, 1621-es megjelenése alkalmával is. A szerző azonban gyakorlatilag az

[282] Uo., 214–238.

[283] Első kiadása 1621-ben. Kritikai kiadása: Robert Burton: *The Anatomy of Melancholy*, I–VI. A scholarly edition in six volumes with commentary, edited by Thomas C. Faulkner, Nicolas K. Kiessling, Rhonda L. Blair, introduced and commented by J. B. Bamborough, Oxford, Clarendon Press – Oxford University Press, 1989–2001. A kérdéses hivatkozás Ficinóra: Part. 1, Sect. 1, Memb. 3, Sub. 3.; alcíme: „Of the matter of melancholy": *Of the matter of melancholy, there is much question betwixt Avicen and Galen, as you may read in Cardan's* Contradictions, *Valesius'* Controversies, *Montanus, Prosper Calenus, Capivaccius, Bright, Ficinus, that have written either whole tracts, or copiously of it, in their several treatises of this subject.* Az *[1060]* jegyzetszám után.

[284] A testnedvekről, a négy temperamentumról és a fekete epéről lásd tanulmányomat és Galénos-fordításaimat: Frazer-Imregh: *Galénos, az orvos-filozófus*, 73–97; Galénos: A testnedvekről, uo., 98–10.; Galénos: A fekete epéről, uo., 104–118.

[285] Vö. Bergen Evans: *The Psychiatry of Robert Burton*, New York, Columbia University Press, 1944, 8; Lawrence Babb: *Sanity in Bedlam. A Study of Robert Burton's Anatomy*, East lansing, Michigan State University Press, 1959, 7; J. Robert Simon: *Robert Burton et l'Anatomie de la Mélancolie*, Paris, Didier, 1964, 11; Jean Starobinski (ed.): *Anatomia della malinconia: introduzione*, ford. Giovanna Franci, Venezia, Marsilio, 1983, 9; Mauro Simonazzi: *La malattia inglese. La melanconia nella tradizione filosofica e medica dell'Inghilterra moderna,* Bologna, Il Mulino, 2004, 12.

1640-ben bekövetkezett haláláig tovább dolgozott monumentális alkotásán – az oxfordi Christ Church katedrálisban levő sírján szereplő sírfelirata is erre utal: *Paucis notus, paucioribus ignotus, / Hic jacet Democritus junior/ Cui vitam dedit et mortem / Melancholia.* Ob. 8 Id. Jan. A. C. MDCXXXX. „Élte melankolikus, sőt még a halála is az volt, / Democritus Juniort senki sem ismeri jól. Elhunyt 1640. január 25-én."[286] A 19. századi kiadás előszava, amelyet a Gutenberg Project digitalizált a nyilvánvaló átírási hibák javításával,[287] név nélkül adja tovább azt az adatot, hogy e sorokat Burton maga írta halála előtt, ez azonban véleményem szerint erősen kétséges – hiszen aki könyve elé Martialist tökéletesen utánzó latin disztichonokban írta kétoldalnyi „előhangját" (a könyvet tréfás jótanácsokkal útjára bocsátva), az kizárt, hogy ne versben írta volna meg a saját epitáfiumát. (Jómagam csak tiszteletből fordítottam disztichonban, ahogy egy sírfelirathoz illik.) Talán az epitáfium készítője a könyv prológusának e részletére kívánt utalni:

Ignotus notusve mihi de gente togata
Sive aget in ludis, pulpita sive colet,
Sive in Lycaeo, et nugas evolverit istas,
Si quasdam mendas viderit inspiciens
Da veniam Authori, dices; nam plurima vellet
Expungi, quae jam displicuisse sciat.[288]

Saját angol verziójában:

Should known or unknown student, freed from strife
Of logic and the schools, explore my book:
Cry mercy critic, and thy book withhold:
Be some few errors pardon'd though observ'd:
An humble author to implore makes bold.

Burton a későbbi kiadásokat folyamatosan újabb kiegészítésekkel toldotta meg, főként a vallási és szerelmi melankóliát tárgyaló harmadik (utolsó) részében. *Editio princeps*e 880 oldal terjedelemre rúgott; ez a halála után, 1651-ben

[286] Szó szerint: „Kevesek számára ismerten, még kevesebbek számára ismeretlenül, / Itt fekszik Democritus Junior, / Akinek életét és halálát is a melankólia adta."

[287] Lásd http://www.gutenberg.org/files/10800/10800-h/ampart1.html (Letöltés: 2020. április 4.)

[288] „Ha egy számomra ismert vagy akár ismeretlen kisdiák, tanársegéd vagy gimnazista forgatja majd szerény művem, s belepillantva hibára akad, mondd neki [könyvem]: »Bocsáss meg a szerzőnek, már egy csomó mindent kitörölt, amiről tudja, hogy nem aratott tetszést.«"

megjelent hatodik kiadásban immár 1500 oldalnyira nőtt. Mintegy 13 333 idézetet számoltak össze benne összesen 1598 különböző szerzőtől.[289] A cím maga arra utal, hogy Burton szinte sebészi precizitással akarja boncolgatni és feltárni, [290] mi tekinthető melankóliának, ami a saját korában szinte járványszerűen elterjedt testi-lelki állapot volt.[291] Elemzéséhez orvosi, vallási, irodalmi, filozófiai tekintélyeket idéz (az orvosok háromnegyed részben kortársai, tehát alaposan beleolvasta magát a legfrissebb irodalomba is). Sokszor egymás után fűzi egymásba a rövidebb idézeteket ókori, középkori, reneszánsz humanista és korabeli auktoroktól, máshol egészen hosszú citációkat is hoz, s ezeket értelmezi; így alakul ki a szöveg teste. Aminek saját korában rendkívüli népszerűségét köszönhette, az a tartalom gazdagsága és a szöveg vibráló stílusa. Emellett szatirikus-ironikus hangvétele s olykor keserű humora is hozzásegítette ahhoz, hogy kortársai kedvenc olvasmányává váljon, valamint az a tény is egy csapásra ismertté tette, hogy témaválasztásával valóban a kor elevenére tapintott. A 16. században ugyanis Ficino *De vitá*ja nyomán, Platónt, Démokritost és Aristotelést is idéző melankóliaértelmezése révén[292] a kontinensen szinte kultusza alakult ki a melankóliának az írók, filozófusok és művészek között. Divatossá vált körükben a Ficino által leírt külsőségek között ábrázol(tat)ni saját magukat: a folyóparton, egy fa árnyékában állva, fekete ruhában – a tehetséges ember pózává válik tehát a melankólia.

Az *Anatomy of Melancholy* megjelenése után a brit színjátszásban is jócskán megszaporodnak azok a darabok, amelyek főhőse búskomorságban szenved.[293]

[289] Lásd John B. Bamborough: Introduction, in Robert Burton: *The Anatomy of Melancholy*, 1. köt., viii.

[290] A sebészi precizitásra és aprólékosságra utal Burton ironikus alcíme, illetve címmagyarázata is: „The Anatomy of Melancholy, What It Is, With All The Kinds, Causes, Symptoms, Prognostics, And Several Cures Of It. In Three Partitions. With Their Several Sections, Members, and Subsections, Philosophically, Medically, Historically Opened, And Cut Up. By Democritus Junior."

[291] Vö. Erin Sullivan: *Beyond Melancholy: Sadness and Selfhood in Renaissance England*, Oxford, Oxford University Press, 2016; uő: A Disease unto Death: Sadness in the Time of Shakespeare, in Elena Carrera (ed.): *Emotions and Health, 1200-1700*, Leiden, Brill, 2013; uő: Melancholy, in Susan Broomhall (ed.): *Early Modern Emotions: An Introduction*, Susan Broomhall, Routledge, 2017; uő: Marie Louise Herzfeld-Schild: Introduction: Emotion, History and the Arts, *Cultural History*, VII. évf., 2018/2, 117–128; uő: Melancholy, Medicine and the Arts, The Art of Medicine series, *The Lancet,* 372, 2008. szeptember 13., 884–885. https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(08)61385-9/fulltext (Letöltés: 2021. október 28.); https://www.birmingham.ac.uk/staff/profiles/shakespeare/sullivan-erin.aspx (Letöltés: 2021. október 28.)

[292] Ficino: *De vita,* III. k. 5. fej.: „Miért éles elméjűek a melankolikusok; kik ilyenek közülük, és kik nem?"; Aristotelés: *Problemata*, XXX, 1. kérdésfelvetésére hivatkozik.

[293] Julie Sanders: *The Cambridge Introduction to Early Modern Drama, 1576–1642,* Cambridge introductions to literature, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 111–127, 156–171.

A korszak már-már megszállott érdeklődése a melankólia iránt azonban nem egyedüli oka Burton tanulmányfolyama létrejöttének.

Jóllehet Burton maga nem volt orvos, a melankólia mint betegség közelről érintette. Élete java részét Oxfordban töltötte, ahol előbb a Brasenose College, majd a Christ Church teológus hallgatója, később tudósa volt. Könyvtárosként és szorgalmas diákként falta a könyveket; számos olyan tárgyat hallgatott, amely a melankóliát is érintette. Több akadémiai drámát írt, ezek közül egyedül az 1615–1617 közötti *Philosophaster* című latin nyelvű komédiája jelent meg.[294] A kísértetiesen az oxfordi légkörre hasonlító környezetben játszódó cselekmény főszereplői klerikusok és tudósok; benne a kortárs társadalom szatirikus bírálatát fogalmazza meg. 1616-ban az oxfordi St Thomas' Church lelkésze lett, majd 1630-ban ezen felül még a szülőhelyéhez közeli, a Leicestershire-hez tartozó Seagrave-ben rektorként is szolgált.

Mindazáltal húszas éveinek elején hat év, úgy tűnik, kiesett tanulmányaiból. 1593 és 1599 között nincs nyoma Oxfordban, ugyanakkor Londonban valószínűleg ő az a Robert Burton, aki egy Simon Forman nevű orvos jegyzetfüzetében a kezelt melankolikus betegek között szerepel.[295] Az is alátámasztja ezt a lehetőséget, hogy könyvében folyton úgy beszél magáról, mint aki megtapasztalta a leírtakat, és közvetlen tudása van a melankóliáról. Többször is említi, hogy saját maga számára terapeutikus az írás e testi-lelki betegségről, pontosan annak legyőzése céljából, és reméli, hogy az olvasó is a róla való olvasás révén képes lesz megszabadulni a szorongástól és a búskomorságtól.

A könyv zsúfoltsága és túlméretezett, „túlírt" jellege ellenére Burton igyekezett világos struktúrát adni művének. Terjedelmes bevezetése után három nagy részre *(partition)* osztja: az első a melankólia különféle okait és tüneteit vizsgálja, a második ezek szerteágazó gyógymódjait, a harmadik pedig filozofikusabb jellegű: a szerelmi és vallási okokból keletkezett szorongást és búskomorságot tárgyalja, a humort és iróniát itt sem nélkülözve. E nagy egységeken belül számos egyéb felosztás: fejezet, tag, alfejezet *(sections, members, subsections)* található, mintha valóban igyekezne minél apróbb részletekre „szétszálazni" a témát a lehető

[294] Uo. és 179–196.

[295] Burton életrajzáról és a *The Anatomy of Melancholy* tartalmi kérdéseiről lásd Mary Ann Lund: *Melancholy, Medicine and Religion in Early Modern England: Reading 'The Anatomy of Melancholy'*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010[1], 2013[2]. (Az életrajz: 138–157.) https://www.cambridge.org/gb/academic/subjects/literature/renaissance-and-early-modern-literature/melancholy-medicine-and-religion-early-modern-england-reading-anatomy-melancholy (Letöltés: 2021. október 28.) A Leicesteri Egyetem kutatója Burton művét főként a kora modern angol és európai protestáns vallási diskurzus és a kortárs orvosi irodalom vonatkozásában vizsgálja, valamint azt a kérdést járja körül, hogy mennyire lehetett gyógyító hatása a könyv olvasásának (amit Burton bevezetőjében ígér).

legváltozatosabb és legkimerítőbb szempontok szerint. Hippokratés, Galénos és Avicenna mellett Ficino is állandó hivatkozási alap, a Ficino által fordított szerzők közül pedig sűrűn idézi Platónt, Plótinost, Porphyriost, Iamblichost, Proklost és Hermés Trismegistost.

Ficino és a *De vita* a *The Anatomy of Melancholy* lapjain

Sears Jayne cikkében, melyben bizonyítani igyekszik, hogy Ficino hatása az angol reneszánsz során sokkal kevésbé közvetlen, mint azt előtte feltételezték, éppen csak megemlíti, hogy Burton főként a *De vitá*t idézi Ficinótól.[296] Burton legnevesebb kutatói sem foglalkoztak részletesen Burton és Ficino kapcsolatával.[297] Ugyanakkor a Ficino-kutatók és a *De vita* kritikai kiadásának készítői sem tárták fel, mennyiben és hogyan merített a 17. századi angol szerző a firenzei filozófus *Az életről* című munkájából.[298] Magyarul Földényi F. László írt a melankólia történetéről, szempontja azonban elsősorban esztétikai, és nem tér ki erre az összefüggésre.[299]

A következőkben azt fogom megvizsgálni, milyen szövegkörnyezetben és hogyan jelenik meg a firenzei filozófus név szerint *a The Anatomy of Melancholy* [A melankólia anatómiája] című művében, és hogy ennek alapján Burton a *De vita* mely könyveit olvashatta saját maga vagy ismerhette mások beszámolói révén. Mivel tudjuk, hogy a legtöbb kiadásból az asztrológiai szempontú és a talizmánmágiát is tárgyaló harmadik könyv a lehetséges támadások elkerülése céljából kimaradt, a fő kérdés, hogy vajon Burton személy szerint tanulmányozta-e a *De vita coelitus comparandá*t? Ehhez végigtekintjük Ficino név szerinti említéseit és az esetleges szövegszerű idézeteket is a bevezetésben, az első és a második részben. A harmadik részben, mely a szerelmi és vallásos melankóliát tárgyalja, Ficino neve tizennyolc esetben bukkan fel hivatkozott tekintélyként. Azonban a témából adódóan az idézett művek tizenhét esetben a Platón *Lakomá*jához írt *Kommentár*, egy esetben pedig a *Theologia Platonica*, ezért ezzel itt nem foglalkozunk.

[296] Sears Jayne: Ficino and the Platonism of the English Renaissance, *Comparative Literature*, IV. évf., 1952/3, 218.

[297] Lásd a jegyzetekben már korábban idézett szerzők, Erin Sullivan, Mary Ann Lund, Julie Sanders munkáit, illetve Angus Gowland: *The Worlds of Renaissance Melancholy: Robert Burton in Context*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

[298] Lásd James Hankins: Malinconia mostruosa: Ficino e le cause fisiologiche dell'ateismo, *Rinascimento*, 2. sor., XLVII. évf., 2007, 3–23.

[299] Földényi F. László: *Melankólia*, Budapest, Magvető, 1984 (Akadémiai, 1992[2]; Kalligram, 2003[3] és 2015[4]); Uő: *A melankólia dicsérete*, Budapest, Jelenkor, 2017.

Hivatkozások a *Bevezetés*ben

Százhatvan oldalnyi bevezetésében két helyen említi Ficinót. Első ízben ott, ahol arról elmélkedik, hogy vajon mit szólnak majd az orvosok, akik művét olvassák, s azokra hivatkozik, akik egyszerre voltak lelkészek és orvosok. Ficino és Linacre itt egy mondatban szerepel: „Marcilius [sic!] Ficinus was *semel et simul*; a priest and a physician at once, and *[165]* Th. Linacer in his old age took orders."[300] Érdekes, hogy ugyanazt az érvelést használja, amelyet Ficino a *De vitá*hoz írt első *Apológiá*jában, de nem rá hivatkozik, hanem egy tanárára, úgyhogy szinte biztos, hogy ezt nem olvasta, különben ezt idézte volna:

> Amit itt tárgyalok, az a lélek betegsége, és legalább annyira tartozik a papra mint az orvosra; s ki nem tudná, hogy milyen szoros az összefüggés e két mesterség között? A jó papnak jó orvosnak is kell lennie, legalábbis lelki orvosnak, ahogy Megváltónk is nevezte magát, és az is volt, Mt 4,23; Luk 5,18; Luk 7,8. Csak tárgyukban különböznek, az egyik a test orvosa, a másik a léleké, és különböző szereket alkalmaznak a gyógyításban; az egyik a lelket a testen keresztül gyógyítja, a másik a testet a lelken keresztül, ahogy [168] orvostan professzorunk, Regius tanár úr tudtunkra adta egy tudós előadásán, nem is olyan régen.[301]

Ficino érvelése így hangzik:

> A legkiemelkedőbb szolgálat pedig kétségkívül az, amelyik egyben a legszükségesebb is, és amelyre mindenki vágyva vágyik: tudniillik, hogy hozzásegítsük az embereket, hogy ép testben ép lelkük legyen. Ezt pedig akkor tudjuk elérni, ha a papi hivatallal összekapcsoljuk az orvoslást. [...] Krisztus is, aki tanítványainak megparancsolta, hogy

[300] Lásd *Preface*, a szövegben a [165] jegyzet előtt. Mivel a fejezet írásakor a gutenberg.org által közzétett, online elérhető szövegben dolgoztam, az idézetekben mindenhol meghagytam a főszövegben szereplő zárójeles jegyzetszámokat, amelyek bármely kiadásban könnyen beazonosíthatóvá teszik a szöveghelyet. Oldalszámot ezért nem tüntettem fel. (Sajnos az oldalt azóta törölték.) – Linacer személyesen is ismerte Ficinót, lásd Frazer-Imregh Monika: „Adalékok Marsilio Ficino *De vita* című művének utóéletéhez – Hogyan került a De vita Angliába?", *Antikvitás és reneszánsz*, V. évf., 2020/1, 107–126.

[301] „It is a disease of the soul on which I am to treat, and as much appertaining to a divine as to a physician, and who knows not what an agreement there is betwixt these two professions? A good divine either is or ought to be a good physician, a spiritual physician at least, as our Saviour calls himself, and was indeed, Mat. iv. 23; Luke, v. 18; Luke, vii. 8. They differ but in object, the one of the body, the other of the soul, and use divers medicines to cure; one amends *animam per corpus*, the other *corpus per animam* as [168] our Regius Professor of physic well informed us in a learned lecture of his not long since." Lásd Preface, a szövegben a [168] jegyzet előtt. A Burton-idézetek saját fordításaim.

enyhítsenek a szenvedők bajain az egész földkerekségen, a papoknak is valószínűleg azt írná elő, hogy ha már szavakkal nem tudnak gyógyítani, ahogyan egykor az apostolok tették, legalább füvekkel és kövekkel gyógyítsanak.[302]

Az előszóban másodszor a „helyeslendő őrületek" között az isteni ihlettel kapcsolatban mintha Ficino egy korai (1457-es) művét, a *De furore divinó*t említené (ámbár az isteni ihlet Ficino számos más művében is gyakran felbukkan):

Nem tagadom, van olyan őrület, amely elfogadható, egy isteni elragadtatás, egy szent őrület, s még a szellemi megittasodás is Isten szentjeinél […] Ilyen az az őrület, amelyről Ficino beszél, amikor a lélek emelkedett állapotba kerül, és a mennyei nektár isteni ízétől ragadtatik el, amit a költők Dionysos áldozataként értelmeztek [462].[303]

Csakhogy a *De vita* I. könyvének 6. fejezetében is erről van szó, ahol Ficino Aristotelés, Démokritos, Platón és Avicenna nyomán azt taglalja, hogy „[m]i módon tesz a fekete epe tehetségessé?" Ezt mondja ugyanis a fekete epéről, azaz a melankolikus testnedvről [ἡ μέλαινα χολή]:

Általa válnak a filozófusok rendkívülivé, különösen amikor lelkük a külső mozgásoktól és a testtől elszakadva közel kerül az isteni dolgokhoz, és azok eszközévé válik. S akkor a magasban eltelve az isteni sugallatokkal és titkokkal, mindig valami új és szokatlan dolgot talál ki, s megmondja a jövendőt. Ezt állítja nemcsak Démokritos és Platón, hanem Aristotelés is a *Problémák* könyvében, és Avicenna *Az isteni dolgokról* és *A lélekről* szóló könyvében.[304]

Itt tehát elképzelhető akár egy közvetlen olvasat is, hiszen az idézet tartalmába teljesen belefér, és az előző, I. 5. fejezetben[305] a *furor* terminus is megjelenik:

[302] Marsilio Ficino: „Apologia quaedam…" in uő: *Three Books on Life*, 396.

[303] „I may not deny but that there is some folly approved, a divine fury, a holy madness, even a spiritual drunkenness in the saints of God themselves […]. Such is that drunkenness which Ficinus speaks of, when the soul is elevated and ravished with a divine taste of that heavenly nectar, which poets deciphered by the sacrifice of Dionysius [462]." Lásd *Preface*, a szövegben a [462] jegyzet előtt és ál-Areopagita Szent Dénes: *Egyházi hierarchia*, 4. fejezet (Az Úrvacsoráról).

[304] „Hinc philosophi singulares evadunt, praesertim cum animus sic ab externis motibus atque corpore proprio sevocatus, et quam proximus divinis et divinorum instrumentum efficiatur. Unde divinis influxibus oraculisque ex alto repletus, nova quaedam inusitataque semper excogitat et futura praedicit. Quod non solum Democritus atque Plato affirmant, sed Aristoteles in Problematum libro et Avicenna in libro Divinorum et in libro De anima confitentur." Marsilio Ficino: *Three Books on Life*, 120–122. A Ficino-részleteket saját fordításomban hozom.

[305] *De vita*, I. 5. „Miért éles elméjűek a melankolikusok; kik ilyenek közülük, és kik nem?"

> A gyulladás révén létrejövő fekete epe pedig négy fajtára osztható, ugyanis vagy a fekete epe, vagy a tisztább vér, vagy az epe, vagy a sós nyálka *[falsae pituitae]* gyulladása okozza. Azonban minden, ami gyulladás révén jön létre, árt az ítélőképességnek és a bölcsességnek, hiszen azáltal, hogy az illető testnedv begyullad és ég, izgatottá és őrjöngővé teszi az embert. Ezt a görögök mániának hívják, mi pedig őrültségnek *[furor]*. [306]

Hivatkozások az *Első rész*ben

Az *Első rész*ben *(partition)* tizenhárom név szerinti Ficino-hivatkozás található, több helyen konkrétan a *De vita* egyes helyeire való utalással. A helyekre elsősorban a lábjegyzetszámokkal utalok, egyrészt mert Burton fejezetbeosztása túl bonyolult és nem egészen következetes, másrészt mert így bármely kiadásban könnyen kereshető. A lábjegyzet száma a mai gyakorlattal ellentétben nem a kérdéses kifejezés vagy mondat végén, hanem ezek előtt áll. Sajnos a tartalomjegyzékben megadott címek sem egyeznek meg a szövegben szereplő fejezetcímekkel, ami még nehezebbé teszi az azonosítást.

A név szerinti idézések előtt *a Division of the Body, Humours, Spirits* című alfejezet 956. jegyzetét megelőzően a szellem Ficino-féle meghatározását adja summázva, de nagyon pontosan:

> A szellem nagyon finom pára, amely a vérből keletkezik, és a lélek eszköze, hogy minden tevékenységét végrehajtsa; kötelék vagy közvetítő a test és a lélek között, mint néhányan vélik; vagy mint [956] Paracelsus mondja, az önvaló negyedik lelke.[307]

Az, hogy a passzus végén Paracelsusra hivatkozik, nem zárja ki, hogy magát a meghatározást Ficinónál olvasta, így a „some" kifejezésben elsősorban rá kell gondolnunk. A katonaorvos és sebész Paracelsus, az orvostudomány „fenegyereke" egyébként, aki a korabeli téves orvosi gyakorlatok ellen még a bázeli egyetemen is felemelte a szavát, a legnagyobbra tartotta Ficinót (Paracelsus neve arra utal, hogy a legnagyobbnak tekintett latin nyelven író orvost, Celsust is

[306] „Adusta vero in species quattuor distribuitur: aut etenim naturalis melancholiae aut sanguinis purioris aut bilis aut salsae pituitae combustione concipitur. Quaecunque adustione nascitur iudicio et sapientiae nocet. Nempe dum humor ille accenditur atque ardet, concitatos furentesque facere solet, quam Graeci maniam nuncupant, nos vero furorem." Ficino: *Three Books on Life*, 117.

[307] „Spirit is a most subtle vapour, which is expressed from the blood, and the instrument of the soul, to perform all his actions; a common tie or medium between the body and the soul, as some will have it; or as [956] Paracelsus, a fourth soul of itself." Part. 1. Sect. 1. Memb. 2. Subsect. 2. *Division of the Body, Humours, Spirits.* A *[956]* jegyzetszám előtt.

meghaladja).[308] A szellem mibenlétéről, valamint a testben és a gondolkodásban játszott szerepéről az I. könyv 2–7. fejezetében, az emberi és a világszellem párhuzamáról és ezek közvetítő szerepéről a III. könyv 1–3. és a 11. fejezetében ír Ficino.

A név szerinti említések közül elsőként tehát a betegségeket kategorizáló első nagy egységen belül az [1060] lábjegyzet után az *Of the Matter of Melancholy*[309] fejezetében a fekete epe mibenlétéről értekező írókat sorolja fel, Galénos, Avicenna és a Burtonnel kortárs szerzők között Ficinót is; a lábjegyzet tartalma a következő: „Lib. 1. cap. 6. de sanit. tuenda." – tehát pontosan a *De vita* első könyvének fent idézett fejezete.

Az [1170] jegyzetszám után,[310] a bolygóprincípiumokhoz tartozó daimónokat vagy démonokat, illetve angyalokat tárgyaló szerzők között jelenik meg Ficino. Gregorius Tholsanus[311] a bolygóknak megfelelően hét éteri szellemet vagy angyalt különböztetett meg, melyeket a híres paviai matematikus és orvos Cardanus[312] a *De subtilitate* című művében ősszubsztanciáknak, olymposi daimónoknak nevez, akik az állatöv élén állnak. A Hold felett szerinte ezek jó angyalok, alatta rosszindulatúak, számos néven számtalan feladatot látnak el, melyeket „Dionysius of Angels" (az ál-Areopagita) is az országok, hivatalok, emberek fölé helyez. Velük egyetért – mondja Ficino, főként Platónt követve:

> [1170] Marsilio Ficino úgy tűnik, osztja ezt a véleményt, Platónt követve vagy magától, nem tudom (ezek is irányítják az alattuk levőket, ahogy azok is szintén az ő alattuk levőket, mind alárendelve egymásnak, és a földhöz legközelebbiek minket irányítanak,

[308] Zanier: *Platonic Trends,* 515.

[309] Part. 1. Sect. 1. Memb. 3. Subsect. 3. *Of the Matter of Melancholy.* Az *[1060]* jegyzetszám után.

[310] Part. 1. Sect. 2. Memb. 1. Subsect. 2. *A Digression of the nature of Spirits, bad Angels, or Devils, and how they cause Melancholy.* (Az *[1170]* jegyzetszám után.)

[311] Tholsanus (Pierre Grégoire c.1540–1597): *Syntaxes artis mirabilis, in libros septem digestae. Per quas de omni re proposita... disputari aut tractari, omniumque summaria cognitio haberi potest*, Lyon, Antoine Gryphe, 1575–1576, három részben, az első kettő egy kötetben: I. *Syntaxes artis mirabilis;* II. *Commentaria in prolegomena syntaxeon mirabilis artis;* III. *Syntaxeon artis mirabilis*. Későbbi kiadása: *Commentaria in syntaxes artis mirabilis per quas de omnibus disputatur habeturque cognitio autore Petro Gregorio Tholosano impressum Lugduni per Antonium Grifium 1585*. További kiadás: Köln, Lazarus Zetner, 1610. A könyv Raimundus Lullus tanításait követi, témája asztrológia és daimonológia, indexre tették.

[312] Gerolamo Cardano (1501–1576): *De subtilitate rerum* (a természeti jelenségekről), Johann Petreius, Nürnberg, 1550. Teljes szövege oldalanként fotózva: https://archive.org/details/hinwel-all-00000138-001/page/n8 Lásd még: https://digitalcollections.nypl.org/items/06d8c190-6ca1-0134-ecf8-00505686a51c#/?uuid=081debe0-6ca1-0134-d24f-00505686a51c Továbbá a Párizsi 1550-as kiadás: https://books.google.co.uk/books?id=2Hw7AAAAcAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Letöltés: 2020. április 4.) Angol fordítás: *The De Subtilitate of Girolamo Cardano*, trans. by J. M. Forrester, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, 2013.

> akiket kettéosztunk jó és rossz angyalokra, isteneknek vagy ördögöknek nevezünk, aszerint hogy segítenek vagy ártanak nekünk, és eszerint imádjuk, szeretjük vagy gyűlöljük őket), de a legvalószínűbb, hogy Platónt követi, mert ő teljesen Sókratésra támaszkodik [...] [313]

A bolygóprincípiumokhoz tartozó daimónokról Ficino több helyen is beszél a *De vita* III. könyvében: az alapelveket lefektető első fejezetben; a világszellemet tárgyaló negyedik, a talizmánokat ismertető 13., 14., 15., 20. fejezetben, illetve a 22. fejezetben, ahol azt fejti ki, hogy az ég adományainak befogadására az ember a harmónia segítségével készülhet fel. Iamblichos mondását idézi, miszerint az ég és a világ istenségei magas- és alacsonyabb rendű erőkkel is rendelkeznek. A huszonharmadik fejezet, mely az önismeret, az egyénnek megfelelő lakhely és mesterség kiválasztásának fontosságát hangsúlyozza, a személyt segítő daimónok két típusát különbözteti meg: az embert születésétől fogva oltalmazó daimónt és a mesterségével kapcsolatban mellette állót. Itt Ficino Porphyriosra hivatkozik ugyan, de az idézetet Iamblichos *De mysteriis*éből vette. Sajnos Burton szűkszavúsága miatt ebből nem bizonyíthatjuk, hogy ő maga olvasta volna a III. könyv e fejezeteit, ám hogy tudott tartalmukról, az biztos.

Visszatérve Burton szövegéhez, a fenti hely után azzal folytatja, hogy Platón a daimónok kilenc fajtáját különböztette meg, s azt taglalja, hogy milyen elődöktől vette át e tanítást. Nos, ez ismét Ficinóra megy vissza, ha ezt nem is írja le Burton – hiszen az ősi tudás, a *prisca theologia* képviselőire utal, akiket Ficino rendszeresen e hagyomány továbbvivőiként szokott emlegetni: Zoroasterre, Hermés Trismegistosra, Pythagorasra. A kilenc irányító szellemi létező felsorolása után némi magyarázattal arra a két újplatonikus szerzőre hivatkozik, akiket szintén Ficino fordított latinra, s a *De vitá*ban név szerint is gyakran citálja őket – Proklosra és Iamblichosra:

> az első Isten, a második az idea, 3. értelmek, 4. arkangyalok, 5. angyalok, 6. ördögök, 7. hősök, 8. fejedelmek, 9. hercegek: közülük némelyek teljességgel jók, mint az istenek, néhányan rosszak, néhányan semlegesek az istenek és az emberek között, mint a hősök és a daimónok, amelyek az embereket irányították, és geniusoknak nevezték őket, vagy ahogy [1171] Proklos és Iambichos fogalmaz, az Isten és az emberek közöttiek.[314]

[313] „[1170] Marcilius [sic!] Ficinus seems to second this opinion, out of Plato, or from himself, I know not, (still ruling their inferiors, as they do those under them again, all subordinate, and the nearest to the earth rule us, whom we subdivide into good and bad angels, call gods or devils, as they help or hurt us, and so adore, love or hate) but it is most likely from Plato, for he relying wholly on Socrates […]"

[314] „first God, second idea, 3. Intelligences, 4. Arch-Angels, 5. Angels, 6. Devils, 7. Heroes, 8. Principalities, 9. Princes: of which some were absolutely good, as gods, some bad, some indifferent

Ugyanebben a fejezetben, nem sokkal lentebb, az [1208] jegyzetszám után még mindig a daimónokról vagy démonokról tárgyalva egy Richard Argentine[315] nevű szerzőt idézve jelöli meg az ő forrásaként Ficinót. A híres emberek halálának előjeleit eszerint nem gonosz szellemek, hanem jó angyalok jelzik csodás jelenségekkel, szemben más forrásokkal, amelyek a gonoszul megölt emberek házában kísértetjárásról számolnak be:

> Ezek a szellemek gyakran megjövendölik az emberek halálát számos jel révén, mint kopogás, nyöszörgés stb., [1208] bár Richard Argentine a *De prestigiis daemonum* [A démonok kiváltságai] 18. fejezetében ezeket az előjeleket a jó angyaloknak tulajdonítja, Ficino és mások tekintélye nyomán; *prodigia in obitu principum saepius contingent etc.* (csodajelek főleg a jelentős emberek halálakor szoktak előfordulni), miként [1209] Rómában a Lateráni Székesegyházban Szilveszter pápa sírja előre jelezte a pápák halálát.[316]

A következő előfordulás a melankólia okait az asztrológiai, fiziognómiai és tenyérből megállapítható jelekből vizsgáló fejezetben[317] bukkan fel, az [1291] fejezetszám után. Miután az asztrológia érvényességét illetően maga is állást foglal, Burton bemutatja több Ficino utáni szerző[318] leírását a melankolikus betegségek asztrológiai okairól. Majd a Galénost követő orvosok közül Ficinót is említi, akik azt vallották: „A csillagok hatásának nagy része van ebben a betegségben."[319]

A rossz táplálkozás a következő ok a melankolikus betegségek kialakulásában – itt Ficino azon szerzők felsorolásában szerepel, akik egész könyvnyi tudnivalót

---

inter deos et homines, as heroes and daemons, which ruled men, and were called genii, or as [1171] Proclus and Jamblichus will, the middle betwixt God and men." Part. 1. Sect. 2. Memb. 1. Subsect. 2. *A Digression of the nature of Spirits, bad Angels, or Devils, and how they cause Melancholy*.)

315 Richard Argentine (megh. 1568), alias Sexten, angol orvos és lelkész, művének nincs modern kiadása: *De Præstigiis et Incantationibus Dæmonum et Necromanticorum*, Bázel, 1568, 8vo.

316 These spirits often foretell men's deaths by several signs, as knocking, groanings, &c. [1208] though Richard Argentine, *c. 18. De praestigiis daemonum*, will ascribe these predictions to good angels, out of the authority of Ficinus and others; *prodigia in obitu principum saepius contingunt*, &c. (prodigies frequently occur at the deaths of illustrious men), as in the Lateran church in [1209] Rome, the popes' deaths are foretold by Sylvester's tomb.

317 Part. 1. Sect. 2. Memb. 1. Subsect. 4. *Stars a cause. Signs from Physiognomy, Metoposcopy, Chiromancy.* Az [1291] fejezetszám után.

318 Pl. Paracelsus, Melanchton, Leovitius, Cardano, Giovio Pontano.

319 „[T]he influence of stars to have a great hand to this peculiar disease."

foglaltak össze a helyes táplálkozás fontosságáról.[320] Az [1349] fejezetszám előtt: „El kell mondanom, sok orvos írt vaskos köteteket erről a témáról, mindenféle hús természetéről és minőségeiről, mint például [...]".[321]

Majd a búskomorságnak az emésztés és a testnedvek megrekedéséből vagy túlzott kiömléséből fakadó okai között szerepel a szerelmi élet túlhajszolása is,[322] ahol Galénos és Avicenna mellett ismét Ficino az egyik auktoritás [1488]:

> A fékezetlen nemi vágy ugyanolyan rossz mint az ellenkezője. Galénos, *De mortis popular.* [sic!], 6. könyv, 5, 26, a melankóliát azon betegségek között tünteti fel, amelyeknek az oka a túlzásba vitt nemi élet; Avicennánál is ez áll, 2, 3, 11. fej. Oribasius i. m., Ficino, *De sanitate tuenda*, 2. k.[323]

Itt tehát csak a II. könyvet jelöli meg a *De vitá*ból, a fejezetet nem. Valójában a témáról már az I. könyv 7. fejezetében is szó esik: „A tudósok öt ellensége: a nyálka, a fekete epe, a szeretkezés, a túlzott jóllakottság és a délelőtti alvás." A túlzott mértékű szeretkezés azért ellenjavallt Ficino szerint, mert felemészti a szellemeket és nyugtalanná teszi az elmét.[324] A II. könyvben pedig több helyen is felmerül a téma, de immár nem mennyiségi tekintetben, hanem csak a korra vonatkozóan: a 8. és a 14. fejezetben az időseket inti, hogy kerüljék a Venus adta testi gyönyöröket, mert már nem nekik való, helyette érjék be a nevetéssel és a zenével. Jellemző, hogy Burton ezután Ficino fenti indoklását nem tőle idézi, hanem három kortárs szerzőtől: „Marsilius Cognatus, Montaltus, 27. fej., Guianerius, 3. ért., 2. fej., Magninus, 5. fej., 3 [1489] szerint ennek az az oka, hogy [1490] lehűti és kiszárítja a testet, és felemészti a szellemeket."[325] A Ficino-idézés helye tehát nem pontos, de tartalmilag lényegében rendben van. Burton egyébként két további kortárs szerzőtől két nagyon hasonló esetet is leír, ahol egy idős férj egy hosszú, forró nyáron fiatal leányt vett feleségül, és a túlzott szeretkezéstől

[320] Part. 1. Sect. 2. Memb. 2. Subsect. 1. *Bad Diet a cause. Substance. Quality of Meats.* Az [1349] fejezetszám előtt.

[321] „Many physicians, I confess, have written copious volumes of this one subject, of the nature and qualities of all manner of meats; as namely [...]".

[322] Part. 1. Sect. 2. Memb. 2. Subsect. 4. *Retention and Evacuation a cause, and how.* Az [1488] jegyzetszám után.

[323] „Intemperate Venus is all but as bad in the other extreme. Galen, *l. 6. de mortis popular. sect. 5. text. 26*, reckons up melancholy amongst those diseases which are [1488] exasperated by venery: so doth Avicenna, *2, 3, c. 11.* Oribasius, *loc. citat.* Ficinus, *lib. 2. de sanitate tuenda*."

[324] Ficino tekintélyei itt Galénos (egy hasonlata révén), Hippokratés és Avicenna (név szerinti említésben).

[325] Marsilius Cognatus, Montaltus, *cap. 27.* Guianerius, *Tract. 3. cap. 2.* Magninus, *cap. 5. part. 3.* [1489] gives the reason, because [1490] it infrigidates and dries up the body, consumes the spirits."

kitikkadva búskomorságba esett, mindkét esetben az öregedő férfit nedvesítő gyógyszerekkel hozták helyre.

Az elmebéli okok, azon belül is a képzelet ereje a következő téma, ahol Ficino neve újra felbukkan.[326] Az orvosban való hit erejéről beszél Burton (természetesen számos tekintélyt idézve Hippokratéstől Avicennán át Cardanóig), s arról, hogy az elme ereje gyakorlatilag a testi funkciók működésére is kihat. Így szinte már a gondolat által gyógyulni kezdenek a páciensek – vagy romlik az állapotuk, ha úgy vélik, megátkozták őket. Ez a *placebo* és a pszichoszomatikus betegségek modern fogalmára emlékeztet. Majd ráadásként fűzi hozzá, hogy képzeletünk olyan sokféle irányban és módon képes formálni vagy befolyásolni testünket, mint egyfajta Próteus vagy kaméleon, mely mindenféle alakot ölt, sőt még másokra is kihat, s itt idézi Ficinót:

> Képzeletünk oly sokféleképpen hat testünkre, oly különböző irányokba befolyásolja, és oly ellentmondást nem tűrve parancsol neki, hogy az mint egy újabb [1627] Próteus, vagy egy kaméleon mindenféle alakot képes felölteni; és olyan hatalmas erővel rendelkezik (mint Ficino hozzáteszi), hogy még másokra is hatással van, csakúgy, mint saját magunkra. Máskülönben miként okozhatna a hályog hasonló gondot okozni másoknak? Miért ragadós az [1628] ásítás?[327]

A hozzáfűzött jegyzetből azonban kiderül, hogy a gondolatot nem a *De vitá*ból, hanem a *Theologia Platonicá*ból vette.[328]

Viszont szövegszerű idézetet is hoz Ficinótól a *De vitá*ból ott, ahol a tudósok (diákok) megfeszített szellemi munkájából adódó mentális és testi problémákat elemzi.[329] Először a fejezet elején, az [1974] jegyzetszám után hivatkozik arra, hogy Ficino a tudósok öt legfőbb baja között tartja számon a melankóliát, ami szinte elválaszthatatlan társuk: „Marsilio Ficino, *De sanitate tuenda*, 1. k.,7. fej., a melankóliát a tudósok öt fő csapása között tünteti fel, hisz ez a baj mindegyikükre jellemző, és szinte elválaszthatatlan társuk."[330] Majd miután Varro szavaival

[326] Part. 1. Sect. 2. Memb. 3. Subsect. 2. *Of the Force of Imagination*. Az [1627] jegyzetszám után.

[327] „So diversely doth this phantasy of ours affect, turn, and wind, so imperiously command our bodies, which as another [1627] Proteus, or a chameleon, can take all shapes; and is of such force (as Ficinus adds), that it can work upon others, as well as ourselves. How can otherwise blear eyes in one man cause the like affection in another? Why doth one man's yawning [1628] make another yawn?"

[328] Az [1627] jegyzetben a *Theologia Platonica* 13. könyvének 18. fejezetére hivatkozik: „Imaginatio est tanquam Proteus vel Chamaeleon, corpus proprium et alienum nonnunquam afficiens."

[329] Part. 1. Sect. 2. Memb. 3. Subsect. 15. *Love of Learning, or overmuch study. With a Digression of the misery of Scholars, and why the Muses are Melancholy.*

[330] „Marsilius Ficinus, *de sanit. tuenda, lib. 1. cap. 7*, puts melancholy amongst one of those five principal plagues of students, 'tis a common Maul unto them all, and almost in some measure an inseparable companion." Uo.

jellemzi a tudósokat (szigorúak, szomorúak, szárazak), Patritius, Machiavelli és a törökök példáival mondja el, hogy a könyvmolyok nem lesznek jó katonák. Ezután sorra veszi az okokat, hogy a tudósokat miért sújtja különösen a melankólia: ülő életmódot folytatnak, magányosan, csak a múzsák között élnek, nem mozognak és nem járnak szórakozni, ráadásul sokszor rosszkedvűek és tétlenek, az általános ok azonban a túl sok tanulás. Itt bibliai utalás jön: Festus, Júdea helytartója is azt mondta Pál apostolnak, hogy a túl sok tanulás vette el az eszét. Időben közelebbi példák után idézi Ficinót ismét[331] a *De vitá*ból:

> Marsilio Ficino, *De sanitate tuenda*, 1. k., 1., 3., 4. fej. és 2. k., 16. fej. számos okot sorol fel, [1980] hogy „miért lesznek a tudósok gyakrabban koravének, mint mások". Az első ok a hanyagságuk; [1981] „mások ügyelnek a szerszámaikra, a festő elmossa az ecseteit, a kovács odafigyel a kalapácsára, üllőjére, kohójára; a földműves megjavítja az ekevasat, és megköszörüli az élét, ha eltompult; a solymász vagy a vadász nagy gondot fordít a solymaira, vadászkutyáira, lovaira, kutyáira stb.; a zenész behangolván megfeszíti, majd meglazítja lantjának húrjait stb., csak a tudósok nem törődnek saját szerszámaikkal: agyukkal és szellemeikkel (gondolom), amiket nap mint nap használnak, amelyekkel az egész világot felfogják, s amelyeket felemészt a sok tanulás. […]"[332]

E részlet is jól mutatja Burton munkamódszerét: emlékezetből dolgozott. Bár tudása valóban óriási, meglehetősen pontatlanul jelöli meg idézett helyeit – ez rengeteg lábjegyzetére is igaz. Ficino ugyanis az első könyv második fejezetében beszél arról, hogy a tudósok elhanyagolják a kutatáshoz legfontosabb eszközüket: szellemeiket. Az általa megjelölt első fejezet a szükséges segítőikről, a harmadik a melankolikus és a flegmatikus testnedv túltengésének elkerüléséről szól, tehát éppen nem találta el a kérdéses helyet. A negyedik ficinói fejezet azonban valóban a tudósok melankolikussá válásának három (égi, természeti és emberi) okát elemzi, nagyon szellemesen, a bolygók és a testnedvek alapminőségeinek tanai alapján. Felmerül a kérdés, hogy miért nem inkább ezt a briliáns eszmefuttatást idézte tőle? A válasz talán az lehet, hogy Burton a saját szellemei elhanyagolásában ismert a leginkább magára a tudós emberek melankóliáját illetően, s nem annyira

[331] Az [1980] jegyzetszám körül.

[332] „Marsilius Ficinus *de sanit. tuend. lib. 1, cap. 1, 3, 4*, and *lib. 2, cap. 16*, gives many reasons, [1980] »why students dote more often than others.« The first is their negligence; [1981] »other men look to their tools, a painter will wash his pencils, a smith will look to his hammer, anvil, forge; a husbandman will mend his plough-irons, and grind his hatchet if it be dull; a falconer or huntsman will have an especial care of his hawks, hounds, horses, dogs, &c.; a musician will string and unstring his lute, &c.; only scholars neglect that instrument, their brain and spirits (I mean) which they daily use, and by which they range overall the world, which by much study is consumed.«[…]"

orvosi szempontból, mint a páciens nézőpontjából érdekli a téma. Az idézetben szintén megjelölt második könyv tizenhatodik fejezete pedig a Szaturnusz (a tudósok bolygója) és (a testi gyönyörök bolygója) Vénusz között feszülő ellentétet, illetve az emberi szellemre és testre gyakorolt ellentétes hatásukat taglalja. Mivel Venus a külső részek felé csalogatja, Saturnus pedig befelé vonja a szellemet, ha egyidejűleg mozgatják, akkor kétfelé vonják, és szétzilálják azt. Ezért az elmélkedők és a kutatók számára semmi sem veszedelmesebb, mint a szerelmi aktus, mondja Ficino. Erre valójában már utalt Burton egy korábbi téma kapcsán, melyet fentebb taglaltunk.

A melankólia tünetei tárgyalásában ismét a *De vita* I. könyvének 4. fejezetét idézi, a testnedvek keveredését, minőségét és természetes vagy nem természetes voltát illetően: „A tünetek ezért vagy [2453] […] a testnedvek különféle keveredéséből erednek, Ficino, *De sanitate tuenda*, 1. k., 4. fej.: aszerint hogy azok melegek, hidegek, természetesek, nem természetesek, bőségesek vagy szűkösek."[333]

Miután a tünetek helyét, eredetét és jellegét két rész *(membrum)* nyolc alfejezetében *(subsection)* ismertette, a harmadik *membrum*ot egészében a fent leírt tünetek közvetlen okának szenteli, ahol kétszer is idézi Ficinót.[334] Először a híres Aristotelés-hely kapcsán,[335] ahol a szellemileg tehetséges emberek: tudósok, művészek, filozófusok és törvényalkotók melankolikus voltát tárgyalja:

> Miért tehetségesek a melankolikus férfiak? – ezt Aristotelés vetette fel jóval ezelőtt a *Problemata*ban; és azt, hogy [2672] minden tanult ember, híres filozófusok és törvényhozók, szinte egytől egyig mind melankolikusok voltak, ellentmondásos kérdés. Jason Pratensis ezt a természetes melankóliának tudta be, erre a véleményre hajlik Melanchton is a *De anima* [A lélek] című könyvében, valamint Marsilio Ficino, *De sanitate tuenda*, 1. k., 5. fej., de nem az egyszerű [fekete epének], mert az az embert ostobává, nehézkessé, unalmassá teszi, mivel száraz és hideg, ijedős, bolond és magányos, hanem más testnedvekkel vegyülve (csak a nyálka megengedett); és nem szabad besülniük, [2673] hanem olyan arányban kell keveredniük, hogy a vér fele rész legyen, kicsit égett vagy egyáltalán nem, hogy [összességében] ne legyenek se túl melegek, se túl hidegek.[336]

[333] „Symptoms therefore are either [2453] […] from the humours diversely mixed, Ficinus, *lib. 1, cap. 4, de sanit. tuenda*: as they are hot, cold, natural, unnatural, intended, or remitted." Part. 1, Sect. 3, Memb. 1, Sub. 1. *Symptoms, or Signs of Melancholy in the Body*; a [2453] jegyzetszám után.

[334] Part. 1, Sect. 3, Memb. 3. *Immediate cause of these precedent Symptoms.*

[335] Aristotelés: *Problémata,* XXX, 1.

[336] „Why melancholy men are witty, which Aristotle hath long since maintained in his *problems*; and that [2672] all learned men, famous philosophers, and lawgivers, *ad unum fere omnes melancholici*, have still been melancholy, is a problem much controverted. Jason Pratensis will

Érdekes, hogy Ficino számos érvelését e témában nem tőle idézi, hanem saját kortársaitól, miként az előbbi részletet közvetlenül megelőző mondatban. Ott ugyanis arról beszél, hogy a tudósok és a szerelmesek azért melankolikusok gyakran, mert a folytonos és megfeszített gondolkodásban szellemeiket az agyukba vonják és elégetik.[337] Erről épp a már többször idézett I. könyv 4. fejezetében értekezik Ficino, a melankólia emberi okának nevezve e jelenséget. Az emberi ok szerinte a következő: az elme sűrű tevékenysége kiszárítja az agyat, a nedvesség híján viszont a hő is elvész belőle. Így az agy száraz és hideg lesz, ez pedig földi és melankolikus minőségnek felel meg. Azonkívül, mint mondja, a kutatás során a mozgásnak kitett szellemek folytonosan elpárolognak. Ily módon tehát Burton művében nemcsak azt látjuk, hogy ő mennyire ismerte a firenzei filozófus az életről szóló munkáját, hanem azt is, hogy Ficinónak a *De vitá*ban kifejtett tanai mennyire beépültek már a köztudatba, amikor Burton az *Anatomy of Melancholy*t írta.

Az utolsó idézet az első részben annak kapcsán merül fel, hogy vajon mi okozza az irracionális jelenségeket. Például a fura visszhangokat szerte a világon, vagy amikor valaki hirtelen prófétálni kezd, egyszerre nyelveket beszél, vagy számára addig ismeretlen dolgokról, csillagászatról vagy egyebekről kezd értő módon beszélni. Középkori szerzőket hoz fel, akik szerint ez biztos jele a megszállottságnak, melyet csak egy pap gyógyíthat. Majd négy kortárs szerzőt idéz, köztük Lemniust,[338] akik a testnedvek okozta betegségre vezetik vissza e problémát, méghozzá Aristotelés már citált kérdésfelvetésére hivatkozva (*Problémata*,

---

have it understood of natural melancholy, which opinion Melancthon inclines to, in his book *de Anima*, and Marcilius [sic!] Ficinus *de san. tuend. lib. 1. cap. 5.* but not simple, for that makes men stupid, heavy, dull, being cold and dry, fearful, fools, and solitary, but mixed with the other humours, phlegm only excepted; and they not adust, [2673] but so mixed as that blood be half, with little or no adustion, that they be neither too hot nor too cold." Part. 1, Sect. 3, Memb. 3. *Immediate cause of these precedent Symptoms*. A [2672] és [2673] jegyzetszámok körül.

337 Uo.: „Why students and lovers are so often melancholy and mad, the philosopher of [2671] Conimbra assigns this reason, because by a vehement and continual meditation of that wherewith they are affected, they fetch up the spirits into the brain, and with the heat brought with them, they incend it beyond measure: and the cells of the inner senses dissolve their temperature, which being dissolved, they cannot perform their offices as they ought." („Hogy a tudósok és a szerelmesek miért olyan gyakran melankolikusak és őrültek, a coimbrai [2671] filozófus ennek tudja be, mivel a heves és folytonos elmélkedés révén (azon, ami érdeklődésük középpontjában áll), szellemeiket az agyukba gyűjtik, és a velük felszálló hő mértéktelenül lángra lobbantja azt: az emésztőszervek sejtjei pedig veszíteneke hőmérsékletükből, s így kihűlve nem tudják megfelelően ellátni feladatukat.")

338 Levinus Lemnius (1505–1568), holland orvos és író, a Leuveni Egyetemen és Padovában tanulta az orvoslást, Vesalius tanítványa volt. Svájcban és Angliában is utazgatott, a felesége halála után pap lett. Legismertebb műve az *Occulta naturae miracula* (1559, Antwerpen), mely angolra fordítva is megjelent *The Secret Miracles of Nature* címen 1658-ban John Streater kiadásában.

XXX, 1.), azzal az érveléssel, hogy e betegséget tisztítókúrával lehet megszüntetni. Az utóbbi Platón visszaemlékezés-tanát is felhozza, melyet Burton lehetséges magyarázatnak tart, csakúgy mint Ficino tanúságát barátjáról, Pierleone Leoniról.[339] A Iamblichos *De mysteriis*-fordítása elé írt bevezetőjében ugyanis azt állítja róla Ficino, hogy isteni sugallatra megértette a természet titkait, valamint a görög és barbár filozófusok tanításait, mielőtt olvasta volna műveiket:

> [Lemniusnak] volt egy további érve Platón visszaemlékezés-tanát illetően, amely éppoly valószínű, mint az, amit Ficino említ barátjáról, Pierleonéról; egy isteni ihlet hatására megértette a természet törvényeit és a görög és barbár filozófusok tanításait, azelőtt hogy hallott volna, látta vagy olvasta volna műveiket.[340]

Burton művének a melankólia okait és tüneteit tárgyaló első része alapján tehát azt gondolhatnánk, hogy a *De vitá*nak csak az első és második könyvét ismerte közvetlenül – nyilván olyan kiadásból, melyben a harmadik könyv nem szerepelt.

Hivatkozások a *Második rész*ben

Csakhogy a melankólia gyógyítását bemutató *Második rész*ben több ponton is érinti a *De vita* harmadik könyvének tematikáját. Összesen kilencszer említi itt név szerint Ficinót. Rögtön az első, a jogellenes gyógymódokat elutasító fejezetében[341] felsorolja a *De vita coelitus comparandá*t, méghozzá azon művek és szerzők között, akik szerint a szellemek vagy ördögök hatással lehetnek ránk:

> Tandlerus, Lemnius, (többek között Hippokratés és Avicenna) tagadja, hogy a szellemeknek vagy ördögöknek hatalma lehetne felettünk, és a padovai Pomponazzival együtt mindent természeti okokra és a testnedvekre vezet vissza. Ellenkező véleménynyel van Bodinus *Daemonamantiae*, 3. k., 2. fej., Arnoldus, Marcellus Empyricus, I. Pistorius, Paracelsus *Apodix. Magic.*, Agrippa *De occulta philosophia*, 2. k., 36., 69., 71., 72. fej., és 3. k., 23. és 10. fej. Marsilio Ficino, *De vita coelitus comparanda*,

[339] Pierleone Leoniról lásd korábbi jegyzetünket az *Asztrológia és asztrológusok Firenzében, a Mediciek környezetében* című fejezetben.

[340] „[A]nother argument he [Lemnius] hath from Plato's *reminiscentia*, which all out as likely as that which [2715] Marsilius Ficinus speaks of his friend Pierleonus; by a divine kind of infusion he understood the secrets of nature, and tenets of Grecian and barbarian philosophers, before ever he heard of, saw, or read their works." Part. 1, Sect. 3, Memb. 3. *Immediate cause of these precedent Symptoms*. A [2715] jegyzetszám után.

[341] Part. 2, Sect. 1, Memb. 1, Sub. 1. *Unlawful Cures rejected*. A [2789] jegyzetszám előtt.

13., 15., 18., 21. stb. fej., Galeotto Marzio, *De promiscua doctrina*, 24. fej., Gioviano Pontano *Plinius*, 2. kötet, 28. könyv, 2. fej., Strabón, *Geographica* 15. k., Leo Suavius; Goclenius *de ungentorum armario.* Oswoldus Crollius, Ernestus Burgravius, Dr. Flud, stb., Cardan, *De subtile* számos bizonyítékot hoz az Ars Notoriából és Salamon elveszett műveiből, az ősi Hermésztől, Artefiustól, Costaben Lucától, a *Picatrix*ból stb., hogy lehetséges ilyen kezeléseket végezni.[342]

A Ficino-kutató számára itt érhető tetten Burton művének igazi gyengéje: bár óriási ismeretanyagot vonultat fel, a legtöbb témában az idézett szerzők és művek sokaságában képtelen igazán elmélyülni. Egy-egy gondolatot felkap, melyre citációk sora következik, majd anélkül, hogy egy szerző nézeteit részleteiben kifejtené vagy elemezné, máris száguld tovább a következő, sokszor csak egy asszociáció által kapcsolódó témához. Így válhat sokszor olyan felszínessé, hogy úgy tűnjék, azt állítja: Ficino hasonló elveket vallott a *Picatrix*ban kifejtett tanokhoz, ami igen távol áll a valóságtól. Hiszen a mellette felsorolt Galeotto Marzio és Gioviano Pontano valóban ugyanannak a szellemi közegnek a hasonszőrű képviselői, ám a 11. századi, igen vegyes összetételű és talizmánreceptjeiben javarészt kisstílű vagy épp rosszindulatú célokat szem előtt tartó mágiatankönyv messze alatta áll a humanista szerzők szellemi horizontjának, főként pedig Ficino emelkedett, filozófiai megközelítésének. Mindazáltal Burton utalása a *De vita coelitus comparandá*ra helyes annyiban, hogy a felsorolt fejezetek, a 13., a 15., a 18. és a 21. valóban a talizmánokról szól, melyek készítőik és használóik szerint az égi hatásokat közvetítik a (fentebbi módon értett) szellemek révén. Azonban a köztes, tehát a 14., 17., 19., és a 20. fejezet is így vagy úgy, de tárgyalja ezt a tematikát, így nem világos, mi alapján ragadta ki Burton a megjelölt fejezeteket.

Ezután az 1. felosztás, 4. tag, 1. alfejezetében az orvosokról, a betegekről és az orvoslásról való elmélkedéseiben Ficinót azon orvosok között sorolja fel, akik szerint az asztrológia ismerete szükséges a gyógyításhoz. Ezt, az asztrológiát elutasító orvosokkal szemben maga is így véli, és Hippokratés, Galénos és Avicenna

[342] „Tandlerus, Lemnius, (Hippocrates and Avicenna amongst the rest) deny that spirits or devils have any power over us, and refer all with Pomponatius of Padua to natural causes and humours. Of the other opinion are Bodinus *Daemonamantiae, lib. 3, cap. 2.* Arnoldus, Marcellus Empyricus, I. Pistorius, Paracelsus *Apodix. Magic.* Agrippa *lib. 2. de occult. Philos. cap. 36. 69. 71. 72. et l. 3, c. 23, et 10.* Marcilius [sic!] Ficinus *de vit. coelit. compar. cap. 13. 15. 18. 21. &c.* Galeottus *de promiscua doct. cap. 24.* Jovianus Pontanus *Tom. 2. Plin. lib. 28, c. 2.* Strabo, *lib. 15.* Geog. Leo Suavius: Goclenius *de ung. armar.* Oswoldus Crollius, Ernestus Burgravius, Dr. Flud, &c. Cardan *de subt.* brings many proofs out of Ars Notoria, and Solomon's decayed works, old Hermes, Artefius, Costaben Luca, *Picatrix*, &c. that such cures may be done." Part. 2, Sect. 1, Memb. 1, Subsect. 1. *Unlawful Cures rejected*. A [2791] jegyzetszám előtt.

tekintélyével támogatja meg, hisz e nagy tekintélyű szerzők úgy tartják, az orvos pusztán hentes az asztrológia ismerete hiányában:

> Az asztrológiát sok orvos szükségesnek ítéli, így Ficino, Crato, Fernelius; [2847] *mások kételkednek benne, és* [idegenkedve] vizsgálják: én nem vállalom magamra, hogy ezt a kérdést eldöntsem, helyettem Johannes Hossurtus, Thomas Boderius, és Maginus a matematikai orvoslásról írt könyvének előszavában fognak határozni. Sok orvos vizsgálja az asztrológiát az orvoslásban – mondja ő –, „amire nincsen szükség, az egyetlen művészetet mint valami bizonytalan dolgot becsmérlik, és tudatlanságukból kovácsolnak maguknak dicsőséget"; azonban az orvosokat olyan orvosok által fogom megcáfolni, akik az asztrológiát védelmükbe veszik, és hirdetik, [mint] Hippokratés, Galénos, Avicenna stb., akik szerint az orvosok enélkül hentesek, „gyilkosok azok az orvosok, akik az asztrológiát nem ismerik" stb.[343]

Az első részben, az okok között már tárgyalta a túlzásba vitt szexuális életből adódó melankóliát. Itt a gyógyítással kapcsolatban merül fel újra ez a téma, és itt jön a következő idézet Ficinótól, ugyanaz, mint ott: „[2986] Ficino és [2987] Marsilio Cognato a szeretkezést a tudós öt ellensége egyikének teszi meg: felemészti a szellemeket, és elgyengíti az agyat".

Az ezt követő idézet viszont egy olyan témát érint, amely ismét a *De vita coelitus comparanda*, azaz a *De vita* harmadik könyvének szövegére utal. Az iránytű észak felé fordulásának okát, illetve forrását kutatva megjegyzi, hogy Ficino azt a Nagymedve csillagkép egyik csillagának tulajdonította, szemben másokkal, akik a Sarkcsillagnak, egy mágneses sziklának vagy meridiánnak rótták fel:

> […] mi lehet az iránytű mozgásának oka, [2998] egy mágneses szikla vagy a sarkcsillag, ahogy Cardanus véli; vagy egy másik csillag a Nagymedve csillagképben, ahogy Marsilio Ficino gondolja; vagy egy mágneses meridián, mint Maurolieus; vagy „egy hely a föld vénájában", ahogy Agricola; vagy egy másik földrész közelsége, ahogy Cabeus mondja; vagy egyéb ok, […][344]

[343] „Astrology is required by many famous physicians, by Ficinus, Crato, Fernelius; [2847] doubted of, and explored by others: I will not take upon me to decide the controversy myself, Johannes Hossurtus, Thomas Boderius, and Maginus in the preface to his mathematical physic, shall determine for me. Many physicians explore astrology in physic (saith he), there is no use of it, *unam artem ac quasi temerariam insectantur, ac gloriam sibi ab ejus imperitia, aucupari*: but I will reprove physicians by physicians, that defend and profess it, Hippocrates, Galen, Avicen. &c., that count them butchers without it, *homicidas medicos Astrologiae ignaros*, &c." Part. 2, Sect. 1, Memb. 4, Subsect. 1. *Physician, Patient, Physic*.

[344] „[…] what should be the true cause of the variation of the compass, [2998] is it a magnetical rock, or the pole-star, as Cardan will; or some other star in the bear, as Marsilius Ficinus; or a

A Nagymedve csillagkép kapcsán a *De vita coelitus comparanda* tizenötödik fejezetében Ficino, főként Proklos *De mysteriis* című műve alapján, a kövek erejét és minőségét tárgyalja, itt tér ki a mágnes erejére is:

> Láthatjuk, hogy a hajósok iránytűje, mely ha nyugalomban van, az északi sarkot jelzi, s végével a mágnes hatására a Nagymedve felé áll be; nyilvánvalóan arrafelé vonzza a mágnes, mivel ebben a kőben is leginkább a Nagymedve ereje van jelen, s ez adja át azt a vasnak; s a Nagymedve felé vonzza mindkettőt. Ez az erő pedig részint már keletkezésétől fogva benne rejlik, részint a Nagymedve sugarai folyamatosan táplálják belé.[345]

Ez tehát arra enged következtetni, hogy saját olvasattal rendelkezett Burton, hiszen ez annyira apró részlet, hogy aligha jutott Ficino e nézetére közvetett módon. Kivéve persze, ha egy professzora előadás közben említette meg, amire az orvos és a pap témájával kapcsolatban volt példa, mint a *Bevezetés*e idézetei közt láthattuk. Ám ezt itt nem említi, így valószínűbb, hogy ő maga olvasta a harmadik könyv tizenötödik fejezetében.

További három idézet az első könyvre utal, az első kettő a rossz álmok és nyugtalan alvás okait és a nyugodt, pihentető alvás elérését tárgyalja. Előbb csak a jegyzetben magában magyarázza – az I. könyv 24. fejezetére (*De nimia vigilia* – Az alváshiány) utalva –, hogy a melankolikusok agya az állandó éjszakai fentlét miatt kiszárad és erőtlenné válik:

> 3380. jegyzet: „Gyakran megesik a melankolikusokkal, hogy az éjszakázás miatt kiszáradt agyuk miatt elgyengülnek." Ficino, 1. k., 29. fej. [sic! helyesen: 24.][346] Főszöveg: Azonban az általános oka ennek a hőség és a szárazság, így ezen kell először változtatni: [3380] a forró és száraz agy soha nem alszik jól: gyász, félelmek, aggodalmak, várakozások, szorongások, nagyszerű vállakozások [esetén jelenkezik ez az állapot].[347]

---

magnetical meridian, as Maurolieus; *Vel situs in vena terrae*, as Agricola; or the nearness of the next continent, as Cabeus will; or some other cause, […]" Part. 2, Sect. 2, Memb. 3. *Air rectified. With a digression of the Air.*

345 Ficino: *Three Books on Life*, 316–318: „Videmus in specula nautarum, indice poli, libratum acum affectum in extremitate magnete moveri ad Ursam, illuc videlicet trahente magnete, quoniam et in lapide hoc praevalet virtus Ursae et hinc trasfertur in ferrum et ad Ursam trahit utrunque. Virtus autem eiusmodi tum ab initio infusa est, tum continue Ursae radiis vegetatur."

346 „Saepius accidit melancholicis, ut nimium exsiccato cerebro vigiliis attenuentur. Ficinus, lib. 1. cap. 29."

347 „But the ordinary causes are heat and dryness, which must first be removed: [3380] a hot and dry brain never sleeps well: grief, fears, cares, expectations, anxieties, great businesses." Part. 2, Sect. 2, Memb. 5. *Waking and terrible Dreams rectified.*

Majd ugyanott, kicsit lentebb az elalvás előtti kellemes zene hallgatásában találja meg az aggodalmak, a gyász, a szorongás, a félelmek eloszlatásának és a jó álom helyrehozatalának lehetőségét:

> mielőtt aludni megy, vagy lefekvéskor [3386] kellemes zenét [érdemes] hallgatni, ezt Ficino ajánlja, 1. k., 24. fej.[348]

A harmadik pedig a bor és a zene kedélyjavító hatását ecseteli:

> Az orvosok sok különféle módszert írtak elő, hogy a szomorú szivet felvidítsák, hogy eltereljék az állandósult és mély aggodalmakat és töprengéseket, amelyek annyira gyötrőek ebben a betegségben; ám megítélésem szerint egyik sem olyan kéznél levő, egyik sem olyan hatékony, egyik sem olyan megfelelő, mint egy pohár erős ital, vidámság, zene és egy jókedvű társaság. *Préd* 11,20. „A bor és a zene felüdíti a szívet." [3468] Rhasis, *15. értekezés*, 9; Altomarus, 7. fej.; Aelianus Montaltus, 26. fej.; Ficino […][349]

Az ezután következő idézet viszont a kiadásokban a harmadik könyv után szereplő két apologetikus és a *De vita* megvédésére buzdító levél közül a másodikra utal, melyet Ficino három barátjának: Bernardo Canigianinak, Giovanni Canaccinak és Amerigo Corsinininak címzett 1498. szeptember 16-án, Careggiben. A levél címe: *Quod necessaria sit ad vitam securitas et tranquillitas animi* [Arról, hogy az élethez szükség van a békés kedélyre és a lelki nyugalomra]. Az idézet előtt a téma a jó kedvre derítő dolgok: a testmozgás, a játékok, a színházi előadások, a versenyek és a jó barátok társasága, tehát minden, ami felvidít. Mivel itt a levél végét szinte szó szerint idézi, latin félmondatokat is beékelve, egészen bizonyos, hogy ez a szöveg a keze ügyében volt, amikor a passzust írta:

> És ahogy Marsilio Ficino zárja egyik levelét Bernardo Canigianihoz és néhány más barátjához (legszívesebben elküldeném ezt minden derék tudósnak): [3535] Éljetek vidáman, barátaim, aggodalmaktól, tanácstalanságtól, gyötrelemtől, lelki bánattól mentesen, éljetek vidáman! „Hiszen örömében teremtett titeket az ég." [3536] „Újra és újra arra kérlek hát, éljetek vidáman!" Ha valami nyomja a szíveteket, gyötri a lelketeket, ne

[348] „[B]efore he goes to bed, or in bed, to hear [3386] sweet music, which Ficinus commends, *lib. 1. cap. 24*". Uo.

[349] „Many and sundry are the means which philosophers and physicians have prescribed to exhilarate a sorrowful heart, to divert those fixed and intent cares and meditations, which in this malady so much offend; but in my judgment none so present, none so powerful, none so apposite as a cup of strong drink, mirth, music, and merry company. Ecclus. xl. 20. Wine and music rejoice the heart. [3468] Rhasis, *cont. 9. Tract. 15.* Altomarus, *cap. 7.* Aelianus Montaltus, *c. 26.* Ficinus […]" Part. 2, Sect. 2, Memb. 6. Subsect. 3. *Music is a remedy.*

törődjetek vele, és vessétek sutba, [3537] engedjétek el [3538]! S ezt nemcsak papként írom elő számotokra, hanem mint orvosotok; mert e vidámság nélkül, ami az orvoslás élete és kvinteszenciája, az orvosságok és bármit is alkalmaznak és használnak az emberi élet meghosszabbítása érdekében, unalmas, halott és haszontalan. „Míg a sors engedi, éljetek vidáman!" (Seneca); mondom, légy vidám![350]

Ficino levelének vége magyarul így szól:

Éljetek tehát szélesen, a kicsinyességtől és a szorongásoktól mentesen, barátaim! Éljetek vidáman! Hiszen örömében teremtett titeket az ég. Ezt az örömét mosolyával, vagyis kiterjedésével, mozgásával, ragyogásával nyilvánítja ki, mintha örömét fejezné ki. Az ég a ti örömötök révén fog megőrizni benneteket. Ezért minden nap örömmel éljétek meg a jelent! Az éppen folyamatban levő dolgokon való aggodalmaskodás ugyanis elrabolja tőletek a jelent, és a jövőtől is megfoszt. Az eljövendő hiábavaló dolgok tudni vágyása gyorsan a múltba ragad titeket. Újra és újra arra kérlek hát, „éljetek vidáman! A sors megengedi ezt mindaddig, amíg aggodalmak nélkül éltek." [Seneca] Ám hogy valóban gondtalanul éljetek, még ezen se aggódjatok túlságosan, mármint hogy azon gyötrődtök, hogy minél inkább elkerüljétek a gondokat. Ez az egyetlen gond is elég ugyanis, hogy a szerencsétlen halandók szívét nyomja és eleméssze. Ne engedjétek tehát, hogy a gondok nyomasszanak, a gondtalanságot viszont kedveljétek, de azt is csak egykedvűen, vagyis amíg kedvetekre való, és amíg illő. Ezt pedig nem annyira papi mivoltomban tanácsolom nektek barátaim, hanem mint orvos. Ugyanis ez minden orvoslás egyedüli élete és alapja, amely nélkül minden, az élet meghosszabbítása érdekében alkalmazott gyógymód halott.[351]

[350] „And as Marsilius Ficinus concludes an epistle to Bernard Canisianus, and some other of his friends, will I this tract to all good students, [3535] Live merrily, O my friends, free from cares, perplexity, anguish, grief of mind, live merrily, *laetitia caelum vos creavit*: [3536] Again and again I request you to be merry, if anything trouble your hearts, or vex your souls, neglect and contemn it, [3537] let it pass. [3538] And this I enjoin you, not as a divine alone, but as a physician; for without this mirth, which is the life and quintessence of physic, medicines, and whatsoever is used and applied to prolong the life of man, is dull, dead, and of no force. *Dum fata sinunt, vivite laeti* (Seneca), I say be merry." Part. 2, Sect. 2, Memb. 6. Subsect. 4. *Mirth and merry company, fair objects, remedies.*

[351] Ficino: *Three Books on Life*, 404. Kiemelések tőlem. „Vivite ergo laeti ab angustia procul, o amici. Vivite laeti. *Laetitia coelum vos creavit* sua, quam suo quodam risu, id est dilatatione, motu, splendore declarat, quasi gestiens. Laetitia coelum vos servabit vestra. Ergo quotidie impraesens vivite laeti, nam sollicitudo praesentium rapit vobis praesens praeripitque futurum. Curiositas futurorum celeriter in praeteritum vos traducit. Iterum igitur precor atque iterum, *vivite laeti, nam fata sinunt, dum securi vivitis. [Seneca]* Sed ut re vera sine cura vivatis, ne unam quidem hanc curam sumite, qua solliciti curetis unquam, qua potissimum diligentia curas effugiatis. Una enim cura haec mortalibus, heu miseris, omni cura cor urit. Negligite igitur diligentiam, negligentiam vero diligite; atque hanc etiam negligenter, quoad licet vobis, inquam, atque decet.

A főszövegben olvasható latin félmondat idézése pontos, a Seneca-mondás is nagyjából egyezik, az utolsó mondatot pedig a lábjegyzetben hozza szó szerint a latin eredetiben: [3538]: „Haec autem non tam ut Sacerdos, amici, mando vobis, quam ut medicus; nam absque hac una tanquam medicinarum vita, medicinae omnes ad vitam producendam adhibitae moriuntur: vivite laeti." Megállapíthatjuk tehát, hogy biztosan rendelkezett a levél másolatával, márpedig ez, mint említettem, a *De vita coelitus comparanda* után áll a teljes szövegkiadásokban.

A hátralévő két Ficino-idézet közül mindkettő a *De vita* második könyvére utal. Az egyik az arany mint gyógyír külső és belső használatát taglalja a melankolikusok számára hasznos gyógyerejű drágakövek, nemesfémek és ásványok között. Itt ismét a kortárs szerzők után hozza Ficinót, mint az ő forrásukat is:

> Lemnius, *De occultae naturae miraculis*, 3. k. 6. fej. az arany használatát ajánlja belsőleg és külsőleg, például gyűrűkön, kiváló az orvosságokban; és az ilyen keverékek a melankolikus alkatúak számára készülnek, mondja Wecker, *Antidota specialia*, 1. k., akihez csatlakozik Renodeus, 2. k., 2. fej., Ficino, 2. k., 19. fej.[352]

A második könyv tizenkilencedik fejezetében Ficino a „Háromkirályok orvosságaként" egy tömjénből, mirhából és aranylevélkékből készített pirula receptjét adja elő az idősek számára, akik tulajdonságaikban megegyeznek a melankolikus típussal. Az aranygyűrűk használatáról beszél ugyan Ficino, de csak a harmadik könyv nyolcadik fejezetében, ahol Thabitot idézi, és a gyűrűk helyett inkább a gyógynövények receptekben való felhasználását ajánlja, valamint a már tárgyalt tizenötödik fejezetben, ahol Pietro d' Abano mesés leírását adja tovább a perzsa király aranygyűrűjéről, fenntartásokkal.

Az utolsó Ficino-idézet az illatok kedélyjavító hatását, sőt, az illatok esetleges tápláló erejét mutatja be. Ezt Ficino a *De vita* második könyv tizennyolcadik fejezetében írja le részletesen, Hippokratésra, Aristotelésre, Galénosra és Avicennára hivatkozva. Burton ismét csak egészen röviden említi, Démokritos példájára azonban, akitől írói nevét vette (Democritus Junior), külön kitér, sőt a róla szóló részt szinte szóról-szóra hozza:

Haec autem non tam ut sacerdos, amici, mando vobis quam ut medicus. Nam absque hac una tanquam medicinarum omnium vita medicinae omnes ad vitam producendam adhibitae moriuntur."

[352] „Lemnius *lib. 3. cap. 6. de occult. nat. mir.* commends gold inwardly and outwardly used, as in rings, excellent good in medicines; and such mixtures as are made for melancholy men, saith Wecker, *antid. spec. lib. 1.* to whom Renodeus subscribes, *lib. 2. cap. 2.* Ficinus, *lib. 2. cap. 19.*" Part. 2, Sect. 4, Memb. 1, Subsect. 4. *Precious Stones, Metals, Minerals, Alteratives*. A [4167] jegyzetszám előtt.

> Salamon szerint az illatos dolgok, amiket szagolgatni lehet, mint a rózsavíz, az ibolyafélék, a balzsam, a rózsából készített desszert, az ecet stb., felfrissítik az agyat és a szellemeket, *Péld* 27. Felüdítik és mint némelyek mondják, táplálják a szívet; ezt a kérdést iskoláinkban gyakran vitatják: „vajon táplálnak-e az illatok?"; döntse el Ficino, 2. k., 18. fej.; [4334] sok érvet felhoz mellette; mint például Démokritos esetét, aki [a halálos ágyán] pusztán az orra elé tartott a kenyér illatával tartotta magát életben néhány napig, amikor idős kora miatt nem tudott már húst enni.[353]

Az egyébként Diogenés Laertios által hátrahagyott történetet[354] Ficino kétszer is említi a *De vitá*ban, egyszer a második könyv nyolcadik fejezetében, egyszer pedig itt, a Burton által is jelzett tizennyolcadik fejezetben, így:

> Ismét Démokritos példáját szeretném felhozni nektek, aki, amikor már a halálán volt, hogy a barátai kedvében járjon, még négy napig visszatartotta szellemét frissen sült kenyér illatát szagolva, s ha úgy tetszett volna neki, még tovább is megőrizhette volna.[355]

Robert Burton összes Ficino-idézetét bemutattam és elemeztem tehát a második részből, s ezek alapján megállapítható: biztosan olvasta a *De vita* mindhárom könyvét, tehát a *De vita coelitus comparandá*t is. Jóllehet valamikor ezeket alaposan tanulmányozta, írás közben nem mindig ellenőrizte a hivatkozott helyeket, így idézetei némileg pontatlanok.

Ha Ficino tárgyalási stílusa a Cicero által megkövetelt lendületes, tiszta, világos, de ékes megfogalmazás eszményi ideáljához áll közel, Burton szövege részleteiben ugyan időnként lendületes és magával ragadó tud lenni, de túl hosszúra nyúlnak benne az idézetfüzérek. Ugyanakkor a gondolatmenetek sokszor nincsenek lezárva, hanem csak lazán, szinte asszociációszerűen kapcsolódnak egymásba. Szinte végtelen gondolatfolyam. Kora olvasói közül bizonyára sokaknak segített melankóliájukkal megküzdeni, mégis a sokféle töméntelen idézet

[353] „Odoraments to smell to, of rosewater, violet flowers, balm, rose-cakes, vinegar, &c., do much recreate the brains and spirits, according to Solomon. Prov. xxvii. 9. They rejoice the heart, and as some say, nourish; 'tis a question commonly controverted in our schools, *an odores nutriant*; let Ficinus, *lib. 2. cap. 18.* decide it; [4334] many arguments he brings to prove it; as of Democritus, that lived by the smell of bread alone, applied to his nostrils, for some few days, when for old age he could eat no meat." Part. 2, Sect. 5, Memb. 1, Subsect. 5. *Alteratives and Cordials, corroborating, resolving the Reliques, and mending the Temperament.*

[354] Diogenés Laërtios: *Vitae Philosophorum*, IX, 43.

[355] Ficino: *Three Books on Life*, 226. „Commemorare vobis iterum placet Democritum iamiam expiraturum, ut obsequeretur amicis, spiritum ad quatriduum usque olfactu calentium panum retinuisse, ulterius etiam, si modo placuisset, spiritum servaturum."

egymásra halmozása miatt a folyamatos olvasás során – a látszólag szigorú struktúra ellenére – szinte elárasztja az embert a sok információval. Ékesszólása az olyan spontánabb, szívből jövő szakaszokban mutatkozik meg, mint saját panaszainak szatirikus hangú előadása, ahol például a tudósok csekély anyagi és erkölcsi megbecsültségét siratja.[356]

A melankólia ezen „anatómiája", mint említettem, harminc év leforgása alatt hat kiadást ért meg, és azóta is számtalanszor megjelent, így máig foglalkoztatja nemcsak a kutatókat, de a szélesebb olvasóközönséget is.[357] Nagy hatással volt Miltonra, aki két nagyszerű költeményt szentelt neki *(L' Allegro* és *Il Penseroso).*[358] A Milton-kutató irodalomtörténész Thomas Warton (1728–1790), akinek az előbbi adatot köszönhetjük, *The Pleasures of Melancholy* címmel adott ki verseskötetet,[359] mellyel elnyerte az „Anglia koszorús költője" címet. Laurence Sterne (1713–1768) az *Anatomy of Melancholy* sok részletét beleszőtte *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman* című regényébe. Ugyanakkor, miként 19. századi kritikusok (például Woods) kimutatták, számos kisebb író is „kölcsönzött" tőle, a forrás feltüntetése nélkül. Burton felvetései Keats verseiben, Beckett drámáiban is tetten érhetők. Végül Samuel Johnson (1709–1784), költő, dráma- és életrajzíró, szótárkészítő, a *Dictionary of the English Language* összeállítója és Shakespeare szakértője, aki apjától öröklött szörnyű depresszióban szenvedett, saját bevallása szerint egyetlen könyv olvasása által tudta azt enyhíteni: *A melankólia anatómiája* Robert Burton-től.[360]

[356] Part. 1. Sect. 2. Memb. 3. Subsect. 15. *Love of Learning, or overmuch study. With a Digression of the misery of Scholars, and why the Muses are Melancholy.* A [2000] jegyzetszám körül.

[357] William Randolph Mueller: *The Anatomy of Robert Buerton's England.* [A study of The Anatomy of Melancholy], Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1952; vö. BBC Radio 4, *In Our Time, Melvyn Bragg and his guests discuss a masterpiece of 17th-century medicine and literature: Robert Burton's The Anatomy of Melancholy,* 2011. május 12., 21:30. https://www.bbc.co.uk/programmes/b010y30m (Letöltés: 2019. szeptember 22.)

[358] Thomas Warton (the younger): *Warton's Milton*, h. n., é. n., 2. kiad., 94. Milton egymást kiegészítő pásztori illetve. allegorikus költeményeit aztán Händel (*L' Allegro, il Penseroso ed il Moderato*) és William Blake is feldolgozta, az utóbbi illusztrációkat készített mindkettőhöz.

[359] Warton egyike volt a kora-romantikus, ún. „Graveyard" költőknek.

[360] James Boswell: *Boswell's Life of Johnson*, 1. köt., 1791[1], 580. Lásd eBook a Project Gutenbergben (2006): http://www.gutenberg.org/files/1564/1564-h/1564-h.htm (Letöltés: 2019. szeptember 22.)

Konklúzió

Megvizsgáltam tehát, hogy hol jelenik meg Ficino *A melankólia anatómiájá*ban, és hogy Burton a *De vita libri tres* mely könyveit olvashatta. Mivel tudjuk, hogy ennek legtöbb kiadásából az asztrológiai szempontú és a talizmánmágiát is tárgyaló harmadik könyv, a *De vita coelitus comparanda* kimaradt, a fő kérdés az volt, hogy vajon Burton személy szerint tanulmányozta-e ezt? Áttekintettem Ficino név szerinti említéseit és az esetleges szövegszerű idézeteket is a bevezetésben, illetve az első és a második részben (a harmadik rész, mely a szerelmi és vallásos melankóliát tárgyalja és Ficinót *Lakoma-kommentár*ja kapcsán idézi, máshol kerül tárgyalásra). Burton művének a melankólia okait és tüneteit tárgyaló első részében fellelhető tizenhárom Ficino-idézet alapján azt gondolhatnánk, hogy a *De vitá*nak csak az első és második könyvét ismerte közvetlenül, azonban a melankólia gyógyítását bemutató *Második rész* kilenc idézetében több ponton is érinti a harmadik könyv tematikáját. Így kijelenthetjük, hogy Burton biztosan olvasta a *De vita* mindhárom könyvét, tehát a *De vita coelitus comparandá*t is. Jóllehet valamikor ezeket alaposan tanulmányozta, írás közben nem ellenőrizte a hivatkozott helyeket, így idézetei némileg pontatlanok.

Az oxfordi tudós Ficino melankóliát illető számos érvelését nem tőle idézi, hanem saját kortársaitól. Ilymódon tehát Burton művében nemcsak azt látjuk, hogy ő mennyire ismerte a firenzei filozófus *Az életről* című munkáját, hanem azt is, hogy Ficinónak a *De vitá*ban kifejtett tanai mennyire beépültek már a köztudatba, amikor Burton az *Anatomy of Melancholy*t írta.

A *DE VITA LIBRI TRES* FELOSZTÁSA

Első könyv – A tudósok egészségének védelme

Marsilio Ficino bevezetése *Az életről* című könyvéhez, melyet a nagyszerű Lorenzo de' Medicinek, a haza oltalmazójának ajánl.

A firenzei Marsilio Ficino üdvözletét küldi Giorgio Antonio Vespuccinak[361] és Giovanbattista Buoninsegninek, a bölcs és derék férfiaknak.

I. A tudósok kilenc vezetője.
II. Oda kell figyelnünk agyunkra, szívünkre, gyomrunkra, szellemünkre.
III. A tudósok ki vannak téve a flegmatikus és melankolikus testnedveknek.
IV. Milyen okokból válhatnak a tudósok melankolikussá?
V. Miért éles elméjűek a melankolikusok, kik ilyenek közülük és kik nem?
VI. Mi módon tesz a fekete epe tehetségessé?
VII. A tudósok öt ellensége: a nyálka, a fekete epe, a szeretkezés, a túlzott jóllakottság és a délelőtti alvás.
VIII. Melyik óra a legalkalmasabb a szellemi munka megkezdésére, és miként folytassuk?
IX. Miként kerüljük el a nyálkát?
X. Hogyan kerülhetjük el a fekete epe termelődését?
XI. A gyomor ápolása.
XII. A főbb szerveket, valamint az erőinket, szellemeinket erősítő gyógyírek.
XIII. A nátha elleni orvosságok.
XIV. Az orrfolyás.
XV. A fejfájás.
XVI. A szem ápolása.
XVII. Az ízlelés helyreállítása.
XVIII. A fekete epe helyes ápolása.
XIX. A szirupok.
XX. A pirulák.

[361] Giorgio Antonio Vespucci (1434–1514) és Giovanni Battista Boninsegni (1453–1512 k.) Ficino Platonista Akadémiájának tagjai voltak, és kapcsolatban álltak Lorenzo il Magnificóval. Ficino nekik is megmutatta átnézésre Platón-fordítását; vö. della Torre: *Storia dell'Accademia platonica di Firenze*, 772–774.

XXI. Folyékony orvosságok.
XXII. Az érvágás.
XXIII. A lekvárok (pépek).
XXIV. Az alváshiány.
XXV. A tespedtség és a memóriazavarok.
XXVI. Gyógyítsd a testi szellemet, ápold a testetlent; végül tiszteld az igazságot! Az első esetben segítségedre lesz az orvostudomány, a másodikban az erkölcsi fegyelem, a harmadikban a vallás.

Második könyv – A hosszú élet

A firenzei Marsilio Ficino üdvözletét küldi Filippo Valorinak, a kiváló és nagyérdemű polgárnak.

I. A tökéletes tudás eléréséhez hosszú életre van szükség, s ezt odafigyeléssel érhetjük el.
II. Az élet hője nedvességből táplálkozik, ha ez kevés, az elgyengülést eredményez; ha sok, kioltást.
III. Miként tartsuk egyensúlyban a hőt és a nedvet Minerva egyik tanácsa alapján.
IV. Mi okozhatja a természetes nedv kiszáradását vagy az idegen nedv felszaporodását; és mennyire szükséges az élethez a tökéletes emésztés.
V. Az élethez alkalmas vérnek és nedvnek légiesnek kell lennie, mérsékelt minőségűnek, közepes állagúnak és tartósnak.
VI. Az evés és az ivás általános szabályai. Az ételek minősége.
VII. Ne fogyasszunk könnyen romló élelmiszereket, és kerüljük a dohos, penészes lakóhelyeket. A bort és a búzát részesítsük előnyben mindennel szemben. Kerüljük a dohosodást és az elgyengülést.
VIII. Az idősek étrendje, életmódja, gyógyszerei.
IX. A nélkülözhetetlen fűszerek és szíverősítők jellegzetességei, valamint még mindig az idősek táplálkozásáról.
X. Az arany, a belőle készült táplálékok és az idősek felerősítése.
XI. Az emberi tej és vér használata az idősek életerejének növeléséhez.
XII. Az idősek étrendje, lakhelye, szokásai.
XIII. Milyen segítséget kapnak az idősek a bolygóktól szervezetük karbantartásához?
XIV. Az idősek társalgása a zöldellő réteken Vénusz oltalma alatt.

XV. Mercurius szól az idősekhez, és tanácsokat ad nekik a gyönyöröket, az illatokat, az éneket és a gyógyszereket illetően.
XVI. A fentiek megerősítése, és hogy kerüljük el a szüntelen elmélkedést és a szeretkezést.
XVII. Orvosságok az idősek számára. Ismét a lakhelyről és az életmódról.
XVIII. Hogyan táplálhatjuk a szellemet és őrizhetjük meg az életerőt az illatok segítségével.
XIX. A Háromkirályok orvossága az öregek számára.
XX. Hogyan kerüljük el azokat a veszélyeket, amelyek hétévente fenyegetik az életet.

Harmadik könyv – Miként nyerhetünk életet az égtől?

Bevezetés (Ajánlás Corvin Mátyáshoz).
Marsilio Ficino a következő könyv olvasójához.

A firenzei Marsilio Ficino könyve: *Miként nyerhetünk életet az égtől,* melyet Plótinos-kommentárjai között írt.

I. Miben áll Plótinos szerint az az erő, amely kedvező hatásban részesülhet az égtől? Abban, hogy a világlélek, a csillagok és daimónok lelkei könnyen odavonzhatók a megfelelően előkészített testi formák segítségével.
II. A világ összhangja. Az emberek természete a bolygók szerint. Miként jöjjön létre a vonzás az egyes bolygóktól.
III. A világlélek és a világ teste között nyilvánvalóan jelen van a világszellem, melynek (ható)erejében négy elem található. Mi ebből a saját szellemünk révén meríthetünk.
IV. Szellemünk a Nap és a Jupiter sugarai segítségével merít a világszellemből, mígnem maga is szolárissá és joviálissá nem válik.
V. A három Grácia: Jupiter, a Nap és Venus. Jupiter a középső, és ez a legmegfelelőbb a számunkra.
VI. A bennünk levő természeti, élet- és lelkierő; s hogy mely égitestek segítik ezeket és miként: a Holdnak a Nappal és a Vénusszal, de leginkább a Jupiterrel alkotott aspektusai révén.
VII. Miként segíthetjük szerveink működését a Holdnak a jegyekhez és az állócsillagokhoz viszonyított helyzete révén.
VIII. Az állócsillagok energiája és ezek felhasználása.

IX. A bolygók méltóságai a jegyekben, melyeket figyelembe kell vennünk a gyógyszerek használatában.
X. Miként kell felhasználnunk a bolygók segítségét a gyógyszerekkel kapcsolatban?
XI. Mi módon meríthet a legtöbbet szellemünk a világszellemből és a világ életéből? Mely bolygók hozzák létre és állítják helyre a szellemet; s mik [milyen mesterségek, állatok, növények, ásványok] tartoznak az egyes bolygókhoz?
XII. A természeti és a mesterségesen előállított dolgok is rendelkeznek az égitestektől származó titkos erőkkel, melyek révén előkészítik szellemünket ugyanezen égitestek számára.
XIII. A jelképek (talizmánok) és orvosságok égtől nyert hatóereje az ókoriak szerint.
XIV. Az égitestektől függő rendek (szoláris jelleg és hasonlóak). Miként lesz a szellem szoláris?
XV. A talizmánok és a gyógyírek ereje a régiek szerint, s hogy a gyógyírek sokkal hatékonyabbak, mint a talizmánok.
XVI. Az ég hatalma. A sugárzások ereje, melyekről úgy vélik, hogy a talizmánok hatóerejét adják.
XVII. Milyen erővel rendelkeznek az égi és a földi alakzatok?
XVIII. Milyen égi alakzatokat véstek a régiek a talizmánokra, és ezek használata.
XIX. A világegyetem ábrázolása.
XX. Hogyan hatnak állítólag a talizmánok a szellemre, s a szellem a talizmánokra? Használójuk közérzete.
XXI. A szavak és az ének ereje az ég adományainak elnyerésében, s a hét lépcsőfok, amely az égiekhez vezet.
XXII. Az a hét mód, amely szerint önmagunkat az égi dolgokhoz hasonlóvá tehetjük. Milyen emberek számára ártalmas, milyenek számára kedvező Saturnus; kiket menthet meg Jupiter Saturnustól. Mi módon hat az ég a szellemre, a testre és a lélekre.
XXIII. Ahhoz, hogy hatékonyan és boldogan élj és működj, meg kell ismerned jellemedet, csillagzatodat, tehetségedet, és az ezekhez alkalmas helyet. Olyan helyen lakj! A természet adta mesterségedet gyakorold!
XXIV. Hogyan ismerjék meg a tudósok jellemüket, és miként kövessenek a szellem számára megfelelő életmódot.
XXV. Asztronómiai megjegyzés a gyermeknemzéshez, ünnepségek szervezéséhez, épületekhez, lakáshoz és öltözködéshez; s hogy vajon mennyire jogos aggódnunk ezek miatt.

XXVI. A lenti dolgok révén, melyek a fentiek hatásainak vannak kitéve, mi módon lehet ez utóbbiakat lehozni, s főként a világ adományait a világ anyagain keresztül.

Apológia I. Az orvoslásról, az asztrológiáról és a világ életéről.

Apológia II. Miért szükséges az élethez az aggodalmaktól való mentesség és a lelki béke?

MARSILIO FICINO ÉLETÉNEK KRONOLÓGIÁJA

1433. október 19.

Megszületik Figline Valdarnóban, Alessandra di Nannocchio és az orvos Diotifeci gyermekeként. A „Ficino" apja nevének becézett formája. Marsilio Ficino többször is említi születése időpontját, sőt, saját horoszkópját is elkészíti, melynek alapján „Saturnus fiának" vallja magát, s hangsúlyozza, hogy ez a bolygó a melankólia mellett elsősorban a filozófia kutatására és gyakorlására hajlamosít.[362]

1445–1447

Apja, a saját hivatására kívánván őt taníttatni, Firenzébe viszi, hogy ott az elemi és az alapvető irodalmi ismereteket Luca di San Gimignanótól sajátítsa el; tehát Ficino jó két évet Firenzében tölt.

1448

Pisa városába megy tanulni, ahol valószínűleg a görög nyelvvel is elkezd ismerkedni. Mindenesetre tizenkilenc éves koráig kizárólag irodalmi és filozófiai tanulmányokat végez.

[362] Egyik 1489-ben kelt levelében ezt írja Martino Uraniónak: „Nonus ergo supra decimum Octobris dies mihi natalis fuit, anno videlicet a salute nostra Millesimo quadringentesimo trigesimo tertio, hora vero diei, quamvis a patre Ficino medico, descripta non fuerit, eius tamen Matris verbis coniecimus fuisse unam supra vigesimam, ascendisse tunc Aquarium ferme medium, una cum Piscibus, arbitror. Saturnum in Aquario tunc Orientis angulum tenuisse, Martem in eodem duodecima tenuisse, in Scorpione Solem, atque Mercurium in domo nona, Lunam in Capricorno. In Leone Iovem in septima. Ibidem in Virgine Venerem, in Ariete Fortunam. Natalem habes, qualiscumque fuerit. Natum habes quantusque contigit." („Október 19-én születtem, 1433-ban, s bár orvos atyám nem jegyezte fel az órát, az ő anyjának szavai alapján azonban arra következtettünk, hogy a huszonegyedik órában; úgy vélem, akkor a Vízöntő majdnem feléig már felkelt, a Halakkal együtt. A Szaturnusz a Vízöntőben a keleti sarokponton [az aszcendensen] állt, a Mars ugyanott, a tizenkettes házban, a Skorpióban a Nap és a Merkúr a kilences házban, a Hold a Bakban. A Jupiter az Oroszlánban a hetedikben. Ugyanott a Vénusz a Szűzben, a Kosban a Szerencse [a kettes házban]. Ez hát a horoszkópom, bámilyen is. Ez hát a szülött, bármekkora is.") (*Op.*, 901.) A *Vita secunda* is említi, hogy Ficino gyakran szóba hozta születésének idejét és horoszkópját. Vö. Marcel: *Marsile Ficin*, 698.

1452

Firenze egyeteme, a Studio Fiorentino, mely 1447-ben átmenetileg bezárta kapuit, újra megnyílik, és Ficino Niccolò Tignosi da Foligno – aki egyébként korábban (mielőtt Firenzébe ment) Bolognában logikát, Arezzóban pedig orvostudományt oktatott – logika-, retorika- és peripatetikus filozófia-előadásait hallgatta. Tignosi – Ióannés Argyropylosszal ellentétben – úgy vélte, hogy a Platón és Aristotelés közötti ellentét áthidalhatatlan. Ficino egyébként már ekkor jelét adta a platóni filozófia iránti lelkesedésének,[363] amit Cicero műveinek olvasása révén kezdett el megismerni.

1454. szeptember 13.

Levél formájában (Antonio Seraficóhoz címezve) értekezést ír a látásról és a Nap sugarairól,[364] melyben az aristotelési filozófia alapos ismeretéről tesz tanúbizonyságot, amire valószínűleg Niccolò Tignosi előadásait követve tett szert. Nagyjából ugyanebben az időszakban ír néhány kisebb terjedelmű művet *(Summa philosophiae; Tractatus physicus; Tractatus de Deo, natura et arte; Tractatus de anima;* egy további *Tractatus physicus; Quaestiones de luce et aliae multae; De sono; Divisio philosophiae).*[365] Ezekben az írásokban tanújelét adja az ókori filozófusok elmélyült tanulmányozásának, mármint akiknek a műveit latinul olvashatta, vagy legalább olvashatott róluk (Empedoklés, Anaxagoras, Cicero, Platón, Aristotelés, Proklos stb.). Elsősorban a *De anima* című értekezésében igyekszik megtalálni és kiemelni az egyes filozófusok, különösen Platón és Aristotelés tanításai között fellelhető egyezéseket.

1456

Összeállítja az *Institutiones Platonicae* [Platóni tanítások] négy könyvét, melyeket Cristoforo Landinónak ajánl, aki a Studio Fiorentino retorika és poétika professzora volt. A humanista Landino egyetemi előadásain Cicero, Vergilius, Horatius, Dante és Petrarca műveiről adott elő, s ezeket kommentálta. Előadásaiban nagy hangsúlyt fektetett a platóni tanítás védelmezésére és terjesztésére. Landino lebeszélte Ficinót e műve megjelentetéséről, s helyette azt

[363] „Ego a teneris annis divinum Platonem, quod nullus ignorat, sectatus sum." [Jómagam zsenge koromtól fogva az isteni Platónt követtem – ezt mindenki tudja rólam.] *Op.* I, 618.

[364] Lettera di Marsilio Ficino ad Antonio da San Miniato, a cura di Paul O. Kristeller e di Alessandro Perosa, in Paul O. Kristeller: Un nuovo trattatello inedito di Marsilio Ficino, *Rinascimento*, I. évf., 1950, 25–43.

[365] Ezek a rövidebb írások megjelentek a következő cikk kíséretében: Paul O. Kristeller: The Scholastic Background of Marsilio Ficino, with an Edition of Unpublished Texts, *Traditio*, II. évf., 1944, 257–318; később pedig: Paul O. Kristeller: *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Roma, Ed. di Storia e Letteratura, 1965.

ajánlotta, hogy mélyedjen el a görög nyelv tanulmányozásában, hogy Platón műveit eredetiben olvashassa. Az ifjú Marsilio nem fogadta meg professzora tanácsát, mert még 1462-ben is csak szóról-szóra szótárazva fordított.[366] Ez a fiatalkori írása elveszett számunkra, de Giovanni di Bardo Corsi (1472–1547) Ficino-életrajzából tudhatjuk, hogy nagyrészt Cicero, Macrobius, Apuleius, Boëthius, Calcidius és mások szövegeinek kommentálásából állt. Már itt megfigyelhetjük Ficinónak azt a törekvését, hogy különböző latin nyelvű szerzők hagyatékát egységesítse egy adott témában Platón filozófiájának ismertetésekor, melyet még nem ismert közvetlenül.[367]

1457

Ebben az évben írja a *De voluptate* és a *De furore divino* című értekezéseit; az előbbit Antonio Canigianinak ajánlja.[368] Néhány leveléből az derül ki, hogy az év utolsó hónapjaiban Lucretius *De rerum natura*jának tanulmányozásában mélyedt el. Ficino rokonszenve a Lucretius által képviselt epikureus filozófia irányában aggasztani kezdi Antonio Pierozzit, Firenze későbbi érsekét,[369] aki az ifjú tudóst Aquinói Tamás *Summa contra gentiles*ének olvasására buzdítja. A kutatók véleménye különbözik ezen esemény értékelésében Ficino szellemi formálódásának szempontjából: Della Torre és Marcel szerint meghatározó volt az epikureizmustól való eltávolodásában és abban, hogy kezdett a keresztény bölcselet felé fordulni, Kristeller szerint ez a mozzanat nem olyan jelentős.

1457–1458

A lélek halhatatlanságának kérdésével kezd foglalkozni, és értekezést ír *De deo et anima* [Istenről és a lélekről] címmel, melyet Francesco Capponinak ajánl.

1459–1462

Orvosi tanulmányokat folytat Bolognában. Ficino bolognai tartózkodásáról és ottani orvosi tanulmányairól Giovanni Corsi számol be 1506-os *Vitá*jában, de a kutatók nem mindannyian fogadják el ezt az adatot. P. O. Kristeller úgy véli, hogy ez kitalálás, melynek szerepe Cosimo közbelépésének kiemelése, mely révén

[366] Ficino görög tanulmányairól lásd Marcel: *Marsile Ficin*, 247–249.

[367] Lásd leveleit Filippo Valorihoz (*Opera*, 929) és Martino Uranióhoz (*Opera*, 899), melyekben a filozófiai hagyomány folytonosságát hangsúlyozza: az egyiptomi gondolkodáshoz szorosan kapcsolódik a platonizmus, ehhez pedig a keresztény bölcselet. Az utóbbi levelet feldolgozta Raymond Klibansky: *The Continuity of the Platonic Tradition during the Middle Ages*, London, k. n., 1939; (reprint: München, Kraus, 1981).

[368] Ez időben az első műve, amely szerepel az összkiadásban: *Opera*, 986-tól; vö. Kristeller: *Supplementum Ficinianum,* I. köt., CXV.

[369] 1466-tól töltötte be ezt a tisztet.

Ficinót mintegy „hazahozta a száműzetésből”.[370] Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy szerzőnk valóban orvos is volt, amit többször hangsúlyoz a *De vita* folyamán, sőt az is, hogy apja Galénos tanításain neveltette orvossá. Orvosi tevékenységén túl emellett szól az is, hogy orvosi tárgyú írásaiban (a *De vita* mellett például a *Consiglio contro la pestilenza* [Orvosi tanácsok a pestis ellen]) alapos tájékozottságról tesz tanúbizonyságot a korabeli orvosi szakirodalomban, melyre alapozva többek között Bolognában is tanították az orvostanhallgatókat. Az utóbbi város azért is valószínű színhelye tanulmányainak, mert itt szoros összefonódás alakult ki az asztrológia és az orvostudomány oktatásában, ami főként a *De vita* III. könyvében jelentkezik erőteljesen. A kurzus tartama négy év volt, ám Ficino már elvégzett két előkészítő évet Pisában, Firenzében pedig egyéb, filozófiai jellegű tanulmányokat is folytatott, így elegendő lehetett két vagy három év az orvosi cím megszerzéséhez – ez pedig (tehát a fennmaradó három év) 1459 októbere és 1462 júliusa közé tehető.[371]

1459 tavasza

A tavaszi szünidő alatt Diotifeci látogatóba vitte Ficinót Cosimo de Medicihez, akinek egyébként már korábban, 1452-ben bemutatta. Cosimo, aki ismerte és Firenzébe hívta tanítani Ióannés Argyropylost, korábban pedig, a firenzei ökomenikus zsinat idején (1438–1439)[372] számtalanszor hallhatta Béssarion és Gemistos Pléthón neoplatonikus színezetű érveléseit a Szentlélek körüli vitákban (sőt az utóbbi Platón-előadásait is hallgatta annak szálláshelyén), már a zsinat alatt elhatározta (Pléthón ihletésére), hogy valamikor újjáéleszti a platóni akadémiát szülővárosában. Ennek vezetésére az ifjú filozófusjelöltet, Ficinót gondolta alkalmasnak. Ő maga így ír erről Plótinos-fordítása bevezetőjében:

> A nagy Cosimo, akit közfelkiáltással a Haza Atyjává (Pater Patriae) neveztek ki, a Firenzében a görögök és a latinok között tartott zsinat idején, IV. Jenő pápasága alatt gyakran hallhatott egy Gemistos nevű görög filozófust, akit Pléthónnak is neveztek, mintegy második Platón gyanánt, aki a platonikus titkos tanításokról adott elő. Az ő

[370] P. O. Kristeller: Per la biografia di Marsilio Ficino, *Civiltà moderna*, X, 1938, 277–298 (főként a 282–285).

[371] Vö. Carlo Malagola (ed.): Statuti dell’Università degli scolari d’arti e medicina (1405), in *Statuti delle Università e dei collegi dello Studio Bolognese*, Bologna, Zanichelli, 1887, 274–277.

[372] Ez a zsinat IV. Jenő pápa kezdeményezésére Ferrarában kezdődött, de az ottani pénzügyi és egyéb problémák miatt a pápa szívesen engedett Cosimo igen kedvező ajánlatának, hogy ingyen szállás, kedvező hitel és további juttatások feltétele mellett telepítse át a zsinatot Firenzébe. (A pápának addigra hatalmas birtokokat kellett elzálogosítania a felmerülő költségek fedezésére, a ferrarai templomokban nem engedték a saját rítusuk szerint misézni a zsinat görögkeleti résztvevőit, ráadásul kitört a pestis Ferrarában.)

szenvedélyes előadásaiból olyan lelkesedést merített, hogy egyfajta akadémia alapítását kezdte el tervezgetni, amint alkalma adódik rá. Miután e nagyszerű tervet kiötölte magában, rám gondolt ennek megvalósításában, amikor még szinte gyermek voltam, s megbecsült orvosának fia.[373]

Tehát Cosimo segítségét és anyagi támogatását felajánlva meggyőzte Diotifecit, hogy engedje meg fiának, hogy tegye félre az orvoslást, és elsősorban a humanista stúdiumoknak szentelje idejét, mindenekelőtt pedig a platonikus tanulmányoknak.

1462

Cosimo de' Medici, megértve Diotifeci aggodalmait fia anyagi biztonságát és megélhetését illetően, Ficinónak adományoz egy házat Firenzében a könyvtárak közelében, hogy gondtalanul végezhesse tanulmányait, azonkívül a Montevecchión egy villát Careggiben, annak birtokaival együtt, melynek jövedelmeiből fenntarthatta magát.[374]

1462. szeptember 4.

Cosimóhoz írt köszönőlevelében Ficino beszámol arról, hogy görögről latinra fordította Orpheus himnuszát a világegyetemhez, s immár anyagi biztonságban érezvén magát Cosimo támogatása által, teljes erővel a görög nyelv tanulmányozására szánja magát.[375]

1463 tavasza

Careggibe költözik, és nekilát Platón műveinek fordításához; azt a kéziratot használja, amelyet Cosimótól kapott ajándékba.[376] A munkában felhasználja

[373] *Opera*, 1537.

[374] Lásd Ficino köszönőlevelét Cosimóhoz 1462. szeptember 4-i keltezéssel, in Kristeller: *Supplementum Ficinianum,* 1. köt., 88.

[375] Corsi, életrajza szerint, Platina (Bartolomeo Sacchi da Piadina, 1421–1481) irányításával tanult görögül; ezt Della Torre elfogadja, Kristeller viszont kétségbe vonja. A dátumok alapján valóban kétséges, hogy ez igaz lenne, hiszen Platina 1461 végén Rómába utazik a fiatalon bíborossá választott Francesco Gonzaga kíséretében, ahol a bíboros szolgálatában pápai írnoki állást kapott. Vö. Platina: *Lives of the Popes: Antiquity*, edited and translated by A. F. D'Elia, Cambridge, Mass., London, Harvard University Press, 2008, 34. Lásd még Sebastione Gentile: Sulle prime traduzioni dal greco di Marsilio Ficino, *Rinascimento*, XXX. évf., 1990, 57–104. Platina volt később egyébként a Vatikáni Könyvtár első könyvtárosa.

[376] A fent idézett köszönőlevélből kiderül, hogy e kódexet 1462 szeptemberében kapta; egy másik, Platón műveit tartalmazó kódexet Amerigo Bencitől kapott, lásd Garfagnini: *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone.* 2. köt., 22. tábla. Ficino hosszú és fáradságos fordítói munkájának lépcsőfokait illetően lásd James Hankins: *Plato in the Italian Renaissance*, Leiden – New York – København – Köln – Brill, 1990, 300 skk., mely Kristeller kronológiáját követi, in *Supplementum*

Leonardo Bruni, Emanuél Chrysolóras és Uberto Decembrio korábbi, részleges fordításait,[377] és jegyzetekkel egészíti ki azokat. Cosimo kérésére félbeszakítja a munkát, hogy a Hermés Trismegistosnak tulajdonított írások, a *Corpus Hermeticum* tizennégy értekezését fordítsa le előbb. A gyűjteménynek az első helyen álló írás, a *Pimander* címét adja. Ezt a kéziratot Cosimo a szerzetes Leonardo da Pistoiától vásárolta, aki Macedóniából hozta azt magával.[378] Ficino ez év áprilisában fejezte be ennek fordítását, amelyet Cosimo kéziratban el is olvasott[379] – nyomtatott kiadását azonban már nem érhette meg (az első kiadás Trevisóban 1471-ben jelent meg, Francesco Rolandello nyomdájában).[380]

Maga köré gyűjti művelt és a filozófia iránt érdeklődő barátainak seregét, akikkel rendszeres összejöveteleken vitatják meg a közösen olvasott művekben felmerülő kérdéseket; így élesztvén fel a platóni akadémiát.[381] Egy ilyesféle beszélgetésről képet kaphatunk Cristoforo Landino *Disputationes camaldulenses* [Kamalduli viták] című művében, amelyeknek Ficino is a szereplője.[382] 1464 előtt, miután már lefordított tíz platóni dialógust, félbeszakítja a munkát, hogy néhány

---

Ficinianum, 1. köt., CXLVII–CLVII. Lásd még Paul O. Kristeller: Marsilio Ficino as a Beginning Student of Plato, *Scriptorium*, XX. évf., 1966, 41–54.; uő: The First Printed Edition of Plato's Works and the Date of its Publication, in Erna Hilfstein et al. (eds.): *Science and History, Studies in Honor of Edward Rosen,* Studia Copernicana, XVI, Breslavia, 1978, 23–35; és Sebastiano Gentile: Note sui manoscritti greci di Platone utilizzati da Marsilio Ficino, in *Scritti in onore di Eugenio Garin*, Pisa, Scuola normale superiore, 1987, 51–84.

377 Vö. Eugenio Garin: Ricerche sulle traduzioni di Platone nella prima metà del secolo XV, in *Medioevo e Rinascimento. Studi in onore di Bruno Nardi*, 1. köt., Firenze, Sansoni, 1955, 341–374.

378 A kódex, amelyből Ficino dolgozott *(Laurentianus LXXI 33–A),* nem tartalmazta a teljes *Corpus Hermeticum*ot, hiányzott belőle az utolsó, 15. értekezés; ezt később Ludovico Lazzarelli fordította le.

379 Lásd Garfagnini: *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone,* 2. köt., 27. és 28. tábla.

380 Ezt Ficino tudta, és felügyelete nélkül adták ki, számtalan hibával. Később azonban ez lett sok későbbi értelmezés alapja, lásd Maurizio Campanelli: *Mercurio Trismegisto: Pimander sive de potestate et sapientia Dei*, Ficinus Novus. Opere di Marsilio Ficino, I, Torino, Aragno, 2011, LXII–LXV; CX–CXVII; CLXIII–CLXXII; CXCIII–CCXII.

381 A Careggiben működő platonikus akadémia születéséről és jellegzetességeiről vö. Della Torre: *Storia dell'Accademia Platonica a Firenze*; Marcel: *Marsile Ficin*; Arthur Field: *The Origins of the Platonic Academy of Florence*, Princeton, Princeton Univ. Press, 1988.

382 Ennek a műnek ugyan nem tudjuk a pontos keletkezési idejét, de feltehetően Leon Battista Alberti halála (1472 áprilisa) után született – aki Landino mestere volt, s nem később, mint 1473 vége, illetve 1474 eleje; Federico da Montefeltrónak, az urbinói hercegnek ajánlotta. Négy könyvben mutatja be a négy napon át zajló feltételezett beszélgetéseket, melyeknek résztvevői: Lorenzo és Giuliano de' Medici, Alamanno Rinuccini, Pietro e Donato Acciaiuoli, Marco Parenti, Antonio Canigiani, Leon Battista Alberti, Marsilio Ficino, Cristoforo Landino és az öccse; a helyszín a kamalduli szerzetesek rendháza Firenzében. Az első nap témája a tevékeny és a szemlélődő életforma; a második beszélgetés főszereplői Ficino és Alberti – ebben a legfőbb jóról esik szó, ami Isten jelenlétének élvezésével egyenlő; a két utolsó napon Vergilius *Aeneis*ének allegorikus értelmezését vitatják meg ahhoz hasonlóan, ahogy Landino Dante *Isteni színjáték*át értelmezte korábban.

kisebb platonikus művet ültessen át latinra: Alkinoos *De doctrina Platonis* [Platón tanítása] és Speusippos *De Platonis definitionibus* [Platón meghatározásai] című értekezéseit, valamint Pythagoras arany mondásait *(Aurea verba)*, melyeket a tíz említett dialógussal együtt Cosimónak ajánl.[383]

1464

Meghal Cosimo de'Medici, a bank élén és a város irányításában fia, Piero követi, aki minden szinten igyekszik apja örökébe lépni – és ez érvényes a Ficinóval ápolt kapcsolatokra is. Ficino neki ajánlja pseudo-Xenokratés *De morte* [A halálról] című értekezésének fordítását, amelyet Cosimo halottas ágyánál olvasott fel.[384]

Az akadémia immár virágzik, és Ficino minden alkalmat megragad, hogy hangsúlyozza a Platón és közte levő hasonlóságot – számos dologban igyekszik utánozni őt, szinte egy újabb Platónnak érzi magát (ahogy korábban Gemistos Pléthón is). Platón-életrajzában *(Vita Platonis),* melyet a legkülönbözőbb források alapján állít össze, úgy mutatja be a görög filozófust, mint akinek temperamentuma igen hasonló az övéhez – melankolikus, a vidék szerelmese, ahol könyveinek él tisztán és józanul.

1466. április

Egy Michele Mercatinak címzett levelében azt írja, hogy már huszonhárom dialógust lefordított, és éppen a *Kratylos*on dolgozik.[385] Szándékai szerint minden egyes dialógus fordítása után tervezett egy hosszabb-rövidebb kommentárt, de ezek közül csak a *Lakomá*hoz, a *Phaidros*hoz, a *Timaios*hoz és a *Philébos*hoz írottak készültek el. A többi párbeszédhez a fordítások után összefoglalókat *(Argumenta)* fűzött, ezek terjedelme változó, némelyik viszonylag hosszabbnak mondható.

1467–1468

Lefordítja Dante *Monarchia* című értekezését, munkáját Bernardo del Nerónak és Antonio di Tuccio Manettinek, az ismert Dante-szakértőnek ajánlja.[386]

[383] Lásd Kristeller: *Supplementum Ficinianum*, 1. köt., CXXXV–CXXXVI.

[384] Lásd a Pieróhoz írt ajánlólevelet, *Opera*, 1965.

[385] Ez a levél eredetileg a *Philébos-kommentár* bevezetéseként állt, de a későbbiekben kivette innen, átírta és sok helyen kibővítette, és így illesztette be *Levelei*nek negyedik könyvébe, ahol most olvashatjuk. *Opera*, 763–771.

[386] Ficino nagyra tartotta Dantét: a szerelem kulcsfontosságú szerepe miatt platonikus költőnek tekintette (*Opera*, 1355), és úgy vélte, hogy az *Isteni színjáték* Paradicsomban zajló énekeiben egy neoplatonikus jellegű szellemi tapasztalatot írt le. Ezekben az években egyébként megfigyelhető volt a Dante-tanulmányok újabb fellendülése, amely Landino kommentárjában csúcsosodott ki, melyet az *Isteni színjáték*hoz írt, s 1481. augusztus 30-án adott ki – ezt Ficino úgy

1468. november 7.

Lorenzo de'Medici, akinek tekintélye napról napra növekedett – Porphyrios beszámolójára támaszkodva Plótinos példája nyomán – összejövetelt szervez Platón születésnapjának – és egyben halála napjának (november 7.) – megünneplésére. Az összejövetel résztvevőinek szájába adva a *Lakoma*-szereplők Erósdicséreteinek magyarázatát Ficino megírja a saját *Lakoma-kommentár*ját, amelyet a mi Mátyás királyunknak ajánl, és levele szerint Francesco Bandinivel elküldi a kéziratot Budára. Kiemelkedő jelentőségű műről van tehát szó, melyet Ficino maga is fontosnak tartott némi átdolgozással toszkánra fordítani – műveinek modern fordításai közül is ez jelent meg eddig a legtöbb nyelven.[387]

Ebben Ficino Plótinos *Erósról* szóló értekezését[388] is felhasználva a kétféle (földi-anyagi és égi-szellemi) szépség és a kétféle szerelem közvetítő szerepét hangsúlyozza az ember szellemi fejlődésében, melynek során földi, anyagi természeti lényből fokról fokra egyre spirituálisabb létezővé válik, s az angyalok szintjeit is meghaladva Isten közelébe érhet el. Bevezető fejezeteiben egy Plótinos és Proklos tanításait követő kozmikus léthierarchiát ad elő; ez mindenképpen túlmutat a *Lakomá*ban tárgyaltakon.[389] Nézetem szerint Ficinónak ez a műve ihlette nemcsak Girolamo Benivieni neoplatonista versét a *Canzona d'amoré*t és annak kommentárját Giovanni Pico della Mirandola tollából,[390] hanem Botticelli *Tavasz*ának *concettó*ját is ez adta (ezt a mű magyar fordításához csatolt utószavamban fejtem ki).[391]

üdvözölte, mint hazája tiszteletadását Dante előtt. Ficino neoplatonikus perspektívába helyezi Dante politikai traktátusát. A fordítás egyébként csak 1839-ben jelent meg nyomtatásban. A témáról lásd Jean Festugière: Dante et Marsile Ficin, in *Comité Français Catholique pour la célébration du sixième centenaire de la mort de Dante Alighieri*, *Bulletin du Jubilé*, V. évf., 1922, 535–545.

387 Többek között angolul, németül, franciául, magyarul, spanyolul, portugálul, bolgárul. Lásd a következő fejezetben: „Marsilio Ficino művei".

388 Plótinos: *Enneades*, III, 5. magyarul lásd Plótinos: *Enneades*, III, 5. „A szerelemről", ford. Imregh Monika, *Orpheus Noster,* IX. évf., 2012/4, 91–101.

389 Lásd a KRE BTK Szabadbölcsészeti Tanszék és az SZTE Vallástörténeti Tanszék konferenciáján elhangzott előadásomat, Imregh Monika: A vallás fogalma Marsilio Ficino Lakoma-kommentárjában, in Kendeffy Gábor – Kopeczky Rita (szerk.): *A vallásfogalmak sokfélesége. A KRE és az SZTE konferenciájának előadásai (2011. nov. 11–13.),* Budapest, KRE–L'Harmattan, 2012, 111–121.

390 Magyarul: Giovanni Pico della Mirandola: *Benivieni neoplatonista versének kommentárja*, fordítás, jegyzetek, utószó: Imregh Monika, Budapest, KRE–L'Harmattan, 2012.

391 Marsilio Ficino: *A szerelemről. Kommentár Platón a Lakoma c. művéhez,* fordítás, jegyzetek, utószó: Imregh Monika, Budapest, Arcticus, 2001.

1469

A firenzei zsinat után Itáliában maradt és bíborossá választott görög tudós, Basileios Béssarión[392] kinyomtatja a Platónt támadó arisztoteliánus Geórgios Trapezuntius[393] iratát cáfoló értekezését: *In calumniatorem Platonis* [Platón ócsárlója ellen], és elküldi egy példányát Ficinónak.[394]

Ez az írás a Platón, illetve Aristotelés magasabbrendűségét hirdető vitairatok sorába illeszkedik, melynek elindítója Gemistos Pléthón Platónt magasztaló értekezése: Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται[395] [Miben különbözik Aristotelés tanítása Platónétól?] Ezt követte Trapezuntius heves kirohanása, amire válaszul Béssarión védelmébe vette a sárba taposott Platónt. Béssariónnak ez a műve, aki egyébként maga eredetileg Pléthón tanítványa volt, lényegében bevezetés Platón tanításaiba. A szövegrészletek ismertetésében értékes utalásokat tartalmaz az egyházatyák kapcsolódó szöveghelyeire, különösen Augustinust

[392] Nevét helytelenül Ióannés Béssariónként szokták említeni, III. Geórgios Mammasnak, VIII. Ióannés Palaiologos udvari papjának (és későbbi pátriárkának) a félreértelmezése folytán. Béssarión (1403–1472) többek kérlelésére Itáliában maradt a firenzei zsinat után, melynek ünnepélyes záró ceremóniáján ő hirdette ki görögül a Dómban a megállapodás szövegét (latinul Ambrogio Traversari olvasta fel). IV. Jenő pápa bíborosi tisztet és a sipontói érsekséget adományozta neki, és Rómába hívta, ahol Béssarión maga is indított egyfajta platóni akadémiát. Az Itáliába vándorolt görög tudósok egy része is köré csoportosult, és számtalan fordítással, görög kéziratok másolásával, görög nyelvű és platonikus tárgyú stúdiumokkal, illetve oktatással gazdagította és mozdította elő az itáliai reneszánsz kivirágzását. Segítette többek között a csillagász Regiomontanust, Vitéz János és Mátyás későbbi udvari csillagászát és asztrológusát annak római tartózkodása idején, és védelmébe vette a német bíborost, Nicolaus Cusanust, kora egyik legnagyobb misztikus keresztény filozófusát. Csodálatos kéziratgyűjteményét, mely 482 görög és 264 latin kódexet tartalmazott, 1468-ban Velencébe szállíttatta, hogy ott bemutassa a szenátusnak; ez lett a magja a Szent Márk székesegyház híres könyvtárának, a Biblioteca Marcianának, melynek épületét Cosimo de' Medici megbízásából Michelozzo Michelozzi tervezte, korábban, Cosimo száműzetése idején. Velence és Cosimo jó viszonyát mutatja, hogy még az építkezésre is a Medici adta a pénzt.

[393] Olasz nevén Giorgio di Trebizonda (1395–1472 vagy 1473), ősei szülővárosának nevéről (ma Trabzon, Törökország). Ő maga Krétán született, de hogy mikor érkezett Itáliába, bizonytalan – egyesek szerint már 1430-ban Velencében volt, mások úgy vélik, a zsinat előtt semmiként sem. Vittorino da Feltrétől tanult meg latinul három év alatt, oly kiválóan, hogy ezt követően retorikát és latin irodalmat tanított. Nagy tiszteletnek örvendett mint Aristotelés fordítója, magyarázója és tanításainak előadója, így a lelkes arisztoteliánus V. Miklós pápa (uralkodott 1447–1455) meghívta udvarába, és titkári állást ajánlott neki. Platónt élesen támadó írásának (*Comparatio Platonis et Aristotelis* [Platón és Aristotelés összevetése]) stílusa, elhamarkodott és át nem fésült Platón- és Aristotelés-fordításai szétzilálták jó hírnevét, amire rásegített Béssarión frappáns válaszirata is. II. Pius kiutasította Itáliából, de Aragóniai Alfonz befogadta a Nápolyi Királyságban.

[394] *Opera*, 1. köt., 616.

[395] Latinra 1532-ben fordították le ezzel a címmel: *De Platonicae atque Aristotelicae philosophiae differentia*.

és Aquinóit illetően, de idézi még Basileiost, Boëthiust, Dionysios Areopagitést is. Ficino kétségkívül érdeklődéssel és haszonnal forgatta e kötetet.

Ficino az év végére befejezi mind a 36 platóni dialógus fordítását.

1469. december 2.

Meghal Piero de'Medici. Nagyobbik fia, Lorenzo, csakúgy, mint apja és nagyapja, bár magánember marad, „elfogadja a város és a köztársaságról való gondoskodás" feladatát; valójában Firenze urává válik. Folytatja elődei tevékenységét, és tovább támogatja Ficinót, még akkor is, ha néha kissé restnek mutatkozik műveinek kinyomtatására (illetőleg annak finanszírozására) vonatkozó kérései teljesítésében.

1469–1474

Ficino érett megfontolás után a papi hivatal választása mellett dönt. Elkészíti élete legimpozánsabb művének – *Theologia platonica de immortalitate animorum* [Platonikus teológia, avagy a lélek halhatatlanságáról] – XVIII. könyvét,[396] melyet Lorenzo de'Medicinek ajánl. Ficino maga említi, hogy hosszú tíz éven át elmélkedett az egyéni emberi lélek halhatatlanságának kérdéséről, melyet aztán öt esztendőn keresztül vetett papírra egy teljes, neoplatonikus színezetű ontológiai kifejtésbe ágyazva. Ezt a munkáját közvetlenül a *Lakoma-kommentár*ja befejezése után kezdte el, így ez ennek mondhatni, szinte az „előhangja".

Jóllehet a mű már 1474-ben elkészült, Ficino többszöri kérésre sem kapott támogatást Lorenzótól a megjelentetésére, így csak 1482-ben tudta nyomtatásban kiadni Filippo Valori nagylelkű adományának köszönhetően – csakúgy, mint Platón fordításait 1484-ben. Az eltelt nyolc esztendő alatt, noha többször átolvasta és javította, nem módosított a szövegen jelentősen.

1473. szeptember 18.

Diakónussá nevezik ki.

1473. december 18.

Pappá szentelik; Lorenzo de'Medici vállal kezességet erkölcseiért és szándékainak tisztaságáért.

1474.

Megírja a *De christiana religione* [A keresztény vallásról] szóló művét Lorenzo de' Medicinek ajánlva. Ebben a munkájában, mely pappá szentelése után az első,

[396] Kritikai kiadását és egyéb modern nyelvű fordításait lásd e kötet „Marsilio Ficino művei" című fejezetében.

a kereszténységet úgy mutatja be, mint Isten által a kezdetektől fogva az embereknek adott kinyilatkoztatások csúcsát és szintézisét. Még ebben az évben lefordítják toszkánra, és megjelenik nyomtatásban, a latin eredetit viszont csak 1476-ban adják ki. Az immáron elkészült *Theologia platonicá*t barátainak adja elő.

Prózában megfogalmazza, majd versbe önti *Oratio ad Deum theologica* [Teológiai beszéd Istenhez] című rövid írását. Visszatér Platón-fordításaihoz, és tudós barátai segítségével nézi át őket újra, javításaiban az ő véleményükre hallgatva.[397]

Valamikor ekkortájt kezdi el a *De vita* első könyvének összeállítását. Pontosabbat egyelőre nem tudunk; annyi bizonyos, hogy a *Theologia Platonica* befejezése után írta, 1480-ban pedig már bizonyosan kész volt.

1476. november

A következő rövid tanulmányt írja: *Quid sit lumen in corpore mundi, in anima, in angelo, in Deo* [Mi a fény a világegyetemben, a lélekben, az angyalban, az Istenben].

Erre az időszakra esik más, rövidebb írások megfogalmazása is, melyeket *Levelei* II. könyvében gyűjt össze,[398] ilyen például a *Quaestiones quinque de mente* [Öt kérdés az értelemről], a *Compendium Platonicae Theologiae* [A platonikus teológia foglalata], a *Dialogus inter Paulum et animam* [Párbeszéd Pál és a lélek között].

1477

Két könyvet ír, az egyik a *De providentia Dei atque humani arbitrii libertate* [Az isteni gondviselés és az ember szabad akarata],[399] a másik a *Disputatio contra iudicium astrologorum* [Értekezés az asztrológusok ellen], ezek közül egyik sem jelent meg nyomtatásban a 20. századig.[400] Az utóbbiból újra elővesz és átdolgoz bizonyos részleteket a *De stella magorum* [A Háromkirályok csillaga] című könyvében 1482-ben és Plótinos-kommentárjában 1486-ban.

1478. április 26.

Kitör a IV. Sixtus pápa által is támogatott Pazzi-féle összeesküvés. Giuliano de' Medicit, Lorenzo fivérét megöli Francesco Pazzi egy reggeli misén a Dómban (Bernardo Baroncelli segítségével); Lorenzót is megtámadják ugyanakkor,

[397] Giorgio Antonio Vespucci (1434–1514) és Giovanni Battista Boninsegni (1453–1512 k.) a Ficino által vezetett platonikus akadémia tagjai voltak, és kapcsolatban álltak Lorenzo il Magnificóval. Ficino nekik is megmutatta átnézésre Platón-fordítását. Vö. della Torre: *Storia dell'Accademia platonica di Firenze,* 772–774.

[398] Vö. Kristeller: *Supplementum Ficinianum,* 1. köt., XCIV.

[399] Vö. levelét Bernardo Bembóhoz, *Opera*, I, 771.

[400] A *Disputatio* megjelent 1937-ben a *Supplementum Ficinianum*ban, 2. köt., 11–76.

ugyanott, de ő csak könnyebb sebesülést szerez. Az összeesküvés szervezőit és az elkövetőket elfogják és kivégzik.

1478–1479

Firenzében újra felüti a fejét a bubópestis, mely 1347–1351 között végigpusztította Európát, s Firenzében is a lakosság óriási hányadát elvitte.[401] Valószínűleg ennek köszönhető, hogy Ficino megírja első orvosi munkáját, a *Consiglio contro la pestilenza*-t [Javallat a pestis ellen], mely nyomtatásban 1481-ben jelenik meg.[402]

1479

Elküldi Giovanni Cavalcantinak *Orphica comparatio Solis ad Deum* című írását.

1482. november 7.

Nyomtatásban is megjelenik a *Theologia Platonica de immortalitate animorum* XVIII. könyve Firenzében, Antonio Miscomino nyomdájában. Egy levelében arról számol be Cavalcantinak, hogy befejezte Platón-fordításainak átnézését.[403]

1483 körül

Támogatót keres, aki állná a nyomda költségeit a fenti munka kiadásához.

1484. január

Filippo Valori és Francesco Berlinghieri szerződést köt fra Domenico da Pistoiával és Lorenzo Venetóval a *Platonis opera omnia* [Platón összes művei] 1025 példányban való kinyomtatására a S. Jacopo a Ripoliban levő nyomda által.

1484. szeptember–október

Megjelenik a *Platonis opera omnia* első kiadása. Éppen ekkor érkezik meg Giovanni Pico della Mirandola Firenzébe, és rögtön felkeresi barátját; erről maga Ficino számol be később a Plótinos-kommentárjához írt előszavában.[404] Először

[401] Ez a járványos betegség később is, tíz-tizenkét évenként jelentkezett, ha nem is olyan nagy mértékben. Pl. 1401-ben a firenzei Signoria azért hirdetett pályázatot a Szt. János Keresztelőkápolna keleti kapujának bronz domborművekkel való díszítésére, hogy azt engesztelő ajándékként Istennek ajánlja, s így kérje a város nevében az újra felbukkanó pestis rémétől való megszabadulást. (A pályázatot Lorenzo Ghiberti és Filippo Brunelleschi együttesen nyerte meg, de a büszke Brunelleschi nem volt hajlandó együtt dolgozni Ghibertivel, így az egyedül készítette el az aranyozott bronz domborműveket.)

[402] E művet Gerolamo Ricci fordította latinra 1516-ban *Epidemiarum antidotus* címmel, és így került bele az 1576-os bázeli összkiadásba.

[403] *Opera*, 1. köt., 856.

[404] Uo., 2. köt., 1537.

1479-ben találkoztak Pico első látogatásakor a városban; az akkor tizenhat esztendős ifjút Lorenzo de'Medicinek, Angelo Polizianónak és a Benivieni-fivéreknek is bemutatták. Annak idején Ficino buzdította őt, hogy a költészet helyett inkább a filozófiát válassza, most Pico kéri szinte sürgetőleg, rögtön az üdvözlése után, hogy álljon neki Plótinos fordításának.

1484

Ficinót meghatja Pico lelkes buzdítása, és az elhunyt Cosimo síron túli óhaját látja a kérésben. Teljes erővel veti bele magát Plótinos *Enneades*ének fordításába, és a gigantikus munkával bő egy év alatt végez – 1486 január 16-án már be is fejezi.[405] A mű csak hat évvel később jelenik meg, szintén Filippo Valorinak köszönhetően, Antonio Miscomino nyomdájában, egy hónappal Lorenzo de'Medici halála után, 1492 májusában.

1486–1488

A Plótinos értekezéseiről tartott számos nyilvános előadás után Ficino elkezdi összeállítani Plótinos-kommentárját,[406] e munkáját azonban megszakítja azon szövegek fordítása miatt, amelyeket fontosnak vél az ókori teológia és a kereszténység összefüggéseinek megmutatása szempontjából. Ezek a következőek:

- Simplikios kivonatai Theophrastos: *De sensu* és *De phantasia et intellectu* című műveiből; Iamblichos: *De mysteriis*;
- Proklos: *De sacrificio et magia*;
- Proklos: *Kommentár az első Alkibiadéshez* (részletek);
- Porphyrios: *De occasionibus sive causis ad intelligibilia nos ducentibus*;
- Porphyrios: *De abstinentia* (részletek);
- Psellos: *De daemonibus* (részletek);
- Synesios: *De somniis*.

[405] Ez szinte emberfeletti teljesítmény, tekintve a mű terjedelmét (6 × 9 azaz 54 értekezés!) és Plótinos időnként zavarba ejtően nem szabatos stílusát és hihetetlen mélységét, amely a vele való ismerkedésben a legtöbb filozófusnak is fejtörést okoz. Pico is ezt írta róla *Oratió*jában: „Ő az isteni dolgokról istenien, az emberi dolgokról messze az emberen túlmutatva úgy beszél, olyan tudósan rejtelmes előadásban, hogy még a platonisták is beleizzadnak, mire megértik." (Giovanni Pico della Mirandola: Beszéd az ember méltóságáról, in *Reneszánsz etikai antológia*, ford. Kardos Tiborné, Budapest, Gondolat, 1984, 233.) Mint említettük, már a *Lakoma-kommentár*ban (1469) is kimutatható, hogy már akkor alaposan ismerte Plótinos értekezéseit; egyéb kisebb művei mellett a *Theologia Platonicá*ban is felhasználja az *Enneades* tanulmányozása során szerzett tudását. Lásd Eugenio Garin: Plotino nel Rinascimento, in *Atti del convegno iternazionale sul tema Plotino e il Neoplatonismo in Oriente e in Occidente (Roma, 5–9 ottobre 1970)*, Roma, Accademia nazionale dei Lincei, 1974, 537–552.

[406] Lásd saját beszámolóját ehhez írt bevezetőjében: *Opera*, 2. köt., 1537.

1489

Még mindig Plótinos-kommentárján dolgozik, s ennek részeként kezdi el azt a tanulmányt, amelyet aztán különvesz, és úgy dönt, hogy a már régóta kész *De vita sana* [Az egészséges élet], (hosszabb címén: *De cura valetudinis eorum, qui incumbunt studio* litterarum [A tudósok egészségének védelme] mellé helyez. A könyvvé növekvő újabb értekezés címe: *De vita coelitus comparanda* [Hogyan nyerhetünk életet az égtől?] július végére kész, s augusztusban írja hozzá a kettő közé helyezve az így másodikként álló traktátust: *De vita longa* [A hosszú életről]. Ekként illeszti egybe három könyvét az életről: *De vita libri tres;* mely még ebben az évben megjelenik Antonio Miscomino nyomdájában.

1490. november 12.

Bemutatja Lorenzo de' Medicinek Plótinos-fordítását, és kettejük viszonya az 1482-től megfigyelhető eltávolodást követően ismét szorosabbra fonódik. Ficino megbízást kap Lorenzo gyermekeinek oktatására.

Újabb fordításba kezd: Dionysios Areopagités *Theologia Mysticá*jába (Περὶ μυστικῆς θεολογίας).

1492

Lorenzo halála után fia, Piero de'Medici[407] kezdetben jó reményekkel kecsegteti a platonikus akadémia támogatásával kapcsolatban, ezek azonban nem válnak valóra. Savonarola jelenléte, tevékenysége és a San Marco kolostorban kialakuló új szellemi műhely az akadémia sok régebbi látogatóját elvonja Ficinótól: ilyenek többek között a Benivieni fivérek, Girolamo és Domenico, Sandro Botticelli, a festő. Poliziano már a Lorenzóval való összekülönbözése óta távol maradt tőle, és az általa sokszor támogatott, nála harminc esztendővel ifjabb filozófus-barát, Pico is elhidegül tőle. Ha nem is marad teljesen magára, Ficino szépen lassan megszűnik a firenzei szellemi élet központjának lenni, amit harminc esztendőn át betöltött.

1492 nyara

Megírja *De sole* [A Napról] és *De lumine* [A fényről] szóló értekezését. Erre az időszakra tehető befejezetlen és töredékesen fennmaradt *Kommentár Pál leveleihez* című műve, amit valószínűleg a Dómban tartott prédikációiból állított össze, melynek 1487-ben lett kanonokja.[408]

[407] Később ráragasztott gúnyneve: *il Fatuo* [a Szerencsétlen].
[408] Kristeller: *Supplementum Ficinianum*, 1. köt., LXXXII.

1494

Megmérgezik Angelo Polizianót (szeptember 29-én hunyt el) és Giovanni Pico della Mirandolát (ő november 17-én), valószínűleg politikai okokból. A felbujtó, illetve megbízó a kutatók álláspontja szerint feltehetőleg Piero il Fatuo, Lorenzo de'Medici nem sok diplomáciai érzékkel megáldott fia,[409] aki szerencsétlenkedésével a városra szabadítja a Róma és Nápoly ellen vonuló francia királyt, VIII. Károlyt (az uralkodónak addig egyébként nem volt nézeteltérése Firenzével).[410] Mindkettőjüket a dominikánus San Marco kolostor templomában helyezik örök nyugalomra. Pierót november 8. után elűzik a firenzeiek, és kikiáltják a köztársaságot. Savonarola dörgedelmes beszédben inti a firenzeieket, hogy a francia hadak Isten ostoraként büntetik őket bűnös életük miatt.

1498

Megírja a kiátkozott és máglyán megégetett Savonarola elleni apológiáját a firenzeiek védelmében: *Apologia pro multis Florentinis ab Antichristo Hieronymo Ferrariense hypacritarum summo deceptis ad Collegium Cardinalium* [Apológia a Bíborosok Kollégiumához sok firenzei védelmében, kiket az antikrisztus ferrarai Girolamo, az álszentek legnagyobbika szedett rá].[411]

1499. október 1.

Elhunyt Careggiben.

[409] Lásd http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=19645 (Letöltés: 2021. október 30.)

[410] Polizianót egyébként Lorenzo a gyermek Piero tanítójává nevezte ki 1475-ben. A Pazzi-összeesküvést (1478) követően Lorenzo biztonsági okokból – az egyébként is pestis sújtotta – Firenzéből vidéki, erődszerű cafaggiolói villájukba vitette feleségét, Clarice Orsinit és gyermekeit, Poliziano kíséretében. A római származású és szigorú neveltetésű Clarice ki nem állhatta Polizianót, állandóak voltak a viták köztük, s amikor megtudta, hogy a nevelő Catullus versein tanítja a latint gyermekeinek az evangéliumok helyett (Giovanni, a későbbi X. Leó is a tanítványa lett), 1479-ben Lorenzo megkérdezése nélkül elküldte a háztól. Poliziano hosszú hónapokkal az esemény után is azzal kénytelen Lorenzót ostromolni, hogy küldje utána a nagy sietségben otthagyott kódexeit. Lásd Christopher Hibbert: *A Medici-ház tündöklése és bukása*, Budapest, Holnap, 1993, 132.

[411] E művet nem ismerték a kortársak, csak 1859-ben fedezték fel a létezését. Kristeller: *Supplementum Ficinianum*, 1. köt., CXLI.

Marsilio Ficino életének legbővebb és legrészletesebb ismertetései

Raymond Marcel, *Marsile Ficin*, Paris, 1958. E kiadás magában foglalja Ficino három korabeli életrajzát is:

Vita Marsilii Ficini per Johannem Cursium (Giovanni di Bardo Corsi, 1506)[412],

Vita secunda (névtelen szerző, a *Palatinus 488* sz. kódexben, a Biblioteca di Firenzében),

Sommario della vita di Marsilio Ficino raccolta da M. Piero Caponsacchi.

További adatok és dokumentumok

Levelei XII. könyvében

Marsile Ficin: *Opera*, réimpression en fac-similé de l'édition de Bâle 1576, sous les auspices de la Société Marsile Ficin, préface de Stéphane Toussaint, Paris, Phénix Editions, 1999, 607-től.

Egyéb modern kiadásai

The Letters, transl. Adrian Bertoluzzi, Clement Saleman, 1–3. köt., London, 1975–1981 (I., III., IV. könyv).

Lettere I. Epistolarium familiarium liber I, a cura di Sebastiano Gentile, Firenze, Olschki, 1990.

The Letters of Marsilio Ficino, transl. by members of the Language Department of the School of Economic Science, London, Shepheard Walwyn (I, 1975; II, 1978; III, 1981; IV, 1988; V, 1994), VI, 1999.

Briefe von Marsilio Ficino: eine Auswahl aus dem ersten Buch der Briefe, Haarlem, Niederlande, k. n., 1994.

Supplementum Ficinianum, 2 k., Firenze, a cura di P. O. Kristeller, 1937, (újranyomás 1973, Olschki).

P. Viti: „Documenti ignoti per la biografia di Marsilio Ficino", in Garfagnini, G. C. (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e documenti, Firenze, Olschki,* 1–2., 1., 251–283.

[412] Giovanni di Bardo Corsi (1472–1547) firenzei politikus, humanista, levélíró. Egyike annak a bizottságnak, amely helyreállította a Medici-uralmat Firenzében 1512-ben, a család tizennyolc éves száműzetése után. Következtében dolgozott V. Károly spanyol király és III. Pál pápa szolgálatában 1515-ben. 1530-ban Firenze gonfalonieréjévé választották a második Medici-pápa, VII. Kelemen közbenjárására. Kiválóan tudott nemcsak latinul, de görögül is. Ficino-életrajzát 1506-ban Francesco Cattani da Diaceto felügyelete alatt és irányításával írta, aki Ficino utódja volt a firenzei platonikus akadémia vezetésében. Egyéb művei közül Plutarchos *De anima generatione* című művének latinra fordítása említendő.

MARSILIO FICINO MŰVEI

Marsilio Ficino műveinek teljes katalógusa a kódexek és a kiadások megjelölésével:

Paul Oskar Kristeller (ed.): *Supplementum Ficinianum* (I–II., Firenze, 1937, 1973[2]) és
Paul Oskar Kristeller: Marsilio Ficino and His Work After Five Hundred Years, Függelék III, IV, V, in *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, a cura di G. C. Garfagnini, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 2. köt., 81–158.

Alább a főbb műveit soroljuk fel, lehetőség szerint feltüntetvén a keletkezés évszámát (az életrajzi adatokkal összefüggésben), az *editio princeps*ét, valamint az oldalszámokat, ahol az egyes művek az 1576-os bázeli összkiadásban szerepelnek (*Opera omnia*, 2 kötet, folyamatos számozással), melynek változatlan utánnyomása 1959-ben Torinóban jelent meg; e reprintet P. O. Kristeller és M. Sancipriano gondozta.

Eredeti művek

De visione et radiis Solis ad Antonium Seraphicum (1454).
Summa philosophiae, Tractatus physicus I, Tractatus de Deo, natura et arte, Tractatus de anima, Tractatus physicus II, Quaestiones de luce et aliae multae, De sono, Divisio philosophiae (1454)
Institutiones Platonicae (1456), elveszett.
De voluptate (1457), *Opera omnia*, 986–1012.
De furore divino (1457), *Op. om.*, 612.
De Deo et anima (1457–1458).
De vita Platonis (1477), *Op. om.*, 763–771.
Theologia Platonica de immortalitate animorum (1468–1474), Firenze, 1482, *Op. om.*, 78–424.
De christiana religione (1474), 1476?, *Op. om.*, 1–77.
Oratio ad Deum Theologica (1474), *Op. om.*, 665–666.
Quid sit lumen in corpore mundi, in anima, in Deo (1476), *Op. om.*, 717–720.
Quaestiones quinque de mente (1476), *Op. om.*, 675–682.

Compendium Platonicae theologicae (1476), *Op. om.*, 690–697.
De raptu Pauli ad tertium caelum (1476), *Op. om.*, 697–706.
De providentia Dei atque humani arbitrii libertate (1477).
Disputatio contra iudicium astrologorum (1477).
Consiglio contro la pestilenza (1478–1479) Firenze, 1481.[413]
Orphica comparatio Solis ad Deum (1479), *Op. om.*, 825–826.
De vita libri tres (I.: 1479?; II–III.: 1489), Firenze, 1489,[414] *Op. om.*, 493–579.
De Sole (1492), Firenze, 1493, *Op. om.*, 965–975.
Apologia pro multis Florentinis ab Antichristo Hieronimo Ferrarense hypocritarum summo deceptis ad Collegium Cardinalium (1498).
Epistolarum libri XII, Venezia, 1495, *Op. om.*, 607-től.[415]

Fordítások

Orpheus és Proklos: *Hymni* (1462 körül).[416]
Alkinoos: *De doctrina Platonis* (1464 előtt), *Op. om.*, 1945–1962.
Speusippos: *De Platonis definitionibus* (1464 előtt), *Op. om.*, 1962–1964.
Pythagoras: *Aurea verba* (1464 előtt), *Op. om.*, 1978–1979.
Hermés Trismegistos: *Pimander*[417] (1463), Treviso, 1471, *Op. om.*, 1836–1857.
Pseudo-Xenokratés: *De morte* (1464), *Op. om.*, 1965–1968.
Dante Alighieri: *Monarchia* (1467), Firenze, 1839.
Platón: *Opera omnia* (1463–1469), Firenze, 1484.
Plótinos: *Enneades*, Porphyrios *Vita Plotini*jával együtt (1484–1486), Firenze, 1492, *Op. om.*, 1538–1800.
Priskianos: *Kommentár Theophrastos De sensu c. művéhez* (1488), *Op. om.*, 1801–1835.
Priskianos: *Kommentár Theophrastos De phantasia et intellectu c. művéhez* (1488).
Iamblichos: *De mysteriis* (1488), Venezia, 1497, *Op. om.*, 1873–1908.

[413] Ennek 1516-os, Gerolamo Ricci által készített latin fordítása: *Op. om.*, 576–606.
[414] Ficino Platón-fordításai után a *De vita* c. művét nyomtatták ki a legtöbbször és a legtöbb helyen. Az 1489. december 3-i *editio princeps* nyomán, melyet Antonio Miscomino nyomdájában nyomtattak ki, a 17. század közepéig körülbelül negyven kiadást, illetve újranyomást ért meg Itália és Európa legnevesebb nyomdászai által. Lásd Kristeller: *Supplementum*, 1. köt., LXIV–LXVI; Tarabochia Canavero: Il *De triplici vita*, 697–717; Kristeller: *Ficino and His Work,* 130–131; Clark: *Editorial Introduction,* 8–9.
[415] Ficino levelezésének tizenkét könyve csaknem húsz esztendő leveleit gyűjtik össze, 1476 elejétől 1494 végéig. Kezdetben kéziratban terjedtek, majd Ficino maga rendezte sajtó alá; a nyomtatás 1494 végén fejeződött be. Vö. Kristeller: *Supplementum*, 1. köt., LXXXVII–CX.
[416] E fiatalkori művéből csupán részletek jelentek meg, lásd Kristeller: *Ficino and His Work,* 149.
[417] Az első értekezés címe adja az egész gyűjtemény címét.

Iamblichos: *De secta Pythagorica libri IV* (1474 előtt).[418]

Proklos: részletek a *Platón, Első Alkibiadés-kommentár*jából és a *De sacrificio et magia* c. művéből (1488), *Op. om.*, 1908. és 1932-től.

Porphyrios: *De occasionibus sive causis ad intelligibilia nos ducentibus* és részletek ebből: *De abstinentia* (1488), *Op. om.*, 1929. és 1932-től.

Psellos: részletek: *De daemonibus* (1488) *Op. om.*, 1939–1945.

Synesios: *De somniis* (1488), *Op. om.*, 1968–1978.

Dionysios Areopagités: *De mystica theologia et de divinis nominibus cum commentariis* (1490), Firenze, 1496. december 2. után, *Op. om.*, 1013-tól.

Kommentárok

Commentarius in Parmenidem (1493–1494 körül), *Op. om.*, 1136–1195.

Commentarius seu potius distinctiones et summae capitum in Sophistam (1493–1494 k.), *Op. om.*, 1285–1294.

Compendium in Timaeum et distinctiones capitum in eundem (1492 k.), *Op. om.*, 1438–1484.

Argumentum seu commentarius in Phaedrum et summae capitum in eundem (1474), *Op. om.*, 1363–1386.

Commentarii in Philebum libri duo (1476 k.), *Op. om.*, 1207–1269.

Commentarium in Platonis Convivium de amore (1469), *Op. om.*, 1320–1363.

Argumenta in Platonem (1475), *Op. om.*, 1130–1136.

Commentaria in Plotinum (1486–1490), Firenze, 1492?, *Op. om.*, 1537–1800.

Commentarius in Epistulas Pauli, *Op. om.*, 425–472.

Kritikai kiadások

The Philebus Commentary, by M. J. B. Allen, Berkeley, 1975 (utánnyomás: 1979, új kiad. Tempe, Arizona, 2000).

Marsilio Ficino and the Phaedrian Charioteer, by M. J. B. Allen, Berkeley, 1981.

The Letters, ford. A. Bertoluzzi és C. Saleman, 3. könyv, London, 1975–1981 (I., III., IV. könyv).

Lettere I. Epistolarium familiarium liber I, a cura di S. Gentile, Olschki, Firenze, 1990.

Théologie platonicienne de l'immortalité des âmes, texte critique établi et traduit par R. Marcel,

[418] Még kéziratban, vö. Kristeller: *Supplementum*, 1. köt., CXLV–CXLVI, és Kristeller: *Marsilio Ficino and His Work,* 5. Függelék, 150.

3. kötet, Paris, 1964–1970; a III. kötet tartalmazza az *Epistolae* második könyvének nagy részét is.

Commentaire sur le Banquet de Platon, texte critique établi et traduit par R. Marcel, Paris, 1956.

Platonic theology, I–VI, English translation by M. J. B. Allen with John Warden; Latin text edited by J. Hankins with W. Bowen; Cambridge, Mass., London, Harvard University Press, 2001–2006.

Teologia platonica, Testo latino a fronte. Saggio introduttivo, note e apparati di E. Vitale, Milano, Bompiani, 2011.

Three Books on Life, Critical Edition and Translation with Introduction and Notes by C. V. Kaske and J. R. Clark, Binghamton (New York), 1989.

Commentaries on Plato, ed. and translated by M. J. B. Allen – M. Vanhaelen, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, 2008.

Modern nyelvű fordítások (az idézett kritikai kiadásokban már említett fordításokon túl)[419]

Magyar

„A szerelemről" (részlet a *Lakoma-kommentár*ból), ford. Kardos Tiborné, in Vajda Mihály: *Reneszánsz etikai antológia*, Gondolat, Budapest, 1984, 191–211.

„Kratülosz, vagy A nevek valódi értelme. A Platón-dialógus argumentuma", ford. Pajorin Klára, *Helikon*, XXXVIII (1992), 338–347.

A szerelemről – Kommentár Platón Lakomájához, ford., utószó Imregh Monika, Arcticus, Budapest, 2001.

Marsilio Ficino, *Platonikus írások*, ford. Vassányi Miklós, előszó, jegyzetek Elisabeth Blum, Paul Richard Blum és Thomas Leinkauf, Szent István Társulat, Budapest, 2003.

Marsilio Ficino: De vita libri tres – fordítás (részlet), ford. Imregh Monika, *Orpheus Noster,* III. évf., 2011/2, 63–78.

[419] A régi és új, kéziratos és nyomtatott fordítások tekintetében kiindulásként Kristeller felsorolását vesszük: Appendix VII, List of Translations of the Writings of Marsilio Ficino, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone,* 163–170.

Angol

The Book of Life, ford. C. Boer, Irving (Tex.), 1980.[420]

Quaestiones de mente (Epistolae II-ből), ford. P. Burke, in E. Cassirer, P. O. Kristeller, J. H. Randall (gond.), *The Renaissance Philosophy of Man*, Chicago, 1948, 185–212.

The Book of the Sun *(De Sole),* transl. by G. Cornelius – D. Costello – G. Tobyn – A. Voss – V. Wells., *Sphinx. A Journal for Archetipal Psycology and the Arts*, VI. évf., 1994, 123–148.

The Star of the Magi, transl. by T. Moore, *Sphinx. A Journal for Archetipal Psycology and the Arts*, VI. évf., 1994, 100–111.

Meditations on the Soul: Selected Letters of Marsilio Ficino, rransl. by members of the Language Department of the School of Economic Science, Introd. by C. F. A. Salaman, Rochester, Vermont, 1996.

Marsilio Ficino: *De Vita*, III, 21 (angol ford.), in G. Tomlinson (ed.): *The Renaissance*, New York – London, Norton and Co, 1998, III: *Sources readings in Music History*, ed. O. Strunk, 107–111.

The Letters of Marsilio Ficino, transl. by members of the Language Department of the School of Economic Science, Shepheard Walwyn, London (I, 1975; II, 1978; III, 1981; IV, 1988; V, 1994), VI, 1999.

Commentary on Plato's Symposium on Love, translated, with an introduction, by Sears Jayne, 213 pages, 1st ed. 1983; second, revised edition, ISBN-10: 0-88214-601-7, ISBN-13: 978-0-88214-601-0, Putnam (Connecticut), New York, Spring Publications, 2000.

Marsilio Ficino: *The Antichrist Girolamo of Ferrara, greatest of all hypocrites*. A manuscript of Marsilio Ficino's *Apologia contra Savonarolam* from the collections at Bridwell Library, ed. and intr. By V. Wels, Perkins School of Theology, Dallas, Tex., Southern Methodist University, 2006.

Gardens of philosophy: Ficino on Plato, translated by A. Farndell, Shepheard-Walwyn, London, 2006.

Evermore shall be so: Ficino on Plato's Parmenides, translated by A. Farndell, Shepheard-Walwyn, London, 2008.

When philosophers rule: Ficino on Plato's Republic, Laws, and Epinomis, translated by A. Farndell, Shepheard-Walwyn, London, 2009.

All things natural: Ficino on Plato's Timaeus, translated by A. Farndell, notes and additional material by P. Blumsom, Shepheard-Walwyn, London, 2010.

[420] Vö. Michael J. B. Allen recenzióját: *Renaissance Quarterly*, XXXV. évf., 1982, 69–72.

Olasz

De vita.[421]

Del modo di conservare la vita con mezzo delle cose celesti (III. könyv), ford. ismeretlen szerző, Modena, Biblioteca Estense, ms. *Campori 137*.[422]

Delle tre vite, cioè A qual guisa si possa l'huomo prolungare la vita, Con che arte, e mezzi ci possiamo questa sana, e lunga vita prolungare per via del cielo (valójában csak az első két könyvet tartalmazza), ford. Lucio Fauno [Giovanni Tarcagnota], Venetiis, 1548, reprintje: Como, 1969.[423]

Del modo più certo, e regola sicura da praticarsi dallo Studioso Letterato per vivere sano lungamente. Dottrine de' più celebri Filosofi e Dottori Riflesse dal signor Marsilio Ficino famoso Filosofo Medico e Astrologo..., Milano, 1701.[424]

De vita [olasz fordítás a latin eredetivel, bevezetés és jegyzetek], gondozta: A. Biondi és G. Pisani, Biblioteca dell'Immagine, Pordenone, 1991.

Sulla vita, trad., introd. e note di A. Canavero Tarabochia, Rusconi, Milano 1995.

De sole, ford., gondozta: E. Garin, in *Prosatori latini del Quattrocento*, Milano, Napoli, 1952, 185–212.

Theologia Platonica – Teologia platonica, nem teljes fordítás: M. Schiavone, 2. kötet, Bologna, 1965.

Teologia platonica, latin-olasz kétnyelvű kiad., ford., bev., jegyz.: E. Vitale, Bompiani, Milano, 2011, XCI–2047.

Il commento sopra il Convito di Platone et esso Convito, volgare, ford. E. Barbarossa, Roma, 1544.

Il libro del piacere. Apologia sulla voluttà, pref. di B. Placido, trad. e note di P. Cigada (tomo I). *Liber de voluptate. Apologia de voluptate* (tomo II), Philobyblon, Milano. 1991, vol. 2.

La stella dei Magi, in O. Pompeo Faracovi, *Gli oroscopi di Cristo*, Marsilio, 1999, 158–163.; és 107–119.

Scritti sull'astrologia, a cura di O. Pompeo Faracovi, BUR, Milano, 1999.

Francia

Le premier (et second) livre de la vie saine (longue), ford. J. Beaufilz, Paris, 1541.

Le trois livres de la vie..., ford. Guy Le Févre De La Boderie, Paris, 1582 [kolofonja: 1581].

[421] Vö. Tarabochia Canavero: Il *De triplici vita*, 703–770; és Clark: *Editorial introduction*, 12.

[422] Kristeller a 16. századra teszi, lásd uő: *Iter italicum*, 1. köt., Leiden, Warburg Intitute, 1963, 390–391.

[423] Ennek a kiadásnak létezik egy firenzei „újranyomása" Giunti nyomdájában, 1568-ból. Ebben nem említik Giovanni Tarcagnota nevét; benne a változatok javarészt fonetikus, írásmódbeli, illetve lexikális jellegűek, melyek a szöveg jobb megértését szolgálják.

[424] Vö. Canavero: Il *De triplici vita*, 704.

Pimander – De la Puissance et Sapience de Dieu, ford. Gabriel Du Prèau, Paris, 1549 és 1557.

Commentaire sur le Banquet d'amour de Platon, ford. Symon Sylvius alias Jean De La Haye, Poitiers, 1546. Modern kiadása:

Le commentaire de Marsille Ficin, florentin: sur le Banquet d'amour de Platon, Symon Silvius dit J. de La Haye, édition, avec introduction et notes, par S. Murphy. Honoré Champion, Diffusion hors France, Éditions Slatkine, Paris, Genève, 2004.

De christiana religione – De la religion chrétienne, ford. Guy Le Févre De La Boderie, Paris, 1578.

Discours de l'honnêste amour de Platon, ford. toszkánból: Guy Le Fèvre De La Boderie, Paris, 1589.

Quid sit lumen, Trad. du latin et suivi de *L'art de la lumière* par B. Schefer, Editions Allia, Paris, 1998.

Maude Vanhaelen: Traduction annotée de l'Argumentum In Charmidem de temperentia epitome de Marsile Ficin, *Accademia* IV. évf., 2002, 19–28.

Német

Das Buoch des Lebens Marsilius Ficinus, ... mit vil nuwen zu satzen der quinta essentia..., ford. Johannes Adelphus Muling, Srassburg, 1505.[425]

Von dem dryfaltigen Leben (I. könyv) és *Von dem langkwyrigen Leben* (II. könyv, a vége töredékes), in D. Benesch: *Marsilio Ficino's „De triplici vita" (Florenz, 1489) in deutschen Bearbeitungen un Übersetzungen, Edition des Codex Palatinus Germanicus 730 und 452*, Frankfurt, 1977.[426]

Über die Liebe oder Platos Gastmahl, ford. K. P. Hasse, Leipzig, 1914, újranyomva P. R. Blum új bevezetőjével, Hamburg, 1984.

Traktate zur platonischen Philosophie, hrsg., Übersetzung und Kommentar von P. R. Blum – E. Blum, T. Leinkauf, Akademie Verlag, Berlin 1993.

[425] Ez a fordítás hét kiadást ért meg Strassburgban 1507 és 1537 között. Adatok J. A. Mulinggal kapcsolatban: Dieter Benesch: *Marsilio Ficino's „De triplici vita" (Florenz 1489) in deutschen Bearbeitungen und Übersetzungen. Edition des Codex Palatinus Germanicus 730 und 452*, Frankfurt a. M., Lang, 1977, 114–115.

[426] Egy névtelen, részleges fordításról van szó, melyet a Heidelbergi Könyvtár két kódexe őrzött meg, s mely Benesch szerint (*Marsilio Ficino's „De triplici vita",* 166–171.) a 16. század első harmadára megy vissza. A *Palatinus Germanicus 730, 1–31v fol.* tartalmazza az első könyv fordítását, a *Palatinus Germanicus 452* a másodikét, de befejezetlenül: az elsőt fejezettől a XVIII. fej. első harmadáig. A fordítások stílusának elemzése során Benesch arra a következtetésre jutott, hogy ugyanaz a személy a szerzőjük, aki minden valószínűség szerint a heidelbergi humanisták körének tagja volt, mely közel állott Fülöp választófejedelemhez (1448–1508).

Über die Liebe oder Platons Gastmahl, lat.-dt., übers. K. P. Hasse, hrsg., Einleitung und Kommentar von P. R. Blum, Hamburg, Meiner, 1994.

Briefe von Marsilio Ficino: eine Auswahl aus dem ersten Buch der Briefe, Haarlem, Niederlande, 1994.

M. Ficino: *Über die Liebe*, részl., Mout, (hrsg.), *Die Kultur des Humanismus. Reden, Briefe, Traktate, Gespräche von Petrarca bis Kepler*, München, Beck, 1998, 314–320.

Spanyol

Commentario al Banquete de Platon, ford. Ruiz Diaz, Mendoza, 1968.

Sobre el furor divino y otros textos, edición bilingüe, selecc. de textos, introd. y notas de J. Maluquer, J. Sainz, P. Azara, Barcelona, Anthropos, 1993.

De amore. Comentario a El banquete de Platón, trad. y estudio preliminar de R. de la Villa Ardura, Madrid, Tecnos, 1994.

Portugál

O Livro do Amor, trad. de A. T. Basilio Vieira, Centro de Investigaçao Filosofica, Rio de Janiero, Clube de Literatura Cromos, 1996.

Bolgár

Komentar varhu Platonovija Pir za ljubovta, ford. C. Bojadziev, Sofija, Gal-Iko, 1993.

Reprint és nem kritikai szövegkiadások

Marsilio Ficino: *El libro dell'amore*, a cura di S. Niccoli, Firenze, Olschki, 1987.

Hermes Trismegistus, *Mercurii Trismegisti liber de potestate et sapientia Dei. Pimander. Corpus hermeticum 1-14*, versione latina di M. Ficino, a cura di S. Gentile, Firenze, S.P.E.S., 1989 (az ősnyomtatvány reprintje: Geraert van der Leye, Treviso 1471).

K. W. Percival: Ficino's *Cratylus Commentary*. A Transcription and Edition, *Studi umanistici piceni*, XI. évf., 1991, 185–196.

Theologia Platonica de immortalitate animorum: XVIII libris comprehensa, 2. Nachdr. der Aus. Paris 1559, Olms, Hildesheim, Zürich, New York, 1995.

B. Mojsisch (ed.): In Thaetetum Platonis. Vel De Scientia ad Petrum Medicum, pater patriae. Epitome (Zu Platons Theaetet oder Uber das Wissen. An Petrus Medices der Retter des Vaterland. Epitome), *Bochumer Philosophisches Jahrbuch für Antike und Mittelalter*, I. évf., 1996, 179–215.

Porfirio: *Sentenze sugli intellegibili*, a cura di G. Girgenti, testo greco a fronte, versione latina di M. Ficino in appendice, Milano, Rusconi, 1996.

Marsilio Ficino: *Sopra lo amore, ovvero Convito di Platone*, a cura di G. Rensi, Milano, SE, 1998.

M. Ficin: *Opera*, réimpression en fac-similé de l'édition de Bâle 1576, sous les auspices de la Société Ficin, préface de S. Toussaint, Paris, Phénix Editions, 1999.

A. Rabassini: Il Bene e le ombre. Excerpta ficiniana dal *Commento alla Repubblica* di Proclo, *Accademia*, I. évf., 1999, 49–65.

Synesius *De somniis* translatus a Marsilio Ficino (edizione del 1516, esemplare conservato presso la Österreichische National Nationalbibliothek di Vienna con la segnatura 22.K.23), *Accademia*, I. évf., 1999, 155–169.

S. Toussaint: L'influence de Ficin à Paris et le Pseudo-Denys des humanistes: Traversari, Cusain, Lefèvre d'Étaples. Suivi d'un passage inédit de Marsile Ficin, *Bruniana & Campanelliana*, V. évf., 1999/2, 381–414.

Marsilio Ficino, edited and introduced by A. Voss., North Atlantic, Berkeley, Calif., 2006. Berkeley, Calif., North Atlantic, 2006. (Contents: Introduction. To Cosimo de' Medici. Venus subdues Mars, and Jupiter Saturn. All praise of all things should be given back unto God, the beginning and the end of all. A disputation against the pronouncements of the astrologers. Disputation against the judgement of the astrologers (excerpt). Divine law cannot be made by the heavens, but may perhaps be indicated by them. The star of the magi. Good fortune is in fate, true happiness in virtue. On obtaining life from the heavens (excerpts). The principles of music. The book of the sun. What he thinks of astrology.)

The Antichrist Girolamo of Ferrara, greatest of all hypocrites: a manuscript of Marsilio Ficino's Apologia contra Savonarolam from the collections at Bridwell Library, edited and with an introduction by V. Wels, Dallas, Tex., Bridwell Library, Perkins School of Theology, Southern Methodist University, 2006.

FÜGGELÉK

A *PICATRIX* FEJEZETEINEK TARTALMI ÖSSZEFOGLALÓJA

Első könyv

Az 1. fejezet első részében al-Fārābī[427] *Ihshā al-'Ulūm* [A tudományok osztályozása] című művéből olvashatunk gondolatokat a filozófia fontos szerepéről, a szerző említése nélkül. A filozófia célja, hogy megértsük az isteni, természeti és morális kérdéseket, másrészről pedig a mágiához segít hozzá, mint végkifejlethez (*conclusió*hoz). Majd pseudo-Empedoklés neoplatonikus eszmefuttatásai következnek. Logikai diskurzussal zárul a fejezet.

A 2. fejezet a mágia meghatározását, típusait és azok működési elveit tisztázza. Az *Ihwān al-Shafā'* [A Tisztaság testvérei] enciklopédiája[428] alapján határozza meg a mágiát, a mű említése nélkül. Eszerint a mágiát azért nehéz megérteni, mert az érzékek és a látás elől rejtett összefüggéseket használ fel. Három fajtája van: a hasonlóvá tevés (analógia), a jelkép- vagy talizmánmágia és az alkímia. Az első a szellem révén gyakorol hatást a szellemre, a második a szellem révén a testre, míg a harmadik a test révén a testre. Az analógiával (ez a természeti mágia lehet) nem foglalkozik, a talizmánokról (Jabir ibn Hayyan[429]

[427] Abu Nasr Muhammad al-Fārābī (Farab, 872 – Damaszkusz, 950), török származású muszlim filozófus, jogász, matematikus, zenetudós. Az arab filozófiában őt tekintik a „második tanítónak" Aristotelés után, aki az „első tanító". Bagdadban és Marokkóban, Tétouanban tanult, majd Aleppóban és Damaszkuszban élt. Neki tulajdonítják az ókori görög tudományos művek fennmaradását és továbbélését a középkor folyamán számos fordítása és kommentárjai miatt. Aristotelést és Platónt fordította és kommentálta, Porphyrios és Plótinos írásait is olvasta. Saját filozófiája újplatonikus elemekre épül. Nagy hatással volt Avicennára és Maimónidésre. Logikai, számelméleti, zeneelméleti írásai mellett fizikai és nevelési kérdésekkel is foglalkozott. *Az eszményi állam polgárai véleményének alapelvei* című műve talán az első szociálpszichológiai munka, melynek 24. fejezete *Az álmok okai*. Ezt valószínűleg a *Picatrix* szerzője is felhasználta. Kozmológiája három pillérre támaszkodik: az aristotelési metafizikára s benne az ok-okozati összefüggésekre, a plótinosi emanációelméletre és a ptolemaiosi csillagászatra. Az Első Okról, azaz Istenről való értekezésében elsősorban a negatív teológiára épít.

[428] Lásd 75. oldal, 205. jegyzet.

[429] Abū Mūsā Jābir ibn Hayyān (721 k. – 815 k.), latin nevén Geber hatalmas számú és változatos témájú arab nyelvű szöveg feltételezett szerzője, melyeket *Jabiri Corpus* néven tartanak számon az attribúciók vitatott volta miatt. Az írások témái többek között alkímia, kozmológia, zeneelmélet, numerológia, asztrológia, orvostudomány, biológia (pl. élőlények mesterséges előállítása), mágia, miszticizmus és filozófia, valamint őt tartják a kémia tudománya megalapítójának. Számos eljárást és egyszerű laboratóriumi eszközt ő talált fel és dolgozott ki, melyeket a kémikusok a mai napig használnak. Személyének kiléte és a neki tulajdonított munkák hitelessége körül már a 10. században viták folytak. Feltételezték, hogy neve csak álnévként szolgált olyan szerzők számára,

alapján) annyit mond, hogy a mágus matematikai arányokat, égi hatásokat és égi írást használ a célra kiválasztott anyag „meghódítására" a megfelelő időpontban. Füstöléssel erősíti meg, és szellemeket vonz a képmásokba. Így változtatja meg az anyag természetét, csakúgy, mint az alkímiában az elixír teszi a testekkel, melyek általa átalakulás révén valamely tisztább testté válnak. Az elixírt a gyógyszerhez hasonlítja, mely a testen áthaladva a saját természetéhez teszi azt hasonlóvá. (Gondoljunk itt a galénosi orvoslás elveire: a testnedvek és a temperamentumok tulajdonságaira, és hogy a gyógynövényeknek s az ételeknek is megvannak a hasonló jellemzőik.) Az elixírről, melyet tisztító erőnek nevez, azt mondja: földből, levegőből, tűzből és vízből áll úgy, hogy e négy erő eggyé vált benne. Az elixír készítéséről mondottakban a *Rendelkezések könyvé*re hivatkozik.

Ezután visszatér a *Picatrix* fő témáját alkotó talizmánmágiához. A mágiát elméleti és gyakorlati részre osztja. Az elméleti rész asztronómiai-asztrológiai jellegű: az állócsillagok, csillagképek és azok sugárzása a bolygókra, a megfelelő időpontok kiválasztása képmások készítésére. Majd a szavak mágikus erejét ecseteli, itt ál-Platónra hivatkozik, aki szerint pusztán a szavak erejével a barátunkká vagy az ellenségünkké tehetünk valakit. A gyakorlati részt illetően forrásaként a *Nabateus*[430] *földművelés* című könyvet nevezi meg, ami Ibn

akik nem akartak írásaik miatt bajba kerülni. Mindazáltal két jelentős tekintély, Ibn al-Nadim az arab szerzők katalógusában, a *Kitab al-Fihrist*-ben és Ibn Wahshiyya a műveiben valós szerzőként hivatkozik rá, és munkáinak címeit is idézik. Neve alatt száztizenkét könyv áll a Barmakidáknak, Harun al-Rashid kalifa vezíreinek ajánlva, ezek között szerepel a *Smaragd Tábla* is, melynek latin fordítása igen népszerű volt az európai alkimisták között. Egy másik csoport az ún. *Hetven könyv*, melyek nagy részét a középkorban latinra fordították, ezek közt szerepel a *Venus könyve* és a *Kövek könyve.* További csoport a *Tíz könyv a helyreigazításról*, melyben a Pythagoras, Sókratés, Platón és Aristotelés álneveken író alkimisták leírásai olvashatóak. Végül az utolsó csoport *Az egyensúly könyvei*, melyben a leghíresebb írás „A természetben fennálló egyensúly elmélete". Műveiben szánt szándékkal kódolt megfogalmazásban adta elő az ismereteket, hogy csak a beavatottak érthessék meg. Ezért nevéből alakultak pl. az angolban a 'gibberish' és a 'jibber', 'jabber' vagy 'jibber-jabber' kifejezések, melyek jelentése: értelmetlen beszéd.

[430] A nabateusok egy arab törzs a Negev-sivatagban, az Eufrátesztől a Vörös-tengerig terjedő területen. Magas kultúrát hoztak létre, fővárosuk Petra volt. A mostoha sivatagi körülmények ellenére, kiemelkedő (víz)mérnöki tudásuk révén, öntözőcsatornák és ciszternák kiterjedt rendszerével virágzó mezőgazdaságot működtettek. A környező államok és népek ismereteit és eredményeit is beépítve saját tudásukba egy évezreden át képesek voltak identitásukat megőrizni, függetlenségüket is csak a római császárkorban, Traianus alatt veszítették el, 106-ban, amikor a császár Arábia néven provinciává szervezte királyságukat, és a fővárost Petrából Bostrába helyezte. Feliratai kon az arámi nyelvet használták, írásuk jobbról balra haladt, huszonkét mássalhangzót jelölt. Belőle alakult az arab ábécé őse, a neosinai írás. Karavánútjaik révén jelentős volt gazdaságukban a kereskedelem: Indiából fűszereket, Kínából selymet, Egyiptomból bitument hoztak be, Arabia Felixből, a félsziget déli részéről (ma Jemen) pedig tömjént és mirhát szállítottak a Földközi-tenger partvidékére. A tengerhajózás monszunszeleket kihasználó új módja a karavánkereskedelem lassú elhalását eredményezte, s végső soron ez, valamint

Wahshiyya[431] fordítása nabateusból, azaz arámiból arabra (904 k.), *Filahât al-Nabâtiyyah* címen (latinul *Liber de Alfilaha*). A könyv szintén gyűjteményes munka, mely 3–9. századi káldeus és babilóni szövegek alapján készült, s nemcsak mezőgazdasággal, hanem mágiával is foglalkozik; saját korában a legfontosabb ilyen témájú arab nyelvű munkának számított. A *Picatrix*ban a továbbiakban többször *Káldeus földművelés* címen történik rá hivatkozás.[432] A műben a szerzők a babilóni és a káldeus műveltséget magasztalják a hódító arabok kultúrájával szemben, és a mitikus sabianusokról (akikkel a harraniak azonosították magukat) közölnek elbeszéléseket: ezek szerint ez a nép Ádám előtt élt, akinek viszont voltak szülei, és azok Indiából jöttek.[433]

A 3. fejezet az ég alakját tárgyalja – ami tökéletes gömb, melynek középpontja a Föld középpontja. A menny foglalja magában az egész világot, se nem csordul túl, s nem is hiányzik belőle semmi, állandó alakú, és a szellemek minden ereje belőle fakad. Ez alatt található az állócsillagok ege. Az egek természete mind egy természet, és minden anyagi test az egek mozgását követi. Minden hő az egekből jön. Az ég 360 fokra oszlik, és mindegyik fokhoz tartozik egy képmás.[434] A működéseket és lehetőségeket a bolygók helyzetei adják, aspektusok és együttállások révén. Részletezi a bolygók tulajdonságait a meleg–hideg és a

az iszlám hódítás vetett véget kultúrájuknak. A Napot és a mennyet Dushara (férfi aspektusa) és felesége, Harisha (női aspektusa) képében tisztelték, a Merkúrt Ruda, a Vénuszt Allat néven imádták. Bizánc alatt felvették a kereszténységet, melynek korai megjelenését királyságukban az is elősegítette, hogy a Hold ciklusainak megfigyelése révén a feltámadás már a kezdeteiktől fogva részét képezte hitviláguknak.

431 Ibn Wahshiyya (fl. 9–10. sz.), az Abbaszida Kalifátus Bagdad előtti fővárosában, Kúfában született. (A ma Irakban fekvő Eufrátesz menti város később is tudományos, kulturális és vallási központ maradt.) Ibn al-Nadim (megh. 999) az arab művek címeit összefoglaló katalógusában, a *Kitab al-Fihrist*ben számos írását, illetve fordítását sorolja fel; ezek tárgya orvostudomány, fizika, mezőgazdaság, mágia, képmások, kultikus áldozatok, alkímia, történettudomány. Számos titkosírást adott közre, melyekkel mágikus formulákat lehetett rejtjelezni, valamint írt egy toxikológiai traktátust *A mérgekről* címmel, melyben a korabeli tudományt asztrológiával és mágiával ötvözi. Egy mostanra vitatott szerzőségű művében egyiptomi hieroglifákat fejtett meg (ezt egyes jelenkori kutatók cáfolják).

432 Egyébként az arab földművelés 8–13. század között zajlott „forradalma" részének tekintik, hogy a *Nabateus* földművelés Hispániába, Andalúziába is eljutott, ezután ugyanis számos jelentős mezőgazdasági munka jelent meg ott arabul addig kevéssé ismert haszonnövények leírásával, szaporításuk és gondozásuk ismertetésével. Agronómiai almanachok és kézikönyvek segítették az új technikák és módszerek bevezetését, és a szultán támogatta botanikai kísérletek folytatását a termelékenység és pl. egyes termések méretének növelésére.

433 Ezen elképzeléseket a zsidó filozófusok: Yehuda Halevi (Toledo, 1075/1085 – Jeruzsálem, 1141) és Maimónidés (Córdoba, 1135/1138 – Fostat, Egyiptom, 1204) is tárgyalják, akik hatottak a 17. századi francia Isaac La Peyrère-re.

434 Valójában itt a lehetséges különféle bolygóegyüttállások képleteiről van szó, lásd II, 2, 6.

száraz–nedves tulajdonságok alapján, hisz hatásaik ezek mentén teljesülnek. Egyes passzusok Jabir ibn Hayyan *Kitāb al-Baht* című művéből valók.[435]

A 4. fejezet a csillagászati ismeretek fontosságát hangsúlyozza a talizmánok készítéséhez, valamint a hitet: aki ilyenekkel akar dolgozni, annak szilárdul, minden kétség nélkül hinnie kell ezek hatékonyságában. Ezáltal ugyanis, mondja, a gondolati szellem[436] erősödik, és hozzákapcsolódik ahhoz a fenti erőhöz, amelyből az az égi szellem ered, mely a talizmánra hat, s a kívánt eredmény így válik valóra. Így lesz képes a talizmán az elsődleges és a közvetítő értelmeket együttműködésre hívni. Az emberi értelemnek is szilárd és eltökélt szándékkal kell együttműködnie a siker érdekében. Ezután a Hold huszonnyolc házát *(mansiones)* mutatja be indiai hagyomány és (jelöletlenül) sidóni Dórotheos[437] tanai alapján,[438] s azt, hogy melyikben milyen hatású talizmánt lehet készíteni. Ezek jó és rossz célokat egyaránt szolgálhatnak, és a hétköznapi élettől (utazások, gyógyszerek bevétele) a szerelmi oldásokon–kötéseken keresztül városok lerombolásáig vagy megszilárdításáig sokféle önző és a legkevésbé sem magasröptű dolgot foglalnak magukba. Fontos szempontnak tűnik fel a foglyok zárva tartásának vagy kiszabadításának szempontja, rejtett vízforrás vagy kincsek megtalálása, a termés növelése vagy elpusztítása, barátságok erősítése vagy tönkretétele.

[435] Jabir ibn Hayyan: *Kitāb al-Baht*, Istanbul, Carullah, 1721.

[436] Ez Galénos terminusa, *pneuma noétikon,* latinul: *spiritus rationalis.*

[437] Sidóni Dórotheos az 1. században Alexandriában élt csillagász, asztrológus, a görög asztrológiai hagyomány egyik meghatározó alakja. Πεντάτευχον (Öt könyv) című asztrológiai tankölteményét 70 körül írta. Az első négy könyv a születési horoszkópot tárgyalja, az ötödik pedig az *electió*t (a kezdeményező asztrológiát). A költeményt a 3. században középperzsára fordították és átdolgozták, majd ezt a 8. században Mashallah ibn Athari (740k–815, perzsa zsidó asztrológus, csillagász, matematikus) és Omar al-Tabari (Omar Tiberiades, megh. 815k, perzsa asztrológus és építész) fordította arabra, az utóbbi verzió maradt fenn egészében. Mindazáltal az eredeti görög verses formájában a 7. századig, prózai átdolgozásában a 11. századig elérhető volt. Az arab verziót a görög és latin töredékekkel David Pingree adta közre angol fordítással. Az ötvenhét görög töredéket Viktor Stegemann fordította németre. David Pingree (ed.): *Dorothei Sidonii Carmen Astrologicum, interpretationem Arabicam in linguam Anglicam versam una cum Dorothei fragmentis et Graecis et Latinis,* Leipzig, Teubner, 1976; Dorotheus of Sidon: *Carmen Astrologicum*, english translation of the Arabic David Pingree, London, Ascella Publications, 1993. Ennek újabb kiadása: Astrology Classics, Bel Air, MD, 2005; Viktor Stegemann: *Die Fragmente des Dorotheos von Sidon. Quellen und Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums und des Mittelalters*, 1–2. köt., Heidelberg, Bilabel, 1939–1943. A hellenisztikus asztrológiáról lásd még http://www.projecthindsight.com/articles/index.html (letöltés: 2021. október 28.) és Robert Hand: Introduction to *The Record of the Early Sages in Greek,* Project Hindsight, Golden Hind Press, Berkeley Springs, WV, 1996. https://www.astro.com/people/hand_his_e.htm (Letöltés: 2021. október 28.)

[438] Mindkettőről Ibn abi 'l-Rigal tanúskodik: (latin fordításban) Albohazen Haly filius Abenragel: *Praeclarissimus in iudiciis astrorum,* k. n. Velence, 1523.

Az 5. fejezet konkrét tanácsokat ad harmincegy képmás (szobrocska) vagy talizmán készítésére a célnak megfelelő bolygóállások leírásával és használati útmutatóval. Szerelmi kötésektől barátságok megerősítéséig vagy szétzúzásáig sok hasonló célra: a szolga hűségének vagy a király jóindulatának biztosítására, városok lerombolására, bő termésre, halfogásra, kereskedelmi sikerekre és skorpiók elűzésére, csípésük meggyógyítására, betegségtől, melankóliától vagy rontástól való megszabadulásra. Itt is szerepel a *Tisztaság testvéreinek levelei*ből[439] a szilárd akarat és a hit fontosságáról szóló kitétel: „úgy, hogy szellemed egyesüljön a mennyek erejével, akkor minden hatékonyan teljesül". Ál-Platónnak tulajdonított aforizmákra hivatkozik, hogy amikor valaki eltökélten szólal meg, és hite összhangban van szándékával, mindenkit megindít, aki hallja. „Ez a gyökere az akarat és a hit egyesítésének az imádságban, és annak a kérésnek, amelyet attól az úrtól kívánsz kérni, akihez az imádság szól." Ez kifejezetten a pogány istenekhez való imádságokra emlékeztet. További kitétel, hogy más ember és a Nap nem láthatja a talizmánmágus munkálkodását, legfeljebb bizalmas barátja, de semmiképpen sem olyanok, akik kigúnyolnák vagy nem hisznek az ég szellemeinek erejében, illetve a földi dolgokra való hatásukban – és hogy az szellemek közreműködésével történik. Thabit ibn Qurra *A képmásokról* írt művére hivatkozik, hogy a talizmánok tudománya valójában az asztrológia nemesebb része. Tovább idézi, miszerint az élettelen test szellemek híján van – és hasonlóképpen az a talizmán, amelyet nem a megfelelő időben készítenek, nem alkalmas a bolygók szellemeinek befogadására, ezért hasonló a holttestekhez, melyekben nincsen szellem. Az viszont, amelyet a megfelelő időben készítenek el, befogadja a bolygók szellemeit és az azokban rejlő erőt, így hasonlóvá válik az élő testekhez, amitől csodás hatással bír. Itt egy ál-Aristotelésnek tulajdonított könyvre hivatkozik a képmásokról, miszerint akik rendelkeznek a hét bolygó erejét viselő talizmánokkal, azok jobbak és magasabbrendűek, szerencséjük tartósabb. Ugyanott az is szerepel, hogy aki nem eléggé képzett az egyes bolygószellemek neveiben és megszólításukban, az áldozatává is válhat e processzusnak. A különböző nevek különböző természeteket fednek le, ám ezzel kapcsolatban vita van a neveket használók között. A szöveg szerzője írt egy könyvet arról, hogyan kell érteni e neveket. Újra ál-Aristotelést idézi: a mágikus szavak nem képesek az egek körén túljutni és szellemeknek parancsolni, mivel a szavak csak Isten parancsára rendelkeznek ilyen erővel, aki akár a Föld középpontjába is küldheti őket a parancsával. Ezt a nézőpontot más szerzőkével ütközteti: „Toth" szerint a szavak a talizmánok esetében olyanok, mint a szellem a testben; a szellemeket és az erőket mozgásba hozza, mivel a mágus szavai akaratához és bizonyosságához

[439] *Rasa'il Ikhwan al-Safa'*, lásd jegyzetünket fentebb.

kapcsolódnak. A szöveg szerzője elmondja, hogy az általa leírtak szavakkal (imákkal) értendők, csakúgy mint a köteteiben számba vett eljárások. Ezután a forrás megjelölése nélkül a *Tisztaság testvéreinek levelei*ből[440] példákat hoz mágikus szerelmi kötések formuláira, rontás elleni védő- vagy átokszövegekre. Végül óvatosságra inti a praktizálót, hogy pontosan járjon el, s azt ígéri, (később) kifejti a bolygók, fémek, állatok, fák, színek, illatok (füstölők) és áldozatok közötti összefüggéseket.[441] A talizmánmágus úgy segítheti magát, mondja, mint ahogy az orvos gyógyszereivel gyógyítja az azokat engedelmesen beszedő és a diétát betartó beteget. A régi görög bölcsekre utal, akik a bolygók járását vizsgálva megvárták, hogy az illető bolygó az ég közepén helyezkedjen el, ekkor a neki megfelelő illatot füstölték, áldoztak és imákat mondtak hozzájuk, így kérték, amit el akartak érni, és sikerrel is jártak. Hasonlóképpen jártak el, mondja, amikor a bolygók felkelőben voltak. Megjegyzi, hogy mindez még hatékonyabb, ha az illető bolygó erős volt annak a személynek a születési horoszkópjában, aki elvégezte e szertartást.

A 6. fejezet a mikrokozmosz–makrokozmosz-elmélet kifejtése, gnosztikus-hermetikus-újplatonikus filozófiai jellegű fogalmazvány. Ez a háromoldalnyi írás kimutathatóan nagy hatással volt nemcsak Ficinóra, de Picóra is, aki *Oratió*ját *(De hominis dignitate [Az ember méltóságáról])* kétségkívül az ebben foglaltakra alapozta. A kompilátor a fejezet elején csak átfogalmazásban, később teljesen szöveghű idézetben (annak jelölése nélkül) egész oldalakat vesz át a *Tisztaság testvéreinek levelei*ből, valamint *a Kitāb ma'ānī al-nafs* [A lélek természetének könyve] című műből, melyet Goldziher Ignác adott ki.[442] A tudás ékessszóló himnuszával és a görög φιλόσοφος szó magyarázatával indul a szöveg. Csak a tudásra törekvő személyt lehet teljes joggal embernek nevezni. Az ilyen ember pedig egy kicsiny világ, mely hasonló és megfelel a nagyobb világnak: testből és értelmes szellemből áll, egész, lélekkel rendelkező és gondolkodik. Háromféle szelleme révén (ezek a galénosi tanítás szerint: az értelmi/lélek, a lélek/élet- és az élet/természeti szellemek) különbözik minden más élő és élettelen dologtól a világon, mivel értelmes. Képes megkülönböztetni a látszólagos dolgokat a

[440] Ott ezek szerzőjeként „Hermés" áll.

[441] Lásd III, 1–3; III, 7; IV, 6–7.

[442] Ignác Goldziher: *Kitāb ma'ānī al-nafs. Buch vom Wesen der Seele.* Von einem Ungenannten, Berlin, 1907. *(AGWG= Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaf ten zu Gottingen,* N.F. IX, i.) 63 oldal tanulmány és 69 oldal héber betűs szövegkiadás.Lásd https://archive.org/details/abhandlungender60klasgoog/page/n13 (Letöltés: 2021. október 28.) Angol fordítással lásd a már idézett oxfordi sorozatban: *Epistles of the Brethren of Purity. Ikhwan al-Safa' and their Rasa'il*, Arabic critical edition and annotated English translation with commentaries. Epistles 32–36: *Sciences of the Soul and Intellect,* ed., transl.: Ismail K. Poonawala, Godefroid de Callatay, Paul E. Walker, David Simonowitz, Oxford University Press, 2015.

valóságtól. Elméjét ismeretei és tudatossága révén bármire és bárhová képes irányítani, s megtartani benne mindennek az erejét és lehetőségét, amit csak hall. Így tudatán keresztül tapasztalja meg mindazt, ami a nagyobb és a kisebb világban (azaz az emberben) zajlik, mely utóbbi formájában és alkotóelemeiben megfelel az előbbinek.

Itt az ember külső-belső leírása következik, melyből a következőket emelném ki: egy fényből álló kép van az emberben, melynek a test a képmása. Szelleme erőteljes, formája harmonikus, tudja, mi árt és mi használ neki. Művészeteket és mesterségeket tökéletesít. Isten őt bölcsessége felfedezőjévé és minőségei kiterjesztőjévé tette, úgyszintén prófétai szelleme révén mindennek befogadójává és a bölcsesség kincsestárává. Minden dolog az embert szolgálja, míg ő nem szolgája semminek sem. Teste sűrű, szelleme finom. Fejének formája az ég formája. Az ember egyetemes formája tartalmazza az egyetemes szellemet, az egyetemes szellem pedig tartalmazza az egyetemes tudatot, az egyetemes tudat pedig a fénynek az a formája, amelyből a tudat fakad. Így a fény az egyetemes tudat anyaga. A fény magasabb rendű a földi dolgoknál és az anyagnál. Aki mindezek tudására törekszik, annak testben és erényeiben tisztának kell lennie, mentesnek a zavaró gondolatoktól, mert csak ilyen állapotban képes mindezek kutatására és megpillantására. Innentől fogva, úgy tűnik, a *Picatrix* összeállítója vagy egy másik szerző időnként átveszi a szót, amikor a kétségkívül nem mágikus szöveget a saját használatára alakítja: intésnek a mágia leendő tanulói számára.

Egy bekezdés arra int, hogy csak az képes a mágia megértésére és elsajátítására, aki a fentieknek megfelelően, szorgalmasan és kitartóan tanul. Majd – valószínűleg az eredeti szerző – Platón *Timaios*ában a formák tárgyalását említi, s hogy Platón szerint a bölcseknek az volt a szokása, hogy titkos témákban tudásukat leplezték, és így zárták el, hogy az ostobák ne férhessenek hozzá. Egy Zadealis nevű bölcs ugyanezt írta a könyvében. A rejtjelezés módja a szavak mély értelme és a bölcsek kifinomult gondolkodása, mely elmélyült szemlélődés nélkül nem érthető. A jelentés rejtve marad addig, amíg az értelem fel nem töri a zárat, s ki nem vonja egy másik jelentésből, aztán az értelem már egy pillanat alatt felfogja. Ez az utóbbi téma ismét csak az alkímiai traktátusok bevezetőire emlékeztet, tehát a szövegen belül akár három síkot is megkülönböztethetünk. Visszatér ugyanis a „mágiatanár": a mágiának két része van, az egyik nyilvánvaló, a másik mélyen rejtett – s ez utóbbi nehezen megragadható, és csak kemény munkával fogható fel. Ám aki a fenti módon tanul, eléri célját.

A 7. fejezet két oldalnyi filozófiai szöveg a világ beosztásáról, a létezők láncolatáról, mely tisztázatlan eredetű újplatonikus forrásokból merít. Sorrendje: Isten, a tudat, avagy az értelem, a szellem, a „magasabb anyag" (kvinteszencia,

az egek anyaga), a „természet" szférája (az első mozgató, a keletkezés és elmúlás forrása), az állócsillagok ege, a bolygók szférái a Holdig bezárólag. Eddig a sorrend a magasabbtól az alacsonyabbig haladt, innen megfordul, és az alacsonyabbtól halad a magasabb felé. Ezután jön a *prima materia* („alacsonyabb anyag") és megnyilvánulásai, majd az elemek, a következők az ásványok, a növények, az állatok és az értelmes lelkes lények (az ember). Ez a legmagasabb és legnemesebb a Hold alatt a tudás, a bölcsesség és a kutatás révén.

Az előző szöveghez (I. 6.) hasonlóan ez is kitartó tanulásra buzdít, és kijelenti, hogy nem méltó az ember nevére az, akinek nincs tudása. A világ másféle rendjeiről és felosztásairól is tud a szerző, melyek az elme élesítését szolgálják: az első az elv, aztán a „magas anyag", az elemek, az anyag, a forma, a természet, a test, a növekedés [növények?], az állat, az ember, a férfi, majd végül a név szerint megnevezett egyén. A sorrendet itt az egyszerűség/egyetemesség és összetettség viszonylatában indokolja. Részletezi a kétféle anyag közötti különbséget: az egyszerű (földi) anyag a négy elemet (föld, levegő, víz és tűz) fogadja be, és egyik anyagi szubsztanciából a másikba alakul át. A másik az egyetemes anyag, ez minden formát magába foglal, amely a meleg–hideg, száraz–nedves egyszerű tulajdonságokból áll (itt valószínűleg a bolygókra gondol), és nem alakul át egyik anyagi szubsztanciából a másikba. Az utóbbit a bölcsek első anyagnak, az előbbit testi anyagnak nevezték, mondja. Végül az olvasót ismét tanulásra buzdítva kijelenti, hogy amit eddig e könyvben elmondott, a mágia művészetének alapjait képezi.

Második könyv

Az 1. fejezet példa az égi hatások hasznosítására – skorpiócsípés gyógyítása bezoárkővel. Miért fontos a quadrivium, a természettudományok és a filozófia a mágia elsajátításához. A szöveg szerzője Ézsaiás 47,12-t idézve jelenti ki,[443] hogy kora ifjúságától a mágiát és a titkos tudományokat kutatja. Olvasta (ál-)Ptolemaios *Centiloquium*át, mely azt mondja, e világon minden az égi formáknak engedelmeskedik. [Ez a 9. aforizma.] A bölcsek egyetértenek abban, hogy a bolygók csillagképek közötti mozgása hatással van és erővel bír a földi dolgok felett, ezek a mondott mozgás révén keletkeznek és változnak. Ezért a bölcs megérti, hogy a mágia alapja a bolygók mozgása. Egy általa ismert bölcs példáját mondja el, aki Egyiptomban a királyi palotában szolgált egy nagy tudású ifjú indiai mágussal

[443] A helyet nem jelöli meg.

együtt. Az említett aforizmához használt történet forrását nem jelöli meg, ez Ibn al-Dāja *Kommentár*jából való.[444]

Az indiai a szeme láttára meggyógyított egy halálos skorpiócsípést, méghozzá egy erős illatú tömjénes pasztillával, melybe skorpió képe volt pecséttel belényomva. A pecsét egy aranygyűrűbe foglalt bezoárkőből[445] volt faragva. Kérdésére az indiai elmondta, hogy a pecsétet akkor készítette, amikor a Hold a Skorpió második házában [dekánjában] tartózkodott. Később a szerző is elkészítette ezt az amulettet. Azért hozta fel ezt a példát, hogy beláttassa az olvasóval – itt ismét a *Tisztaság testvéreinek levelei*ből idéz –, a quadrivium minden tárgya fontos, hogy az ég erejét képes legyen felfogni: az aritmetika és a geometria a bolygók helyzetének kiszámolásához kell. A zene pedig az arányok s a számok megértéséhez szükséges, és hogy mi módon felelnek meg az égitestek szerelemben és gyűlöletben (harmóniában és diszharmóniában) a földi cselekedeteknek, illetve történéseknek.

Aki az arányokat nem ismeri – mondja – az nem képes a megfeleléseket és az ok-okozati összefüggéseket felismerni. A természettudományokat [a mágusnak]

[444] Lásd Haly-Abenrudian kommentárjai a Velencében 1484-ben és 1493-ban megjelent Ptolemaios: *Centiloquium* kiadásban. E történetet egyébként Ficino is idézi a *De vita,* III, 13. fejezetben, de ő hivatkozik is Halyra.

[445] Bezoárkőnek nevezték a kecskék, juhok és más legelésző állatok gyomrában talált köveket. A középkorban a közhiedelem úgy tartotta, hogy alkalmas a mérgezések gyógyítására. Vö. pl. Avicenna: *De viribus cordis,* ed. Venezia, 1490 és 1523, II. ért. 3. c.; vagy Petrus Aponensis: *De remediis venenorum,* apud Juntas, Venetiis, 1548, 80. c.: „Bezoar antonomastice dicitur de quodam lapide, qui sic vocatur, cuius propria et specifica virtus ad letale venenum est liberans a morte subito, absque ullo medici ingenio. Et ideo de omni medicina qua liberari potest a morte homo, ab aliqua aegritudine vel veneno dici potest, quod sit bezoar illius morbi." (A 81. c.-ban a *thériák*kal hozza összefüggésbe.) Vö. még Serapio: *De simplici medicina*, VI, 31. A *bezahar* vagy *bezoar* latin kifejezés a perzsa *pād* (védelem) és *zhar* (méreg) szavak összetételéből származik (پادزهر – ellenméreg), arab közvetítéssel (arabul: *bazhar*). Az állati vagy emberi emésztőrendszerben fennakadt emészthetetlen növényi vagy állati részek (pl. szőr, haj) maradványaiból kialakuló kövekről van szó. A közhit szerint vízben áztatva (és az azatot elfogyasztva) bármely méreg hatását semlegesítette. Az andalúziai orvos Ibn Zuhr (†1161 nyugaton Avenzoar) írta le először a bezoárkövek orvosi alkalmazását. A kora modern korban a bezoár ellenméregként való használata népszerűvé, s a nagyobb kövek luxuscikkekké váltak. Egy 1622-ben elsüllyedt, a spanyol gyarmatokról származó hajóroncsban (Nuestra Señora de Atocha) több aranyba foglalt bezoárkövet találtak: egyet egy „méregpohárba" foglalva, melynek célja a belé töltött ital méregtelenítése volt, a másik hasonló célokra egy tojás nagyságú kő foglalatban, lánccal, mellyel az italba meríthették. A Spanyolországba tartó hajón további tíz díszítetlen bezoárkövet találtak egy ezüstládában, további megmunkálásra. A bezoár modern kutatói közül Gustaf Arrhenius és Andrew A. Benson, a Scripps Institution of Oceanography munkatársai kimutatták, hogy a bezoár arzénes oldatba merítve a lebomlott szőr proteinjeiből származó kén és a kő kristályos szerkezete révén annak mindkét gyakori vegyülettípusát (arzenát és arzenit) semlegesíti: https://web.archive.org/web/20130116102735/http://www.melfisher.org/bezoar.htm (Letöltés: 2021. október 28.)

azért kell tanulmányoznia, hogy megértse az égitestek hatásait, és fel tudja használni azokat a földi testek esetén. A metafizikát pedig azért, hogy átlássa, egyes égi erők miként vannak jelen bizonyos földi helyeken és nem máshol. Ezért csak a tökéletes filozófus képes a mágia tökéletes elsajátítására, zárja szavait.

A 2. fejezet Rozuz, ibn Wahshiyya és a hindu „Tumtum" írásait tartalmazza, negyvennyolc csillagkép és a precesszió, illetve ízelítő a hindu asztrológiából. Ez a szerző is a bölcsek titkos fogalmazásmódját említi, melybe mondanivalójukat zárják. Említi egy „Rozuz" nevű szerző talizmánokról szóló könyvét, melyben minden talizmánt leír. A csillagképek felkelésének két módjára tér ki, melyek közül egyik a negyvennyolc [a görögök által ismert] konstelláció. A viszonylag körülményes megfogalmazásból azt lehet kihámozni, hogy a csillagképek látszólagos mozgásáról beszél a napéjegyenlőségi pontokhoz mérten – azaz a precesszió jelenségét igyekszik megmagyarázni.[446] Az állatöv jegyeiről [pontatlanul] azt mondja, hogy ezek ezer évente haladnak egy jegyet visszafelé az ekliptikán.[447] A pólus körüli csillagképekről azonban helyesen jegyzi meg, hogy ezek mozgása kevésbé érzékelhető [jóllehet ezek is elmozdulnak]. A csillagképek másik számítási módja az „indiaiaké", melyben egy jegyre három alak jut, a három fázisnak megfelelően; a szerző a Kos (ember)alakjait írja le példaképpen, *paranatellonta*ikkal, azaz a velük együtt kelő csillagokkal. [A példák Abū Ma'shartól valók.]

Ez a szerző is ibn Wahshiyya (latin nevén Abenoaxia) fordítására hivatkozik nabateusból, a mű címe: *Timachanin,*[448] mely a jegyek hármasságáról szól – ezt a jegyek elemek szerinti csoportosítására érti: vizes, tüzes, földies és légies jegyek.[449] Példát hoz a titkos megfogalmazás dekódolására: amikor egy szöveg vízről, folyóról, mocsárról vagy hasonlókról beszél, a víz-jegyeket kell rajta érteni, mert ezekhez tartoznak a vizes dolgok. Így járt el „Tumtum" is, a híres hindu asztrológus. További példákat hoz a jelképes fogalmazás értelmezésére, melyek révén a bolygók hatásait lehet megérteni. Majd tanácsot ad arra, hogyan lehet gyakorolni egy horoszkóp gyors és azonnali átlátását: fokonként konkrét bolygóállásokat kell tanulmányozni, s mindent külön megnézni egy, két, három

[446] A Föld forgástengelyének és a Nap körüli keringése tengelyének eltérése, valamint a Föld kissé lapított alakja miatt a forgástengely egy igen lassú kört ír le: mintegy 25 920 év alatt a tavaszpont és az őszpont a Nap látszólagos járásával ellentétes irányban visszafelé haladva jut el ugyanabba a csillagképbe. Lásd Völgyesi Lajos: A Föld precessziós mozgása, *Fizikai Szemle*, 63. évf., 5. sz., 2013/május, 152–156. http://volgyesi.hotserver.hu/forgas/precesszio.pdf (Letöltés: 2021. október 28.) http://epa.oszk.hu/00300/00342/00272/pdf/ (Letöltés: 2021. október 28.)

[447] Valójában kb. 2160 év alatt tesznek meg 30°-ot, azaz a tavaszpont ennyi idő alatt kerül egy újabb állatövi csillagképbe.

[448] Ez lehet a már tárgyalt *Liber de Alfilaha* rontott címe, de lehet másik fordítás is.

[449] Vizes jegyek: Halak, Rák, Skorpió (ez tüzes víz); tüzes jegyek: Kos, Oroszlán, Nyilas; légies jegyek: Ikrek, Mérleg, Vízöntő; földies jegyek: Bika, Szűz, Bak.

négy, öt, hat vagy mind a hét bolygó együttállása esetén. Összesen 10080 ilyen ábra tanulmányozásáról van szó. Egy másik metódus még részletesebb, ekkor minden egyes fokon minden lehetséges variációt tanulmányoz az asztrológus, ez jóval hosszabb, de tanulságosabb, mondja, különösen, hogyha még az állócsillagokat is figyelembe veszi, és úgy gyakorol. Az utóbbi passzus „Herméstől" való, aki pedig Jabir szövegét egészítette ki a *Kitab al-Baht*ból. Végül a memorizálásra szólít fel, és a megszerzett tudás titokban tartására.

3. fejezet: a Hold fázisainak minőségei, a bolygók hatásai. Úgy tűnik, hogy a szöveget eredetileg az *electio*, azaz a megfelelő időpont kiválasztásának tanítására írták, talizmánokról nem esik szó benne. Azon nézet cáfolatával indul, hogy a mennyek hatásai és ereje a földi életben a hő növekedésében és csökkenésében merülne ki. Ezután hiányzik az átvezetés, mert a következőkben már úgy tűnik, olyan tételeket ad elő másokat idézve, amelyeket nem kíván cáfolni. Az viszont nem derül ki, hogy kiket idéz, sem az, hogy kiket cáfolt. A Hold hatásait annak négy, illetve öt fázisa alapján, a nedvesség és a hő viszonylatában jellemzi, különös tekintettel a különféle növények (ehető gyökerek, zöldségek, fák), állatok és ásványok növekedésére. Ütközteti a különböző hagyományok nézeteit az ötödik fázis, az újhold tekintetében: a káldeusok és az arabok szerint ez a legjobb; a perzsák szerint attól függ, épp melyik jegyben tartózkodik a planéta; a görögök és az egyiptomiak szerint ugyan a legerősebb pozíció, mégis a telihold jobb nála. Az arabok szerint ekkor teljesíti tökéletesen feladatát: csökkenti azt, amiből túl sok van, növeli, amiből kevés, és ekkor a leginkább szoláris jellegű. Az öt (négy plusz egy) fázisnak felel meg, ami a Hold alatt van: az öt életkor, a négy évszak, a négy égtáj a hozzájuk tartozó szelekkel és a négy testnedv. Megkülönbözteti a bolygók hatásait: ezek egyrészt állandóak, másrészt átmenetiek, amikor ún. aspektusokat alkotnak egymással.[450] Minden bolygóhatás közül a Hold és a Nap viszonya a legfontosabb, ide tartoznak a holdfázisokon túl a nap- és holdfogyatkozások is. Az utóbbiak károsak a földi testekre, mert a négy elem elváltozik. Ezért ügyelni kell a Hold helyzetére, különösen, hogy ne legyen a *Via Combustá*n.[451] A fentiek szinte mind a *Nabateus földművelés*re mennek vissza, de ezt nem említi.

Ezután hét oldalon át további igen részletes asztrológiai magyarázatokat ad, hogy mi mindenre kell ügyelni a Hold helyzetének kiválasztását illetően. A *Tisztaság testvéreinek leveleiből* (annak jelölése nélkül) a bolygók hatásairól nagyon

[450] Azaz a földről nézve az ekliptikán pl. 30, 60, 120 fokra (ezek a lágy aspektusok) vagy 45, 90, 180 fokra (ezek a kemény aspektusok) vannak egymástól.

[451] *Via Combusta* – a „felperzselt út": a Mérleg 19°-tól a Skorpió 3°-ig, mivel a Nap exaltációja, azaz legkedvezőbb helyzete a Kos 19°-án, a Holdé pedig a Bika 3°-án van, így az ezekkel ellentétes pozíciókat a legkedvezőtlenebbeknek tekintik.

röviden azt mondja, hogy a Vénusz kedvez mindennek, ami a fiatalsággal, örömmel, szépséggel kapcsolatos, a Jupiter a királyok, főpapok tevékenységét jelenti, a Merkúr kedvez a hírnökök és írnokok munkájának, miként a Nap a királyok uralkodói és grandiózus cselekedeteinek. Végül a Hold a tanulásban és az újdonságokkal kapcsolatban segít. A Szaturnuszt nem említi.

A Holdról hangsúlyozza továbbá, hogy a legfontosabb bolygó, mert neki van a legnyilvánvalóbb hatása a földi dolgokra, ehhez tartozik a keletkezés és az elmúlás, ami minden más bolygó hatásainak közvetítője. A Hold állapota akkor jó, amikor a fénye növekszik, a járása gyors, és nincsen aspektusa a Marssal vagy a Szaturnusszal. Gyenge, amikor fénye csökken, járása lassú, és az említett két bolygó által támadott, ekkor pusztulást, lelassulást, gyengeséget jelöl. A Hold helyzetének kiválasztásában a házakkal kapcsolatban Sidóni Dórotheosra hivatkozik. Beszél az ún. „arab részekről",[452] majd a aspektusokat ismerteti röviden: 120° – trigon, 60° – szextil, 90° – kvadrát, 180° – oppozíció. Ezután [Ibn abi 'l-Rigal és Sahl bin Bishr alapján] az „arab részek vagy pontok" általános szerkesztési elveit ismerteti. Mintegy negyven ilyen „arab rész" szerkesztését megadja, témakörök szerint, nevek nélkül. Leírása közben a bolygók hatáskörei is jobban körvonalazódnak. Az utolsó bekezdés talán a *Picatrix* összeállítójáé, mert ismét csak az ismertetett tanítások titkos voltára és óvatosságra inti az olvasót. Elmondja, hogy valaha az asztrológia komoly tanulmányozását törvény tiltotta, mert magas szintű tudása érintkezik azon ismeretekkel, amelyekre a mágia elsajátításához szükség van. Végül cím nélkül a *Secretum secretorum*ból idéz:[453] „Aristotelés" inti Nagy Sándort a bolygóállások figyelésére és tekintetbe vételére.

4. fejezet: a precesszió alexandriai-harrani értelmezésben. A szöveg szó szerinti átvétel alexandriai Theodórostól, kivéve a záró bekezdést, mely a kompilátoré. A forrás megjelölése nem szerepel. A menny vagy a világ „négy sarkának" – azaz a napfordulók és a napéjegyenlőségek pontjainak a csillagképekben történő – odavissza vándorlásáról szól, ami a „nyolcadik szféra és az állócsillagok mozgása". Eszerint e sarkok 640 év alatt 8°-ot tesznek meg kelettől nyugat felé, majd ugyanennyi idő alatt szintén 8°-ot vissza. Az elméletet egyébként Thabit ibn Qurra, a legjelentősebb harrani asztrológus dolgozta ki részletesen.

5. fejezet: a káldeus mágusok, a görög asztrológusok és a hinduk, jemeniek, nabateusok mágiája. Az „ősi tudományokat" a következő három nagy csoportra osztja: a talizmánok, a bolygók kultusza és a varázsénekek vagy -szavak.

[452] Ez két bolygó meghatározott aspektusa egy bizonyos ház csúcsán. Több száz ilyen „részt" ismert az arab asztrológia, pl. a „Kérelem része", a Szerencse része", a „Munka része", az Anya része" stb. Lásd Renzo Baldini: *Le Parti Arabe*, Firenze, Pagnini e Martinelli Editori, 2001.

Mindháromnak megvan a maga elméleti és gyakorlati tanítása. Az első csoportba a káldeus foglyok, az „azahabinok" tudománya, a (talizmán)mágia tartozik. A második a csillagok tudománya és a hozzájuk fordulás áldozatokkal, füstöléssel, imákkal, írásokkal, ezt leginkább a görögök gyakorolták. A harmadik a füstöléssel, a mondásokkal (mantrákkal) és az idevonatkozó szavakkal dolgozik, különös tekintettel szellemek odahívására és elküldésére, amivel – állítja – a hinduk, a jemeniek és a nabateusok foglalatoskodnak elsősorban. Az utóbbiban – azaz a szellemek odahívásában és elküldésében – a hinduk egy egyhúrú hangszerrel is segítik magukat, és a szerző szerint fantasztikus hatásokat tudnak elérni varázsszavaikkal is: másokat egy démon által gyötörnek, és asszonyokat ejtenek teherbe közösülés nélkül. A hinduk szerinte olyan orvosságos bort készítenek, amely megakadályozza, hogy megöregedjenek és az öregkor kellemetlenségeitől szenvedjenek. Bizonyos hozzávalókat a természet szolgáltat nekik, egyebekért meg kell dolgozniuk, de ők tudnak másokat a leginkább elvarázsolni és elbűvölni.

A következő téma az álom és a látomás mint lehetséges ismeretszerzési forrás – gondolatait itt a szerző (megjelölés nélkül) javarészt a nagy középkori szúfi filozófus, Abunasar al-Fārābī *Az eszményi város lakosainak nézeteiről*[454] című művéből veszi. Elkülöníti a csak a test állapotát tükröző álmokat azoktól, amelyekben a lélek ereje az égi szellemekhez kapcsolódik. A test állapotáról tudósító álmok is hasznosak lehetnek a túlsúlyban levő testnedv megállapításához. Majd az *auguriumo*król, a fényes kardok és tükrök használatáról ír, melyeket a mágusok jövendőmondásra használnak – ez utóbbiak szellemek közvetítésével működnek. Kiköti, hogy a testnek tisztának kell lennie a rossz nedvektől, a testnedveknek pedig egyensúlyban kell lenniük, különben a látomás hamis lesz. A jövendőmondás a kvinteszencia ereje, mondja, és ezt próféciának nevezi. A bölcs az, aki az érzékelhető dolgok alapján következtet a jövőre, próféta pedig az, aki egy ezeken túli képességgel rendelkezvén látomásokban látja meg tisztán az eljövendőt. Csak az erkölcsileg makulátlanul jó és nemes ember képes eljutni idáig. Ezt megerősítendő immár név szerint al-Fārābīt idézi.

A 6. fejezet az egyszerű és összetett talizmánok működésének elveit tárgyalja. A talizmánok működését a gyógynövényekéhez hasonlítja: erejük és hasonlóságuk révén fejtik ki hatásukat, és az égitestek erejét közvetítik a földi testeknek. Az egyszerű, azaz egyféle anyagból készült talizmánokon kívül léteznek többféle (ásványi, növényi, állati, sőt emberi) összetevőből készített talizmánok is, és csakúgy mint az orvosok gyógyszerei: egy- vagy többféle gyógynövényből

[454] Abunasar al-Fārābī: *Az eszményi város lakosainak nézeteiről (Al-Madina al-Fadila)*. http://mek.oszk.hu/03400/03419/03419.htm (Letöltés: 2022. október 10.)

készülnek. Johanniciusra[455] és Galénosra hivatkozik [utóbbira tévesen]. Az összetett talizmánok hatástani elmélete: egyfajta biokémiai feltételezés az „összefőzött" és összerázott hozzávalók átalakulásáról. Eszerint az összetevők a procedúra révén elveszítik eredeti tulajdonságaikat, és új minőségre tesznek szert. Párhuzamok a gyakorlati életből. A bolygók különböző hatást gyakorolhatnak attól függően, hogy egy jegy mely fokán állnak, mert vannak „fényes" és „sötét" fokok. A bolygók hatásának átalakulásáról beszél azon jegy vagy helyzet függvényében, amelyet éppen elfoglalnak, és itt ismét orvosi párhuzamot von: az ételekből képződött vér is, amint a test különböző helyeire ér, ott annak megfelelően alakul át. A fejezet idáig Jabir *Kitab al-Baht*jából való, ezután egy elveszett munkából idéz, beismerve, hogy számára is nehezen érthető néhány dolog, és nem utal szerzőkre. Az állócsillagok is módosítják a bolygók hatásait, főként kiemelt pozíciókban, és további finomságokat részletez a bolygók hatásának módosulásairól, majd az egek beosztását, ezek összefüggéseit és tulajdonságait írja le: a *primum mobile*, az állócsillagok ege, a bolygók szférái.

7. fejezet: a talizmánok készítésének elvei. A fejezet Jabir *Kitab al-Baht*jából kivonatolt, tudományoskodó, de semmitmondó szöveg, közhelyek gyűjteménye. A legfontosabb a hasonlóság elve a csillagok hatásaival e három dologban: a talizmán anyaga (valamely fém), elkészítésének ideje és „a hely": leginkább az

[455] Hunayn ibn Ishaq (809–873, latin nevén Johannicius vagy Johannitius) arab nesztoriánus keresztény orvos, természettudós, görög orvosi szövegek (Galénos) fordítója. Az iszlám abbaszida korszak csúcsán együtt dolgozott Bagdadban Thabit ibn Qurrával, Abu 'Uthman al-Dimashqival és Ibn Musa al-Nawbakhtival görög és perzsa filozófiai és tudományos szövegek arabra és szírre való fordításán. Tehetségét és szorgalmát látva a kalifa, al-Mamun megtette a Bölcsesség Háza (Bayt al Hikmah) nevű intézmény vezetőjének, melyben a fordítások folytak. A kalifa Hunayn Bizáncban tett tanulmányútját is támogatta, mely során újabb Aristotelés- és egyéb kéziratok beszerzésével bízta meg. Fordítási technikája nem szószerinti, hanem a megértett tartalom szír vagy arab nyelven való újrafogalmazása. A fordításokban fia és unokaöccse is részt vett, először Hunayn fordította a görög szövegeket szírre, majd abból fordították az előbbiek arabra, melyet Hunayn aztán revideált. Saját kutatásai közül szemészeti eredményei kiemelkedőek, ezek tíz értekezésében maradtak fenn. Galénos tizenkilenc munkáját fordította le, ezek közül az *Anatómia* hét könyve csak az ő arab fordításukban maradt fenn. Átültette még többek között Platón Államát és Aristotelés *Kategóriáit*, *Fizikáját*, és *Nagy etikáját*. Arab grammatikát és szótárat is szerkesztett. Lásd Fuat Sezgin – Mazin Amawi – Carl Ehrig-Eggert – Eckhard Neubauer: *Ḥunain Ibn Isḥāq (d. 260/873): texts and studies*, Frankfurt am Main, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1999; Jonathan Lyons: *The House of Wisdom. How the Arabs Transformed Western Wisdom*, London, Bloomsbury Press, 2009; Kerstin Eksell: Pragmatic Markers from Greek into Arabic: A Case Study on Translations by Isḥāq ibn Ḥunayn, *Studia graeco-arabica*, V. évf., 2015, 321–344; John W. Watt: Why Did Ḥunayn, the Master Translator into Arabic, Make Translations into Syriac? On the Purpose of the Syriac Translations of Ḥunayn and his Circle, in Jens J. Scheiner – Damien Janos (eds.): *The Place to Go: Contexts of Learning in Baghdād, 750–1000 C. E.,* Studies in Late Antiquity and Early Islam 26, Princeton, New Jersey, Darwin Press, 2014, 363–388.

égitestek pozíciói. A quadriviumon alapul a többi. Fontos a mennyiség, ez kétfajta: folytonos és meghatározott. Az előbbi öt fajtája: vonal, felület, test, idő és hely. A mennyiség két fajtája a szám és a szó. A bolygók fénysugarai által kivetített pontok egyenes vonalban haladnak az annak befogadására kész test pontja felé. Így veszi fel egy adott fém egy adott égitest hatásait, mondja. Sok általánosságot hord össze, nagyon laposan.

8. fejezet: a természet alkotóelemei –Jabir és athéni Antiochos[456] orvosi-természetfilozófiai szövegeinek összeollózása, logikája nem egységes. Az elsődleges és egyszerű minőségek: a hideg, a nedves, a meleg és a száraz. Az anyag felveheti ezen egyszerű minőségeket, ha pedig további összetételeket képez, akkor ezek a minőségek kombinálódhatnak egymással: meleg–nedves, meleg–száraz, hideg–száraz, hideg–nedves – ezek a másodlagos minőségek. Az összetett természetek harmadik rendje a tűz, a levegő, a víz és a föld, melyek az előbbieken alapulnak. A negyedik rend a sok részből álló testeké – érdekes módon ide sorolja a négy évszakot és a négy testnedvet is, mely utóbbiak a vér, a nyálka, az epe és a fekete epe, hangsúlyozva, hogy az emberben ezek finomabbak, mint az állatokban. Ezután másolói hiba lehet a szövegben, mert az ötödik helyett újra harmadik rendként említi a fák, a növények és a kövek természetét, melyek ilyen sorrendben egyre kevésbé finomak. Ezt követik a különböző mesterségek vagy a művészet által létrehozott dolgok, végül pedig az utóbbiakból készített anyagok, például a gyógyszerek. Majd egy, a pythagorasi numerológiára emlékeztető elméletet ismertet: minden hét részre oszlik (ez a hét bolygóra utal), amely aztán kiterjesztve huazonnyolc részt foglal magában (a Hold házainak száma). Az első négyes a fenti négy elsődleges minőség, a második a fenti másodlagosak, a harmadik a harmadik rend, a negyedik a négy évszak, az ötödik a négy testnedv, a

[456] Athéni Antiochos (Kr. u. 2. sz.) görög asztrológus. Három művéről tudunk: egy kalendáriumról, melyben a felkelő és lenyugvó csillagokat sorolta fel (Περὶ ἀστέρων ἀνατελλοντῶν καὶ δυνοντῶν), egy asztrológiai bevezetésről (Εἰσαγωγικά) és egy haladó tankönyvről (Θησαυροί). Munkái a csillagnaptár kivételével csak idézetek, arab fordításban fennmaradt részletek és egy bizánci kivonat formájában maradtak fenn. Porphyrios a Ptolemaios *Tetrabyblos*ához írt bevezetőjében a terminológiával kapcsolatban, valamint az egyiptomi Rhétorios a műveiben rendszeresen rá hivatkozik; Firmicus Maternus és thébai Héphaistión is idézik. Ő maga legtöbbször „Hermést" és „az egyiptomiakat" említette forrásaként. Lásd David Pingree: Antiochus and Rhetorius, *Classical Philology,* LXXII. évf., 1977/3, 203–223; Porphyrios: *Bevezetés Ptolemaios Tetrabyblosához*, 38. fej.; *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum* 5, 4. k., 210, 6. sor; Otto Neugebauer: *A History of Ancient Mathematical Astronomy*, Berlin, Springer, 1975, 601, 2. jegyz.; Nicholas Campion: Possible Survival of Babylonian Astrology in the Fifth Century CE: A Discussion of Historical Sources, in Günther Oestmann – H. Darrel Rutkin – Kocku von Stuckrad (eds.): *Horoscopes and Public Spheres: Essays on the History of Astrology*, Berlin, Walter de Gruyter GmbH & Co., 2005, 69–92; Peter Dronke: *The Medieval Poet and His World*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1984, 63.

hatodik a tinktúrák, olajok, gyökerek, magvak stb., melyeket fentebb a növények között sorolt fel.

A szöveg bizonyára romlott, mert már fentebbi szakasz sem illett egészen a képbe, itt pedig hiányzik a hetedik rend. Miután tisztázta, hogy a tűz nem egyenlő a meleggel, hanem előzménye a tűznek, belső szerveket és testrészeket sorol fel, mondván ezekről is hasonlóképpen volt szó, de nem érthető pontosan az összefüggés az előzmények hiánya miatt. Ezután a meleg és a hideg eredetét és működését határozza meg: a hő az egek mozgásából keletkezik, a hideget e mozgás középpontja generálja (a Föld ugyanis a *primum mobile* középpontja). A földi anyagokban minden keletkezés ezek révén történik. A hő és a hideg tulajdonságai ellentétesek: a hő összekapcsolja a hasonlókat és elválasztja az ellentétes dolgokat, a hideg viszont ellenkezőleg, összekapcsolja az ellentétes dolgokat és elválasztja a hasonlókat.

A 9. fejezet a hat talizmán elkészítésének rövid leírása a következő kisszerű vagy alantas célokra: egerek, szúnyogok, legyek távoltartására, emberek odavonzására, ellenségeskedés keltésére, egy hely ellehetetlenítésére. Az alkalmazott anyagok réz, kénkő, ón, lenvászon és ólom, az állócsillagok jeleinek felhasználásával. Hasonlít az ókori római átoktáblákra, csak nem szöveg, hanem jelek állnak a hordozó felületen, és meghatározott bolygóállásoknál készítendők el.

A 10. fejezet a bolygókhoz tartozó köveket, több hagyomány alapján a bolygók szimbólumait és a hozzájuk tartozó gyűrűket tárgyalja. A bolygókhoz tartozó kövek felsorolása után előbb az egyszerű jeleik ábráját hozza a nevek nélkül, majd emberalakos ábrázolásukat és a hozzájuk tartozó gyűrűket írja le a következő hagyományok alapján: a *Hermés* [al-Hādītūs] *lapidáriuma*, a *Beylus* ['Utārid] *könyve*, a *Szellemek és talizmánok könyve* [egy bizonyos Kritóntól], melyet *Picatrix* fordított le (itt tehát nem a jelen kötet összeállítójaként, hanem forrásként jelenik meg), ál-Ptolemaios és további névtelen szerzők.

Ezután harmincnyolc talizmán elkészítésének módját részletezi kisszerű vagy alantas célokra, rajzos jelekkel. Eltérő helyekről szedegethette össze ezeket a szöveg összeállítója, mert változó az útmutatások kifejtettségének foka. Végül egy ismét különböző forrásból újabb hét talizmán rövid leírása következik (csak elkészítésük ideje és hatásuk) – minden bolygóhoz egy, melyek közül a Szaturnuszé, a Vénuszé és a Merkúré testi-lelki gyógyítás céljára készül. (Az egész könyvben eddig leírtak közül ezek először gyógyító talizmánok.)

A 11. fejezet a dekánok leírása a hindu hagyomány alapján. A tanulásban a szorgalomra, az emlékezet edzésére int szószátyár módon, al-Fārābī, Miskawayh[457]

[457] Ibn Miskawayh (Ray, 932 – Isfahan, 1030), perzsa filozófus, történész, könyvtáros, kancelláriai tisztviselő a Bújídák oldalán. Újplatonikus filozófiája elsősorban az etika területén hatott az iszlám filozófiára. Aristotelés, Platón és Galénos műveit alaposan ismerte, ezekből, valamint a

és Aristotelés mondásait henyén összefűzve (források jelölése nélkül). Majd a tizenkét jegy mindegyikét felkelésükkor három egyenlő részre osztja, melyeket arcoknak *(facies)* nevez. (Ezek a dekánok, amelyek mindegyike tíz fokos.) Az indiai bölcsekre hivatkozva mondja, hogy mindegyiknek megvan a maga képmása, formája és alakja, és mindegyikhez tartozik egy a hét bolygó közül. A Kos első dekánjának ura a Mars, ettől kezdve a sorrend először a bolygók sorrendjében „lefelé", majd „felfelé", tehát a másodiké a Nap, a harmadiké a Vénusz, a Bika első dekánjáé a Merkúr, a másodiké a Hold, a harmadiké a Merkúr, az Ikrek első dekánjáé Vénusz, a másodiké a Nap, a harmadiké a Mars stb.

Ezután a dekánokat szimbolizáló emberalakok leírása és értelmezése következik, három–négy sorban. [A leírás Ibn Abi 'l-Rigālnál is megtalálható, kevés eltéréssel.] Végül a bolygók egymást esetlegesen kioltó hatásáról beszél, és azt állítja, hogy a *terminus*nak [ez egy újabb kategória az állatövön] nagyobb az ereje, mint a dekánnak, a dekán pedig erősebb, mint a jegy.

A 12. fejezet a dekánok talizmánjait tárgyalja a hindu hagyomány alapján. Ez a szöveg másként rendeli a dekánokhoz az uralkodó bolygókat, melyeket szintén dekánoknak nevez. A felkelő jegy első dekánjának ura a jegy saját ura, a második dekán ura az ötödik ház ura, a harmadik dekán ura pedig a kilencedik ház ura. Itt a felsorolásban csak az szerepel, hogy milyen célra készülhetnek az egyes dekánokban a talizmánok. [Önző és alantas célokra.]

„Hermés Trismegistos" [valójában al-Rāzī,[458] latinul Rhazes vagy Rasis] *Talizmánok* című könyvéből származnak a további, aranyból, ezüstből, bronzból

---

perzsa és az arab filozófusok munkáiból antológiát állított össze *Kitab al-Hukama al-Khalida* [Az örök bölcsesség] címen. Diákok számára írt erkölcsfilozófiai munkája, a Tahdhib al'Akhlaq wa Tathir al'Araq [A kifinomult erkölcs avagy a morális megtisztulás] elsősorban Aristoteles *Nikomakhoszi etiká*jan alapul. A *Tajārib al-Umam* [A népek története] című történeti munkájában – más címen *Muhtaszar taríh ar-ruszul va l-mulúk va l-hulafá* [A küldöttek, királyok és kalifák rövid története] – Tabari (839–923) világtörténeti munkája hatott rá. Ennek legértékesebb részei a saját korára vonatkozó, szemtanúként is megélt események leírásai. Teológiai és jogtudományi munkákat is írt, ezek töredékesen maradtak fenn.

[458] Abū Bakr Muḥammad ibn Zakariyyā al-Rāzī (Ray, 854 – Ray 930), latinul Rasis vagy Rhazes, perzsa orvos, kémikus, csillagász, nyelvész, filozófus. A Teherán melletti ősi városban született, itt kutatott és gyógyított. Bagdadban tanult, és az ottani kórházban kezdte pályafutását, majd Ray kormányzója hazahívta, hogy az ottani kórház vezetője legyen. Sikerei révén a kalifa, al-Mutadid Bagdadba hívta, hogy a róla elnevezett új kórházat irányítsa, majd az uralkodó halála után fia, al-Muktafi egy újabb kórház építésével és vezetésével bízta meg, mely az abbaszida kalifátus legnagyobb ilyen intézménye lett. Orvosi tapasztalatait és kutatásait számos művében foglalta össze, kiemelkedő eredményekkel a járványos betegségek, pl. a himlő és a kanyaró terén. A szegények, az utazók és az átlagemberek számára orvos nélkül is használható receptkönyvet adott közre. A latinul *Liber continens* címen ismert huszonhárom kötetes monumentális orvosi enciklopédiáját halála után jegyzetei alapján és már létező írásaiból állították össze tanítványai, eredeti címe perzsául *al-Hawi*, azaz *Az erényes élet*. Az enciklopédiába foglalt műveiben számos orvosi területen (pl. nőgyógyászat, szülészet, szemészet, urológia, gyógyszerészet) foglalta

készült gyógyító célú talizmánok leírásai: egy oroszlános az általános egészség megőrzésére, a többi a különböző jegyekhez tartozó testrészekre (betegségek gyógyítására vagy megelőzésére); a Kosé a fejre (ennek második dekánjában a szemre, a harmadikban a fülre), a Bikáé a májra (ennek második dekánjában az epére, a harmadikban a légcsőre), az Ikreké a lépre, a Ráké a gyomorra (ennek második dekánjában az „alsó" belekre), az Oroszláné a jobb vesére és általában mindkét vesére (ennek második dekánjában a vesét védő bordákra). Érdekes utalás történik itt Pietro Abano *Conciliator* című művére – egy 13. századi, tehát kései, másolói megjegyzésről van szó. Folytatódik a felsorolás a Szűzével, ami a bal vesére; míg a Mérlegé a gyomorra, a Skorpióé a „többi belekre", a Nyilasé a jobb kézre és a feledékenység ellen, a Baké a bal kézre, a Vízöntőé a jobb lábra és a szív nyomasztó érzései ellen, a Halaké a bal lábra (ennek második dekánjában a sípcsontra, a harmadikban a csípőre és mások kegyetlensége ellen).

Az egyik hindu szerző – mondja – kiköti a készítő szándékának és akaratának tisztaságát és odaadását, melynek révén az égitestek mintegy formáivá válnak az anyagi erőknek, a földi formák pedig anyagaivá az égitestek erőinek, így kapcsolódnak össze, az egyik [a talizmán] testi, a másik a szellemi szubsztanciája.

Ismét az indiai bölcsekre hivatkozva írja le negyvennapos rituális tisztító böjtjüket, és az így elnyert képességeiket: egyfajta tisztánlátást, melynek segítségével képesek lettek az ég erőit a földre vonzani és életüknek a jövőben történő szakaszaiba belelátni.

Újabb forrásból származhat a következő bekezdés, melyben a szerző saját igaz hitét bizonygatja. Ezután azt állítja, hogy mindent, amit előad, a híres orvos és filozófus, Alraze, azaz al-Rāzī (Rhazes) egy mágiát tárgyaló könyvéből vette. Ezt

---

össze a tudnivalókat, saját eredményeit is beépítve. Filozófiai kommentárokat és kritikákat is megfogalmazott Platón és Aristotelés munkáihoz, és ebben szerepel a himlőről írt (Európában nagy hatásúvá vált) könyve is, melyet Anjou Károly fordíttatott le latinra 1279-ben Faraj ben Salim szicíliai zsidó orvossal. Galénost bár nagyra becsülte, számos területen kritizálta, és a négy testnedv s a négy elem elméletét is elévültnek hirdette, mivel kémiai kutatásaiban az anyagok új tulajdonságait fedezte fel. Kémiai (és alkímiai) kutatásai szintén jelentős számban maradtak fenn. Filozófiai munkáiban platonikus és preszókratikus elemek is megjelennek, ezeket Avicenna durván bírálta. Talizmánmágiával kapcsolatos könyvet nem hagyott hátra, de csillagászati könyveit felhasználták ilyen írásokhoz. *Az al-Sīra al-Falsafiyya* [A bölcsességszerető élet] című írásában, melyben Sókratés életét és erényeit elemzi, azt mondja magáról, hogy addig mintegy kétszáz könyvet és értekezést írt, de immár vakon diktál és olvastat fel magának. Az előbbi írása 31. fejezetében felsorolja legfontosabb könyvei címét, ezek végén a *Bölcsesség művészeté*t, melyről, ahogy mondja, a köznép azt gondolja, az alkímiával egyenlő. Lásd Abū Bakr Muḥammad ibn Zakariyyā al-Rāzī: The Book of Philosophical Life, transl. by Charles E. Butterworth, *Interpretation, a Journal of Political Philosophy,* XX. évf., 1993/3, 227–236; és Charles E. Butterworth: The Origins of al-Rāzī's Political Philosophy, *Interpretation, a Journal of Political Philosophy,* XX. evf., 1993/3, 237–258. https://web.archive.org/web/20120723063106/http://interpretationjournal.com/backissues/Vol_20-3.pdf#page=5 (Letöltés: 2021. október 28.)

a fentebb már említett tudóst Ficino is idézi, de nem ezen írása, hanem orvosi munkái révén. Tehát bolygókapcsolatok következnek a Holddal, meghatározott kicsinyes és alantas célokra. Majd hamis attribúcióval Geber Abnehayem, azaz Jabir ibn Hayyan mágiában felhasználható könyveit sorolja fel, ezek, mint mondja, a *Mágia titkai*, a nyolcvan fejezetes *Nagy Könyv*, aztán a *Kulcsok Könyve*, mely a fokok alakjait tartalmazza hatásaikkal és használatukkal, egy másik *Az asztrolábról*, ami ezer fejezetes, mondja, végül a Mágia összefoglalása következik. Tartalmukról csak annyit mond, hogy ezekből sajátítható el a mágia tudománya. Annál fantasztikusabb dolgokat sorol fel egy újabb hamis attribúcióval „Platón" mágikus könyveinek tartalmából, ahol a vízen járástól bármely állat formájának felvételén és a szempillantás alatt megtett távoli utazásokon keresztül az esőcsinálásig mindenféle szerepel. Végül még „Pythagoras" asztrológiai mondását idézi.

Harmadik könyv

Az 1. fejezet a bolygók erejének rövid jellemzése, és az alájuk rendelt nyelvek, külső (a fejen levő) testrészek és belső szervek, vallások, viseletek, mesterségek, ízek, helyek, kövek, fémek, ásványok, fák, növények, gyógynövények, illatanyagok, állatok, kisállatok (rágcsálók, csúszómászók, rovarok) és színek felsorolása. Végül a két holdcsomópontról annyit mond, hogy a Sárkány Feje felerősíti a meglevő bolygóállások hatásait, a Sárkány Farka pedig mérsékeli azokat.

A 2. fejezet az egyes jegyek alá tartozó testrészek, színek, ízek, helyek, kövek, fémek, fák, állatok és madarak leírása. A felsorolás hiányos, a sorrend pedig nem következetes. A testrészek nagyjából az „asztrológiai ember" beosztásának felelnek meg. Érdekes módon az állatoknál az ember kétszer is megjelenik: a Nyilasnál és a Vízöntőnél, az utóbbinál a megkülönböztetés az, hogy „ördögien taszító külsejű".

A 3. fejezet a bolygók színeinek, emberalakú ábrázolásainak, öltözetük színének, füstölőjük anyagának tömör felsorolása. Itt szerepel a dekánokhoz tartozó színek és előállításuk módja. Közben rövid útmutatót ad a megfelelő időpontok kiválasztásához.

A 4. fejezet néhány sor arról, hogy a titkos tudományok művelői miért rejtjelezték műveiket – azért, hogy csak folytonos tanulás és a bölcsesség elsajátítói érthessék meg és használhassák fel saját céljaikra azokat. [Az arab verzióban ez a fejezet elsősorban a Koránra alapoz, ezért hagyhatta el a fordító a szöveg javát.]

Az 5. fejezet az ember kiemelkedő helyét ismerteti az élőlények sorrendjében, és egy mágikus eljárás regényes leírása. Az embernek tíz nyilvánvaló és öt rejtett

érzéke van, mondja a fontoskodó, ám nem túl okos szerző, míg az állatok sorrendje szerinte azon alapul, hogy hány érzékkel rendelkeznek (egytől tízig). Az érzékeket nem részletezi. Az embert az is megkülönbözteti az állatoktól, hogy benne a négy elem kiegyensúlyozottan keveredik, míg az állatok mind egyhez kötődnek elválaszthatatlanul, például a halak a vízhez, az ördögök a „pokoli" örök tűzhöz, a szalamandra pedig a látható tűzhöz, mivel a szája tűzből van. Sok egyéb után regénybe illő részletességgel adja elő, hogyan vett rá egy fiatal lányt egy mágus segítségével arra, hogy önként a házába jöjjön, és eltöltsön vele tíz napot. A lány elmondása szerint utólag nem emlékezett arra, hogy mi történt vele.

A 6. fejezet a mágikus eljárás leírása a „Tökéletes Természet" négy szellemének megidézésére, a bölcsesség elnyerésének reményében. Ál-Aristotelés két könyve (az *al-Istamātīs* és az *al-Istamāhīs*) alapján történik a leírás, a szerző megnevezése nélkül. Szélfútta sötét gödörtől a barátokkal elköltött rituális olaj- és borlakomáig követjük a bölccsé válni kívánó mágus varázslatait. A szellemek működésének leírása bonyolult és nem világos. Több hamis attribúciójú szövegből idéz (ál-Aristotelés, *Antimaquis* könyve, ál-Sókratés) ezek az előbbi forrásokból származnak.

A 7. fejezet kérések és imák a bolygókhoz. Az imákhoz és kérésekhez való előkészületek leírása után (akarat, hit, test, ruházat megtisztítása, megfelelő színű öltözet, alkalmas időpont kiválasztása, rituális megfüstölködés) felsorolja, hogy melyik bolygóhoz milyen foglalkozású, korú, jellemű emberek ügyében lehet kéréssel fordulni. Ezután az imádságok szó szerinti közlése következik, számos különböző, megnevezetlen forrásból (ál-Aristotelés töredékesen fennmaradt *al-Istamātīs*-a az egyik). Az imák előtt is elmondja minden bolygónál egyszer, hogy milyen bolygóállásnál, milyen színű és kikre (például milyen hitűekre) jellemző ruhában, milyen ékszerekkel vagy jelvényekkel, milyen füstölővel kell a szertartást elvégezni. Annak a receptjét is megadja, hogy pontosan mit kell füstölni. A Jupiterhez például tizenkét különböző imát ír le, melyek között van olyan, melyben a Jupiter neveit különböző nyelveken is felsorolja: arabul, latinul, perzsául, görögül, „rómaiul" és hindiül. Egyes imák után az is szerepel, hogy milyen állatot kell a bolygónak áldozni. Az imákban hosszan szerepel a bolygók megszólítása, tulajdonságaik felsorolásával. A megszólításban mindenütt szerepel az egy Istenre való hivatkozás, vagy áldás formájában, vagy hogy Isten adta a bolygó erejét. A Jupiter-imák között úgy tűnik, mintha egyes imák összekeveredtek volna, mert egyet a hajótörés ellen javasol, ott azonban egy Rhazesnak tulajdonított, egyáltalán nem mágikus töltetű ima szerepel, a tengeri viharra való pedig néhány imával később jön.

A 8. fejezet a nabateusok imája a Naphoz és a Szaturnuszhoz. Az imák teljes szövege a *Nabateus földművelés* című munkából való. A fejezet végén egy hosszú bekezdés szól arról, hogy mindez bálványimádás, és az iszlám hitűek nem imádkozhatnak így, de az olvasó ne semmisítse meg mégsem azon imákat. [A fordító is] azért hagyta meg, mert a Törvény (a Korán) előtt keletkeztek, és így akarja az igaz hitűeket elrettenteni a régi bölcsek eljárásaitól. Mindazáltal kéri, hogy ne fedjék fel másnak ezeket, csak kivételesen és csak nagyon bölcs emberek számára.

A 9. fejezet a bolygók „szellemeinek" nevei a hat irány szerint és a bolygók szellemeinek megidézése. Ebben a fejezetben az ókori pogány vallások elemeiből gyúrnak össze szellemidéző mágikus eljárásokat. Ál-Aristotelés *Antimaquis*ára *[al-Istamātīs]* hivatkozik. A bolygóknak egyenként a hat irány szerint (fel, le, jobbra, balra, hátra, előre) és az összesre együtt hét különböző nevet sorol fel. (Erre a bolygók szellemeinek mozgása, illetve mozgásba hozása miatt van szükségük.) Ezután leírja a megidézésüket elősegítő procedúrát, szintén egyenként minden bolygóra. Meghatározza a bolygónak megfelelő bolygóállást, a hét megfelelő napját, a szertartásra kijelölt helyet, azt, hogy milyen állatot, ételt és italt kell áldozni, mit kell füstölni. Elmondja, hogyan kell a bolygó szellemeit megszólítani, az áldozatot számára felkínálni, majd például a Jupiter esetében a maradékot a barátokkal elfogyasztani. Talizmánt csak a Szaturnusz esetében említ. Hozzáteszi, hogy a római bölcsek is így szólították meg a bolygókat minden évben, főként a Jupitert. A fejezet elején felsorolt nevek a procedúrák leírásakor tovább torzulnak az arab verzióhoz képest.

A 10. fejezet a receptek leírása adott célokra szolgáló mágikus ötvözetek és főzetek készítéséhez. A célok alantasak: nők szerelmének megszerzése (ez a leggyakoribb, a tizenháromból négy ezt szolgálja), ellenségeskedés keltése (három recept), mások engedelmességre kényszerítése, a király jóindulatának elnyerése, eső, jégverés és hó távoltartása, a nők iránti vágy felkeltése vagy megszüntetése másokban vagy a praktizálóban. A hozzávalók között vannak egyrészről drágakövek és fémek, másrészről állati és növényi részek. Az állatok között vadak, sőt egzotikus fajok is előfordulnak: oroszlán, leopárd, gazella, farkas, és főként az agy, a háj, a vér vagy a csontvelő kell belőlük. Boszorkánymeséket idéző leírások mondják el a procedúrákat, ahogy az előállított „köveket" és főzeteket használják. Ezen eljárásokban még az ezekből vagy viaszból készített bábukat is átszúrják, tehát nagyon sötét az egész mesterkedés. Ál-Aristotelés *Antimaquis*ára *[al-Istamātīs]* hivatkozik.

A 11. fejezet további hosszabb-rövidebb recepteket tartalmaz. A gusztustalan rövid receptek mások szeretetének/szerelmének vagy gyűlöletének felkeltését célozzák, mindenféle állati és emberi váladékokból, izzadságból, vizeletből és a

fentebb felsorolt lágy részekből. Ezeket mások ételébe ajánlja belecsempészni. A hosszabb receptek elmondhatatlanok: emberi szőrt és bőrt, sőt testrészeket is tartalmaznak, igazán szörnyűek. A (rém)mesébe illő részletek céljai között olyanok találhatók, mint az állatok formájába való átváltozás, más süketté, vakká, némává tevése, emlékezetvesztés előidézése vagy altató és azonnal ölő gyilkos méreg előállítása.

A 12. fejezet intés a hit épségének megtartására. Bizonyára a kompilátor is érzékelte, hogy messze túlment minden határon, mert ebben a fejezetben a törvény tiszteletére tanít az ételek és élvezetek kiválasztásában, majd pedig az istentisztelő és az önző szeretet között tesz különbséget. Isten kegyelmébe ajánlja magát és az olvasókat mások mesterkedései ellen, a próféták és szentek követésére hív fel az erényességben. Végül a dolgok természetének mibenlétét elemezgeti. A „természet" terminusát az orvosok saját szemszögük szerint hol az alkatban *(complexio),* hol a veleszületett hőben, hol a test formájában, alakjában vagy a mozgásban határozzák meg, mondja. Majd „Platónt" és „Galénost" idézi, még mindig a természetről. A gondolatmenete kusza, inkább álokoskodás, mint igazi filozófia.

Negyedik könyv

Az 1. fejezet filozófiai jellegű traktátus a világ rendjéről, a sensus – 'felfogóképesség', 'értelem' kifejezés értelmezéseiről. [Lásd fordítását lentebb.] A szöveg tematikájában négy részre szakad, melyek nem tartoznak közvetlenül egymáshoz, és valószínűleg különböző helyekről is erednek. A többszöri fordítások révén a fenti két témakörben a terminológia igen bizonytalanná, sőt helyenként egészen zavarossá vált, időnként széljegyzetek is bekerültek a lapszélről a főszövegbe, eléggé értelemzavaróan. Szövegromlások is nehezítik a nem túl jó fordítások megértését.

A 2. fejezet: kérések intézése a Holdhoz az állatöv tizenkét jegyében imákkal, áldozatokkal, talizmán rajzolásával. Mindenekelőtt kijelenti, hogy a káldeus és az egyiptomi bölcsek szerint a Hold közvetíti a bolygók erejét az összetett (földi) világra. Ezért munkáikat, áldozataikat és imáikat hozzá intézték, amikor az egyes jegyekbe belépett. A kéréseket nem részletezi, csak a szertartásokat. Majd indiainak mondott szertartásokat ad elő röviden a hét bolygó tiszteletére, hétnapos böjttel, az egyes bolygókhoz tartozó titkos jelekkel, imákkal. A végén a *Káldeus (nabateus) földművelés*re hivatkozik.[459]

[459] Ugyanaz a munka két különböző címen szerepel a *Picatrix*ban, ezért tettem zárójelbe a korábban előfordult címét.

A 3. fejezet Hermés mitikus házának és városának leírása; illetve a láthatatlanná tévő kence. A káldeusokat említi, akik szerint Hermés a Napból egyfajta „képmások házát" épített, mellyel a Nílus vízhozamát mérte a Hold hegyeinél [a Fehér-Nílus forrásánál]. Majd egy kelet-egyiptomi városról beszél, melyet szintén Hermés alapított, tizenkét mérföld hosszú volt, benne fellegvárral, melybe négy kapun lehetett feljutni. Mind a négyet egy-egy képmás őrizte: keleten sas, nyugaton bika, délen oroszlán, északon kutya, melyek a beléjük plántált szellemek révén beszélni tudtak; senki nem léphetett be az engedélyük nélkül. Hermés a városban fákat is ültetett, közéjük pedig, épp középre egy örökké termő gyümölcsfát. A fellegvár közepébe tornyot épített a tetején gömbbel, mely a hét minden napján más színű fénnyel öntötte el a várost. A torony körül kör alakú víz volt, tele halakkal. A város körül Hermés különféle, változó képmásokat helyezett el, melyek révén annak polgárai erényes és bűntelen életet éltek. A város neve *Adocentyn* [az arab verzióban *Al-Asmunain*] volt, lakosai jól értettek az ősi tudományokhoz, az asztronómiához (és az asztrológiához). Ugyanakkor a szöveg másik fele minden átmenet nélkül egy nyúlvérből és -epéből készült láthatatlanná tevő kence elkészítését és használatát mutatja be.

A 4. fejezet negyvennégy aforizma a *Secretum secretorum*ból, tíz aforizma ál-Ptolemaios *Centiloquiumá*ból és további idézetek másoktól. Asztrológiai idézetek az említett szövegekből, majd továbbiak hasonlókról, talizmánokról, a szellemek megidézésének veszélyeiről, a következő források megnevezésével: „Platón", „Hippokratés", „Aristotelés", „Jabir" (Geber), „Empedoklés".

Az 5. fejezet az alkímiához és a mágiához szükséges tíz tudomány felsorolása. Tudománycsoportokról beszél. Az első két csoportba gyakorlati tudományok tartoznak: 1. mezőgazdaság, tengerészet, államigazgatás; 2. hadászat, vadászat, madarászat; a harmadikba elméletiek és gyakorlatiak; 3. nyelvtan, nyelvek, jogi érvelés, szónoklattan és hasznosításuk: kereskedelem; 4. a *quadrivium* tudományai: számtan, geometria, az utóbbi elmélete és gyakorlati vonatkozásai, a mérnöki ismeretek; asztronómia, melybe az asztrológia is beletartozik (a bolygók járása és a csillagok megítélése); zene: ének, hangszeren való játék és zeneszerzés; 5. a dialektika, azaz logika, ez Aristotelés könyvein alapszik; 6. az orvostudomány, annak elmélete és gyakorlata; 7. a természettudományok, Aristotelés és más tudósok művei alapján; 8. A metafizika, Aristotelés harminc könyve alapján. Az ezután következő két csoportot nem nevezi meg – ezek nyilván az alkímia és a mágia –, csak azt hangsúlyozza, hogy a fentiek elsajátítása szükséges ahhoz, hogy valaki a régi bölcsek tanításait megértse. Ezután a szeretet két fajtáját határozza meg: az erényes és a bűnös szeretetet. Az utóbbi a testi szerelem, mely kerülendő. Ezután az emberi szellemek három fajtájáról beszél: a lelki szellemről, a természeti szellemről és az értelmi szellemről. Amelyik a másik kettő fölé

kerekedik, az határozza meg az ember jellemét. A természeti szellem fölénye az étel és ital utáni vágyat teszi a legfontosabbá, a lelki szellemé mások legyőzését, az értelmié pedig az értelem, a jóság és a tudás szerelmesévé teszi az embert. [Ez a passzus Galénostól vagy az ő követőjétől eredhet.] Egy bekezdés a születés uralkodójáról és az általa adott jellemről beszél, egy következő a látásnak a szerelemben betöltött szerepéről, és ismét a különböző szintű szeretetekről (testi, értelmi) szól, elég zavarosan. Végül ál-Platónra hivatkozik egy passzus a száraz és melankolikus alkatról, szintén töredékesen.

A 6. fejezet a bolygók füstölőinek leírását és egy hosszú naphimnuszt tartalmaz. Növényekből és szárított állati agyvelőből (még elefántagyból is!) készülő füstölők indiai receptjei. A naphimnuszt egy rózsaolaj hatékonnyá tétele céljából ajánlja elmondani, hogy mások (például uralkodók) számára szeretetre méltóvá tegye használóját.

A 7. fejezet idézeteket tartalmaz a *Káldeus (nabateus) földművelés* című könyvből, az egyes növények csodálatos hatásairól. Több összevágott idézet beszélő babérfáról, mirtuszról, kőrisfáról, melyekből mágikus hatású olajat lehet készíteni; olajágról, mely a házban védelmet ad, olívamag és -olaj csodás hatásairól stb. Fiatal leányok rituális dobolása elapadó forrás vízhozamának növelésére. Egyéb babonák Jabirtól (Gebertől) jégeső elhárítására, rágcsálók, legyek, darazsak, skorpiók elűzésére. Halálos mérgek és egyéb gonoszságok mások befolyásolására.

A 8. fejezet növények, állatok és ásványok csodás tulajdonságait írja le. Hiedelmek az olvasó által ritkán vagy sosem látott állatokról, drágakövekről, növényekről, részben az idősebb Pliniustól. Az egyetlen igazságmagot tartalmazó mondás szerint a pókháló gyógyhatású (ma már tudjuk, hogy rengeteg penicillint tartalmaz). Viszont nem az elfogyasztását javasolja, hanem hogy a lázas betegre kell helyezni.

A 9. fejezet további mágikus recepteket ismertet kisszerű, alantas és nevetséges célokra. A Hold huszonnyolc házának leírása „Plinius" szerint; és könyörgések a bolygókhoz. A címben az szerepel, hogy ezt a talizmánokat leíró könyvet Coredib templomában találták, és Folopedra [Kleopátra] királynőé volt. Az arab verzióban ez a megjegyzés a hetedik fejezet végén áll. A könyörgések csak a bolygók neveit sorolják fel, amelyeken meg kell azokat szólítani.

FICINO-BIBLIOGRÁFIA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A *DE VITA* CÍMŰ MŰVÉRE

A Marsilio Ficinóról szóló irodalom meglehetősen széles és napról napra bővül,[460] ezért terjedelmi okok miatt itt nem törekedhettem a teljességre. Ugyanakkor a felsorolásban külön hangsúlyt kapnak a *De vitá*t és annak tematikáját tárgyaló írások. Könyvformátumban 1987-ig a Paul O. Kristeller által összeállított bibliográfiák adnak teljes képet.

Az első a *Marsilio Ficino and His Work After Five Hundred Years* függelékében található Appendix II, in *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, (a cura di Gian Carlo Garfagnini), Olschki, Firenze 1986, 1–2. köt., 1. köt., 50–80, (ugyanezen a címen megjelent a *Quaderni di Rinascimentó*ban is, VII. évf., Firenze, 1987);

A második Paul O. Kristeller: *Il pensiero filosofico di Marsilio Ficino, ed. Riveduta con bibliografia aggiornata*, Firenze, 1988, 441–476. Elektronikus elérhetőségen a következő honlapon olvasható egy 1986-tól 2000-ig szerkesztett irodalom a Ficinóról szóló írásokról: http://ficino.it/it/bibliografia-ficiniana (Letöltés: 2021. október 28.) Ezt követően az *Accademia* című folyóirat[461] egyes számaiban 2009-ig olvasható a folyamatos frissítés: http://ficino.it/it/pubblicazioni-rivista-accademia (Letöltés: 2021. október 28.) A fentiek alapján összedolgozott bibliográfiát a 2010–2011-ben megjelent művekkel a British Library és a firenzei nagyobb könyvtárak online katalógusai alapján egészítettem ki. A bibliográfia témakörök szerint:

Kulturális és filozófiai háttér
Ficino élete: források és rekonstrukciók
Ficino művei és filozófiája
Történeti és filológiai szempontok
Tartalmi vonatkozások

[460] A brit Society for Renaissance Studies honlapja: http://www.rensoc.org.uk/ (Letöltés: 2021. október 28.) A Renaissance Society of America konferenciákkal és saját kiadványokkal: http://www.rsa.org/?page=RTS (Letöltés: 2021. október 28.) A Harvard Egyetem Firenzében működő reneszánsz kutatási központja rendezvényekkel, könyvtárral, adatbázisokkal: http://itatti.harvard.edu/ (Letöltés: 2021. október 28.) Az Associazione Italiana Biblioteche honlapja online katalógussal: http://www.aib.it/ (Letöltés: 2021. október 28.)

[461] ISSN 1296–7645

Ficino utóélete és hatása
A *De vita*
A témába illő források és fordítások
A *De vitá*ról szóló tanulmányok
A *De vita* elterjedése és hatása
Vegyes művek (és a már felsorolt vegyes szerzőségű tanulmánykötetek)

Kulturális és filozófiai háttér

A kortárs és a közvetlenül a korszakot megelőző témákra szorítkozunk a *De vitá*t illető tárgykörök kivételével.

Albanese, L.: *La tradizione platonica. Aspetti del platonismo in Occidente*, Roma, Bulzoni, 1993.

Albertini, T.: Der Mensch als metamorphische Weltmitte. Reflexionen zu einer Denkfigur der Renaissance, in P. R. Blum – Ch. Lohr – C. Blackwell (hrsg.): *Sapientiam amemus. Humanismus und Aristotelismus in der Renaissance* (Festschrift zum 60. Geburtstag von Eckhard Kessler), München, Fink, 1998, 89–108.

Albertini, T.: Renaissance Italian Aesthetics, in M. Kelly (ed.): *Encyclopedia of Aesthetics*, ed. M. Kelly, Oxford, Oxford University Press, 1998, IV, 131–137.

Altini, C.: Lo spazio dell'azione politica tra potere e fortuna: immagini della politica platonica nel Rinascimento fiorentino, *Bollettino della società di studi fiorentini*, I. évf., 1997, 95–108.

Ames-Lewis, F. – Rogers, M. (eds.): *Concepts of Beauty in Renaissance Art*, introd. by E. Cropper, Aldershot (England) – Vermont (USA), 1998 (reprinted 1999), 66–79.

Beecher, D. A.: Quattrocento Views on the Eroticization of the Imagination, in D. A. Beecher – M. Ciavolella (eds.): *Eros and Anteros: the Medical Traditions of Love in the Renaissance*, Dovehouse Editions, Ottawa 1992, 49–66.

Beierwaltes, W.: Neuplatonisches Denken als Substanz der Renaissance, in Magia naturalis und die Entstehung der modernen Naturwissenschaften, *Studia Leibnitiana*, Sonderheft 7, Wiesbaden, 1978, 1–18.

Benassi, S.: Il principe, il filosofo e il mito estetizzante della politica, in *Cultura e potere nel Rinascimento*, atti del IX Convegno internazionale, Chianciano–Pienza, 21–24 luglio 1997, a cura di L. Secchi Tarugi, Verona, 1999, 181–207.

Blum, P. R.: Marsilio Ficino in Mitteleuropa, *Pirckheimer Jahrbuch*, XIII. évf., 1998, 170–171.

Brown, A.: The Humanist Portrait of Cosimo de'Medici, Pater Patriae, *Journal of the Warburg and Coutrauld Institutes,* XXIV. évf., 1961, 186–221.

Brown, A.: The Humanist Portrait of Cosimo de' Medici, Pater Patriae, in A. Brown: *The Medici in Florence*, Firenze, Olschki, 1992, 3–52.

Brown, A.: *The return of Lucretius to Renaissance Florence*, Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press, 2010.

Buck, B.: *Studia humanitatis*, ed. B. Guthmüller et al., Wiesbaden, 1981.

Bullard, M. M.: Marsilio Ficino and the Medici: The Inner Dimensions of Patronage, in T.G. Verdon – J. Henderson (eds.): *Christianity in the Renaissance, Images and Religious Imagination in the Quattrocento*, N.Y., Syracuse, 1990.

Burckhardt, J.: *Die Kultur der Renaissance in Italien,* Basel, 1860, és számos újabb kiadás.

Burke, P.: *Culture and Society in Renaissance Italy, 1420–1540*, London, HarperCollins, 1972. (Olasz ford. *Cultura e società nell'Italia del Rinascimento*, Torino, 1984.)

Cardini, F.: Lorenzo il Magnifico e la Firenze del suo tempo, *Acta historica et archaeologica mediaevalia,* XIII. évf., 1992, 275–283.

Casini, P.: *L'antica sapienza italica*, Bologna, il Mulino, 1998, 47–56.

Celenza, C.: Giordano Bruno, the Presocratic Tradition and the Late Ancient Heritage, *Accademia,* II. évf., 2000, 43–62.

Celenza, C.: *The lost Italian Renaissance: humanists, historians, and Latin's legacy*, Baltimore, Md. – London, Johns Hopkins University Press, 2004.

Chastel, A.: *Art et humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, Paris, PUF, 1961 (olasz ford. *Arte e umanesimo a Firenze al tempo di Lorenzo il Magnifico*, Torino, 1964).

Copenhaver, B. J.: *Hermetica: The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius in a New English Translation, with Notes and Introduction,* Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1992.

Della Torre, A.: *Storia dell'Accademia Platonica a Firenze*, Firenze, Tip. G. Carnesecchi, 1902.

De Gandillac, M.: Neoplatonism and Christian Thought in the Fifteenth Century (Nicholas of Cusa and Marsilio Ficino), in D. O'Meara (ed.): *Neoplatonism and Christian thought*, Albany, State Univ. of New York Pr., 1982, 143–168.

De Gandillac, M.: La nouvelle philosophie et ses courants, in T. Klaniczay et al. (eds.): *L'époque de la Renaissance 1400–1600*, Budapest, Akadémiai, 1988, 1. köt., 205–214.

Di Napoli, G.: *L'immortalità dell'anima nel Rinascimento*, Torino, Società editrice internazionale, 1963.

Di Napoli, G.: Il concetto di „Philosophia perennis" di Agostino Steuco nel quadro della tematica rinascimentale, in *Filosofia e Cultura in Umbria tra Medioevo e Rinascimento*, Atti del Convegno di Studi Umbri (Gubbio, 1966), Perugia, 1966, 459–489.

Ecker, U.: Indices zur lateinischen Literatur der Renaissance. Ein Projekt der Akademie de Wissenschaften und der Literatur, Mainz, *Mittellateinisches Jahrbuch*, XXXIII. évf., 1998/1, 242–244.

Field, A. M.: *The Origins of the Platonic Academy of Florence*, Princeton, Princeton University Press, 1988.

Garin, E.: Aristotelismo e platonismo nel Rinascimento, *La Rinascita*, II. évf., 1939, 641–671.

Garin, E.: Noterelle di filosofia del Rinascimento, *La Rinascita*, IV. évf., 1941, 409–421.

Garin, E. (ed.): *Filosofi Italiani del Quattrocento*, Firenze, Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 1942.

Garin, E.: Plotino nel '400 fiorentino, *Rinascimento*, I. évf., 1950, 107–108.

Garin, E.: Contributi alla storia del platonismo medioevale, *Annali della Scuola normale superiore di Pisa*, XX. évf., 1951, 58–97.

Garin, E.: *L'umanesimo italiano*, Bari, G. Laterza e figli, 1952.

Garin, E. (ed.): *Prosatori latini del Quattrocento*, Milano e Napoli, Ricciardi, 1952 (újranyomás Torino, 1977).

Garin, E.: Problemi di religione e filosofia nella cultura fiorentina del Quattrocento, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XIV. évf., (1952), 70–82.

Garin, E.: Medioevo e Rinascimento, Bari, Laterza & Figli, 1954, 1993[4].

Garin, E.: Ricerche sulle traduzioni di Platone nella prima metà del secolo XV, in E. Garin: *Medioevo e Rinascimento. Studi in onore di Bruno Nardi*, Firenze, Sansoni, 1955, I, 341–374.

Garin, E.: Per la storia della cultura filosofica del Rinascimento, *Rivista critica di storia della filosofia*, XII. évf., 1957, 1–21.

Garin, E.: *La cultura filosofica del Rinascimento italiano*, Firenze, Sansoni, 1961.

Garin, E.: Plotino nel Rinascimento, in *Atti del convegno iternazionale sul tema Plotino e il Neoplatonismo in Oriente e in Occidente, Roma, 5–9 ottobre 1970,* Roma, 1974, 537–552.

Garin, E.: *Rinascite e rivoluzioni*, Bari, Laterza, 1975, 19762.

Garin, E.: *Il ritorno di filosofi antichi*, Napoli, Bibliopolis, 1983.

Garin, E.: *Phantasia* e *Imaginatio* fra *Marsilio Ficino e Pietro Pomponazzi,* in di M. Fattori – M. L. Bianchi (eds.): *Phantasia–Imaginatio, atti del V Colloquio internazionale del Lessico Intellettuale Europeo,* R*oma 9–11 gennaio 1986,* Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1988, 3–20; és in E. Garin: *Umanisti, artisti, scienziati. Studi sul Rinascimento italiano*, Roma, Editori Riuniti, 1989, 305–317.

Garin, E.: *Ermetismo del Rinascimento*, Roma, Editori Riuniti, 1988.

Garin, E.: Schede, II: A proposito della „prisca theologia", *Rivista di storia della filosofia,* XLIII. évf., 1988/1, 123–129.

Garin, E.: Il ritorno dei filosofi antichi, in E. Garin: *Platonismo e aristotelismo: dalla comparatio alla concordia*, Napoli, Bibliopolis, 1994, 79–95.

Gentile, S.: Ficino e il platonismo di Lorenzo, in B. Toscani (ed.): *Lorenzo de Medici. New Perspectives*, New York, Peter Lang, 1993, 23–48.

Gentile, S.: Giorgio Gemisto Pletone e la sua influenza sull'umanesimo fiorentino, in P. Viti (ed.): *Firenze e il Concilio del 1439, atti del Convegno di studi, Firenze 29 novembre – 2 dicembre 1989,* 1–2. köt., Firenze, Olschki, 1994, 2. köt., 813–832.

Gentile, S.: Marsilio Ficino e L'Ungheria di Mattia Corvino, in S. Graciotti – C. Vasoli (eds.):

Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo corviniano, atti del seminario tenuto a Venezia nel 1990, Firenze, Olschki, 1994, 89–110.

Gentile, S.: Pico e la biblioteca medicea privata, in P. Viti (ed.): *Pico, Poliziano e l'Umanesimo di fine Quattrocento, catalogo della mostra tenuta alla Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze 4 novembre – 31 dicembre 1994,* Firenze, Olschki, 1994, 85–101.

Gentile, S. (ed.): *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*, catalogo della mostra allestita presso la Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze 5 febbraio – 9 agosto 1997, Milano, Rose, 1997.

Hajnóczi G.: Un discepolo del Ficino a Buda. Francesco Bandini, *Verbum. Analecta neolatina*, I. évf., 1999, 13–20.

Hankins, J.: Cosimo de' Medici and the Platonic Academy, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, LIII. évf., 1990, 144–162.

Hankins, J.: *Plato in the Italian Renaissance*, Leiden – New York, København–Köln, 1990.

Hankins, J.: The Myth of the Platonic Academy of Florence, *Renaissance Quarterly*, XLIV. évf., 1991/3, 429–475.

Hankins, J.: Bessarione, Ficino e le scuole di platonismo del sec. XV, in M. Cortesi – E. V. Maltese (eds.): *Dotti bizantini e libri greci nell'Italia del secolo XV, atti del Convegno internazionale di Trento 22–23 ottobre 1990,* Napoli, M. D'Auria Editore, 1992, 117–128.

Hankins, J.: Cosimo de' Medici as a Patron of Humanistic Literature, in F. Ames-Lewis (ed.): *Cosimo ‚il Vecchio' de' Medici, 1389–1989. Essays in Commemoration of the 600th Anniversary of Cosimo de' Medici's Birth*, Oxford, The Clarendon Press, 1992, 69–94.

Hankins, J.: Lorenzo de' Medici as a Patron of Philosophy, *Rinascimento*, 2. sor., XXXIV. évf., 1994, 15–53.

Hankins, J.: Marsilio Ficino as a Critic of Scholasticism, *Vivens homo. Rivista teologica fiorentina,* V. évf., 1994, 325–334; anche in G. Aranci – P. De Marco – T. Verdon (eds.): *Teologie a Firenze nell'età di Giovanni Pico della Mirandola (Firenze 1494–1994)*, Firenze, 1994.

Hankins, J.: *Plato in the Italian Renaissance*, 1–2. köt., Leiden, E. J. Brill, 1994.

Hankins, J.: Platonism, Renaissance, in E. Craig (ed.): *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London and New York, 1998, 5. köt., 439–447.

Hankins, J.: Ambiente mediceo nella Firenze del tardo Quattrocento, in K. W.-G. Brandt et al. (eds.): *Giovinezza di Michelangelo*, catalogo dell'esposizione, Firenze, Milano, Artificio Skira, 1999, 25–29.

Hankins, J.: The Study of the *Timaeus* in Early Renaissance Italy, in A. Grafton – N. Siraisi (eds.): *Natural Particulars: Nature and the Disciplines in Renaissance Europe*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1999, 77–119.

Hemsoll, D.: Beauty as an Aesthetic and Artistic Ideal in Late Fifteenth–Century Florence, in

Hermes Trismegistos: *The Way of Hermes*, New Transl. of the *Corpus Hermeticum* by C. Salaman – D. van Oyen – W. D. Wharton; and *The Definitions of Hermes Trismegistus to Asclepius,* ed. J.–P. Mahé, London, Duckworth, 1999.

Hibbert, C.: *A Medici-ház tündöklése és bukása*, Budapest, Holnap, 1993.

Idel, M.: Book of God and Book of Law in Late 15th Century Florence, *Accademia,* II. évf., 2000, 7–17.

Joukovsky, F.: Plotins dans les éditions et les commentaires de Porphyre, Jamblique et Proclus à la Renaissance, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XLII. évf., 1980, 387–399.

Jurdjevic, M.: *Guardians of republicanism: the Valori family in the Florentine Renaissance*, Oxford, Oxford University Press, 2008.

Kieckefer, R.: *Magic in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989 (*La magia nel Medioevo*, trad. di F. Corradi, Laterza, Bari 1993).

Klibansky, R.: Plato's *Parmenides* in the Middle Ages and the Renaissance, *Medieval and Renaissance Studies*, I. évf., 1943, 281–330: újranyomás: Monaco, 1981.

Kristeller, P. O.: Florentine Platonism and Its Relations with Humanism and Scholasticism, *Church History*, VIII. évf., 1939, 201–211.

Kristeller, P. O.: Augustine and the Early Renaissance, *Review of Religion*, VIII. évf., 1943–1944, 339–358.

Kristeller, P. O.: Francesco da Diaceto and Florentine Platonism in the Sixteenth Century, in *Miscellanea Giovanni Mercati,* IV, Città del Vaticano, 1946, 260–304.

Kristeller, P. O.: Music and learning in the Early Italian Renaissance, *Journal of Renaissance and Baroque Music*, I. évf., 1946–47, 255–274.

Kristeller, P. O.: *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Roma, 1965 (ebben megjelent néhány már korábban kiadott tanulmány is).

Kristeller, P. O.: *Iter Italicum*, I–III, London–Leiden, University of Michigan Press for the American Academy in Rome, 1963–83.

Kristeller, P. O.: *La tradizione classica nel pensiero del Rinascimento*, Firenze, La Nuova Italia, 1965.

Kristeller, P. O.: Platonismo bizantino e fiorentino e la controversia su Platone e Aristotele, in A. Pertusi (ed.): *Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, Firenze, Sansoni, 1966, 103–116.

Kristeller, P. O.: *Otto pensatori del Rinascimento Italiano*, Milano–Napoli, Ricciardi, 1970.

Kristeller, P. O.: Il tomismo e il pensiero italiano del Rinascimento, *Rivista di filosofia neoscolastica*, LXVI. évf., 1974, 841–896.

Kristeller, P. O.: *Concetti rinascimentali dell'uomo e altri saggi*, Firenze, La Nuova Italia, 1978.

Kristeller, P. O.: Proclus as a Reader of Plato and Plotinus and His Influence in the Middle Ages and in the Renaissance, in *Proclus, lecteur et interprète des Anciens*, Paris, Colloques internationaux du. C. N. A. S., 1987.

Kristeller, P. O.: *Renaissance Thought and the Arts*, jav. kiad., Princeton, Princeton Univ. Press, 1990.

Kristeller, P. O.: *Studies in Renaissance Thought and Letters III*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1993 (1986 előtt megjelent cikkeket tartalmaz).

Kristeller, P. O.: Neoplatonismo e Rinascimento, in P. O. Kristeller: *Studies*, 1996, 155–168.; már megjelent: *Il Veltro*, XXXV. évf., 1991, 25–37.

Kristeller, P. O.: Proclus as a Reader of Plato and Plotinus, and His Influence, in P. O. Kristeller: *Studies*, 1996, 155–168; már megjelent: in *Proclus, lecteur et interprète des Anciens*, Paris, actes du Colloques internationaux du C.N.A.S., 1987, 191–211.

Kristeller, P. O.: *Studies in Renaissance Thought and Letters IV*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1996.

Kraye, J.: Lorenzo and the Philosophers, in M. Mallet – N. Mann (eds.): *Lorenzo the Magnificent: Culture and Politics*, Warburg Institute Colloquia 3, London, Warburg Institute, 1996, 151–166.

Lavillatte, B.: Des pouvoirs occultes au pouvoirs politiques à la Renaissance, in L. Secchi Tarugi (ed.): *Cultura e potere nel Rinascimento*, *atti del IX Convegno internazionale, Chianciano–Pienza 21–24 luglio 1997,* Verona, 1999, 563–573.

Martelli, M.: La cultura letteraria nell'età di Lorenzo, in M. Mallet – N. Mann (eds.): *Lorenzo the Magnificent: Culture and Politics*, Warburg Institute Colloquia 3, London, Warburg Institute, 1996, 167–176.

Megna, P.: *Lo* Ione *platonico nella Firenze medicea*, Centro interdipartimentale di studi umanistici, Messina, 1999.

Michel, P. H.: Renaissance Cosmologies, I: Natura artifex, Marsilio Ficino and Giordano Bruno, *Diogenes*, XVIII. évf., 1957, 93–100, 107–122.

Mojsich, B.: Zum Disput über die Unsterblichkeit der Seele in Mittelalter ind Renaissance, *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, XXIX. évf., 1982, 341–359.

Mojsich, B.: Platon, Plotin, Ficino, „Wichtigste Gattungen" – Eine Theorie aus Platons *Sophistes*, in O. Pluta – B. Grüner (eds.): *Die Philosophie im 14. und 15. Jahrhundert, In memoriam Konstanty Michalsky (1879–1947)*, Amsterdam, John Benjamins Pub. Co., 19–38.

Monfasani, J.: Platonic Paganism in the Fifteenth Century, in M. A. Di Cesare (ed.): *Reconsidering the Renaissance: Papers from the Twenty–Sixth Annual Conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies*, Binghamton, N. Y. 1992, 45–61; és in J. Monfasani: *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigrés: Selected Essays*, Hampshire, Variorum, Aldershot, 1995.

Monterosso, R.: Dalla Accademia platonica alla Camerata fiorentina: presupposti teorici e realtà musicali, in P. Prini (ed.): *Il neoplatonismo nel Rinascimento*, *atti del Convegno internazionale, Roma–Firenze 12–15 dicembre 1990,* Roma 1993, 270–286.

Muccillo, M.: *Platonismo, ermetismo e „prisca theologia". Ricerche di storiografia filosofica rinascimentale*, Firenze, Olschki, 1996.

Ogren, B.: *Renaissance and rebirth: reincarnation in early modern Italian kabbalah*, Leiden–Boston, Brill, 2009.

Rees, V. R.: Hungary's Philosopher King – Matthias Corvinus (1458–90), *History Today*, 1994 /March, 18–24.

Rees, V. R.: Hungary's Philosopher-King and His Queen Consort: Renaissance Theory in Practice, *The European Legacy,* I. évf., 1996/1, 227–232.

Rees, V. R.: Renaissance Ideas on Hungarian Soil, *The Hungarian Quarterly*, XXXVII. évf., 1996, 125–132.

Rees, V. R.: Pre-Reformation Changes in Hungary, in K. Maag (ed.): *The Reformation in Eastern and Central Europe*, Aldershot–Vermont, Scolar Press & Ashgate, 1997, 19–35. (2. kiad. London – New York, Routledge, 2016, 21–38.)

Rees, V. R.: The Presentation of Splendour: Distinguishing Flattery from Admiration in the Historians of King Matthias' Court, in *Memory* (CD Rom), 1998.

Rees, V. R.: The Revival of Plato: towards Ethnicity or beyond, in M. Craciun – O. Ghitta (eds.): *Church and Society in Central and East Europe*, Cluj–Napoca, EFES, 1998, 221–237.

Salaman, C. F. A.: Hermes Trismegistus in Western Culture, in *Memory* (CD Rom), 1998.

Schmitt, C. B.: Reappraisals in Renaissance Science, *History of Science,* XVI. évf., 1978, 200–214.

Secret, F.: *Les kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Paris, Dunod, 1964.

M. Sensi: Niccolò Tignosi da Foligno. L'opera e pensiero", *Annali della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università degli studi di Perugia*, IX. évf., 1971–72, 359–495.

Siraisi, N.: *Taddeo Alderotti and His Pupils: Two Generations of Italian Medical Learning*, Princeton, Princeton University Press, 1981.

Stone, M. W.: Conscience in Renaissance moral thought: a concept in transition?, *Renaissance studies: journal of the Society for Renaissance Studies*, XXIII. évf., 2009/4, 423–444.

Swiezawski, S.: *Histoire de la philosophie européenne au XVe siècle*, éd. M. Prokopowickz, Paris, 1990.

Trinkaus, C.: *In Our Image and Likeness: Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*, 1–2. köt., Notre Dame, Indiana, University of Notre Dame Press, 1995.

Vasoli, C.: *Filosofia e religione nella cultura del Rinascimento*, Napoli, Guida, 1988.

Vasoli, C.: Alle origini della 'Rinascita' platonica, *Momus*, II. évf., 1994, 9–26.

Vasoli, C.: La cultura laurenziana: tendenze e ambienti intellettuali, in G. C. Garfagnini (ed.): *Lorenzo il Magnifico e il suo mondo*, *atti del Convegno internazionale di studi, Villa I Tatti, Firenze 9–13 giugno 1992,* Firenze, Olschki, 1994, 153–175; és in C. Vasoli (ed.): *Quasi sit Deus*, 1999, 51–72.

Vasoli, C.: Il ritorno di Platone, dei neoplatonici e dei *prisci theologi*. A proposito della relazione di Enzo Baldini, in A. E. Baldini (ed.): *Aristotelismo politico e Ragion di Stato*, *atti del Convegno internazionale di Torino 11–13 febbraio 1993,* Firenze, Olschki, 1995, 379–382.

Vasoli, C.: Il ritorno quattrocentesco della *sapientia* platonica, *Studi Umanistici Piceni*, V. évf., 1995, 227–239.

Vasoli, C.: Savonarola e la cultura filosofica fiorentina, in G. C. Garfagnini (ed.): *Studi savonaroliani. Verso il V centenario*, Firenze, Sismel – Edizioni del Galluzzo, 1996, 107–126; és in C. Vasoli (ed.): *Quasi sit Deus*, 1999, 301–320 (átdolgozva).

Vasoli, C.: L'Ermetismo a Venezia. Da Francesco Giorgio Veneto ad Agostino Steuco, in L. Rotondi Secchi Tarugi (ed.): *L'Ermetismo nell'Antichità e nel Rinascimento*, Milano, Nuovi Orizzonti, 1998, 127–162.

Wadsworth, J. B.: Landino's *Disputationes Camaldulenses*, Ficino's *De felicitate*, and *L'altercazione* of Lorenzo de Medici, *Modern Philology*, L. évf., 1952–53, 23–31.

Watts, P. M.: Pseudo–Dionysius the Areopagite and Three Renaissance Neoplatonists: Cusanus, Ficino and Pico on Mind and Cosmos, in J. Hankins – J. Monfasani – F. Purnell (eds.): *Supplementum Festivum*, *Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*, Binghamton N. Y., Medieval and Renaissance Texts & Studies, 1987, 279–298.

Webb, R.: The *Nomoi* of Gemisto Plethon in the Light of Plato's *Laws*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, LII. évf., 1989, 214–218.

Weber, H.: *Histoires d'idées et combats d'idées aux XIVe et XVe siècles de Ramon Lull à Thomas More*, Paris, Champion, 1997.

Wilson, N. G.: *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, London, Duckwrth, 1992.

Zintzen, C.: *Grundlagen und Eigenarten des Florentiner Humanismus*, Stuttgart, F. Steiner, 1990.

Zsupán E.: Philosophia picta. A firenzei újplatonizmus budai recepciójához, in Boka L. – Földesi F. – Mikusi B. (eds.): *Az identitás forrásai. Hangok, szövegek, gyűjtemények*, Bibliotheca Nationalis Hungariae, Budapest, Gondolat, 2012, 193–213.

Ficino élete: források és rekonstrukciók

Bettinzoli, A.: *La lucerna di Cleante: Poliziano tra Ficino e Pico*, Firenze, L. S. Olschki, 2009.

Bullard, M. M.: *Marsilio Ficino and the Medici. The Inner Dimension of Patronage*, in T. G. Giovanni Corsi (1472–1547): *The life of Marsilio Ficino by Giovanni Corsi*, translated by members of the Language Department of the School of Economic Science, London, in *The Letters of Marsilio Ficino*, Vol. 3, Fellowship of the School of Economic Science, London, 1981. http://easyweb.easynet.co.uk/~orpheus/corsi.htm (Letöltés: 2021. október 29.)

Davies, J.: Marsilio Ficino: Lecturer at the Studio fiorentino, *Renaissance Quarterly*, XLV. évf., 1992/4, 785–790.

Fantoni, A. R. – Gentile, S.: Ficino, Poliziano e Pico, in A. Lenzuni (ed.): *All'ombra del lauro. Documenti librari della cultura in età laurenziana*, Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze 4 maggio – 30 giugno 1992, Cinisello Balsamo, Milano, Silvana Editoriale, A. Pizzi editore, 1992, 123–134, 56–57.

Fubini, R.: Ficino e i Medici all'avvento di Lorenzo il Magnifico, in R. Fubini: *Quattrocento fiorentino. Politica diplomazia cultura*, Ospedaletto (Pisa), Pacini Editore, 1996, 235–282.

Galeotti, L.: Saggio intorno alla vita e agli scritti di Marsilio Ficino, *Archivio storico italiano*, (összevont számok) IX. évf., 25–91; X, 1, 3–55, 1859.

Gall, D.: *Marsilio Ficino*, I*ndex nominum et index geographicus,* Hildesheim, G. Olms, 2003.

Garin, E.: La vita di Marsilio Ficino, *Rinascimento*, II. évf., 1951, 95–96.

Garin, E.: L'anonimo biografo del Ficino, *Giornale critico della filosofia italiana*, XXXVI. évf., 1957, 410–411.

Gentile, S.: Pico e Ficino, in *Pico, Poliziano e l'Umanesimo di fine Quattrocento*, catalogo della mostra tenuta alla Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze 4 novembre – 31 dicembre 1994, a cura di P. Viti, Firenze, Olschki, 1994, 127–147.

Kristeller, P. O.: Per la biografia di Marsilio Ficino, *Civiltà moderna*, X. évf., 1938, 277–298.

Kristeller, P. O.: Marsilio Ficino and the Roman Curia, in P. O. Kristeller: *Studies*, 1996, 265–280; már megjelent: in *Roma humanistica: Studia in honorem revdi. adm. dni. Iosaei Ruysschaert*, Leuven, 1995, 83–98.

Marcel, R.: *Marsile Ficin (1433–1499),* Paris, Société d'Édition 'Les Belles Lettres', 1958.

Messini, G.: *Marsilio Ficino (Figline Valdarno 1433 – Firenze 1499)*, Figline Valdarno, Studio Bibliografico Merli, 1999.

Schefer, B.: L'amour des opposés: remarques sur Marsile Ficin et Domenico Ghirlandaio, *Revue des Etudes Italiennes*, XLIV. évf., 1998/1–2, 97–105.

Scheuermann, W.: Marsilio Ficino oder Lehrjahre eines Platonikers, in G. Hartung – W. P. Klein (eds.): *Zwischen Narretei und Weisheit: biographische Skizzen und Konturen alter Gelehrsamkeit*, Hildesheim, Olms, 1997, 159–178.

Pajorin K.: Ioannes Pannonius e la sua lettera a Marsilio Ficino, *Verbum. Analecta neolatina*, I. évf., 1999, 59–68.

Pizzani, U.: Marsilio Ficino e i Medici e la versione latina di tutto Platone, in L. Secchi Tarugi (ed.): *Cultura e potere nel Rinascimento, atti del IX Convegno internazionale, Chianciano–Pienza 21–24 luglio 1997,* Verona, 1999, 317–330.

Rees, V. R.: Marsilio Ficino: Philosopher and Friend, *Bulletin of the Society for Renaissance Studies*, XVI. évf., 1998/1, 18–23.

Rees, V. R.: *Ad vitam felicitatemque*: Marsilio Ficino to His Friends in Hungary, *Verbum. Analecta neolatina*, I. évf., 1999, 69–84; bővebben: *Budapest Review of Books*, (summer 1999).

Rees, V. R.: Marsilio Ficino: 1433–1499, *History Today*, 1999/July, 45–51.

Vasoli, C.: Francesco Bandini tra Firenze e Buda, *Rivista di Studi Ungheresi*, IV. évf., 1989, 37–51.

Vasoli, C.: Ficin Marsile (1433–1499), in *Centuriae latinae. Cent figures humanistes de la Renaissance aux Lumières offertes à Jacques Chomarat*, réunies par C. Nativel, Droz, Genève, 1997, 361–377.

Vasoli, C.: Ficino Marsilio (Marsilius Feghinensis), in *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto della enciclopedia italiana, Roma, 1997, 47. köt., 378–395.

Verdon, T. – Henderson, J. (eds.): *Christianity and the Renaissance. Images and Religious Imagination in the Quattrocento*, Syracuse, N. Y., Syracuse University Press, 1990, 467–492.

Viti, P.: Documenti ignoti per la biografia di Marsilio Ficino, in Garfagnini, G. C. (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e documenti*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 1. köt., 251–283.

Ficino művei és filozófiája

Történeti és filológiai szempontok

Berti, E.: Osservazioni filologiche alla versione del *Filebo* di Marsilio Ficino, in P. Cosenza (ed.): *Il Filebo di Platone e la sua fortuna, atti del Convegno di Napoli, 4–6 novembre 1993,* Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Filosofia e Politica, Napoli, 1996, 93–171.

Carlini, A.: Da Bisanzio a Firenze. Platone letto, trascritto, commentato e tradotto nei secoli XIV e XV, *Atti e memorie dell'Accademia toscana di scienze e lettere – La Colombaria*, LXII. évf., 1997, 131–143.

Cristiani, E.: Una inedita invettiva giovanile di Marsilio Ficino, in E. Cristiani: *Scritti scelti*, (már megjelent írásokat tartalmaz), a cura di S. P. P. Scalfati – M. Tangheroni – E. Pacini, Pisa, 1997, 431–445.

Devereux, J. A.: The Textual History of Ficino's *De amore*, *Renaissance Quarterly*, XXVIII. évf., 1975, 173–187.

Domokos Gy.: Gli incunaboli di Marsilio Ficino in Ungheria, *Verbum. Analecta neolatina*, I. évf., 1999, 30–35.

Falugiani, F.: Un codice ficiniano nella tradizione manoscritta delle *Argonautiche* orfiche, *Giornale italiano di filologia*, XLVII. évf., 1995, 155–173.

Fryde, E. B.: Lorenzo's Greek Manuscripts, and in Particular His Own Commissions, in M. Mallet – N. Mann (eds.): *Lorenzo the Magnificent: Culture and Politics*, Warburg Institute Colloquia 3, London, Warburg Institute, 1996, 93–104.

Gentile, S.: Per la storia del testo del *Commentarium in convivium* di Marsilio Ficino, *Rinascimento*, 2. sor., XXI. évf., 1981, 3–27.

Gentile, S.: In margine all'Epistola *De divino furore* di Marsilio Ficino, *Rinascimento*, 2. sor., XXIII. évf., 1983, 33–77.

Gentile, S.: Note sullo „scrittoio" di Marsilio Ficino, in J. Hankins – J. Monfasani – F. Purnell (eds.): *Supplementum festivum. Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*, Binghamton, N. Y., Medieval and Renaissance Texts & Studies, 1987, 339–397.

Gentile, S.: Note sui manoscritti greci di Platone utilizzati da Marsilio Ficino, in *Scritti in onore di Eugenio Garin*, Pisa, Scuola normale superiore, 1987, 51–84.

Gentile, S.: Sulle prime traduzioni dal greco di Marsilio Ficino, *Rinascimento*, XXX. évf., 1990, 57–104.

Gentile, S.: Appunti sulla storia e sulla fortuna dell'epistolario ficiniano, in L. Gualdo Rosa – P. Vitti, pref. di G. Arnaldi (eds.): *Per il censimento dei codici dell'epistolario di Leonardo Bruni*, Seminario internazionale di studi, Firenze 30 ottobre 1987, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1991, 7–22.

Gentile, S.: I codici greci della biblioteca medicea privata, in *I luoghi della memoria scritta. Manoscritti, incunaboli, libri a stampa di Biblioteche Statali Italiane*, direzione scientifica G. Cavallo, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1994, 115–121.

Gentile, S.: Lorenzo e Giano Lascaris. Il fondo greco della biblioteca medicea privata, in G. C. Garfagnini (ed.): *Lorenzo il Magnifico e il suo mondo*, atti del Convegno internazionale di studi, Villa I Tatti, Firenze 9–13 giugno 1992, Firenze, Olschki, 1994.177–194.

Gentile, S.: Traversari e Niccoli, Pico e Ficino: note in margine ad alcuni manoscritti dei Padri, in M. Cortesi – C. Leonardi (eds.): *Tradizioni patristiche nell'Umanesimo*, atti del Convegno, *Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento/Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze 6–8 febbraio 1997,* Firenze, Edizioni del Galluzzo, 2000, 81–118.

Gilbhard, T. – Toussaint, S.: Bibliographie ficinienne – Mise à jour pour les années 2004–2006, *Accademia,* VIII. évf., 2006, 7–21.

Hankins, J.: Some Remarks on the History and Character of Ficino's Translation of Plato, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e documenti*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 1. köt., 287–304.

Henry, P.: Les manuscrits grecs de travail de Marsile Ficin, le traducteur des *Enneades* de Plotin, *Association Guillaume Budé, Congrés de Tours et Poitiers (1954)*, Paris, 1955, 323–328.

Joyal, M.: The textual tradition of Plato, *Theages. Revue d'Histoire des Texte*, XXVIII. évf., 1998, 1–53. (főként az 51–53).

Jurdjevic, M.: Prophets and Politicians: Marsilio Ficino, Savonarola and the Valori Family, *Past & present*, CLXXXIII. évf., 2004, 41–78.

Katinis, T.: Bibliografia Ficiniana. Studi ed Edizioni delle opere di Marsilio Ficino dal 1986, *Accademia,* II. évf., 2000,101–136.

Kristeller, P. O. (ed.): *Supplementum Ficinianum,* 1–2 köt., Firenze, 1937, (újranyomás: 1973, Olschki).

Kristeller, P. O.: Un nuovo trattatello inedito di Marsilio Ficino, *Rinascimento*, I. évf., 1950, 25–43.

Kristeller, P. O.: The First Printed Edition of Plato's Works and the Date of its Publication, in *Science and History: Studies in Honor of Edward Rosen,* Studia Copernicana, XVI, Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, The Polish Academy, 1978, 23–35.

Kristeller, P. O.: Marsilio Ficino and His Work After Five Hundred Years, in *Marsilio Ficino e il ritorni di Platone. Studi e documenti*, I, 15–196 (megjelent az Istituto Internazionale di Studi sul Rinascimento kiadásában is: *Quaderni di Rinascimento*, 7, Firenze, 1987).

Menchelli, M.: Un codice viennese tra i manoscritti platonici del Ficino, *Studi classici orientali*, XXXIX. évf., 1989, 355–558.

Piemontese, A. M.: Il Corano latino di Ficino e i Corani arabi di Pico e Monchates, *Rinascimento*, 2. sor., XXXVI. évf., 1996, 227–275.

Rabassini, A.: Scheda: Il De somniis di Sinesio tradotto da Ficino, *Accademia,* I. évf., 1999, 153–154.

Rabassini, A.: Scheda: Il Plotino di Marsilio Ficino, *Accademia,* II. évf., 2000, 39–42.

Rees, V.: Marsilio Ficino's Translation Programme in the 1480s, in *Medieval & Renaissance texts & studies*, (*Neo–Latin Studies*, Budapest, 2006, Aug.), Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, 2010, 603–612.

Saffrey, H. D.: Notes platoniciennes de Marsile Ficin dans un manuscrit de Proclus, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XXI. évf., 1959, 161–184.

Saffrey, H. D.: Florence, 1492. Réapparaît Plotin, *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie,* XLII. évf., 1995/1–2, 134–151.

Saffrey, H. D.: Florence 1492: The Reappearance of Plotinus, *Renaissance Quarterly*, XLIX. évf., 1996/3, 88–508.

Sicherl, M.: Druckmanuskripte der Platoniker–Übersetzungen Marsilio Ficinos, *Italia Medioevale e Umanistica*, XX. évf., 1977, 323–339.

Sicherl, M.: Zwei Autographen Marsilio Ficinos: Borg. Gr. 22 und Paris gr. 1256, in *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e documenti*, 1–2. köt., (a cura di G. C. Garfagnini), Firenze, Olschki, 1986, 1. köt., 221–228.

Tarabochia Canavero, A.: Sulle tracce di Ficino: il *De vita* e il *Pimander* nelle biblioteche dell'Europa centro–orientale*, Verbum – Analecta neolatina*, II. évf., 1999, 155–170.

Toussaint, S. – Katinis, T.: Bibliographie ficinienne – mise à jour*, Accademia,* III. évf., 2001, 9–21.

Toussaint, S. – Katinis, T.: Bibliographie ficinienne – mise à jour*, Accademia,* IV. évf., 2002, 7–18.

Toussaint, S. – Katinis, T.: Bibliographie ficinienne – mise à jour*, Accademia,* V. évf., 2003, 9–16.

Vanhaelen, M.: Marsile Ficin, traducteur et interprète du Charmide de Platon*, Accademia,* III. évf., 2001, 23–52.

Wolters, A.: The First Draft of Ficino's Translation of Plotinus, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e documenti,* Firenze, Olschki, 305–329.

Tartalmi vonatkozások

Albanese, L.: Bruno, Ficino e la trinità di Zoroastro, *Bruniana & Campanelliana*, V. évf., 1999/1, 157–164.

Albertini, T.: *Marsilio Ficino: Die Vermittlung von Denken und Welt in einer Metaphysik der Einfacheit*, München, Fink, 1997.

Albertini, T.: Ficino, in J. Nida-Ruemelin – M. Betzler (eds.): *Ästhetik und Kunstphilosophie in Einzeldarstellungen von der Antike bis zur Gegenwart*, Stuttgart, Kroener Verlag, 1998, 154–158.

Albertini, T.: Marsilio Ficino, in P. R. Blum (ed.): *Philosophen der Renaissance*, Darmstadt, Primus Verlag, 1999, 77–86.

Alexandrakis, A. – Cheney, L. – Hendrix, J.: Plotinus, Marsilio Ficino, and Renaissance Art, *Neoplatonic aesthetics: music, literature and the visual arts*, Florence, Italy, 2003, Jun., New York – Oxford, Peter Lang, 2004, 187–196.

Allen, M. J.: The Absent Angel in Ficino's Philosophy, *Journal of the History of Ideas*, XXXVI. évf., 1975, 219–240.

Allen, M. J.: Ficino's Lecture on the Good?, *Renaissance Quarterly*, XXX. évf., 1977, 160–171.

Allen, M. J.: Two Commentaries on the Phaedrus: Ficino's Indebtedness to Hermias, *Journal of The Warburg and Courtauld Institutes*, XLIII. évf., 1980, 110–129.

Allen, M. J.: Cosmogony and Love: The Role of Phaedrus in Ficino's *Symposium Commentary*, *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, X. évf., 1980, 131–153.

Allen, M. J.: Ficino's Theory of the Five Substances and the Neoplatonist's *Parmenides*, *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, XII. évf., 1982, 19–44.

Allen, M. J.: *The Platonism of Marsilio Ficino: A Study of His „Phaedrus" Commentary, Its Sources and Genesis*, Berkeley (Ca.), Univ. of California Press, 1984.

Allen, M. J.: Marsilio Ficino on Plato, the Neoplatonists and the Christian Doctrine of the Trinity, *Renaissance Quarterly*, XXXVII. évf., 1984, 555–584.

Allen, M. J.: The Second Ficino–Pico Controversy: Parmenidian Poetry Eristic, and the One, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e documenti,* Firenze, Olschki, 2. köt., 417–455.

Allen, M. J.: Marsilio Ficino's Interpretation of Plato's Timaeus and Its Myth of the Demiurge, in J. Hankins – J. Monfasani – F. Purnell (eds.): *Supplementum Festivum. Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*, N. Y., State University of New York at Binghamton, 1987, 399–439.

Allen, M. J.: Marsile Ficin, Hermès et le Corpus Hermeticum, in A. Michel (ed.): *Cahiérs de l'Hermétisme. Présence d'Hermès Trismégiste*, Paris, Albin Michel, 1988, 110–119.

Allen, M. J.: Icastes: Marsilio Ficino's Interpretation of Plato's Sophist, *Five Studies and Critical Edition with Transl.*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1989.

Allen, M. J.: Marsilio Ficino, Hermes and the Corpus Hermeticum, in J. Henry – S. Hutton (eds.): *New Perspectives on Renaissance Thought*, London, 1990, 38–47.

Allen, M. J.: Homo ad Zodiacum: Marsilio Ficino and the Boethian Hercules, in D. J. Dutschke – P. Forni – F. Grazzini – B. R. Lawton – L. Sanguineti White (eds.): *Forma e parola: Studi in memoria di Fredi Chiappelli*, Roma, Bulzoni Editore, 1992, 205–221.

Allen, M. J.: Summoning Plotinus: Ficino, Smoke, and the Strangled Chickens, in M. A. Di Cesare (ed.): *Reconsidering the Renaissance: Papers from the Twenty-First Annual Conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies*, Binghamton, N. Y., 1992, 63–88.

Allen, M. J.: Ficino and the Tutelary Spirit, in P. Prini (ed.): *Il neoplatonismo nel Rinascimento, atti del Convegno internazionale, Roma–Firenze 12–15 dicembre 1990,* Roma, 1993, 173–184; már megjelent hosszabban, in M. A. Di Cesare (ed.): *Reconsidering the Renaissance: Papers from the Twenty-First Annual Conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies*, Binghamton, N. Y., 1992, 63–88.

Allen, M. J.: Marsilio Ficino, Socrates, and the Daimonic Voice of Conscience, *Vivens Homo*, V. évf., 1994/2, 301–324; és in G. Aranci – P. De Marco – T. Verdon (eds.): *Teologie a Firenze nell'età di Giovanni Pico della Mirandola (Firenze 1494–1994)*, Firenze, 1994.

Allen, M. J.: *Nuptial Arithmetic: Marsilio Ficino's Commentary on the Fatal Number in Book VIII of Plato's Republic*, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1994.

Allen, M. J.: *Plato's Third Eye. Studies in Marsilio Ficino's Metaphysics and Its Sources*, Variorum, Aldershot, 1995.

Allen, M. J.: Cultura hominis: Giovanni Pico, Marsilio Ficino and the Idea of Man, in G. C. Garfagnini (ed.): *Giovanni Pico della Mirandola. Convegno internazionale di studi nel cinquecentesimo anniversario della morte (1494–1994)*, Mirandola 4–8 ottobre 1994, Firenze, 1997.

Allen, M. J.: *Synoptic Art: Marsilio Ficino on the History of Platonic Interpretation*, Florence, Olschki, 1998.

Allen, M. J.: Ficino, Marsilio, in P. Grendler et al. (eds.): *The Encyclopedia of the Renaissance*, New York, Scribners, 1999, 353–357.

Allen, M. J.: Platonism, in R. Popkin (ed.): *The Columbia History of Western Philosophy*, New York, Columbia University Press, New York 1999, 303–315.

Allen, M. J.: Renaissance Neoplatonism, in G. P. Norton (ed.): *The Cambridge History of Literary Criticism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 3. köt.: *The Renaissance*, 435–441.

Allen, M. J.: Synoptic Art: Marsilio Ficino on the History of Platonic Interpretation, in G. C. Garfagnini (ed.): *Giovanni Pico della Mirandola: Convegno internazionale di studi nel cinquecentesimo anniversario della morte (1494–1994)*, és *Renaissance quarterly*, LIII. évf., 2000/3, 887–890.

Allen, M. J.: – Hedley, D. – Hutton, S.: At Variance: Marsilio Ficino, Platonism and Heresy, *International Archives of the History of Ideas*, CXCVI. évf., 2008, 31–44.

Baron, H.: Willensfreiheit und Astrologie bei Marsilio Ficino – Pico della Mirandola, in *Kultur– und Universalgeschichte, Walter Goetz zu seinem 60. Geburtstag dargebracht von Fachgenossen, Freunden und Schülern*, Leipzig–Berlin, 1927, 145–170.

Bartolucci, G.: *Per una fonte cabalistica del De christiana religione: Marsilio Ficino e il nome di Dio, Accademia,* VI. évf., 2004, 35–46.

Bartolucci, G.: *Marsilio Ficino, Eusebio di Cesarea e un trattato sulle religioni degli Antichi, Accademia,* IX. évf., 2007, 37–55.

Beierwalters, W.: Marsilio Ficinos Theorie des Schönen im Kontext des Platonismus, *Sitzungsberichte der Heidelberg Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch–historische Klasse, 1980, n. 11.

Beierwalters, W.: Plotino e Ficino. L'autorelazione del pensiero, trad. di N. Scotti, *Rivista di filosofia neo–scolastica*, LXXXIV. évf., 1992/2–3, 299–324; németül: Plotin und Ficino: der Selbstbezug des Denkens, in J. Helmrath – H. Müller – H. Wolff (eds.): *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen*, II, Munich, De Gruyter Oldenbourg, 1994, 643–666.

Belli, M.: Boetio filosofo grandissimo. Indagine sulla presenza dell'opera di Boezio nel corpus ficinianum, *Accademia,* X. évf., 2008, 43–74.

Benassi, S.: Marsilio Ficino e il potere dell'immaginazione, *I castelli di Yale*, II. évf., 1997, 1–18.

Bloch, M.: *Potentiale des menschlichen Geistes: Freiheit und Kreativität: praktische Aspekte der Philosophie Marsilio Ficinos (1433–1499)*, ed. B. Mojsisch, Stuttgart, Steiner, 2003.

Boccadoro, B.: Marsilio Ficino: The Soul and the Body of Counterpoint, *Western Ontario Series in Philosophy of Science*, LXIV. évf., 2000, 99–134.

Bokdam, S.: La théorie ficinienne de la vacance de l'âme dans la *Theologia platonica*: songe, prophétie et liberté, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, LVII. évf., 1995/3, 537–549.

Branca, V.: Tra Ficino „Orfeo ispirato" e Poliziano „Ercole ironico", in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e documenti*, Firenze, Olschki, 1–2. köt., 2. köt., 459–475.

Buzzi, F.: I motivi di credibilità del cristianesimo nell'apologetica di Marsilio Ficino (1433–1499) e Girolamo Savonarola, *La scuola cattolica. Rivista di scienze religiose*, CXXIII. évf., 1995, 723–764.

Caesar, M. (ed.): Marsilio Ficino, Preface to His Translation of the *Monarchia,* 1467–68, in M. Caesar (ed.): *Dante. The Critical Eritage*, London, New York, 1989, 216–218.

Calciolari, A.: Pico tra le postille di Ficino e Giuliano l'Apostata. Ricerche sul *Commento al Salmo XVIII* del mirandolano, *Studi e problemi di critica testuale*, LIII. évf., 1996, 39–73.

Campanelli, M.: Marsilio Ficino's Portrait of Hermes Trismegistus and Its Afterlife, *Intellectual history review*, XXIX. évf., 2019/1, 53–71.

Campanelli, M.: *Mercurio Trismegisto: Pimander sive de potestate et sapientia Dei*, Ficinus Novus. Opere di Marsilio Ficino, I, Torino, Aragno, 2011.

Canziani, G.: *Le metamorfosi dell'amore: Ficino, Pico e i Furori di Bruno*, Milano, CUEM, 2001.

Cassirer, E.: Ficino's Place in Intellectual History, *Journal of the History of Ideas*, VI. évf., 1945, 483–501.

Castellanelli, G.: Il cristianesimo e le altre religioni nel *De pace fidei* di Nicolò Cusano e nel *De Christina religione* di Marsilio Ficino, in G. Canobbio et al. (eds.): *Cristianesimo e religioni in dialogo*, Brescia, Morcelliana, 1994, 45–77.

Castelli, P.: Marsilio Ficino: I segni e le immagini, in P. Castelli: *Il lume del sole. Marsilio Ficino medico dell'anima,* Firenze, 1984, 11–23.

Castelli, P.: Marsilio Ficino e i luoghi della memoria, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e documenti,* Firenze, Olschki, 1–2. köt., 2. köt., 383–395.

Celenza, C. S.: Pythagoras in the Renaissance: The Case of Marsilio Ficino, *Renaissance Quarterly*, LII. évf., 1999, 667–711.

Ciliberto, M.: *Alcune considerazioni su Marsilio Ficino e il platonismo Rinascimentale*, Figline Valdarno, Città di Figline Valdarno, Assessorato alla Cultura, 2009.

Chastel, A.: *Marsile Ficin et l'art*, Genève, 1954; 2. kiad.: Droz, Genève, 1996.

Chevrolet, T.: L'Eros de Diotime comme mythe intertextuel: lectures néoplatoniciennes d'un passage du *Banquet*, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance,* LI. évf., 1989/2, 311–330.

Collins, A. B.: Love and Natural Desire in Ficino's Platonic Theology, *Journal of the History of Philosophy*, IX. évf., 1971, 435–449.

Copenhaver, B. P. – Schmitt, C. B.: Marsilio Ficino, in B. P. Copenhaver – C. B. Schmitt: *Renaissance Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, 1992, 143–163.

Copenhaver, B. P.: Lorenzo de' Medici, Marsilio Ficino and the Domesticated Hermes, in G. C. Garfagnini (ed): *Lorenzo il Magnifico e il suo mondo*, *atti del Convegno internazionale di studi, Villa I Tatti, Firenze 9–13 giugno 1992,* Firenze, Olschki, 1994, 225–257.

Copenhaver, B. P.: *Magic and the Dignity of Man: Pico della Mirandola and his Oration in Mondern Memory*, Cambridge etc., The Belknap Press of Harvard University Press, 2019.

Copenhaver, B. P.: *Magic in Western Culture From Antiquity to the Enlightenment*, Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2015.

Crawford, K.: Marsilio Ficino, Neoplatonism, and the Problem of Sex, *Renaissance and Reformation*, XXVIII. évf., 2004/2, 3–36.

De Pace, A.: Ficino e Plutarco: storia di un equivoco, *Rivista di storia della filosofia*, LI. évf., 1996/1, 113–137.

Devereux, J. A.: The Object of Love in Ficino's Phiposophy, *Journal of the History of Ideas*, XXX. évf., 1969, 161–170.

Dress, W.: *Die Mystik des Marsilio Ficino*, Berlin–Leipzig, 1929.

Ebbersmeyer, S.: Physiologische analysen der liebe, von Ficino zu Patrizi, *Verbum – Analecta neolatina*, I. évf., 1999, 36–47.

Edelheit, A.: *Ficino, Pico, and Savonarola: the evolution of humanist theology 1461/2–1498*, Leiden, Brill, 2008.

Etienne, A.: Marsile Ficin, lecteur et interprète du *Parmenide*, in A. Neschke-Hentschke – A. Étienne (eds.): *Images de Platon et lectures de ses oeuvres. Les interprétations de Platon à travers les siècles*, Louvain–Paris, Peeters Publishers, 1997, 153–185.

Euler, W. A.: *Pia philosophi' und 'docta religio': Theologie und Religion bei Marsilio Ficino und Giovanni Pico della Mirandola*, München, Fink, 1998.

Fabro, C.: Influenze tomistiche nella filosofia del Ficino, *Studia Patavina*, III. évf., 1959, 396–413.

Fenzi, E.: *La canzone d'amore di Guido Cavalcanti e i suoi antichi commenti*, Genova, Il melangolo, 1999 (főként a 220–227).

Festugière, J.: Dante et Marsile Ficin, Comité Français Catholique pour la célébration du sixième centenaire de la mort de Dante Alighieri, *Bulletin du Jubilé*, V. évf., 1922, 535–545.

Frede, D.: Ficino über das gute Leben im platonischen *Philebos*, in Rudolph, E. (ed.): *Die Renaissance und die Antike. Die Renaissance als erste Aufklärung I*, Tübingen, 1998, 35–56.

Freedman, L.: Donatello's *Bust of a Youth* and the Ficino Canon of Proportions, in A. Gentili (ed.): *Il ritratto e la memoria. Materiali 1*, Roma, 1989, 113–132.

Fubini, R.: Ficino e i Medici all'avvento di Lorenzo il Magnifico, *Rinascimento,* 2. sor., XXIV. évf., 1984, 3–52.

Gaillard, F.: Un Platon florentin du Quattrocento: Marsile Ficin, *Critiques*, XV. évf., 1959, 1060–1066.

De Gandillac, M.: Astres, anges et génies chez Marsile Ficin, in *Umanesimo ed esoterismo*, a cura di Castelli, E. Padova, 1960, 85–109.

De Gandillac, M.: L'idée de Renaissance chez Marsile Ficin, in B. Mojsisch – O. Pluta – B. R. Grüner (eds.): *Historia philosophiae medii aevi. Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Festschrift für Kurt Flasch zu seinem 60. Geburtstag*, Amsterdam, Philadelphia (Pa.) 1991, 1–2, köt., 1. köt., 321–328.

De Gandillac, M.: La renaissance du platonisme selon Marsile Ficin, *Diotima*, XIX. évf., 1991, 83–89.

Garin, E.: Recenti interpretazioni di Marsilio Ficino, *Giornale critico della filosofia italiana*, XXI. évf., 1940, 299–318.

Garin, E.: Sant'Agostino e Marsilio Ficino, *Bollettino storico agostiniano*, XVI. évf., 1940, 41–47.

Garin, E.: A proposito di Marsilio Ficino, *Giornale critico della filosofia italiana*, XXII. évf., 1941, 271–273.

Garin, E.: Marsilio Ficino, Girolamo Benivieni e Giovanni Pico, *Giornale critico della filosofia italiana*, XXIII. évf., 1942, 93–99.

Garin, E.: La *Teologia* Ficiniana, in E. Castelli (ed.): *Umanesimo e Machiavellismo*, Padova, 1949, 21–33.

Garin, E.: Ritratto di Marsilio Ficino, *Belfagor*, VI. évf., 1951, 289–301.

Garin, E.: Marsilio Ficino e la *Contra gentiles*, *Giornale critico della filosofia italiana*, XXXVIII. évf., 1959, 158–159.

Garin, E.: Marsilio Ficino e il ritorno di Platone, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 1. köt., 3–13.

Garin, E.: *Marsilio Ficino y el Platonismo: tres ensayos*, traducc., introd. y notas de A. Battán, Córdoba, Alción, 1998.

Garin, E.: *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone*, Figline Valdarno, Città di Figline Valdarno, Assessorato alla Cultura, 2009.

Gentile, S.: Commentarium in Convivium de amore / El libro del'Amore di Marsilio Ficino, in A. Asor Rosa (ed.): *Letteratura italiana. Le opere*, Einaudi, Torino, 1992, I: *Dalle origini al Cinquecento*, 743–767.

Gentile, S.: *Poliziano, Ficino, Andronico Callisto e la traduzione del Carmide platonico*, in V. Fera – M. Martelli, (eds.): *Agnolo Poliziano, poeta, scrittore, filologo*, *atti del Convegno internazionale di Studi, Montepulciano 3–6 novembre 1994,* Firenze, Le Lettere, 1998, 365–385.

Gilson, E.: Marsilio Ficino e le *Contra gentiles*, *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age*, XXXII. évf., 1957, 101–113.

Glanzmann, S.: *Der einsame Eros: eine Untersuchung des Symposion–Kommentars „De amore" von Marsilio Ficino*, Tübingen, Francke, 2006.

Granada, M. A.: Sobre alcunos aspectos de la concordia entre *prisca theologia* y cristianismo en Marsilio Ficino, Giovanni Pico y Leon Hebreo, *Daimon: revista de filosofia,* VI. évf., 1993, 41–60.

Hamvas E.: A filozófikus hermetika Krakkóban: Hannibal Rosseli és Jakubus Vitellius, *Deliberationes,* 2017/2, 9–32.

Hamvas E.: Francesco Zorzi és Hannibal Rosseli a prisca theologiáról, *Antikvitás és reneszánsz,* 2021/7, 91–114.

Hamvas E.: *Hermész Triszmegisztosz bölcsessége,* Budapest, Helikon, 2020.

Hankins, J.: Ficino, Marsilio, in E. Craig (ed.): *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London – New York, 1998, III, 653–659.

Hankins, J.: Pierleone da Spoleto on Plato's Psychogony (Glosses on the Timaeus in Barb. lat. 21), in *Roma, magistra mundi. Itineraria culturae medievalis* (mélanges offerts au Père L.E. Boyle à l'occasion de son 75e anniversaire), Louvain-la-Neuve, F.I.D.E.M, 1998, 1–3. köt., 1. köt., 337–348.

Heintzman, M.: L'agostinismo avicenizzante e il punto di partenza della filosofia di Marsilio Ficino, *Giornale critico della filosofia italiana*, XVI. évf., 1935, 295–322; 460–480; XVII. évf., 1936, 1–11.

Heintzman, M.: La libertà e il fato nella filosofia di Marsilio Ficino, *Rivista di filosofia neoscolatsica*, XXVIII. évf., 1936, 350–371; XXIX. évf., 1937, 59–82.

Hyatte, R.: A Poetics of Ficino's Socratic Love: Medieval Discursive Models of Amor in Marsilio Ficino's and Lorenzo de'Medici's Amatory Epistles, *Fifteenth-Century Studies*, XX. évf., 1993, 99–117.

Hyatte, R.: The Visual Spirits and Body–Soul Mediation. Socratic Love in Marsilio Ficino's *De amore*, *Rinascimento*, 2. sor., XXXIII. évf., 1993, 213–222.

Imregh M.: Botticelli és Ficino, in *Marsilio Ficino, A szerelemről – Kommentár Platón A lakoma című művéhez,* fordítás és utószó: Imregh M., Budapest, Arcticus, 2001, 131–138.

Imregh M.: Marsilio Ficino Lakoma-kommentárja, *Ókor*, 2005/3, 46–52.

Imregh M.: *Plótinos hatása a XV. századi reneszánsz filozófusok: Marsilio Ficino és Giovanni Pico della Mirandola műveiben,* doktori értekezés, 2006, http://doktori.btk.elte.hu/lingv/imregh/diss.pdf (Letöltés: 2021. október 29.)

Imregh M.: Plótinos hatása a XV. századi reneszánsz filozófusok: Marsilio Ficino és Giovanni Pico della Mirandola műveiben, *Studia Caroliensia,* 2006/3–4, 81–91.

Imregh M.: A vallás fogalma Marsilio Ficino Lakoma-kommentárjában, in Kendeffy G. – Kopeczky R. (szerk.): *A vallásfogalmak sokfélesége, a KRE és az SZTE konferenciájának előadásai (2011. nov. 11–13.),* Budapest, KRE–L'Harmattan, 2012, 111–121.

Karfik, F.: L'amour pour autrui et l'amour de Dieu dans le De amore de Marsile Ficin, *Accademia,* VII. évf., 2005, 11–30.

Katinis, T.: L'inferno interpretato da Marsilio Ficino. Lettura del capitolo X del libro XVIII della *Theologia platonica*, *Colloquium Philosophicum, Annali del Dipartimento di Filosofia – Università degli studi Roma Tre*, IV. évf., 1997/1998, 187–201.

Katinis, T.: *Affectus phantasiae* e destino dell'anima in Marsilio Ficino, *Quaderni di Estetica e Critica*, III. évf., 1998, 71–90.

Kawai, N.: Fichino no ai no riron ni Okeru Kojin no ichizuche o megutte, (La posizione dell'individuo nella teoria dell'amore di Marsilio Ficino), *Itaria Gakkaishi*, XLIII. évf., 1993, 56–75.

Kerrigan, W. – Braden, G.: The Neoplatonic Individualism of Marsilio Ficino, (Part II, Chapter VI) in *The Idea of the Renaissance*, Baltimore, London, 1989, 101–116.

Kingsley, P.: Poimandres: the Etymology of the Name and the Origins of the Hermetica, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, LVI. évf., 1993, 1–24.

Klein, R.: L'enfer de Marsile Ficin, in Castelli, E. (ed.): *Umanesimo ed esoterismo*, Padova, 1960, 47–87.

Klutstein, I.: Marsile Ficin et les „Oracles chaldaïques", in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 1. köt., 331–338.

Klutstein, I.: *Marsilio Ficino et la Théologie Ancienne, Oracles chaldaïques, Hymnes orphiques – Hymnes de Proclus*, Quaderni di Rinascimento 5, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1987.

Klutstein, I.: Marsile Ficin et Hermès Trismégiste. Quelques notes sur la traduction du *Pimandre* dans la *Vulgata* de Ficin, *Renaissance & Reformation / Renaissance et Réforme*, XIV. évf., 1990/3, 213–222.

Klutstein, I.: L'interprétation ficinienne des Oracles chaldaïques, in P. Prini (ed.): *Il neoplatonismo nel Rinascimento, atti del Convegno internazionale, Roma–Firenze 12–15 dicembre 1990, Roma,* 1993, 53–64.

Knox, D.: Ficino, Copernicus and Bruno on the Motion of the Earth*, Bruniana & Campanelliana,* V. évf., 1999/2, 333–366.

Kodera, S.: Renaissance Readings of the Myth of Aristophanes from Plato's Symposium

(189C–193D): Marsilio Ficino, Leone Ebreo, Giordano Bruno, *Quaderni d'italianistica: revue officielle de la Société canadienne pour les études italiennes: Official Journal of the Canadian Society for Italian Studies*, XXVI. évf., 2005/1, 21–58.

Kristeller, P. O.: La posizione storica di Marsilio Ficino, ford. M. Codignola, *Civiltà moderna*, V. évf., 1933, 438–445.

Kristeller, P. O.: *The Philosophy of Marsilio Ficino*, New York, Columbia University Press, 1943 (olaszul: *Il pensiero filosofico di Marsilio Ficino*, Firenze, 1953, utolsó kiad. 1988).

Kristeller, P. O.: The Scholastic Background of Marsilio Ficino, with an Edition of Unpublished Texts, *Traditio*, II. évf., 1944, 257–318.

Kristeller, P. O.: Marsilio Ficino as a Beginning Student of Plato, *Scriptorium*, XX. évf., 1966, 41–54.

Kristeller, P. O.: L'état présent des Etudes sur Marsile Ficin, in *Platon et Aristote à la Renaissance*, Paris, Vrin, 1976, 59–77.

Kristeller, P. O.: *Marsilio Ficino e la sua opera cinquecento anni dopo*, Figline Valdarno, Città di Figline Valdarno, Assessorato alla Cultura, 2009.

Kuczyńska, A.: The Third World of Marsilio Ficino or on Indispensability of Experiencing Beauty, *Dialectics and Humanism*, XV. évf., 1988/1–2, 157–171.

Lauster, J.: *Die Erlösungslehre Marsilio Ficinos: theologiegeschichtliche Aspekte des Renaissanceplatonismus*, Berlin – New York, W. de Gruyter, 1998.

Lazzarin, F.: Note sull'interpretazione ficiniana del Parmenide di Platone, *Accademia,* V. évf., 2003, 17–37.

Lazzarin, F.: L'Argumentum in Parmenidem di Marsilio Ficino, *Accademia,* VI. évf., 2004, 7–34.

Lazzarin, F.: L'ideale del severe ludere nel pensiero di Marsilio Ficino, *Accademia,* VII. évf., 2005, 61–78.

Leinkauf, T.: Philosophie und Religion bei Marsilio Ficino, *Accademia,* IV. évf., 2002, 29–57.

Leitgeb, M.-C.: *Liebe und Magie: die Geburt des Eros und Ficinos De amore*, Enzersdorf, Edition Roesner, 2004.

Leitgeb, M.-C.: *Amore e Magia. La nascita di Eros e il* De amore *di Ficino*, trad. dal tedesco di N. Gragnani, ed. italiana rivista da P. Megna e S. Toussaint, Lucca, 2006.

Leitgeb, M.-C.: *Tochter des Lichts: Kunst und Propaganda im Florenz der Medici*, Berlin, Parthas, 2006.

Luscombe, D.: Denis the Pseudo-Areopagite in the writings of Nicholas of Cusa, Marsilio Ficino and Pico della Mirandola, in L. G. Benakis (ed.): *Néoplatonisme et philosophie médiévale, actes du Colloque international de Corfou 6–8 octobre 1995,* Brepols, Turnhout, 1997, 93–107.

Majoney, E. P.: Marsilio Ficino und der Platonismus der Renaissance, in T. Kobusch – B. Mojsisch (eds.): *Platon in der abendländischen Geistesgeschichte. Neue Forschungen zum Platonismus*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997, 142–154.

Malmsheimer, A.: *Platons* Parmenides *und Marsilio Ficinos* Parmenides – *Kommentar: ein kritischer Vergleich,* Amsterdam, Philadelphia, B. R. Grüner, 2001.

Marcel, R.: L'apologétique de Marsile Ficin, in H. Bedarida (ed.): *Pensée humaniste et tradition chrétienne aux XVe et XVIe siècles*, Paris, Centre national de la recherche scientifique, 1950, 159–168.

Marino, E.: *Estetica, fede e critica d'arte. L'arte poetica di Savonarola, l'estetica di Ficino e la Primavera di Botticelli*, Pistoia, Provincia Romana dei Frati Predicatori, 1997; korábban: *Memorie Domenicane*, XXVII. évf., 1996, 293–543.

Neschke–Hentschke, A.: Marsile Ficin lecteur des *Lois*, *Revue philosophique de la France et de l'Étranger*, CXXV. évf., 2000/1, 83–102.

Ogren, B.: Circularity, the Soul-Vehicle and the Renaissance Rebirth of Reincarnation: Marsilio Ficino and Isaac Abarbanel on the Possibility of Transmigration, *Accademia*, VI. évf., 2004, 63–94.

O'Rourke Boyle, M.: Gracious Laughter: Marsilio Ficino's Anthropology, *Renaissance Quarterly*, LII. évf., 1999/3, 712–741.

Otto, S.: Geometrie und Optik in der Philosophie des Marsilio Ficino. Zur Entstehung der Ontologie des Funktionalismus in der Renaissance, *Philosophisches Jahrbuch*, XCVIII. évf., 1991/2, 290–313.

Pajorin K.: Marsilio Ficino Kratülosz-argumentuma, *Helikon*, XXXVIII. évf., 1992, 335–337.

Pernis, M. G.: *Le platonisme de Marsile Ficin et la cour d'Urbin* (traduit de l'anglais et révisé par F. Roudaut), Paris, H. Champion, 1997.

Prins, J. – Anderson, M.: Mirror as Transmitters of Divine Harmony in Marsilio Ficino's Compendium in Timaeum, in *The book of the mirror: an interdisciplinary collection exploring the cultural history of the mirror*, Bristol, 2005, Cambridge, Sep., Scholars Press, 2007, 80–93.

Puccinotti, F.: Della filosofia di Marsilio Ficino, *Nuova antologia*, V. évf., 1867, 211–240.

Rabassini, A.: La concezione del Sole secondo Marsilio Ficino. Note sul *Liber de Sole*, *Momus*, VII–VIII. évf., 1997, 115–133.

Rabassini, A.: Il Bene e le ombre. Excerpta ficiniana dal *Commento alla Repubblica* di Proclo, *Accademia*, I. évf., 1999, 49–65.

Rabassini, A.: Scheda. Il *De somniis* di Sinesio tradotto da Ficino, *Accademia*, I. évf., 1999, 153–154.

Raffini, C.: *Marsilio Ficino, Pietro Bembo, Baldassarre Castiglione: Philosophical, Aesthetic and Political Approaches in Renaissance Platonism*, New York, Lang, 1998.

Rees, V. R.: Umanismul creştin: fantazie a unui filosof sau subtrat al vieţii?, Transl. from Ingl. by C. Mészáros, *Altarul Banatului*, X. évf., (XLIX), serie nova, 7–9, Timeşoara (July–Sept. 1999), 20–28.

Rees, V. R.: A bono in bonum omnia diriguntur: Optimism as a dominant strain in the correspondence of Marsilio Ficino, *Accademia,* X. évf., 2008, 7–28.

Rist, J. M.: Plotino, Ficino e noi stessi. Alcuni riflessi etici, *Rivista di filosofia neo–scolastica*, LXXXVI évf., 1994/3, 448–467.

Rius i Gatell, R.: *Sobre el platonisme de Marsilio Ficino: fonts humanistes i bizantines del retorn de Plató*, Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona, 1992.

Rizzo, L.: *Durata, esistenza, eternità in Marsilio Ficino*, Lecce, Pensa Multimedia, 2005.

Robichaud, D. J. J.: Marsilio Ficino's De vita platonis, apologia de moribus platonis. Against the Poetasters and Cynics: Aristippus, Lucian, Cerberus and other Dogs, *Accademia* VIII. évf., 2006, 23–59.

Rochon, A.: La dignité humaine selon les penseurs florentins de XVe et XVIe siècles (Marsile Ficin, Jean Pic de la Mirandole, Ange Politien, Nicolas Machiavel), in R. Aulotte – M. Ishigami-Iagolnitzer (eds.): *Les Humanistes et l'Antiquité grecque*, Séminaire tenu à l'I.R.H.T., 1982–1987, Paris, 1989, 51–65.

Rossini, O.: Il XIII libro della "Theologia platonica": i sogni, i miracoli, la memoria in Marsilio Ficino, *Cannocchiale*, I–III. évf., 1988, 125–149.

Saitta, G.: *La filosofia di Marsilio Ficino*, Messina, 1923 (2. kiad. *Marsilio Ficino e la filosofia dell'umanesimo*, Firenze, 1943; 3. kiad. Bologna, 1954).

Saudelli, L.: *L*ux sicca. Marsile Ficin exégète d'Héraclite, *Accademia*, X. évf., 2008, 29–42.

Scheuermann-Peilicke, W.: *Licht und Liebe: Lichtmetapher und Metaphysik bei Marsilio Ficino*, Hildesheim, New York, G. Olms, 2000.

Schiavone, M.: *Problemi filosofici in Marsilio Ficino*, Milano, Marzorati, 1957.

Secchi Tarugi, L.: Aspetti ermetici di alcune raffigurazioni dell'amor sacro e dell'amor profano nel Rinascimento, in L. Secchi Tarugi (ed.): *L'Ermetismo nell'Antichità e nel Rinascimento*, Milano, Nuovi Orizzonti, 1998, 89–111.

Sheppard, A.: The Influence of Hermias on Marsilio Ficino's Doctrine of Inspiration, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, XLIII. évf., 1980, 97–109.

Shepherd, M. (ed.): *Friend to Mankind – Marsilio Ficino 1433–1499,* Collection of essays on Ficino, London, Shepheard Walwyn, 1999.

Sturlese, R.: Le fonti del *Sigillus sigillorum* di Bruno, ossia: il confronto con Ficino a Oxford sull'anima umana, *Nouvelles de la République de Lettres*, XIII. évf., 1994/2, 89–168; és in *Giornale Critico della Filosofia Italiana*, LXXIII. évf., 1995, 33–72.

Tambrun, B.: Marsile Ficin et le *Commentaire* de Pléthon sur les Oracles chaldaïques, *Accademia*, I. évf., 1999, 9–48.

Tarabochia Canavero, A.: L'amicizia nell'epistolario di Marsilio Ficino, *Rivista di filosofia neoscolastica*, LXVII. évf., 1975, 422–431.

Tarabochia Canavero, A.: Sant'Agostino nella *Theologia Platonica* di Marsilio Ficino, *Rivista di filosofia neoscolastica*, LXX. évf., 1978, 624–646.

Toussaint, S.: Ficiniana I: Ficin et Hegel: quel platonisme?, *Momus*, II. évf., 1994, 30–49.

Toussaint, S.: Alter Plato: Marsile Ficin ou la Fureur divine (pour un Congrès ficinien en 1999), *Momus*, V–VI. évf., 1996, 167–171.

Toussaint, S.: *De l'Enfer à la Coupole. Dante, Brunelleschi et Ficin. A propos des codici Caetani di Dante*, préamb. de E. Garin, Roma, Fondazione C. Caetani, L'Erma di Bretschneider, 1997.

Toussaint, S.: Marsile Ficin et le livre. Lectures des mythes et mythes de lecture, *Momus*, VII–VIII. évf., 1997, 89–102.

Toussaint, S.: A Philosophical Prototype: Dreams and Wisdom in Ficino, *Accademia*, I. évf., 1999, 77–84.

Toussaint, S.: Il Progetto Ficino della Société Marsile Ficin, *Bruniana & Campanelliana*, V. évf., 1999/1, 235–237.

Toussaint, S.: L'influence de Ficin à Paris et le Pseudo-Denys des humanistes: Traversari, Cusain, Lefèvre d'Étaples. Suivi d'un passage inédit de Marsile Ficin, *Bruniana & Campanelliana*, V. évf., 1999/2, 381–414.

Toussaint, S.: Plotin chez les moines. En marge des Ennéades: Marsile Ficin dans une lettre de Pietro Delfino camaldule?, *Accademia,* VI. évf., 2004, 47–61.

Toussaint, S.: *Gerson et Ficin, Accademia,* VII. évf., 2005, 7–9.

Toussaint, S.: Humanitas vs. Antropologia: l'attualita della rivoluzione umanista di Marsilio Ficino, *Annali d'italianistica*, XXVI. évf., 2008, 61–76.

Trinkaus, C.: Marsilio Ficino and the Ideal of Human Autonomy, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, 1. köt., Firenze, Olschki, 1986, 197–210; és in *Ficino and Renaissance* (cf. K. Eisenbichler), 1986, 141–153.

Trinkaus, C.: Cosmos and Man. Marsilio Ficino and Giovanni Pico on the Structure of the Universe and the Freedom of Man, *Vivens homo*, V. évf., 1994, 335–357; és in G. Aranci – P. de Marco – T. Verdon: *Teologie a Firenze nell'età di Giovanni Pico della Mirandola (Firenze 1494–1994)*, Firenze, 1994.

Vasoli, C.: Ficino e il *De christiana religione*, in O. Pluta – B. Grüner (eds.): *Die Philosophie im 14. un 15. Jahrhundert, In memoriam Konstanty Michalsky (1879–1947)*, Amsterdam, Gruner Publishing Company, 1988, 151–190.

Vasoli, C.: Per le fonti del *De christiana religione* di Marsilio Ficino, *Rinascimento*, 2. sor., XXVIII. évf., 1988, 135–234; és in C. Vasoli (ed.): *Quasi sit Deus*, 1999, 113–120.

Vasoli, C.: Dalla pace della fede alla concordia, in C. Vasoli (ed.): *Tra 'maestri' umanisti e teologi*, Firenze, Le Lettere, 1991, 93–119.

Vasoli, C.: Su alcuni temi della *filosofia della luce* nel Rinascimento: Ficino *(De Sole e De lumine)* e Patrizi (libro primo della P*anaugia*), in *Studi in onore di Giovanni Solinas. Annali della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università di Cagliari*, új sor., IX. évf., (XLVI. évf.), Cagliari, 1991, 63–89.

Vasoli, C.: *Tra 'maestri' umanisti e teologi. Studi Quattrocenteschi*, Firenze, Le Lettere, 1991 (javarészt már megjelent cikkeket tartalmaz).

Vasoli, C.: Uno *studio* tra scienza e *humanae litterae*, in C. Vasoli (ed.): *Tra 'maestri' umanisti e teologi*, 1–57; már megjelent (kissé más címen) in *Storia dell'Ateneo fiorentino*. (Con-

tributi di studio), 1. köt., a cura dell'Università degli Studi di Firenze, Firenze, Editrice Parretti Grafiche, 1987, 149–199.

Vasoli, C.: Marsilio Ficino e la dottrina dei caratteri umani, in W. Prinz (ed.): *Uomo e natura nella letteratura e nell'arte italiana del Tre–Quattrocento*, Firenze, 1992, 68–83.

Vasoli, C.: La 'prisca theologia' e il neoplatonismo religioso, in P. Prini (ed.): *Il neoplatonismo nel Rinascimento, atti del Convegno internazionale, Roma–Firenze 12–15 dicembre 1990,* Roma, 1993, 83–101.

Vasoli, C.: Dalla pace religiosa alla *prisca theologia*, in P. Viti (ed.): *Firenze e il Concilio del 1439, atti del Convegno di studi, Firenze 29 novembre – 2 dicembre 1989,* 2. köt., Firenze, Olschki, 1994, 3–25.

Vasoli, C.: La 'ratio' nella filosofia di Marsilio Ficino, in M. Fattori – M. L. Bianchi (eds.): *'Ratio', atti del VII Colloquio internazionale del Lessico Intellettuale Europeo, Villa Mirafiori, Roma 9–11 gennaio 1992,* Firenze, Olschki, 1994, 219–237; és in C. Vasoli (ed.): *Quasi sit Deus*, 1999, 263–280.

Vasoli, C.: Marsile Ficin et la dignité de l'homme, in P. Magnard (ed.): *La dignité de l'homme, actes du Colloque tenu à la Sorbonne – Paris IV en novembre 1992,* Paris, Champion, 1995, 75–86; és in C. Vasoli (ed.): *Quasi sit Deus*, 1999, 73–90: jav. olaszul ezen a címen: *Marsilio Ficino e la Dignitas Hominis*.

Vasoli, C.: Marsilio Ficino e Agostino, in D. de Courcelles – K. Flasch (eds.): *Augustinus in der Neuzeit, actes du Colloque de la Herzog August Bibliothek de Wolfenbüttel 14–17 octobre 1996,* Turnhout, Brepols, 1998, 9–21; és in C. Vasoli (ed.): *Quasi sit Deus*, 1999, 91–112 (átdolgozva).

Vasoli, C.: Marsilio Ficino, il *De Christiana Religione* e Sebastiano Salvini, *Studi umanistici piceni*, XVIII. évf., 1998, 177–186.

Vasoli, C.: Noterelle ficiniane su Trifone Gabriele, in L. Coglievina – D. De Robertis (eds.): *Sotto il segno di Dante. Scritti in onore di Francesco Mazzone*, indici a cura di G. Marrani, Firenze, Le Lettere, 1998, 331–344.

Vasoli, C.: Ficino e la Rivelazione onirica, *Accademia*, I. évf., 1999, 67–75.

Vasoli, C.: Ficino, la profezia e i sogni, tra gli angeli e i demoni, *La parola del testo. Semestrale di filologia e letteratura italiana e comparata dal Medioevo al Rinascimento*, III. évf., 1999, 147–163.

Vasoli, C.: Marsilio Ficino: un nuovo tipo di filosofo e la sua rete europea, *Verbum – Analecta neolatina*, I. évf., 1999, 97–107.

Vasoli, C.: *Quasi sit Deus. Studi su Marsilio Ficino*, Lecce, Conte, 1999.

Vasoli, C.: Il mito di *prisci teologi* come ideologia della *renovatio*, in C. Vasoli: *Quasi sit Deus,* 11–50.

Vasoli, C.: *Quattro lettere del Ficino sulla Fortuna*, *Accademia,* VII. évf., 2005, 31–44.

Vasoli, C.: *Marsilio Ficino*, Figline Valdarno, Città di Figline Valdarno, Assessorato alla cultura, 2009.

Westra, L.: Love and Beauty in Ficino and Plotinus, in K. Eisenbichler – O. Zorzi Pugliese (eds.): *Ficino and Renaissance Neoplatonism,* Toronto, University of Toronto Italian Studies, 1986, 175–188.

Wolters, A. M.: Ficino and Plotinus' Treatise "On Eros", in K. Eisenbichler – O. Zorzi Pugliese (eds.): *Ficino and Renaissance Neoplatonism,* Toronto, University of Toronto Italian Studies, 1986, 189–198.

Wolters, A. M.: The first draft of Ficino's Translation of Plotinus, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, 1. köt., Firenze, Olschki, 1986, 305–329.

Wolters, A. M.: The Oracle in Ficino's Translation of the *Vita Plotini*, in M. Sicherl – D. Harlfinger (eds.): *Philophronēma: Festschrift für Martin Sicherl zum 75. Geburtstag: von Textkritik bis Humanismusforschung*, Paterborn, Schöningh, 1990, 237–251.

Wurm, A.: *„Platonicus amor": Lesarten der Liebe bei Platon, Plotin und Ficino*, Berlin, Walter de Gruyter, 2008.

Zerbino, M. C.: Appunti per uno studio della traduzione di Marsilio Ficino del *Timeo* platonico, *Res Publica*, XX. évf., 1997, 123–165.

Zintzen, C.: *Ut deus efficiatur*: der Aufstieg der Seele bei Plotin und Ficino, in J. Dalfen – G. Petersmann – F. F. Schwarz (eds.): *Religio Greco–Romana: Festschrift für Walter Pötscher*, Horn, Berger, 1993, 263–269.

Zorzi Pugliese, O.: Variations on Ficino's *De Amore:* the Hymns to Love by Benivieni and Castiglione, in K. Eisenbichler – O. Zorzi Pugliese (eds.): *Ficino and Renaissance Neoplatonism,* University of Toronto Italian Studies, Toronto, 1986, 113–122.

Zintzen, C.: Plotin und Ficino, in J. Holzhausen (ed.): *Psyche – Seele – anima*, Festschrift für Karin Alt zum 7 Mai 1998, Stuttgart–Leipzig, Teubner, 1998, 417–435.

Zorzi Pugliese, O.: La nouvelle conception de l'amour, 1. köt., in T. Klaniczay et al. (eds.): *L'époque de la Renaissance 1400–1600*, Budapest, Akadémiai, 1988, 215–225.

Ficino utóélete és hatása

Ardissino, E.: *Tasso, Plotino, Ficino: in margine a un postillato*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 2003.

Buccolini, C.: Explicatio Ficini. Intorno alla presenza di Ficino nei testi di Mersenne, Accademia, III. évf., 2001, 53–93.

Canone, E.: Il *senso* nei trattati d'amore: Ficino e la fortuna del modello platonico nel Cinquecento, in M. L. Bianchi (ed.): *Sensus–sensatio, atti del VIII Colloquio Internazionale del Lessico Intellettuale Europeo, Roma 6–8 gennaio 1995*, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1996, 177–198.

Castelli, P.: *Dietro l'angolo: Eugenio Garin e le immagini nel Rinascimento*, *Accademia,* VII. évf., 2005, 95–109.

Celenza, C.: Francesco Cattani da Diacceto's De pulchro, II. 4, and the Practice of Renaissance Platonism, *Accademia,* IX. évf., 2007, 87–98.

Copenhaver, B. P.: *Symphorien Champier and the Reception of the Occultist Tradition in Renaissance France,* Den Haag, Mouton, 1978.

Deligne, A.: Une recension inédite d'Erich Weil sur le „Ficin" de Walter Dress, *Accademia,* IX. évf., 2007, 99–111.

De Majo, G.: Le Marsile Ficin et l'art d'André Chastel, *Accademia,* IX. évf., 2007, 57–85.

Domanski, J.: La fortuna di Marsilio Ficino in Polonia nei secoli XV és XVI, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi* Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 2. köt., 565–586.

Festugière, J.: La philosophie de l'amour de Marsile Ficin et son influence sur la littérature français au XVIe siècle, *Revista da Universidade de Coimbra*, VIII. évf., 1922, 396–594. (2. kiad. Paris, 1941.)

Fogarty, A.: Mystical Modernism: Yeats, Ficino and Neoplatonic Philosophy, *Accademia,* III. évf., 2001, 131–147.

Hankins, J.: Galileo, Ficino, and Renaissance Platonism, in J. Kraye (ed.): *Humanism and Early Modern Philosophy*, New York – London, Routledge, 2000.

Hirai, H.: *La fortune du concept de semence de Marsile Ficin au XVIe siècle*, *Accademia,* IV. évf., 2002, 109–132.

Innocenti, C.: Una fonte neoplatonica nel *De incantationibus* di Pietro Pomponazzi: Marsilio Ficino, *Interpres*, XV. évf., 1995/1996, 439–471.

Innocenti, C.: *Una fonte neoplatonica nel „De incantationibus" di Pietro Pomponazzi: Marsilio Ficino*, Roma, Salerno editrice, 1997.

Katinis, T.: Il Convegno internazionale di Tours su Ficino, *Bruniana & Campanelliana*, V. évf., 1999/2, 533–535.

Kodera, S.: Die Renaissance und ihr Bild vom Konfuzianismus. Ausagem Matteo Riccis, S. J. (1552–1610) im Vergleich mit dem Platobild Marsilio Ficinos (1433–1499), *Conceptus*, XXV. évf., 1991, 67–84.

Kristeller, P. O.: La diffusione europea del platonismo fiorentino, in G. Tarugi (ed.): *Il pensiero italiano del Rinascimento e il tempo nostro*, (Atti del V Convegno Internazionale del Centro di Studi Umanistici – Montepulciano, 1968), Firenze, 1970, 1–21. (2. kiad. angol címmel, azonos oldalbeosztással: *Studies in Renaissance Philosophy and Sciences*, London, 1981.)

Kristeller, P. O.: Guglielmo Postel lettore di Marsilio Ficino, in M. L. Kuntz (ed.): *Postello, Venezia e il suo mondo*, Firenze, Olschki, 1988, 1–18.

Maggi, A.: Demonologia e neoplatonismo nel trattato d'amore *Spositione d'un sonetto platonico* di Pompeo della Barba, *Italianistica*, XXVI. évf., 1999/1, 9–21.

Mahoney, F. P.: Marsilio Ficino's Influence on Nicoletto Vernia, Agostino Nifo and Marcantonio Zimara, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 2. köt., 509–531.

Masi, G.: Echi ficiniani dal dialogo Torricella di Ottone Lupano al Mondo savio/Pazzo del Doni, *Filologia e critica*, XVII. évf., 1992, 22–72.

Leinkauf, T.: Amor in supremi opificis mente residens: Athanasius Kirchers Auseinandersetzung mit der Schrift *De amore* des Marsilio Ficino, *Zeitschrift für philosophische Forschung*, XLIII. évf., 1989, 285–300.

Leinkauf, T.: Reuchlin und der Florentiner Neuplatonismus, in Dörner, G. (ed.): *Reuchlin und Italien*, Stuttgart, Thorbecke Verlag, 1999, 109–132.

Pomponazzi, P.: *Trattato sull'immortalità dell'anima*, a cura di V. Perrone Compagni, Firenze, Olschki, 1999.

Radetti, G.: Demoni e sogni nella critica di Callimaco Esperiente al Ficino in Castelli, E. (ed.): *Umanesimo ed Esoterismo*, Padova, 1960, 111–121.

Russell, P. A.: Ficino's *Consiglio contro la pestilentia* in the European Tradition, *Verbum – Analecta neolatina*, I. évf., 1999, 85–96.

Schütze, I.: Zur Ficino-rezeption bei Paracelsus, in J. Telle (ed.): *Parerga Paracelsica*, Stuttgart, Franz Steiner, 1991, 39–44.

Silver, I.: Plato and Ficino in the Work of Symphorien Champier, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, LV. évf., 1993/2, 271–280.

Splitz, L. W.: The *Theologia Platonica* in the Religious Thought of the German Humanists, in *Middle Ages–Reformation „Volkskunde", Festschrift für John G. Kustmann*, Chapel Hill, 1959, 118–133.

Toussaint, S.: Il Tasso neoplatonico e l' Arsenale dei poeti. Appunti tassiani sulla fortuna di Marsilio Ficino, in P. Gargiulo – A. Magini – S. Toussaint (eds.): *Neoplatonismo, musica, letteratura nel Rinascimento. I Bardi di Vernio e l'Accademia della Crusca, atti del Convegno internazionale di studi, Firenze–Vernio 25–26 settembre 1998,* Prato, Quaderni – Cahiers di Accademia, 2000, 57–71.

Vasoli, C.: Temi e fonti della tradizione ermetica in uno scritto di Symphorien Champier, in E. Castelli (ed.): *Umanesimo ed Esoterismo*, Padova, 1960, 235–289.

Vasoli, C.: Marsilio Ficino: una straordinaria fortuna europea, in *La storia del Valdarno*, 52, 1985, 46–63.

Vasoli, C.: Marsilio Ficino e Francesco Giorgio Veneto, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 2. köt., 533–554.

Vasoli, C.: Per la fortuna di Ficino: Jean Bodin e il neoplatonismo del Rinascimento, in A. E. Baldini (ed.): *Jean Bodin a 400 anni dalla morte. Bilancio storiografico e prospettive di ricerca, Il pensiero politico,* XXX/2 (1997), 184–204.; újra megjelent: in C. Vasoli (ed.): *Quasi sit Deus*, 1999, 321–341.

Vasoli, C.: Le rapport entre les *Olympica* et la culture de la Renaissance, in *Descartes et la Renaissance, actes du Colloque international de Tours (Centre d'Études Supérieures de la Renaissance) 22–24 mars 1996, réunis par E. Faye*, Paris, Honoré Champion, 1999, 187–208.

Walker, D. P.: The *Prisca Theologia* in France, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XVII. évf., 1954, 204–259.

Walker, D. P.: *The Ancient Theology-Studies in Christian Platonism from the Fifteenth to the Eighteenth Century*, London, Cornell University Press, 1972.

Yosha, N.: The Impact of Renaissance Writings on 17th century Kabbalist Herrera, *Accademia,* III, 2001, 113–129.

A *De vita*

A témába vágó cikkek, források és fordítások

Alfinito, E.: Il Regimen Sanitatis Salernitatum, in M. Pasca (ed.): *La Scuola Medica salernitana. Storia, immagini, manoscritti dall' XI al XII secolo*, Napoli, Electa, 1988, 117–121.

Alfinito, E.: *Astrologia, magia e alchimia. Catalogo della Mostra*, Firenze, 1980.

Auda, G.: *Breve compendio di maravigliosi segreti*, Cuneo, 1966.

Baader, G.: Die Antikerezeption in der Entwicklung der medizinischen Wissenschaft während der Renaissance, in R. Schmitz – G. Keil (eds.): *Humanismus und Medizin*, Bonn, 1984, 51–66.

Benedicenti, A.: *Malati, medici e farmacisti. Storia dei rimedi traverso i secoli e delle teorie che se ne spiegano l'azione sull'organismo*, Milano, 1947.

Bertola, E.: Le fonti medico-filosofiche della dottrina dello „spirito", *Sophia*, XXVI. évf., 1958, 45–61.

Bertozzi, M.: *La tirannia degli astri: Aby Warburg e l'astrologia di Palazzo Schifanoia*, Bologna, 1985.

Bidez, J. – Cumont, F.: *Les Mages hellénisés*, Paris, 1938.

Boas, G.: Philosophies of Science in Florentine Platonism, in C. S. Singleton (ed.): *Art, Science, and History in the Renaissance*, Baltimore, 1967, 239–254.

Boll, F. – Bezold, C. – Gundel, W.: *Sternglaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*, Gundel által jav. 4. kiad., Leipzig, 1931. (Olaszul, ikonográfiai apparátussal: *Storia dell'astrologia*, Bari, 1985.)

Bonicatti, M.: La concezione saturnina, in M. Bonicatti: *Studi sull'umanesimo*, Firenze, 1969, 255–291.

Bouché-Leclercq, A.: *L'astrologie grecque*, Paris, 1899.

Buck, A.: *Der Orpheus-Mythos in der italienischen Renaissance*, Krefeld, 1961.

Carmody, F. J.: *Arabic Astronomical and Astrological Sciences in Latin Translation: A Critical Bibliography*, Berkeley – Los Angeles, 1956.

Caroti, S.: La critica contro l'astrologia di Nicole Oresme e la sua influenza nel Medioevo e nel Rinascimento, Memorie dell'Accademia Nazionale dei Lincei, *Classe di Scienze Morali,* 7. sor., XXIII. évf., 1979, 545–685.

Caroti, S.: *L'astrologia in Italia*, Roma, 1983.

Casini, P.: Il mito pitagorico e la rivoluzione astronomica, *Rivista di Filosofia*, LXXXV. évf., 1994, 7–33.

Cassirer, E.: *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*, Berlin–Leipzig, 1927 (olaszul: *Individuo e cosmo nella filosofia del Rinascimento*, Firenze, 1967).

Castelli, P.: *„Coeli enarrant": astrologia e città*, Lucca, 1968.

Castelli, P.: Le virtù delle gemme, in *Oreficeria nella Firenze del Quattrocento*, Firenze, 1976, 309–329.

Castelli, P.: *I geroglifici e il mito dell'Egitto nel Rinascimento*, Firenze, 1979.

Castelli, P.: L'oroscopo di Pico", in P. Castelli (ed.): *Giovanni e Gianfrancesco Pico. L'opera e la fortuna di due studenti ferraresi*, Firenze, Olschki, 1998, 20–23.

Catani, R.: The danger of demons: the astrology of Marsilio Ficino, *Italian studies*, LV. évf., 2000, 37–52.

Chastel, A.: Le mythe de Saturne dans la Renaissance italienne, *Phoebus*, I. évf., 1946, 125–134.

Copenhaver, B. P.: *Astrology and Magic*, in C. B. Schmitt – Q. Skinner – E. Kessler – J. Kraye (eds.): *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 264–300.

Copenhaver, B. P. (ed.): *Hermetica: The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius*, in a New English Transl., with Notes and Introd., Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

Cortesi, M. – Maltese, E. V.: Per la fortuna della demonologia pselliana in ambiente umanistico, in M. Cortesi – E. V. Maltese (eds.): *Dotti bizantini e libri greci nell'Italia del secolo* XV, atti del Convegno internazionale di Trento 22–23 ottobre 1990, Napoli, M. D'Auria Editore, 1992, 129–192.

Culianu, I. P.: Magia spirituale e magia demonica nel Rinascimento, *Rivista di storia e letteratura religiosa*, XVII. évf., 1981, 360–408.

Culianu, I. P.: *Eros et Magie à la Renaissance*, Paris, 1984.

Dannenfeldt, K. H.: The Pseudo-Zoroastrian Oracles in the Renaissance, *Studies in the Renaissance*, IV. évf., 1957, 7–30.

Dannenfeldt, K. H.: *Hermetica Philosophica* and *Oracula Chaldaica*, in P. O. Kristeller (ed.): *Catalogus translationum et Commentariorum*, 1. köt., Washington, 1960, 137–151; 157–164.

De Gandillac, M.: Cycles astraux et palingénésies. (Le moment ficinien), in M. De Gandillac: *Genèses de la modernité. Les douze siècle où se fit notre Europe. De La Cité de Dieux à La Nouvelle Atlantide*, Paris, Cerf, 1992, 529–556.

Giacomelli, G.: *Ut afflatu meo quotidie resonet.* Immagini dell'armonia cosmica per il Conte Bardi, in P. Gargiulo – A. Magini – S. Toussaint (eds.): *Neoplatonismo, musica, letteratura nel Rinascimento. I Bardi di Vernio e l'Accademia della Crusca*, atti del Convegno internazionale di studi, Firenze–Vernio 25–26 settembre 1998, Quaderni / Cahiers di Accademia, Prato, 2000, 173–194.

Dousset, J.-C.: *Storia dei medicamenti e dei farmaci*, Genova, ECIG, 1989.

Falco, R.: Marsilio Ficino and Vatic Myth, *Modern Language Notes*, CXXII. évf., 2007/1, 101–122.

Farmer, S. A.: Pico and the Syncretic Origins of Renaissance Magic: Further Problems in the Yates Thesis, in S. A. Farmer: *Syncretism in the West: Pico's 900 Theses (1486). The Evolution of the Traditional Religious and Philosophical Systems*, Tempe, Arizona, 1998, 115–132.

Federici Vescovini, G.: La teoria delle immagini di Pietro Abano e gli affreschi di Palazzo della Ragione di Padova, in W. Prinz – A. Beyer et al. (eds.): *Naturwissenschaft und Naturbeobachtung. Frankfurt, 16–18. jul.1984.*, Weinheim, Acta Humaniora, 1987, 213–tól.

Festugière, J.: *La révélation d'Hermès Trismégiste*, 1–4 köt., Paris, 1949–1954; főként az első kötet.

Festugière, J.: *Hermétisme et mystique païenne*, Paris–Louvain, Aubier-Montaigne, 1967.

Flashar, H.: *Melancholie und Melancholiker in der medizinischen Theorien der Antike*, Berlin, 1966.

Garin, E.: Nota sull'ermetismo del Rinascimento, in E. Garin (ed.): *Testi umanistici su l'ermetismo*, Roma, 1955, 9–19.

Garin, E.: *Lo zodiaco della vita. La polemica sull'astrologia dal Trecento al Cinquecento*, Bari, 1976; 4. kiad. Roma–Bari, 1996.

Garin, E.: Postille sull'ermetismo del Rinascimento, *Rinascimento*, 2. sor., XVI. évf., 1976, 245–249.

Garin, E.: *Ermetismo del Rinascimento*, Roma, Editori riuniti, 1988.

Garin, E.: Relazione introduttiva, in M. Fattori – M. Bianchi (eds.): *Spiritus. IV Colloquio Internazionale. Roma, 7–9 gennaio 1983. Atti*, *Lessico Intellettuale Europeo XXXII*, Roma, 1984, 3–14.

Garin, E.: Il termine *spiritus* in alcune discussioni fra Quattrocento e Cinquecento, in E. Garin: *Umanisti, artisti, scienziati. Studi sul Rinascimento italiano*, Roma, Editori Riuniti, 1989, 295–303.

Gilly, C.: Ficino ed Ermete / Ficino and Hermes, in S. Gentile – C. Gilly (eds.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Ermete Trismegisto / Marsilio Ficino and the Return of Trismegistus*, *catalogo della mostra tenuta a Firenze nel 1999–2000, Centro Di*, Firenze, Centro Di, 1999, 19–112.

Guerrieri, F.: Considerazioni sulla *Sphaera* celeste della Sagrestia Vecchia di San Lorenzo, in A. Parronchi (ed.): *Il cielo notturno della Sagrestia Vecchia di San Lorenzo*, Firenze, 1979.

Gombrich, E. H.: Botticelli's Mythologies: A Study in the Neoplatonic Symbolism of His Circle, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, VIII. évf., 1945, 7–60.

Gombrich, E. H.: *Symbolic images. Studies in the Art of the Renaissance*, London, 1972^2, Oxford, 1978 (olaszul: *Immagini simboliche. Studio sull'arte nel Rinascimento*, Torino, 1978).

Gottler, C. – Neuber, W. (eds.): *Spirits Unseen: the Representation of Subtle Bodies in Early Modern European Culture*, Leiden–Boston, Brill, 2008.

Gregory, T.: *Anima mundi. La filosofia di Guglielmo di Conches e la scuola di Chartres*, Firenze, Sansoni, 1955, 123–125.

Gregory, T.: *Platonismo medioevale, studi e ricerche*, *Studi Storici, 26–27,* Roma, Istituto Storico Italiano per il Medioevo, 1958.

Gregory, T.: L'idea di natura nella filosofia medievale prima dell'ingresso della fisica di Aristotele – Il secolo XII, in *La filosofia della natura del Medioevo (Atti del III Congresso internazionale di filosofia medievale, 31 agosto – 5 settembre 1964),* Milano, 1966, 27–65.

Gregory, T.: The Platonic inheritance, in P. Dronke (ed.): *A History of Twelfth-Century Western Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 54–80.

Gregory, T.: Astrologia e teologia nella cultura medievale, in *Mundana Sapientia.* Forum *di conoscenza nella cultura medievale*, Roma, 1992, 291–328.

Gundel, W.: *Dekane und Dekansternbilder,* Studien der Bibliothek Warburg, XIX, Glückstadt – Hamburg, J. J. Augustin, 1935.

Hermes Trismegistus: *Mercurii Trismegisti liber de potestate et sapientia Dei. Pimander. Corpus hermeticum 1–14*, versione latina di M. Ficino, a cura di S. Gentile, Firenze, S. P. E. S., 1989 (az ősnyomtatvány reprintje: Geraert van der Leye, Treviso 1471).

Idel, M.: Astral Dreams in R. Yohanan Alemanno's Writings, *Accademia*, I. évf., 1999, 111–128.

Idel, M.: Astral-Magical Pneumatic Anthropoids in 14th Century Spain and 15th Century Italy, *Accademia,* III. évf., 2001, 95–112.

Il Pimandro di Mercurio Trismegisto. Traduction du latin en langue toscane par Tommaso Benci, manuscrit de 1463 et édition de 1549, a cura di S. Toussaint, Lucca, 2009.

Katinis, T.: *Medicina e filosofia in Marsilio Ficino: il Consilio contro la pestilenza*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, Edizioni di Storia e letteratura, 2007.

Klibansky, R.: *The Continuity of the Platonic Tradition during the Middle Ages*, London, 1939; reprint: München, 1981.

Klibansky, R. – Panofsky, E. – Saxl, F.: *Saturn and Melancholy. Studies in the History of Natural Philosophy,* Religion and Art, London, Nelson, 1964 (olaszul: Saturno e la melancolia, Torino, 1983; németül előszóval és bibliográfiával bővítve: Frankfurt, 1990).

Kodera, S.: The Stuff Dreams are made of: Ficino's Magic Mirrors, *Accademia,* I. évf., 1999, 85–100.

Kristeller, P. O.: Marsilio Ficino e Lodovico Lazzarelli. Contributo alla diffusione delle idee ermetiche nel Rinascimento, *Annali della R. Scuola Normale Superiore di Pisa*, 2. sor., VIII. évf., 1938, 237–262.

Kristeller, P. O.: *Studi sulla Scuola medica salernitana,* Napoli, Istituto italiano per gli Studi Filosofici, 1986.

Kümmel, W. F.: Melancholie und die Macht der Musik. Die Krankheit König Sauls in der historischen Diskussion, *Medizinhistorische Journal*, IV. évf., 1969, 189–209.

Lapi Ballerini, I.: Gli emisferi celesti della Sagrestia Vecchia e della Cappella dei Pazzi, *Rinascimento*, XXVIII. évf., 1988, 321–355.

Latronico, N.: *I vini medicinali nella storia e nella scienza*, Milano, Bertuzzi, 1947.

Latronico, N.: *Il libro delle erbe medicinali dal ms. 12322 della Bibliothèque Nationale de Paris*, ed. G. Malandin, F. Acril, P. Lieutaghi, Milano, 1990.

Litt, T.: *Les corps célestes dans l'univers de Saint Thomas d'Aquin*, Louvain, 1963.

Magyar L. A.: Marsilio Ficino's study on plague, *Lege artis medicinae: új magyar orvosi hírmondó,* IX. évf., 1999, 612–616.

Matton, S.: Marsile Ficin et l'alchimie. Sa position, sa influence, appendice: *La critique de Ficin alchimiste par Nicolas Guibert* (texte latin), in C. Margolin – S. Matton (eds.): *Alchimie et philosophie à la Renaissance, actes du Colloque international de Tours, 4–7 décembre 1991,* Paris, Vrin, 1993, 123–192.

McVaugh, M.: The „Humidum Radicale" in Thirteenth-century Medicine, *Traditio*, XXX. évf., 1974, 259–283.

McVaugh, M.: *Medicina medievale*, ed. L. Firpo, Torino, ΓU. T. E. T., 1972.

Merkur, D.: The Otherworld as a Western Esoteric Category, in A Faivre – W. J. Hanegraaff (eds.): *Western Esoterism and the Science of Religion*, Leuven, Peeters, 1998, 75–94.

Moore, T.: The Planetary Powers, *Parabola*, XVII. évf., 1992, 48–55.

Moreau, J.: De la concordance d'Aristote avec Platon, in *Platon et Aristote à la Renaissance*, Paris, Vrin, 1976, 45–47.

Mossakowski, S.: La non più esistente decorazione astrologica del Castello reale di Cracovia, in *Magia, astrologia e religione nel Rinascimento. Atti del Convegno polacco–italiano (Varsavia, 25–27 settembre 1972),* Breslavia, 1974, 90–98.

Muccillo, M.: Luca Gaurico: astrologia e *Prisca Theologia*, in A. Granese – S. Martelli – E. Spinelli (eds.): *Il Gaurico e il Rinascimento Meridionale, atti del Convegno di studi, Montecorvino Rovella 10–12 aprile 1988*, Salerno, Centro Studi sull' Umanesimo Meridionale, Università degli studi di Salerno, 1992, 67–93.

Otto, A.: *Die Schprichwörter und schprichwörterlichen Redensarten der Römer*, Leipzig, 1890.

Panofsky, E.: *Studies in Iconology*, New York, 1937 (olaszul: *Studi di iconologia. I temi umanistici nell'arte del Rinascimento*, Torino, 1975).

Paravicini Bagliani, A.: *Medicina e scienze della natura alla corte dei papi nel Duecento*, Spoleto–Firenze, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1991.

Park, K.: *Doctors and Medicine in Early Renaissance Florence*, Priceton, Princeton University Press, 1985.

Parronchi, A.: *Il cielo notturno della Sagrestia Vecchia di San Lorenzo*, Firenze, 1979.

Pazzini, A.: *Le pietre preziose nella storia della medicina e nella leggenda*, Roma, 1939.

Pazzini, A.: *Virtù delle erbe secondo i sette pianeti. L'erbario detto di Tolomeo e quelli di altri astrologi (Cod. Vat. Lat. 11423)*, Milano–Roma, 1959.

Pingree, D. (ed.): *Picatrix: The Latin Version of the Ghayat Al–Hakin*, Studies of the Warburg Institue, XXXIX, London, 1986.

Pompeo Faracovi, O.: *Scritto negli astri. L'astrologia nella cultura dell'Occidente*, Venezia Marsilio, 1996, (főként) 199–217.

Pompeo Faracovi, O.: Man and Cosmos in the Renaissance: *The Heavens Within Us* in a Letter by Marsilio Ficino, *Diogenes*, CCVII. évf., 2005, 47–54.

Prins, J. W.: *Echo's van een onzichtbare wereld: Marsilio Ficinoen Francesco Patrizi over kosmische orde en muziektheorie (Echoes of an invisible world: Marsilio Ficino and Francesco Patrizi on cosmic order and music theory)*, Utrecht, Netherlands, J. W. Prins, 2009.

Proust, J.: L'aurum potable au temps de la Renaissance, en France et en Angleterre, in *L'or au temps de la Renaissance. Du mythe à l'économie*, Paris, 1978, 15–26.

Purnell, F.: The Theme of Philosophic Concord and the Sources of Ficino's Platonism, in Garfagnini, G. C. (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 2. köt., 397–415.

Ritter, H.: *Picatrix*, ein arabisches Handbuch hellenistischer Magie, in H. Ritter: *Vorträge der Bibliothek Warburg*, 1923, 94–124.

Rotzoll, M.: Considerazioni sul *De imaginibus astrologicis* di Geronimo Torrella, *Rinascimento*, 2 sor., XXXI. évf., 1991, 219–237.

H. D. Saffrey.: Les néoplatoniciens et les Oracles chaldaïques, in H. D. Saffrey: *Recherches sur le néoplatonisme après Plotin*, Paris, Vrin, 1990, 63–79.

Sarton, G.: *Introduction to the History of Science*, 1. köt., Washington, 1927.

Sarton, G.: The Scientific Literature Transmitted through the Incunabula, *Osiris*, V. évf., 1938, 41–245.

Saxl, F.: *La fede negli astri*, (olasz ford.) Torino, 1985.

Schmitt, C. B.: *Prisca Theologia* e *Philosophia Perennis*: due temi del Rinascimento italiano e la loro fortuna, in *Il pensiero italiano del Rinascimento e il tempo nostro*, *(Atti del V Convegno Internazionale del Centro di Studi Umanistici – Montepulciano, 1968),* Firenze, 1970, 211–236. (2. kiad. angol címmel, azonos oldalbeosztással: *Studies in Renaissance Philosophy and Sciences*, London, 1981.)

Schipperges, H.: *Der Garten der Gesundheit: Medizin im Mittelalter*, München–Zürich, FisicalBook, 1985 (olaszul: *Il giardino della salute: la medicina nel Medioevo*, Milano, 1988).

Seznec, J.: *Le survivance des dieux antiques*, London, Warburg Institute, 1940.

Siraisi, N.: *Medieval and Early Renaissance Medicine: an Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1990.

Tester, J.: *Storia dell'astrologia occidentale*, (olasz ford.) Genova, 1990.

Thorndike, L.: *A History of Magic and Experimental Science*, 8 k., New York, 1923–58.

Thorndike, L.: Albumasar in Sadan, *Isis*, XLV. évf., 1954, 22–32.

Thorndike, L.: Traditional Medieval Tracts Concerning Engraved Astrological Images, in *Mélanges Auguste Pelzer*, Louvain, 1947, 221–227.

Tomlinson, G.: Preliminary Thoughts on the Relations of Music and Magic in the Renaissance, in F. Della Seta – F. Piperno (eds.): *In cantu et in sermone*, Firenze, Olschki, 1989, 121–139.

Vanhaelen, M.: *Liberté, astrologie et fatalité: Marsile Ficin et le De fato de Plotin*, *Accademia*, VII. évf., 2005, 45–60.

Vasoli, C.: *I miti e gli astri*, Napoli, Guida, 1977.

Vasoli, C.: Marsilio Ficino e l'astrologia, in L. Rotondi Secchi Tarugi (ed.): *L'astrologia e la sua influenza nella filosofia, nella letteratura e nell'arte dall'età classica al Rinascimento*, Milano, Nuovi Orizzonti, 1992, 159–186; és in C. Vasoli: (ed.): *Quasi sit Deus*, 1999, 281–300.

Vecce, C.: *Gli umanisti e la musica*, Milano, ISU Università Cattolica, 1985.

Védrine, H.: *Philosophie et magie à la Renaissance*, Paris, Le Livre de Poche, 1996.

Verbeke, G.: *L'évolution de la doctrine du Pneuma du Stoïcisme à S. Augustine*, Paris, 1945.

Walker, D. P.: Orpheus the Theologian and Renaissance Platonists, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XVI. évf., 1953, 100–120.

Warburg, A.: *Die Erneuerung der heidnischen Antike. Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Geschichte der europäischen Renaissance*, Leipzig–Berlin, 1932 (olaszul: *La rinascita del paganesimo antico. Contributi alla storia della cultura*, ed. G. Bing, Firenze, 1966).

Warden, J.: Orpheus and Ficino, in J. Warden (ed.): *Orpheus: The Metamorphoses of a Myth*, Toronto, 1982, 85–110.

Wind, E.: *Pagan Mysteries in the Renaissance*, New Haven, 1958 (jav. kiad. New York, 1968; olaszul: *Misteri pagani nel Rinascimento*, Milano, 1971).

Wittkower, R. M.: *Born under Saturn, the Character and Conduct of Artists: A Documented History from Antiquity to the French Revolution*, London, 1963 (olaszul: *Nati sotto Saturno*, Torino, 1968).

Yates, F. A.: *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, Chicago, Routledge, 1964 (2. kiad. London – New York, Routledge, 2002; olaszul: *Giordano Bruno e la tradizione ermetica*, Bari, 1981, 6. kiad. Bari, BUL, 2000.).

Zambelli, P.: *L'apprendista stregone. Astrologia, cabala e arte lulliana in Pico della Mirandola e seguaci*, Venezia, Marsilio, 1995, (főként) 18–22.

Zambelli, P.: *L'ambigua natura della magia*, Venezia, Marsilio, 1996 (korábban publikált cikkeket is tartalmaz).

Zerilli, R.: *Marsilio Ficino: alla lente dell'astrologia*, con due lettere di E. Garin; due interventi di O. Pompeo Faracovi, Torino, F. Capone, 2010.

A *De vitá*ról szóló tanulmányok

Allen, M. J.: Marsilio Ficino *The Book of Life* – recenzió, ford. C. Boer, *Renaissance Quarterly*, XXXV. évf., 1982, 69–72.

Benesch, D.: *Marsilio Ficinos „De triplici vita" (Florenz, 1489) in deutschen Bearbeitungen un Übersetzungen, Edition des Codex Palatinus Germanicus 730 und 452*, Frankfurt, 1977.

Bober, P. P. – Walker, H.: The Hierarchy of Milk in the Renaissance, and Marsilio Ficino on

the Rewards of Old Age, in H. Walker (ed.): *Oxford symposium on food and cookery; Milk beyond the dairy; Oxford, 1999, Sep.*, Oxford, Prospect, 2000, 93–97.

Bono, J. J.: The Word of God and the Languages of Man: interpreting Nature in Early Modern Science and Medicine, in J. J. Bono: *Ficino to Descartes*, London, University of Wisconsin Press, 1995.

Bowen, W. R.: Ficino's Analysis of Musical Harmonia, in K. Eisenbichler – O. Zorzi Pugliese (eds.): *Ficino and Renaissance Neoplatonism*, University of Toronto Italian Studies, Toronto, Dovehouse Editions, 1986, 17–27.

Buhler, S. M.: Marsilio Ficino's *De stella Magorum* and Renaissance Views of the Magi, *Renaissance Quarterly*, XLIII. évf., 1990, 348–371.

Bullard, M. M.: The Inward Zodiac: A Development in Ficino's Thought on Astrology, *Renaissance Quarterly*, XLIII. évf., 1990, 687–708.

Carchia, G.: Spirito e malinconia, *Aut Aut*, XLI. évf., 1992, 75–93.

Castelli, P.: *I prodigi vani* e gli antichi sapienti: astrologia, magia e teurgia negli scritti di Ficino, in P. Castelli: *Lume del sole*, Firenze, Opus Libri, 1984, 33–50.

Castelli, P.: Orphica, P. Castelli: *Lume del sole*, Firenze, Opus Libri, 1984, 51–64.

Chastel, A.: Il *signum crucis* del Ficino, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 1. köt., 211–219.

Clarc, J. R.: Two Ghost Editions of Marsilio Ficino's *De vita, Papers of the Bibliographical Society of America*, LXXIII. évf., 1979, 75–77.

Clarc, J. R.: The Manuscript Tradition of Marsilio Ficino's *De vita libri tres*, *Manuscripta*, XXVII. évf., 1983, 158–165.

Clarc, J. R.: Roger Bacon and the Composition of Marsilio Ficino's *De vita longa*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLIX. évf., 1986, 230–233.

Copenhaven, B. P.: Scholastic Philosophy and Renaissance Magic in the *De vita* of Marsilio Ficino, *Renaissance Quarterly*, XXXVII. évf., 1984, 523–554.

Copenhaven, B. P.: Renaissance Magic and Neoplatonic Philosophy: *Ennead IV,3,5* in Ficino's *De vita coelitus comparanda*, in G. C. Garfagnini: *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 1. köt., 351–369.

Copenhaven, B. P.: Jamblichus, Synesius and the Chaldaean Oracles in Marsilio Ficino's *De vita libri tres*: Hermetic Magic or Neoplatonic Magic, in J. Hankins – J. Monfasani – F. Purnell (eds.): *Supplementum Festivum*, *Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*, N. Y., Binghamton, 1987, 441–455.

Copenhaven, B. P.: Hermes Trismegistus, Proclus and the Question of a Theory of Magic in the Renaissance, in I. Merkel – A. G. Debus (eds.): *Hermeticism and the Renaissance. Intellectual History and the Occult in Early Modern Europe*, Washington–London–Toronto, Brill, 1988, 79–110.

Corsini, A.: Il *De vita* di Marsilio Ficino, *Rivista di storia critica delle scienze mediche e naturali*, X. évf., 1919, 5–13.

Coturri, E.: Marsilio Ficino medico, *Studi umanistici piceni,* VIII. évf., 1988, 107–109.

Couliano, I. P.: *Eros e magia nel Rinascimento. La congiunzione astrale del 1484*, trad. dal franc. di G. Ernesti, Milano, il Saggiatore Economici, 1995.

Federici Vescovini, G.: L'espressività del cielo di Marsilio Ficino, lo Zodiaco medievale e Plotino, *Bochumer philosophisches Jahrbuch für Antike und Mittelalter*, I. évf., 1996, 111–125.

De Gandillac, M.: Thèmes alimentaires chez Marsile Ficin, in J. C. Margolin – R. Sauzet (eds.): *Pratiques et discours alimentaires à la Renaissance*, Paris, 1982, 37–39.

Hadot, P.: *L'amour magicien.* Aux origines de la notion de *magia naturalis*. Platon, Plotin, Marsile Ficin, *Revue Philosophique de la France et de l'étranger*, CVII. évf., 1982, 283–292.

Kahl, W.: Die älteste Hygienie der geistigen Arbeit, die Schrift de Marsilius Ficinus *De vita sana sive de cura valetudinis eorum qui incumbunt studio litterarum (1482)*, *Neue Jahrbücher für Pädagogik*, IX. évf., 1906, 482–491; 525–546; 599–619.

Kaske, C. V.: Marsilio Ficino and the Twelve Gods of the Zodiac, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLV. évf., 1982, 195–202.

Kaske, C. V.: Ficino's Shifting Attitude Towards Astrology in the *De vita coelitus comparanda,* the *Letter to Poliziano,* and the *Apologia to the Cardinals*, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 2. köt., 371–381.

Khümmel, W. F.: Der *homo litteratus* und die Kunst, gesund zu leben: Zur Entfaltung, in R. Schmitz – G. Keil (eds.): *Humanismus und Medizin*, Bonn, 1984, 67–85.

Müller–Jahnke, W. D.: Zum Magie-Begriff in der Renaissance-Medizin und Pharmazie, in R. Schmitz – G. Keil (eds.): *Humanismus und Medizin*, Bonn, Franz Steiner Verlag, 1984, 99–116.

Müller–Jahnke, W. D.: *Astrologisch-Magische Theorie und Praxis in der Heilkunde der frühen Zeit,* Wiesbaden–Stuttgart, F. Steiner Verlag, 1985.

Nardi, M. G.: Marsilio Ficino medico, *Minerva Medica*, XLIII. évf., 1952, 1–19.

Pelosi, O.: Il terzo libro del *De vita* e l' *Hypnerotomachia Poliphili*, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 2. köt., 555–563.

Perrone Compagni, V.: *Picatrix latinus.* Concezioni filosofico–religiose e prassi magica, *Medioevo*, I. évf., 1975, 237–337.

Perrone Compagni, V.: La magia cerimoniale del *Picatrix* nel Rinascimento, *Atti dell'Accademia di Scienze Morali e Politiche*, LXXXVIII. évf., 1977, 279–330.

Puccinotti, F.: *Di Marsilio Ficino e dell'Accademia Platonica Fiorentina nel secolo XV, capitoli estratti dalla Storia della Medicina*, Prato, 1865.

Rius i Gatell, R.: Sobre la melancolía: Marsilio Ficino, in *Filosofía y Ciencia en el Renacimiento, actas de Simposio celebrado en Santiago de Compostela, del 31 Octubre al 2 Noviembre 1985*, Santiago de Compostela, Universidad, 1988, 49–56.

Tarabochia Canavero, A., *Tra ermetismo e neoplatonismo dell'immagine Natura maga in Marsilio Ficino*, in L. G. Benakis (ed.): *Néoplatonisme et philosophie médiévale, actes du Colloque international de Corfou 6–8 octobre 1995*, Turnhout, Brepols, 1997, 273–290.

Thorndike, L.: Marsilio Ficino und Pico della Mirandola und die Astrologie, *Zeitschrift für Kierchengeschichte*, XLVI. évf., 1928, 584–585.

Tomlinson, G.: Ficino's Magical Songs, in G. Tomlinson: *Music in Renaissance Magic: Toward a Historiography of Others*, Chicago–London, University of Chicago Press, 1993, 101–144.

Toussaint, S.: Ficino's Orphic Magic or Jewish Astrology and Oriental Philosophy? A Note on 'spiritus', the 'Three Books on Life', Ibn Tufayl and Ibn Zarza, *Accademia,* II. évf., 2000, 19–31.

Toussaint, S.: Champier, la Janua et le De vita, *Accademia,* X. évf., 2008, 75–80.

Vasoli, C.: Le débat sur l'astrologie à Florence: Ficin, Pic de la Mirandole, Savonarole, in *Divination et controverses religieuses en France au XVIe siècle*, Paris, Ecole Normale Supérieure de Jeunes Filles, 1987, 19–33.

Vasoli, C.: Mercure dans la tradition ficinienne, in M.–M. de La Garanderie (ed.): *Mercure à la Renaissance, actes des journées d'étude, Lille 4–5 octobre 1984*, Paris, 1988, 27–43.

Vasoli, C.: Un medico per i sapienti: Ficino e i *Libri De Vita*, in C. Vasoli: *Tra maestri umanisti e teologi*, Firenze, Le lettere, 1991, 120–141; és in B. Mojsisch – O. Pluta – B. R. Grüner (eds.): *Historia philosophiae medii aevi. Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Festschrift für Kurt Flasch zu seinem 60. Geburtstag*, 2. köt., Amsterdam – Philadelphia (Pa.), 1991, 1013–1028.

Versluis, A.: Ficino's Garden, *Parabola*, XX. évf., 1995, 68–71.

Vredeveld, H.: *Hippocrates coitum comitiali morbo similem judicavit.* A Note on Marsilio Ficino, *De Vita,* I, 7, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, LX. évf., 1998/3, 741.

Walker, D. P.: Ficino's *Spiritus* and Music, *Annales Musicologiques*, I. évf., 1953, 133–150. (megjelent a *Spiritual and Demonic...* c. könyvében is, lásd alább).

Walker, D. P.: *Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella*, London, 1958 (2. kiad. Notre Dame, 1975; 3. kiad. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2000, utánnyomás: 2003).

Walker, D. P.: The Astral Body in Renaissance Medicine, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XXI. évf., 1958, 119–133.

Walker, D. P.: Ficino and Astrology, in G. C. Garfagnini (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, Firenze, Olschki, 1986, 1–2. köt., 2. köt., 341–349.

Weitenweber, R.: *Über des Marsilius Ficinus Werk „De vita studiosorum"*, Praha, 1855.

Zambelli, P.: Platone, Ficino e la magia, in *Studia humanitatis, Ernesto Grassi zum 70. Geburtstag*, München, 1973, 121–142.

Zambelli, P.: Le problème de la magie naturelle à la Renaissance, in *Magia, astrologia e religione nel Rinascimento.* Atti del Convegno polacco-italiano (Varsavia, 25–27 settembre 1972), Breslavia, 1974, 48–82.

Zambelli, P.: Astrologia, magia e alchimia nel Rinascimento fiorentino ed europeo, in *Firenze e la Toscana dei Medici nell'Europa del Cinquecento*, 4 k., IV. k.: *La corte, il mare, i mercanti. La rinascita della scienza. Editoria e Società. Astrologia, magia e alchimia*, Firenze, 1980, 313–326.

Zambelli, P.: Teorie su astrologia, magia e alchimia (1348–1586) nelle interpretazioni recenti, *Rinascimento*, XXVII. évf., 1987, 95–119.

Zambelli, P.: *L'ambigua natura della magia*, Milano, Il Saggiatore, 1991 és Venezia, Marsilio, 1996 (ebben javarészt megjelentek a fent felsorolt írások is).

Zanier, G.: *La medicina astrologica e l sua storia: Marsilio Ficino e i suoi critici contemporanei*, Roma, Edizioni dell'Ateneo Roma, 1977.

A *De vita* elterjedése és hatása

Castelli, P.: Per una storia della fortuna degli scritti di Marsilio Ficino tra '500 e '600: note preliminari sugli scritti medici e astrologici, in P. Castelli (a cura di) – P. Ceccarelli (eds.): *Il lume del sole. Marsilio Ficino medico dell'anima,* Firenze, 1984, 1.

Dessè, C.: Marsilio Ficino, Jean Fernel e lo *spiritus*, in C. Farago (ed.): *Filosofia, scienza, storia. Studi in onore di Alberto Pala*, Milano 1995, 203–219.

Ehrmann, S.: Marsilio Ficino und sein Einfluss auf die Musiktheorie. Zu den Voraussetzungen der musiktheoretischen Diskussion in italien um 1600, *Archiv für musikwissenschaft*, XLVIII. évf., 1991/3, 234–249.

Matton, S.: L'influence de l'humanisme sur la tradition alchimique, in A. Paravicini Bagliani (ed.): *Le crisi dell'alchimia / The Crisis of Alchemy*, Turnhout, 1995, 279–345.

Müller–Jahnke, W. D.: Von Ficino zu Agrippa. Der Magie-Begriff des Renaissance-Humanismus im Überblick, in A. Faivre – R. C. Zimmermann (eds.): *Epochen der Naturmystik*, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1979, 24–51.

Schipperges, H.: Diätetik für den *homo litteratus*. Ein historischer Beitrag zur Gesundheit der Gelehrten, in *Semper attentus. Beiträge für H. Goetze zum 8. August 1977*, Berlin – Heidelberg – New York, Springer, 1977, 308–316.

Tarabocia Canavero, A.: Il *De triplici vita* di Marsilio Ficino, una strana vicenda ermeneutica, *Rivista di filosofia neoscolastica*, LXIX. évf., 1977, 697–717.

Voss, K. C.: Imagination in Mysticism and Esoterism. Marsilio Ficino, Ignatius de Loyola, and Alchemy, *Studies in spirituality*, VI. évf., 1996, 103–130.

Vegyes művek

(a már felsorolt vegyes szerzőségű konferencia- és tanulmánykötetek; sorrend a címek szerint)

Verdon, T.G. – Henderson, J. (eds.): *Christianity and the Renaissance. Images and Religious Imagination in the Quattrocento*, Syracuse, N. Y., Syracuse University Press, 1990.

Secchi Tarugi, L. (ed.): *Cultura e potere nel Rinascimento*, Verona, 1999.

Rudolph E. (ed.): *Die Renaissance und die Antike. Die Renaissance als erste Aufklärung I*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1998.

Cortesi, M. – Maltese, E. V. (eds.): *Dotti bizantini e libri greci nell'Italia del secolo* XV, atti del Convegno internazionale di Trento 22–23 ottobre 1990, Napoli, M. D'Auria Editore, 1992.

Beecher, D. A. – Ciavolella, M. (eds.): *Eros and Anteros: the Medical Traditions of Love in the Renaissance*, Ottawa, Dovehouse Editions, 1992.

Eisenbichler, K. – Zorzi Pugliese, O. (eds.): *Ficino and Renaissance Neoplatonism,* Italian Studies, Toronto, University of Toronto, 1986.

Blum, P. R. (ed.): Ficino in the Central Europe, International Conference, Peter Pazmany University, Budapest 3–5 Mai 1998, *Verbum – Analecta neolatina*, I. évf., 1999.

Ficino und die Hypnotheorie der Renaissance, Symposium, Akademie der Bildenden Künste, Wien 26–27 Mai 1999, Wien, Akademie der Bildenden Künste, a cikkek felsorolását lásd *Accademia*, I. évf., 1999.

Viti, P. (ed.): *Firenze e il Concilio del 1439*, atti del Convegno di studi, Firenze 29 novembre–2 dicembre 1989, 1–2. köt., Firenze, Olschki, 1994.

Simonutti, L. (ed.): *Forme del Neoplatonismo: dall'eredità ficiniana ai platonici di Cambridge*, atti del convegno, Firenze, 25–27 ottobre 2001, Firenze, L. S. Olschki, 2007.

Castelli, P. (ed.): *Giovanni e Gianfrancesco Pico. L'opera e la fortuna di due studenti ferraresi*, Firenze, Olschki, 1998.

Schmitz, R. – Keil, G. (eds.): *Humanismus und Medizin*, Bonn, 1984.

O'Malley, J. W. – Izbicki, T. M. – Christianson, G. (eds.): *Humanity and Divinity in Renaissance and Reformation: Essays in Honor of Charles Trinkaus*, Leiden – New York – Cologne, Brill, 1993.

Castelli, P. (ed.): *Il lume del sole. Marsilio Ficino medico dell'anima* (Catalogo di una mostra tenutasi a Figline Valdarno, 18 maggio – 19 agosto 1984), Firenze, 1984.

Il mito nel Rinascimento, atti del III Convegno Internazionale di Studi Umanistici, Chianciano–Montepulciano 1991, Milano, Nuovi Orizzonti, 1993.

Prini, P. (ed.): *Il neoplatonismo nel Rinascimento*, atti del Convegno internazionale, Roma–Firenze 12–15 dicembre 1990, Roma, 1993.

Toussaint, S. (ed.): *Il pensiero di Marsilio Ficino,* Atti del convegno di Figline Valdarno, 19 maggio 2006, Lucca, 2007.

Magini, A. – Toussaint, S. (eds.): *Il teatro del cielo. Giovanni Bardi e il neoplatonismo tra Firenze e Parigi,* Atti della giornata di studio, Badia di Montepiano–Vernio, 27 Maggio 2000, Lucca, 2001.

Graciotti, S. – Vasoli, C. (eds.): *Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo corviniano*, Atti del seminario tenuto a Venezia nel 1990, Firenze, Olschki, 1994.

La Toscana al tempo di Lorenzo il Magnifico, atti del Convegno di studi promosso dalle Università di Firenze, Pisa e Siena 5–8 novembre 1992, 1–3. köt., Pisa, Pacini, 1996.

Rotondi Secchi Tarugi, L. (ed.): *L'Ermetismo nell'Antichità e nel Rinascimento*, Milano, Orizzonti, 1998.

Le Soleil à la Renaissance, Sciences et Mythes. Colloque International, Bruxelles–Paris, 1965.

Bec, C. – Cloulas, I. – Jestaz, B. – Tenenti, A. (eds.): *L'Italie de la Renaissance. Un monde en mutation (1378–1494)*, Paris, Fayard, 1990.

Garfagnini, G. C. (ed.): *Lorenzo il Magnifico e il suo mondo*, atti del Convegno internazionale di studi, Villa I Tatti, Firenze 9–13 giugno 1992, Firenze, Olschki, 1994.

Mallet, M. – Mann, N. (eds.): *Lorenzo the Magnificent: Culture and Politics,* Warburg Institute Colloquia 3, London, Warburg Institute, 1996.

Marsilio Ficino e il ritorno di Ermete Trismegisto / Marsilio Ficino and the Return of Trismegistus, catalogo della mostra tenuta a Firenze nel 1999–2000, Centro Di, Firenze, 1999.

Gentile, S. – Niccoli, S. – Viti, P. (eds.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Mostra di Manoscritti, Stampe, Documenti*, Catalogo, Firenze, 1984.

Garfagnini, G. C. (ed.): *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e testi*, 1–2. köt., Firenze, Olschki, 1986.

Gentile, S. – Toussaint, S. (ed.): *Marsilio Ficino: fonti, testi, fortuna*, atti del Convegno internazionale, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, Firenze 1–3 ottobre 1999, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 2006. (A benne szereplő cikkek oldalszámok nélkül: Allen, M. J. B.: In principio: Marsilio Ficino on the Life of Text; Carlini, A.: Ficino e il testo di Platone; Castelli, P.: La metafora della pittura nell'opera di Ficino; Etienne, A.: Horizons, buts et limites du *Compendium in Timaeum* de Marsile Ficin; Förstel, C.: Ficino e il Parigino greco 1816 di Plotino; Gentile, S.: Nello scriptorium ficiniano: Luca Fabiani, Ficino Ficini e un inedito; Gilly, C.: Ermete nella Spagna del Rinascimento; Hankins, J.: Marsilio Ficino and the Study of Plato's *Timaeus* in the Renaissance; Monfasani, J.: Egidio da Viterbo e i platonici agostiniani; Moreschini, C.: Marsilio Ficino e l'ermetismo: problemi di filologia e di storia della filosofia; Muccillo, M.: Le cautelae antificiniane di Giovan Battista Crispo da Gallipoli; Perrin, M.–Y.: Ficino e Sinesio. Primi approcci; Rabassini, A.: Considerazioni sul tema della luce in Marsilio Ficino; Tambrun–Krasker, B.: Ficin, Gémiste Pléthon et la doctrine de Zoroastre; Tanturli, G.: Marsilio Ficino e il volgare; Toussaint, S.: L'orologio per il *De vita:* metafisica e meccanica in Marsilio Ficino; Vasoli, C.: Ficino e la pia philosophia; Viti, P.: Ficino, Platone e Savonarola.)

Allen, M. J. B. – Rees, V. R. – Davies, M. (eds.): *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy*

His Legacy, International Conference, National Gallery, London 25–26 June 1999, Leiden, Brill, 2002. (A benne szereplő cikkek esetenként oldalszámokkal: Allen, M. J. B.: Life as a Dead Platonist; Ames–Lewis, F.: Neoplatonism and the Visual Arts at the Time of Marsilio Ficino, 327–338; Albertini, T.: Intellect and Will in Marsilio Ficino: Two Correlatives of a Renaissance Concept of the Mind, 203–226; Celenza, C.: *Late Antiquity and Florentine Platonism;* Clucas, S.: *To rauish and refine and earthly soule: Ficino and the Poetry of George Chapman;* Field, A.: The Platonic Academy of Florence; Gentile, S.: Ficino's Library; *J.* Hankins: *The Tradition of Pia Philosophia;* Hirai, H.: *Concepts of Seeds and Nature in the Work of Marsilio Ficino,* 257–284; Hutton, S.: *Ficino and the Cambridge Platonists;* Idel, M.: *Prisca Theologia in Marsilio Ficino and in Some Jewish Treatments,* 137–158; Knox, D.: *Ficino and The Copernicans: The Renaissance Revival of a Neoplatonic Theory of Gravity;* Kraye, J.: Ficino in the Firing Line: a Renaissance Neoplatonist and His Critics; Lackner, D.: *Ficino and the Camaldolese Order,* 15–44; Lauster, J.: *Marsilio Ficino as a Christian Thinker: Theological Aspects of his Platonism,* 45–70; Levi, A.: *Ficino, Augustine and the Pagans;* Monfasani, J.: Marsilio Ficino and the Plato–Aristotle Controversy, 179–202; Rees, V. R.: *Ficino's Advice to Princes;* Salaman, C.: *Authentic Echoes of Egypt in Hermes and Ficino?;* Serracino–Inglott, P.: *Ficino the Priest;* Toussaint, S.: Ficino, Mercurius, Archimedes and the Celestial Arts. Modern Outlines of Ficino's Magic; Voss, A.: *Orpheus Redivivus: the musical magic of Marsilio Ficino,* 227–242.)

Memory, History and Critique: European Identity at the Millennium, published by the International Society for the Study of European Ideas on CD Rom, Utrecht 1998.

Neoplatonic aesthetics: music, literature and the visual arts, Florence, Italy, 2003, Jun., New York, Oxford, Peter Lang, 2004.

Benakis, L. G. (ed.): *Néoplatonisme et philosophie médiévale*, actes du Colloque international de Corfou 6–8 octobre 1995, Turnhout, Brepols, 1997.

Gargiulo, P. – Magini, A. – Toussaint, S. (eds.): *Neoplatonismo, musica, letteratura nel Rinascimento. I Bardi di Vernio e l'Accademia della Crusca*, atti del Convegno internazionale di studi, Firenze–Vernio 25–26 settembre 1998, Quaderni / Cahiers di Accademia, Prato 2000.

Viti, P. (ed.): *Pico, Poliziano e l'Umanesimo di fine Quattrocento*, catalogo della mostra tenuta alla Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze 4 novembre – 31 dicembre 1994, Firenze, Olschki, 1994.

Leitgeb, Ch. – Toussaint, S. – Bannert, H. (eds.): *Platon, Plotin und Marsilio Ficino: Studien zu den Vorläufern und zur Rezeption des Florentiner Neuplatonismus, Internationales Symposium in Wien, 25–27., Oktober 2007,* Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.

Di Cesare, M. A. (ed.): *Reconsidering the Renaissance: Papers from the Twenty–Sixth Annual Conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies*, Binghamton, N. Y. 1992.

Garfagnini, G. C. (ed.): *Studi savonaroliani. Verso il V centenario*, Firenze, Sismel – Edizioni del Galluzzo, 1996.

Hankins, J. – Monfasani, J. – Purnell, F. (eds.): *Supplementum Festivum*, *Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*, Bighamton, N. Y., 1987.

Castelli, E. (ed.): *Umanesimo ed Esoterismo*, Padova, 1960.

Schmitt, C. B. – Skinner, Q. – Kessler, E. – Kraye, J. (eds.): *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge, Cambride University Press, 1988.

Cassirer, E. – Kristeller, P. O. – Randall, J. H. (eds.): *The Renaissance Philosophy of Man*, Chicago, The University of Chicago Press, 1994.

Aranci, G. – De Marco, P. – Verdon, T. (eds.): *Teologie a Firenze nell'età di Giovanni Pico della Mirandola (Firenze 1494–1994)*, Firenze, 1994.

Toussaint, S. (ed.): *XLIIe Colloque international d'études humanistes: Marsile Ficin 1499–1999*, Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance, Tours 7–10 juillet 1999, Paris, Les Belles Lettres, 2001. (A benne szereplő cikkek oldalszámok nélkül: Blum, P. R.: La religione di Ficino; Castelli, P.: Pillole di luce: erbe e pietre nell'opera di Marsilio Ficino; Celenza, C.: Pythagorean Presence in Ficino's Philosophy; Dagron, T.: Ficin et la problématique platonicienne de la matière; Fogarty, A.: Mystical Modernism: Yeats, Ficino and Neoplatonic Philosophy; Fumaroli, M.: Le *De Triplici vita* un genre de vie pour la République des Lettres; Katinis, T.: Il ruolo della imaginatio/phantasia in alcuni contesti ficiniani; La Brasca, F.: La lettre de Ficin et C. Landino sur le *Commentaire de la divine Comédie*; Laurens, P.: Pour une nouvelle édition du *Commentaire sur le Banquet*; Leinkauf, T.: Mens und Intellectus. Überlegungen zum Status des menschlichen Geistes in der Philosophie des Marsilio Ficino; J.– Margolin, C.: La notion de 'raptus' chez Ficin et Bovelles; Morel, P.: Marsile Ficin et la fonction talismanique des images; Pinchard, B.: Ficin et Malebranche: une lecture occasionaliste des jardins de la raison; Rabassini, A.: „Il problema dell'ubiquità divina in un capitolo della *Theologia platonica* di Marsilio Ficino; Rees, V. R.: Ficin et ses Princes: conseils philosophiques et théologie pratique; Rudolph, E.: Marsilio Ficino: Platoniker oder Neuplatoniker?; Toussaint, S.: Célébrer Ficin en France; Vasoli, C.: Ficin et les De Ganay; Zini, F. M.: Ficin et Politien; les deux dialectiques.)

NÉVMUTATÓ

A

Abraham Ibn Ezra 54
Agrippa, Cornelius 142, 143, 246
Alberti, Leon Battista 162
Albertus Magnus 53, 66, 78, 82, 106
Albumasar 111
Alcabitius 53
Alexandros, aphrodisiai 50
Alkinoos 163, 174
Allen, M. J. B. 20, 175, 176, 177
Anaxagoras 158
Andromachos 43, 109
Apollónios, Tyanai 82, 90, 93, 96, 101, 108, 109, 110, 112
Apuleius 159
Aquinói Tamás 81, 82, 96, 106, 114, 116, 159, 166
Aratos 115
Argyropulos, Ióannés 58
Aristotelés 20, 22, 29, 30, 31, 38, 39, 40, 44, 45, 50, 51, 52, 53, 54, 75, 96, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 128, 132, 140, 141, 148, 158, 165, 184, 188, 196, 197, 200, 201, 203, 204, 205, 206
Arnaldo da Villanova 12, 42, 45
Augustinus 116, 165
Averroes 52, 54
Avicenna 39, 42, 44, 45, 46, 50, 52, 53, 54, 67, 93, 108, 109, 130, 132, 134, 137, 138, 142, 143, 144, 148, 184, 192, 201

B

Bacon, Roger 12, 47
Benesch, D. 179, 242
Bertozzi, M. 56, 236
Béssarión, Ióannés 19, 20, 36, 82, 83, 84, 85, 178
Biondi, A. 19, 20, 36, 82, 83, 84, 85, 178
Boll, F. 80, 209
Bowen, W. R. 176
Bracciolini, Poggio 66
Bruni, Leonardo 162, 219
Bullard, M. M 13, 210, 216, 243
Burckhardt, T. 80, 210

C

Calcidius 159
Carmody, F. J. 79, 236
Castelli, P. 59, 67, 224, 227
Cato, Marcus Porcius 109
Celsus, Aulus Cornelius 66, 133
Champier, Symphorien 117, 118, 234, 235
Chastel, A. 210, 224, 234
Cicero, Marcus Tullius 61, 149, 158, 159
Clark, J. R. 10, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 36, 174, 178
Constantinus Africanus 52
Corsi, Giovanni 159, 161, 172, 216
Corsini, A. 16, 17, 115, 146

D

Dante Alighieri 158, 162, 163, 164, 174, 223, 225, 258

Decembrio, Uberto 162
Dell'Anna, G. 14, 54
Della Torre, A. 12, 60, 62, 152, 159, 161, 162, 167
Démokritos 29, 38, 39, 46, 50, 82, 90, 128, 132, 148, 149
Diels, H. 22, 23
Diogenés Laertios 24, 82, 149
Dioskuridés 46, 47, 54, 101

E
Erasistratos 35
Empedoklés 23, 24, 25, 30, 33, 158, 206

F
Federici Vescovini, G. 14, 55, 56, 59, 67
Firmicus Maternus, Iulius 112, 198

G
Galénos 7, 20, 21, 22, 23, 25, 28, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 54, 86, 89, 94, 97, 108, 109, 115, 118, 119, 120,123, 124, 126, 130, 134, 136, 137, 143, 144, 148, 160, 185, 187, 189, 197, 200, 201, 205, 207
Garin, E. 72, 77, 83, 162, 169, 178
Geber 184, 202, 206, 207
Gellius, Aulus 99
Gentile, S. 161, 162, 172, 175, 180
Gundel, W. 80

H
Haly Abenrudian 53, 66, 67, 192
Haly Albohazen 68, 78
Hankins, J. 130, 161, 176
Hérakleitos 23, 39
Hermés Trismegistos 68, 69, 78, 130, 135, 162, 174, 200, 212
Hésiodos 45
Hippokratés 22, 24, 29, 32, 37, 40, 43, 45, 49, 52, 108, 115, 130, 137, 142, 143, 144, 206
Homéros 94, 119, 121

I
Iamblichos 68, 95, 99, 100, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 125, 135, 142, 169, 174, 175

K
Kahl, W. 19
Karneadés 42
Kaske, C. V. 10, 17, 18, 19, 20, 36, 125, 176
Al-Kindi 53, 78, 79
Klibansky, R. 36, 83, 117, 159
Kranz, W. 22, 23
Kristeller, P. O. 9, 10, 13, 17, 19, 83, 158, 159, 161, 162, 163, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 208

L
Landino, Cristoforo 115, 122, 123, 158, 162, 163, 216, 250
Lazzarelli, Ludovico 162, 239
Litt, T. 84
Lucretius Carus, Titus 159, 210
Lullus, Raimundus (Ramon Llull) 134

M
Machiavelli, Nicolò 139
Macrobius, Ambrosius Theodosius 159
Manilius, Marcus 55, 61, 62, 66
Marcel, R. 14, 157, 159, 162, 172, 175, 176
Mengo 105
Mercurius Trismegistus – lásd Hermés
Mesue 41, 42, 43, 53, 67
Muling, Johannes Adelphus 179

N
Nicoló da Paganica 14
Nikolaos (a peripatetikus) 50

O
Órigenés 108
Orpheus 108, 111, 161, 174, 236, 242

P
Panofsky, E. 36, 83, 117
Paravicini Bagliani, A. 12, 71, 240, 246
Perrone Compagni, V. 70, 71, 72, 77, 235
Petrarca, Francesco 54, 158, 180, 212
Picatrix Latinus 71, 72, 244
Pico della Mirandola, Giovanni 60, 71, 72, 116, 164, 168, 169, 212, 222, 227, 228, 245
Pietro d'Abano 50, 51, 55, 56, 57, 101, 105, 106
Pingree, D. 70, 71, 76, 77, 187, 198
Philostratos, (Lucius Flavius Philostratus) 78, 82, 93, 96, 101, 108, 110, 112
Platón 9, 10, 12, 19, 20, 23, 29, 30, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 48, 60, 68, 75, 87, 94, 98, 99, 111, 115, 118, 119, 125, 128, 130, 132, 134, 135, 138, 142, 152, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 188, 190, 197, 200, 201, 202, 205, 206, 207, 208
Plessner, M. 17, 18, 70
Pléthón, Geórgios Gemistios 160, 163, 165
Plinius Secundus, Gaius (az idősebb Plinius) 98, 101, 119, 124, 143, 207
Plótinos 9, 16, 68, 83, 84, 89, 90, 93, 106, 110, 113, 114, 115, 116, 125, 130, 154, 160, 164, 167, 168, 169, 170, 184
Plutarchos 29, 44, 172
Poliziano, Angelo 19, 71, 115, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 170, 171, 212, 216
Porphyrios 45, 68, 93, 99, 106, 112, 164, 169, 174, 175, 184, 198
Poseidónios 21
Priskianos, a lydiai 174
Proklos 68, 95, 99, 100, 120, 125, 135, 145, 158, 164, 169, 174, 175
Psellos, Michaél 68, 99, 125, 169, 175
Ptolemaios, Klaudios 7, 13, 14, 51, 52, 53, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 78, 81, 82, 97, 98, 106, 114, 116, 184, 191, 192, 198, 199, 206
Ps.-Ptolemaios 53, 63
Pythagoras 22, 82, 90, 99, 115, 163, 174, 185, 202, 224

R
Regimen Sanitatis 12, 236
Rhazes (vagy Razis) 42, 52, 53, 67, 200, 202, 204
Ricci, Gerolamo 168, 174
Ritter, H. 70

S
Sarton, G. 18
Savonarola, Girolamo 55, 60, 67, 116, 170, 171
Saxl, F. 36, 56, 83, 117, 239
Sámuel 76, 111, 114, 150
Scotus, Michael 52
Serapio 47, 68, 192
Sókratés 37, 43, 99, 112, 185, 201, 203
Speusippos 163, 174
Synesios 68, 85, 99, 108, 113, 114, 125, 169, 175

T
Tarabochia Canavero, A. 10, 13, 14, 19, 20, 36, 174, 178,
Tarcagnota, Giovanni 19, 178
Theophrastos 68, 101, 169, 174
Thebit (vagy Thabit) Benthorad 68, 69, 78, 79, 106, 188, 195, 197
Thorndike, L. 60, 70
Tibullus, Albius 52, 63
Tignosi, Niccolò 158
Trismegistos 78, 99, 174, 200, 212

V
Varro, Marcus Terentius 138
Vasoli, C. 62, 67
Veronese, Guarino 55, 66
Vergilius Maro, Publius 89, 120, 158, 162

W
Walker, D. P. 36, 76, 83, 117, 189, 236
Warden, J. 176
Ps.-Xenokratés 163, 174

Y
Yates, F. A. 36, 238

Z
Zambelli, P. 53, 66, 78
Zanier, G. 13, 117, 118, 119, 134
Zoroaster 108

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

Monográfia

Lovász Irén: *Szakrális kommunikáció*

Galsi Árpád: *Jakab, az Úr testvére*

Pap Ferenc: *Templom mint teológia. Kulcsok az Ezékiel 40-48. értelmezéséhez*

Tóth Sára: *A képzelet másik oldala.*
Irodalom és vallás Northrop Frye munkásságában

Tari János: *A néprajzi és az antropológiai filmkészítés.*
Történeti, elméleti és gyakorlati példák

Buda Béla: *Empátia. A beleélés lélektana*

Németh Dávid: *Pasztorálantropológia*

Szenczi Árpád: *Az ember természete – természetes(en) nevelés.*
A reformpedagógia egy lehetséges reformja

Váradi Ferenc: *Vázlatok az óvodai anyanyelvi-irodalmi nevelésről*

Semsey Viktória (szerk.): *Latin-Amerika 1750–1840.*
A gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig

Bagdy Emőke: *Pszichofitness. Kacagás – kocogás – lazítás*

Balázs Siba: *Life Story and Christian Metanarration. The importance of the research results of narrative identity to practical theology*

Kocziszky Éva: *Antifilozófusok huszonöt időszerű kérdése a kereszténységhez*

Honti László: *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*

Szummer Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*

Kun Attila: *A munkajogi megfelelés ösztönzésének újszerű jogi eszközei*

Dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára: *Életútinterjú*

Görözdi Zsolt: *Protestáns egyházértelmezés a reformáció századában*
a jelentősebb egyházi rendtartásokban

Békési Sándor: *Sisi személyének teológiai portréja*

Török Emőke: *Munka és társadalom.*
A munka jelentésváltozásai a bérmunkán innen és túl

Sepsi Enikő: *Pilinszky János mozdulatlan színháza*
Mallarmé, Simone Weil és Robert Wilson műveinek tükrében

Erdélyi Ildikó: *A lélek színháza. A pszichodráma és az önismeret útjai*

Szummer Csaba: *Pszichedelikumok és spiritualitás*

Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés.*
A Bocskai-felkelés történetéhez

Bolyki János: *Teológia a szószéken és a katedrán*

Balogh Eszter: *Túlélési stratégiák a magyar gazdaságban.*
Esettanulmányok a 2000-es évek elejéről

Falussy Lilla: *Trendek a kortárs olasz drámában*

Bekő István Márton: *Jézus csodáiról szóló elbeszélések Márk evangéliumában*

Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi*
államszocializmusban 1945–1970

Spannraft Marcellina: *Költészet és szakralitás*

Németh István: *Műtárgyak a boncteremben. Tanulmányok az orvoslás és*
a képzőművészet tárgyköréből

Homicskó Árpád Olivér: *A magyar társadalombiztosítási*
és szociális ellátások rendszere

Fabiny Tibor: *Az eljövendő árnyékai. A figurális tipológiai olvasás*

Szetey Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat*
újraértékeléséhez 1784–1878 között

Balogh Tamás: *Huizinga Noster.*
Filológiai tanulmányok J. Huizinga magyar recepciójáról

Dávid Gyula: *Angol fogalmi idióma szótár.*
Angol idiómák és magyar megfelelőik

Beke Albert: *Gyulai Pál személyisége és esztétikája*

Németh Dávid: *Vallásdidaktika. A hit- és erkölcstan tanítása*
az 5–12. osztályban

Sepsi Enikő: *Kép, jelenlét, kenózis a kortárs francia költészetben és Valère*
Novarina színházában

Papp Ágnes Klára: *A tér poétikája – a poétika tere. A századfordulós*
kisvárostól az ezredfordulós terekig a magyar irodalomban

Lányi Gábor János: *A kálvinizmus nyitánya. Berni zwingliánusok és francia-*
svájci kálvinisták vitája az egyházfegyelem gyakorlásáról

Kovács Dávid: *Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon*

Pap Ferenc: *Az egyházi év*

Farkas Ildikó: *A japán modernizáció ideológiája*

Horváth Csaba: *Megtalált szavak*

Csízy Katalin: *Az ideális vezető politikus alakja a görög-római hagyományban*

Siba Balázs: *Pasztorálteológia*

Indries Krisztián, Szummer Csaba: *Freud és a felkelő nap országa*

Bognárné Kocsis Judit: *A vallás mint forrás Karácsony Sándor nevelési koncepciójában*

Vető Miklós: *Jonathan Edwards gondolatvilága*

Kodácsy Tamás: *A homiletikai aptum. Hogyan lesz a szószéki beszédből igehirdetés?*

Brandt Györgyi: *A hungarológia intézményrendszerének létrehozása. Gragger Róbert a berlini egyetemen*

Simon Gabriella: *A mentorálás elmélete és gyakorlata. A mentori kompetenciák attitűdelemei és a kezdő pedagógusok mentormodellek szerinti támogatása*

Legéndy Kristóf: *A természettudományos és a teológiai megismerés modelljei*

Siba Balázs: *Pasztorálteológia* (Második, javított kiadás)

Szabados Ádám: *Az apostolok hagyománya*

Lukács Olga: *Az erdélyi egyházak ezeréves együttélésének szinopszisa*

Literáty Zoltán: *Homiletika és retorika*

Toókos Péter János: *A III. szibillakönyv. Irodalmi és teológiai bevezetés*

Borsi Attila János: *Elhívástól kihívásig. Vázlatok az egyház és a keresztyén gondolkodás megértéséhez*

Szalma József: *A biztosítási szerződés. A biztosítói kárfelelősség az európai és a magyar magánjogban*

Kövi Zsuzsanna: *Az alternatív ötfaktoros személyiségmodell és a személyiségklaszterek*

Nemeshegyi Péter SJ: *A kelet-ázsiai vallások története*

Bethlenfalvy Ádám: *Dráma a tanteremben. Történetek cselekvő feldolgozása*

Sólyom Réka: *Szaknyelvi szemantika. Funkcionális kognitív elemzések*

Dér Csilla Ilona: *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*

Csontos Nóra: *Szakszöveg-tipológia. Szakszövegtípusok vizsgálata társas-kognitív keretben*

Visky András: *Mire való a színház? Útban a* theatrum theologicum *felé*

Kovács Dóra: *Az empátia tudománya és művészete*

Korpics Márta: *A késő modern vallásosság közösségi mintázatai*

Fóris Ágota: *Fordítás és terminológia. Elmélet és gyakorlat*

Gálffy László: *Anjou és grófjai. A politikai területformálódás útjai és sajátosságai Franciaországban (9–13. század)*

Szabados Ádám: *Az apostolok hagyománya* (Második, javított kiadás)

Csűrös András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos korszakban*

Nagy József: *Élet és halál, örök élet és örök halál a Jelenések könyvében*

Boros Gábor: *Georg Misch és az önéletírás*

Karasszon István: *Az ószövetségi teológia üzenete*

Birher Nándor: *Értékalapú (köz)igazgatás*

Jakab Éva: *Állam és demokrácia: törvényhozás és törvénykezés az ókori Athénban*

Nagy József: *Élet és halál, örök élet és örök halál a Jelenések könyvében*

Bölcskei Andrea: *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben*

Szontagh Pál: *Miért (nem) leszek pedagógus? Hivatás- és pályamotiváció a Kárpát-medencei pedagógusjelöltek körében*

Mészáros László: *Az ókori Európa nevelésügye*

László Emőke: *Kiválasztás Krisztusban*

Szűcs Ferenc: *Az imago Dei értelmezése a barthi és a Barth utáni teológiában*

Németh László: *Vidéki ellenségképek a Szabad Népben*

Nyomdai előkészítés: Károli Könyvműhely
Olvasószerkesztő: Régheny Tamás
Műszaki szerkesztő: Bödecs László
Szakmai koordinátor: Krizsai Fruzsina
Borító: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter